

**Міністерство освіти і науки України
Науково-дослідний інститут українознавства**

**УКРАЇНА Й УКРАЇНСТВО
В ЕТНОКУЛЬТУРНИХ
ПРОЦЕСАХ:
КОНЦЕПТУАЛЬНІ
УЗАГАЛЬНЕННЯ**

Київ-2018

УДК 94 (477)
ББК 63,5 (4УКР)
У 17

Схвалено до друку Вченою радою НДІУ МОН України (протокол № 10 від 28 грудня 2017 р.).

Рецензенти:

Брехунець Н.С. – кандидат історичних наук,
Гай-Нижник П.П. – доктор історичних наук.

**Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення:
колективна монографія. – К.: НДІУ, 2018. – 304 с.**

Автори:

Баран В.Д., Бойко С.М., Гула О.Г., Залізняк Л.Л., Наливайко С.С., Отрошко Л.Г.,
Присяжна Т.М., Фігурний Ю.С., Чирков О.А., Шакурова О.В., Шостак М.В.

У дизайні обкладинки (О. Сцібана) використано зображення антропоморфних стел індоєвропейських скотарів Північного Надчорномор'я, а також схему етнічної генези українців, наведені у праці Л. Залізняка «Стародавня історія України» (2012).

Колективну монографію підготовлено на виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу (2015–2017 рр.)», керівником якої є д.і.н., член-кор. НАН України, проф. Баран В.Д. Автори зробили спробу узагальнити тривалий етнокультурний процес на українських тернах. Праця буде корисною науковцям-українознавцям, освітянам та усім, хто цікавиться етнокультурним минулим і сьогоденням України.

© НДІУ МОН України, 2018
© Колектив авторів, 2018

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1.	
Населення території України в етнокультурних процесах стародавнього світу	
1.1. Біля витоків етнічного поділу людства (<i>Залізняк Л.Л.</i>).....	7
1.2. Походження індоєвропейців (<i>Залізняк Л.Л.</i>).....	25
1.3. «Індоєвропейська проблема» як вузлова проблема етнокультурної історії Східної Європи (<i>Наливайко С.С.</i>)	58
Розділ 2.	
Походження українського народу	
2.1. Походження українського народу (<i>Залізняк Л.Л.</i>).....	73
2.2. Походження українців і назви «Україна» (<i>Баран В.Д.</i>).....	89
2.3. Історіографічний аналіз ранньосередньовічної концепції походження українського народу (<i>Шакурова О.В.</i>).....	93
2.4. Аналіз основних концепцій походження українського народу (<i>Фігурний Ю.С.</i>).....	114
Розділ 3.	
Етнокультурні процеси на теренах України у I–II тис. н.е.	
3.1. Процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е. (<i>Баран В.Д.</i>)...	127
3.2. Етнокультурні процеси в добу Київської Русі-України і Галицько-Волинського князівства (<i>Баран В.Д.</i>).....	148
3.3. Етнічний та етнокультурний розвиток на теренах України у IX–XII ст. в українознавчих дослідженнях на зламі XX–XXI ст. (<i>Шостак М.В.</i>).....	165
3.4. Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Надазовського краю від найдавніших часів до сучасності (спроба узагальнюючої оцінки) (<i>Чирков О.А.</i>)..	182
3.5. Концептуальні узагальнення місця, ролі та значення символів в українському етнокультурному розвитку (<i>Отрошко Л.Г.</i>).....	190
3.6. Українські етнічні, державотворчі, націєтворчі та етнокультурні процеси: концептуальні узагальнення (<i>Фігурний Ю.С.</i>).....	207
Розділ 4.	
Етнокультурні процеси на теренах України у XX – на початку XXI ст.	
4.1. Формування та поширення знань про етнокультурний розвиток людності українських земель засобами найбільшої та найпопулярнішої енциклопедії (<i>Чирков О.А.</i>).....	215
4.2. Людність України в етнокультурних процесах у XX – на початку XXI ст. (<i>Чирков О.А.</i>).....	222
4.3. Українознавче спрямування освітніх галузей як чинник збереження і розвитку національного культурного середовища (<i>Бойко С.М.</i>).....	237
4.4. Українознавчі пріоритети освітнього процесу в контексті національно-патріотичного виховання молоді (<i>Бойко С.М.</i>).....	246
4.5. Практичне наповнення українознавства як комплексної дисципліни та філософії освітньо-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах України (<i>Присяжна Т.М.</i>).....	253
4.6. Діяльність українських емігрантів як чинник етнокультурного розвитку у Королівстві СХС/Югославія (<i>Гула О.Г.</i>).....	256
Висновки	269
Список використаних джерел та літератури	272
Список публікацій виконавців НДР за період 2015–2017 рр.	291
Інформація про авторів	304

ВСТУП

Основна частина авторського колективу праці впродовж 2012–2014 рр. виконувала фундаментальну тему «Україна та світове українство в системі українознавства. Українці у світовій цивілізації та культурі». У процесі виконання роботи окреслилися нові важливі, завдання щодо пізнання історичного поступу України в етнокультурних процесах, з'ясувалася потреба концептуального узагальнення участі України й українства в них як об'єкта й суб'єкта історичного процесу від найдавніших часів і до сьогодення. Цю монографію підготовлено на виконання НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу (2015–2017 рр.), керівником якої є д.і.н., член-кор. НАН України, проф. Баран В.Д. Колектив прагнув розглянути тему комплексно, у хронологічній тяглоті від найдавніших часів і до сучасності. Велику увагу приділено визначальним етапам етнокультурного поступу України й українства та його періодизації. Результати дослідження відображено також в узагальненій концепції участі українства в етнокультурних процесах, довіднику, колективних та індивідуальних монографіях. Одержані знання є цінними для наукового та освітнього середовищ України, можуть бути застосовані у національній системі освіти і виховання, в освіті й вихованні дітей та молоді зарубіжних груп українства, у внутрішній і зовнішній політиці України.

Об'єктом дослідження є Україна як етнокультурна реальність. Предметом – концептуальні узагальнення історичного поступу людності українських теренів в етнокультурних процесах від найдавніших часів до сьогодення.

Етнокультурне роздвоєння постсовєтської України, стимульований російським керівництвом конфлікт на ґрунті мови, культури, світоглядної і ціннісної орієнтацій; необхідність швидких суспільних перетворень зумовлюють нагальну потребу в осмисленні минувшини, сьогодення та можливого майбутнього України й українства на тлі загальносвітових, регіональних та локальних етнокультурних процесів. Знання про зазначений предмет дослідження, зокрема концептуальні узагальнення, гіпотези й теорії, усталені й новітні інтерпретації ключових питань етнокультурного процесу на українських теренах, що містяться у великій кількості опублікованих праць, потребують переосмислення з позицій сучасних досягнень науки. Знання, які одержали виконавці НДР, оприлюднені у наукових журналах та книжках, розміщені у веб-ресурсах, пропонуються органам найвищої державної влади для управлінських рішень, використовуються для підготовки кадрів найвищої кваліфікації, у школах та вишах для написання рефератів, підготовки конкурсних НДР з українознавства, виконання кваліфікаційних робіт тощо.

Наукова праця відповідає життєво важливим духовно-культурним запитам сучасної України. Після тривалого періоду відсутності суверенітету, мовного та культурного російщення сталий розвиток України і зарубіжних українців в умовах інформатизації, глобалізації, формування суспільства знань у складній системі конкурентних та конфліктних взаємин із сусідами може відбуватися за умови загальносуспільного розуміння сутності етнокультурних процесів на українських теренах, ролі держави, соціальних інститутів, суб'єктів політики, кожного громадянина в їх спрямованості, інтенсивності, тривалості, конфліктності чи безконфліктності тощо. Авторський колектив сподівається, що одержані результати дослідження прискорять подолання негативних наслідків російщення України, її інтеграцію до європейського цивілізаційного простору.

Метою нашого дослідження було узагальнення знань про етнокультурний розвиток людності українських теренів у минулому й сьогодні, розроблення концепції участі української людності в етнокультурних процесах.

Серед виконуваних завдань були зокрема такі: виявлення та систематизація цілісних концепцій та окремих концептуальних положень етнокультурного розвитку людності українських земель; систематизація та оцінка вітчизняних концепцій походження українського етносу в контексті етнокультурного розвитку України і світу; аналіз ключових проблем палеоетнології території України у передісторичну та ранньоісторичну добу; характеристика етнокультурних процесів V–XIV ст.; оцінка та інтерпретація концептуальних положень етнокультурного розвитку України у світлі нової суспільно-історичної реальності;

визначення та обґрунтування місця, ролі та значення символів і символотворення в українському етнокультурному процесі; обґрунтування українознавчого спрямування освіти як важливого чинника національного культурного середовища; оцінка формування та поширення у світі довідково-енциклопедичних знань про етнокультурний розвиток української людності новітніми комунікаційними засобами (на прикладі найбільшої веб-енциклопедії); визначення головних тенденцій розвитку етнічної структури людності Донецького та Кримського регіонів України в минулому та сьогодні.

Різним питанням участі України й українства в етнокультурних процесах світу приділяли увагу українські та зарубіжні дослідники. Відомою є праця, опублікована 1937 р. у Львові за заг. ред. І. Крип'якевича «Історія української культури», перевидана у США, та зодом вже в незалежній Україні¹.

У славнозвісній праці українців зарубіжжя – «Енциклопедії українознавства» – також висвітлено етнокультурний розвиток України. Спроби об'єктивного висвітлення проблеми (наприклад, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби) були поодинокими й небезпечними для авторів у радянський період. Після незалежності України з'явилося багато навчальних видань, де висвітлено етнокультурні процеси, зокрема: «Історія понищення, переслідування та насадження психології меншевартості української культури» (Ю.М. Мединський, 1993), «Етнічна історія України» (Макарчук С.А., 2008), «Історія української та зарубіжної культури» (Б.І. Білик та ін., 2001), «Історія української та зарубіжної культури» (С.М. Клапчук та ін., 2002), «Історія світової та української культури» (В.А. Греченко та ін., 2002), «Історія і теорія української і зарубіжної культури» (В.І. Андріяненко, 2007). Оприлюднено наукові праці концептуального спрямування («Нарис історії культури України» Поповича М.В., 1998, «Етнічна історія давньої України», 2000) та багатотомна академічна праця («Історія української культури: у 5 т.» від періоду Русі), де питання етнокультурного розвитку України й українства розглядаються з погляду сучасних досягнень історичних та філософських наук. Проте, етнокультурна площина на сьогодні висвітлена недостатньо: бракує комплексного розв'язання наукової проблеми з наскрізним розглядом всіх історичних періодів (від часу зародження культурних груп), обґрунтованих концептуальних узагальнень участі людності українських теренів у давніх і сучасних етнокультурних процесах, науково обґрунтованого передбачення етнокультурного розвитку українства тощо.

Дослідження проблем вітчизняної історії з погляду етнокультурного поступу людності українських і прилеглих теренів посідає чільне місце у роботі творчого колективу. Опубліковано 2 томи колективної монографії «Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі», низку монографій В. Барана, Л. Залізняка, наукові праці С. Бойко, О. Гули, Л. Отрошко, Ю. Фігурного, О. Шакурової, М. Шостак, О. Чиркова. Етнокультурні процеси на теренах Давньої України, культурно-історичні проблеми, пов'язані з початком Русі, досліджував С. Наливайко, що відображено, зокрема, у книзі «Етнічна історія давньої України» (2007).

Пізнання ролі, місця, участі України й українства в етнокультурних процесах базується на комплексному підході, застосуванні загальнонаукових методів, методів історичних наук та інших методів, необхідність використання яких визначалося дослідником для кожного конкретного завдання. Засадничою методологічною позицією виконавців на шляху пізнання історичного поступу України й українства в етнокультурних процесах був комплексний, міждисциплінарний, системний підходи до вивчення етнокультурного минулого й сьогодення людності українських теренів, а також передбачення можливої етнокультурної реальності. Автори колективної монографії виходили з того, що сучасне визначення, осмислення та впровадження українознавчої наукової парадигми до системи наукового осмислення історичного поступу людності українських теренів в етнокультурних процесах світу є складником духовного і культурного розвитку українського народу, формування у дітей та молоді української національної ідентичності у колі взаємопов'язаних і взаємозалежних національних, етнічних, мовно-культурних та інших спільнот.

¹ Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656 с.

Розширення джерельної бази давньоукраїнської історії за рахунок арійського епосу, ономастичних даних, новітніх даних ДНК-генеалогії дає можливість обґрунтувати і наповнити конкретним змістом тезу про те, що історичні події, докладно описані в арійському епосі, відбувалися на теренах Східної Європи, зокрема, і Давньої України, що відкриває нові обрії для реконструкції цього віддаленого періоду вітчизняної історії. Про це свідчать і численні ономастичні факти з теренів давньої та середньовічної України, переконливо тлумачені з санскриту. Шляхи індоєвропейських міграцій простежуються і за даними сучасних молекулярно-генетичних досліджень, які відчутно корегують традиційне уявлення про перебіг етнічних процесів у Східній Європі. Давня людність українських теренів, українська та кримськотатарська етнічні спільноти, Україна як біо-гео-соціальна реальність в етнокультурних процесах світу були і є дієвим суб'єктом, вагомим чинником етнічних процесів та аккультурації серед людності західної частини Євразії. Найбільшу загрозу для розвитку і навіть для самого існування українського (культури, мови, етносу, нації, держави, суспільства тощо) становить молох російщення, який у нових історичних умовах після розпаду СРСР в Україні ще не зупинено.

Одержані дослідниками результати розвивають наявні сьогодні наукові знання і відображають сучасний стан осмислення та розв'язання низки важливих проблем зазначеної теми. Концептуальні узагальнення та вперше одержані знання з низки питань виходять за межі одержаних раніше результатів з даної проблематики.

Отримані результати можуть бути використані істориками для історичних узагальнень, українознавцями для розгляду інших суміжних предметів, етнологами, мовознавцями, політологами, соціологами філософами для врахування у різноманітних фахових дослідженнях, найвищими органами державної влади для прийняття управлінських рішень. Результати можуть бути використані в системі освіти, науково-популярних виданнях та художніх творах на історичні теми, науково-популярних передачах на радіо й телебаченні, для наповнення й редагування веб-ресурсів.

РОЗДІЛ 1. НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1.1. БІЛЯ ВИТОКІВ ЕТНІЧНОГО ПОДІЛУ ЛЮДСТВА

Етнічна приналежність є однією з визначальних ознак людини сучасного типу, яка не властива не лише тваринам, але й безпосереднім пращурам людини сучасного типу *Homo sapiens* – австралопітековим, пітекантропам, неандертальцям. Зародження етнічного поділу людства тісно пов'язане з процесом антропогенезу. Етнічна специфіка є соціальною характеристикою людини, однак виникла вона на ґрунті властивого *Homo sapiens* своєрідного біологічного механізму відтворення популяції, відомого під назвою екзогамії. Саме остання створила необхідні передумови для появи принципово нових соціальних спільнот, з єдиними культурою та мовою. Коротко нагадаємо про соціально-економічні та біологічні механізми, що призвели до утворення найдавніших етнічних спільнот кам'яної доби¹.

Рушійними силами розвитку первісного суспільства були інстинкти продовження роду та харчовий. На зорі антропогенезу в праобщинах архантропів (пітекантропів) (рис. 1) та палеантропів (неандертальців) обидва інстинкти реалізовувалися в межах одного первісного колективу, заважаючи нормальному функціонуванню останнього. Первісне стадо, як об'єднання гомінід з метою колективного добування їжі, в той же час було шлюбною спільнотою. Необмежені проміскуїтетні стосунки у самому стаді призводили до конфліктів між конкуруючими між собою за жінок членами колективу чоловічої статі. Це заважало нормальній мисливській діяльності, зменшувало надходження їжі, а в умовах прогресивного розвитку мисливського озброєння, становило пряму загрозу існуванню не лише конфліктуючих між собою мисливців, але й інших членів стада. Адже існування первісного колективу безпосередньо залежало від узгоджених зусиль кількох мисливців в забезпеченні общини їжею. Отже, первісне стадо архантропів було самодостатнім і не потребувало контактів з сусідніми колективами. Адже і забезпечення їжею, і відтворення потомства відбувалися у його межах. Однак ендогамність (внутрішньошлюбність) стада створювала загрозу самому його існуванню, оскільки заважала нормальній мисливській діяльності колективу, до того ж призводила до негативних біологічних наслідків через інцест (кровозмішування).

Спроба подолати конфлікт між задоволенням харчового інстинкту та відтворенням собі подібних призвела до трансформації первісного стада архантропів у праобщину палеантропів, в якій заборонялися статеві стосунки в період активної господарської діяльності. Однак продовження роду потребувало періодичного зняття статевого табу, тобто певних періодів проміскуїтетних стосунків. Неандертальці мабуть знали й певні харчові табу, що забороняли канібалізм в середині колективу і забов'язували ділитися їжею з родичами².

Разом з тим, ендогамність праобщини неандертальців призводила до кровозмішування, що мало негативні біологічні наслідки. Неандертальці втрачали біологічну пластичність, тобто їхнім праобщинам загрожували не тільки статеве суперництво всередині общини, а й виродження та припинення біологічної еволюції палеантропів.

Остаточна перемога соціального фактора над біологічним відбулася лише після винесення останнього за межі виробничого колективу, яким була праобщина палеантропів. На зміну ендогамній праобщині неандертальців прийшла екзогамна (зовнішньошлюбна) родова община *Homo sapiens*, члени якої укладали шлюби поза межами общини. Заборона шлюбів між родичами зняла шкідливі біологічні наслідки кровозмішування, стимулювала

¹ Залізняка Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 38, 39.

² Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – С. 447 – 517; Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986. – С. 75–82.

процес антропогенезу, що стало однією з причин появи людини сучасного типу. Внаслідок відсутності конфліктів на основі суперництва за шлюбних партнерів община *Homo sapiens* була значно досконалішим й економічно ефективнішим колективом, порівняно з праобщиною неандертальців¹.

До останнього часу вважалося, що *Homo sapiens* з його екзогамною родовою общиною є продуктом подальшого розвитку неандертальців з їх ендогамною праобщиною.

Завдяки новітнім досягненням археології, антропології та генетики в дослідженні проблеми походження *Homo sapiens* наука останнім часом дійшла висновку, що неандерталець не був пращуром людини сучасного типу. Схоже, що остання сформувалася близько 400-150 тис. р. тому в Східній Африці. Близько 130 тис. р. тому ранні *Homo sapiens* просунулись на Близький Схід. Саме звідси 40 тис. р. тому вони заселили Європу, в якій на той час мешкали пізні неандертальці. В період часу між 40 і 28 тис. р. тому *Homo sapiens* мешкав в Європі поряд з класичним неандертальцем, очевидно досить тривалий час конкуруючи з ним. Генні дослідження кінця ХХ ст. не знашли спільних генів у згаданих двох людських істот. Тому вважалося, що неандертальці взагалі біологічно не впливали на розвиток людини розумної. Однак нещодавно з'ясувалося, що 2-4% геному білої та жовтої рас *Homo sapiens* має неандертальське походження².

Прихід зі Східного Середземномор'я в Європу *Homo sapiens* археологи фіксують поширенням так званої ориньяцької (від печери Орин'як у Франції) крем'яної індустрії (рис. 1), яка довго співіснує в Європі, в т.ч. в Криму³, з типовими мустьєрськими крем'яними індустріями класичних неандертальців. За сучасними даними останні неандертальці на Піренейському, Апенинському та Кримському півостровах вимерли близько 28 тис. років тому.

У контексті сказаного не виключено, що сучасні уявлення про лінійну еволюцію первісного суспільства від праобщини неандертальців до родової общини *Homo sapiens* є спрощенням реальної складної картини становлення суспільства. Якщо неантропи не є прямими нащадками палеантропів (неандертальців), то можливо й суспільство перших генетично не пов'язане з соціальним устроєм останніх. Іншими словами, родова община *Homo sapiens* з властивою їй екзогамією не є результатом еволюції ендогамної праобщини неандертальців, а своєрідним "know how" неантропів, видовою ознакою *Homo sapiens*, притаманною йому з часів африканського дитинства чи міграції на Близький Схід 130 тис. р. тому. Екзогамна родова община могла бути принесена *Homo sapiens* в готовому вигляді з Близького Сходу в Європу⁴.

Саме поширення властивої суспільству *Homo sapiens* екзогамії мало ще один далекосяжний для людства наслідок – появу перших етнічних спільнот. Інакше кажучи, останні виникли на завершальному етапі антропогенезу, внаслідок тривалої самоорганізації суспільства з метою ефективного господарювання та безперервного продовження роду⁵.

Етнічні процеси в мисливських суспільствах кам'яної доби

Отже, праобщина палеантропів була самодостатнім колективом, який здійснював усі необхідні для свого існування функції, зокрема самозабезпечення їжею та відтворення

¹ Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966. – С. 503–516.

² Brown W. Polymorphism in metochondrial DNA of humans revealed by restriction endonuclease analysis // Proceedings of the National Academy of Science.-Vol.77.-1980; Brauer G. Prasapiens Hypothese oder Afroeuropäische Hypothese? // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie.- 1984.-Bd.75.-№1, p. 1-25; Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A. Demic expansions and human evolution // Science. – Vol.259.– 1993.– Н.639–646; Хрусанцова Е.Н. Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // Вестник антропологии.- Вып.3.-1997.-С.18-33; Зубов А.А. Неандертальцы: что известно о них современной науке? // Этнографическое обозрение.-№3.-1999.- С. 75, 76; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или происхождение человека // Stratum.- №1. – Кишинев, 1999.-С.21-25; Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. – К., 2012. – 548 с. – С. 54–59.

³ Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія.-№3.- 1996.- С. 24 – 26; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму // Археологія.- №4.- 1998. – С. 38.

⁴ Залізняк Л.Л. Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія. – № 2.– 2001. – С. 3–9.

⁵ Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 223, 224.

потомства. Неандертальці не мали необхідності контактувати з сусідніми групами. Сліди канібалізму на деяких муст'єрських стоянках (наприклад, печера Крапіна в Хорватії) імовірно свідчать, що члени сусідніх общин взагалі вважалися істотами ворожими, позасоціальними. В умовах відсутності соціальних контактів неандертальців з сусідами культурні традиції схоже не виходили за межі їхньої праобщини і передавалися від покоління до покоління доки існував колектив або його нащадки. Тому археологічні культури епохи Муст'є, як свідчать матеріали багатощарових печерних стоянок, добре простежуються в часі, але погано в просторі. Тобто, тривалі в часі муст'єрські культурні традиції, як правило, мають невизначені територіальні рамки¹.

Починаючи з пізнього палеоліту, окремі археологічні культури займають регіони з відносно чіткими кордонами в межах однієї природно-ландшафтною зони. Ці радикальні зміни на культурній карті сталися внаслідок поширення екзогамії, яка передбачала обмін шлюбними партнерами між сусідніми общинами. Зупинимось коротко на складних механізмах виникнення найдавніших етнічних спільнот у первісних мисливців кам'яної доби².

Етнокультурна консолідація в суспільствах кам'яної доби основана на специфічному принципі відтворення поколінь відомому під назвою екзогамія, яка виникла в процесі оптимізації первісної мисливської економіки. Враховуючи екзогамність мисливської общини, механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами життєво важливий для самого її існування і виконання нею своїх економічних функцій зокрема. Він є тією основою етно-культурної консолідації в мисливських суспільствах, яка і зумовила утворення найдавніших протоетнічних спільнот.

Екзогамність общинних колективів пізньопалеолітичних мисливців, кожен з яких складався з 20-40 осіб, передбачає об'єднання кількох общин з метою обміну шлюбними партнерами. Через низьку щільність населення общини прильодовикових мисливців мешкали за кілька десятків кілометрів одна від одної. Концентрація населення в місцях скупчення харчових ресурсів, природні перепони, а головне, обмежені можливості пішого пересування при відсутності транспортних засобів у палеоліті, створювали ізолюючий ефект для групи сусідніх общин. Потужним фактором консолідації сусідніх общин у первісне плем'я була необхідність постійного тісного спілкування з метою обміну шлюбними партнерами. За своєю суттю плем'я первісних мисливців було найдавнішим протоетнічним утворенням або протоетносом.

Американський антрополог Д.Бірделл простежив наявність у аборигенів Австралії та інших відсталих народів об'єднань окремих общин, загальною чисельністю близько 500 людей³. Таку первісну спільноту дослідник називає племенем і вважає оптимальною для забезпечення нормального обміну шлюбними партнерами між общинами, з яких вона складається. При зменшенні чисельності первісного племені, яке на нашу думку було найдавнішим протоетнічним утворенням, воно перестає бути самодостатнім, не може існувати в ізоляції, бо втрачає здатність забезпечувати общини необхідною кількістю шлюбних партнерів.

Внаслідок тісних контактів членів такого племені-протоетноса випрацьовується спільна культура та діалект. Однак при зростанні чисельності протоетноса до 1000 осіб і більше, зв'язки між найбільш віддаленими общинами через відсутність транспортних засобів утруднювалися і починалася фрагментація протоетноса та утворення нових діалектів. Судячи з даних етнографії діалект починав утворюватися в групах первісного населення, що нараховували 250–375 людей. Тобто 250 і 1000 осіб – це нижня і верхня межа “діалектного

¹ *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – № 2.– 2000. – С. 6, 7.

² *Залізник Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 157–160; *Залізник Л.Л.* Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 42; *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – № 2.– 2000. – С. 5–7.

³ *Birdsell J.B.* Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 237–239.

племені” за Д.Бірделлом¹. Отже, 500 осіб – оптимальна величина протоетносу первісних мисливців, зумовлена специфікою шлюбних та лінгвістичних процесів в первісному суспільстві.

Об’єднання сусідніх общин з метою обміну шлюбними партнерами називають первісним племенем. У процесі екзогамних шлюбних стосунків в межах племені відбувався обмін культурною та мовною інформацією. Внаслідок біологічного процесу обміну кров’ю в шлюбних спільнотах *Homo sapiens* відбувалася уніфікація культури та мови. Кожна з них стала носієм власної культурно-лінгвістичної специфіки, тобто етнічною спільнотою².

Отже, екзогамний принцип обміну шлюбними партнерами між первісними общинами був основою етнічної консолідації, починаючи з поширення *Homo sapiens*, тобто з початку пізнього палеоліту. Тому найдавніші етнічні спільноти територіально збігалися з шлюбними, а етнічні зв’язки у первісних суспільствах сприймалися як родинні. За цих умов етнічна свідомість не поширювалася за межі шлюбного об’єднання общин, тобто первісного племені³. Етнографи також простежили певну відповідність діалектного поділу племінній диференціації мисливських суспільств Австралії та Південної Африки⁴.

Однак, як етнографія, так і археологія, свідчать, що культурна специфіка звичайно поширювалася за межі окремого племені й охоплювала території кількох сусідніх племен. Якщо археологічна культура доби мезоліту за площею, як правило, відповідала територіям кількох сусідніх мисливських племен, то її локальний варіант збігався з угіддями окремого племені⁵. Таку археологічну картину можна пояснити своєрідністю етномовних процесів у первісну добу, що отримала назву «первісної етномовної неперервності»⁶.

Первісні племена, як шлюбні спільноти, не мали чітких меж, бо кожна община мала власне коло шлюбних партнерів, яке лише частково збігалось з мережею шлюбних зв’язків інших общин племені. В таких умовах етнокультурні кордони виникали лише вздовж виразних природно-географічних рубежів (кордонів природних зон, морських узбереж, гірських хребтів тощо), які суттєво утруднювали обмін шлюбними партнерами, а значить і поширення культурної та мовної специфіки. Тому території більшості етнокультурних спільнот, сліди яких фіксують археологічні культури фінального палеоліту та мезоліту, збігаються з певним природно-ландшафтним регіоном, в межах яких реалізовувалася згадана етнокультурна неперервність.

Однорідне середовище створювало підґрунтя для поширення єдиної моделі господарчої адаптації населення, полегшувало можливість міжобщинних контактів та міграцій мисливської людності у звичному для неї оточенні. Виникала контактна ситуація, що сприяла інтенсивному обміну культурними і мовними надбаннями, та етнічній консолідації кількох сусідніх племен в природно обмеженому регіоні. Конкретно культурна неперервність проявлялася в тому, що відмінність у мові та культурі між сусідніми колективами була непомітною, але поступово збільшувалася пропорційно зростанню віддалі між ними. Зрозуміло, що значні природні перепони були межею як такої культурної неперервності, так і етнічних спільнот, що утворювалися на базі останньої, слідами яких є археологічні культури.

Змальована етнокультурна картина поки що археологічно фіксується лише з фінального палеоліту, тобто приблизно з XI – IX тис. до н.е. Конкретними проявами

¹ Birdsell J.B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 232, 233.

² Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 159, 160; Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 52 – 56.

³ Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // *История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины*. – М., 1986. – С. 466.

⁴ Birdsell J.B. Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 232.

⁵ Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 54, 135.

⁶ Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // *История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины*. – М., 1986. – С. 466 с. – С.467 – 473; Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 159; Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 52 – 56.

первісної етнокультурної неперервності схоже були добре відомі археологам культурні області фінального палеоліту та мезоліту середньої смуги Європи¹. Наприклад, етнічною консолідацією через культурну неперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-ландшафтними умовами, пояснюється виникнення таких значних за розміром мезолітичних спільнот як Постсвідер та Дювенсі². У мезоліті (VIII-V тис. до н.е.) Постсвідер займав гігантські обшири східноєвропейської тайги від Балтії до Північного Уралу, а Дювенсі – європейські низини від Англії до Десни. У межах останньої спільноти виділяються культури Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Коморниця Польщі та Кудлаївка Полісся. Причому кордони між зазначеними культурами нечіткі та досить умовні, бо в порубіжжі більшість пам'яток належить до перехідних типів. Так, різниця між інвентарем східнокоморницьких стоянок Східної Польщі та західнокудлаївських Верхньої Прип'яті мінімальна. Але різниця між типологією виробів крайніх пам'яток спільноти (наприклад, Стар-Кар Англії та Кудлаївка Середньої Десни) дуже велика.

Крім згаданих вище двох ранньоголоценових блоків етно-культурної неперервності Постсвідер та Дювенсі, можна назвати фінальнопалеолітичну спільноту з наконечниками стріл на пластинах. Спочатку її людність від Ютландії до витоків Волги була носієм відносно єдиної культури типу Лінгбі. Пізніше вона розпалася на три споріднені культури Аренсбург, Красносілля, Свідер.

Механізм виникнення таких величезних осередків первісної неперервності передбачає кілька необхідних умов. Це, перш за все, однорідність природно-ландшафтного середовища, як підгрунтя поширення єдиної моделі господарської адаптації людності, незаселеність регіону на момент його колонізації спорідненим населенням з одного центру, відсутність значних природних перепон, які б суттєво стримували міграцію та контакти споріднених колективів³.

Зрозуміло, що з часом культурна специфіка окремих регіонів посилювалася, і в межах величезних відносно однорідних культурних спільнот з'являлися локальні варіанти, які поступово набували обрисів окремих культур. Так, у межах спочатку досить однорідної великої фінальнопалеолітичної спільноти Лінгбі пізніше проявилася кілька генетично споріднених культур (Аренсбург, Красносілля, Свідер). Кристалізація локальних культур спостерігається протягом мезоліту в межах згадуваних культурної області Дювенсі Європейських низин та Постсвідеру півночі Східної Європи.

З фінального палеоліту розпочався процес природно-ландшафтної диференціації відносно однорідної, прильодовикової зони Європи. Виникнення різких кордонів між тундровою, лісовою та степовою природними зонами, очевидно, розкололо великі масиви спорідненого населення на менші блоки, що почали швидко набувати власної етнічної специфіки.

Потужним стимулом етнокультурної диференціації первісного населення Європи на межі плейстоцену та голоцену стало не лише формування ландшафтно-зональності, а й заселення людьми всієї суші аж до узбережжя Льодовитого океану. Припинилося утворення нових блоків етнокультурної неперервності в ході первинного освоєння безлюдних земель з причини відсутності останніх. Міграційні процеси в межах вже заселених територій, причинами яких були природні зміни чи тиск сусідів через зростання населення, призводили до проникнення в культурно однорідне середовище етнічно чужого населення. Виникали чіткі культурні кордони між різними етнічними масивами, що не збігалися з природно-ландшафтними. Важливим стимулом міграційних процесів у мезолітичній Європі був потужний демографічний тиск на мисливські суспільства з півдня ранніх землеробів Балкан і

¹ *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія.* – № 1.– 1990. – С. 3 – 9; *Залізник Л.Л.* Населення Полісся в мезоліті. – К., 1991. – С. 52 – 56; *Залізник Л.Л.* Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 223 – 225; *Zaliznyak L.L.* The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe.– Wilkau-Hasslau, 1995. –152 p. – TF.62. – p.42-46.

² *Залізник Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія.* – № 1.– 1990. – С. 7, 8.

³ *Залізник Л.Л.* Населення Полісся в мезоліті. – К., 1991. – С. 55, 56.

Подунав'я. Тому саме на рубежі плейстоцену і голоцену етнокультурна карта Європи стає дуже строкатою.

Саме цим часом датуються перші справжні археологічні культури. Маються на увазі фінальнопалеолітичні спільноти Європи: Гамбург, Азиль, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля, Осокорівка, Шан-Коба та численні мезолітичні культури, яких лише на території України відомо більше десяти. За площею та іншими параметрами, вони нагадують класичні археологічні культури неоліту, бронзи та доби раннього заліза. Оскільки за допомогою письмових джерел вдалося встановити відповідність багатьох культур доби раннього заліза окремим первісним етносам, є вагомі підстави ретроспективно поширити цю закономірність на час виникнення аналогічних культурних спільнот. Інакше кажучи, схоже, що археологічні культури первісної доби з фінального палеоліту до доби розкладу первісності є слідами існування стародавніх етносів¹.

Отже, з моменту свого виникнення, великі блоки етнокультурної неперервності поступово і неминуче розпадалися на локальні етнокультурні спільноти, слідами яких були окремі культури фінального палеоліту та мезоліту. Як правило, вони охоплювали угіддя кількох споріднених племен і входили до певної культурної області, яка фактично, являла собою рештки якогось блоку первісної етнокультурної неперервності.

Таким чином, масова кристалізація локальних культур, територія яких мала діаметр до кількох сотень кілометрів і відповідала угіддям одного, чи значно частіше, кількох мисливських племен, почалася у фінальному палеоліті. Найвідоміші серед них, згадані культури: Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Азиль, Шан-Коба, Осокорівка та ін. І сталося це в процесі розпаду блоків первісної етнокультурної неперервності, які стадіально передували цим більш розвиненим етнічним утворенням кам'яної доби. Ця первинна етнічна диференціація людства на великі блоки первісної неперервності розпочалася з поширення екзогамії в найдавніших суспільствах *Homo sapiens* десь на початку пізнього палеоліту.

Очевидно, не випадково саме в цей час з'явилися великі за територією культурні спільноти, які багато чим нагадують пізніші блоки первісної неперервності, відомі по більш дослідженим культурним областям фінального палеоліту та мезоліту. Маються на увазі такі пізньопалеолітичні спільноти, як Орін'як, Солютре, Граветт, віллендорфсько-костенківська єдність, Епіграветт, що датуються часом від 40 до 13 тис. років тому і нагадують згадані великі за територією єдності пізнішого часу (область культур з наконечниками на пластинах, Постсвідер, Дювенсі тощо). Якщо так, то згадані культурні спільноти початкової та розвиненої доби пізнього палеоліту також могли бути схожими на фінальнопалеолітичні блоками первісної етнокультурної неперервності².

Механізм їх виникнення, мабуть, в цілому нагадував описаний вище. Разом з тим була й певна специфіка. Схоже на їх формування вплинула гіперзональність прильодовиків'я, яка полягала у відсутності чіткої диференціації природних зон та у відносній однорідності прильодовикової фауни та флори в межах усїєї перигляціальної зони. Це, в свою чергу, знімало багато природних обмежень для розселення культурно спорідненого населення. Схоже саме гіперзональність була однією з причин значних розмірів згаданих культурних спільнот пізнього палеоліту.

Труднощі виділення в межах Солютре, Орін'яку, Граветту чи Епіграветту окремих локальних культур, властивих фінальному палеоліту чи мезоліту, очевидно пояснюються не лише меншою вивченістю предмета через його віддаленість у часі. По-перше, етнічна диференціація людства на той час тільки зароджувалася, а тому й не могла проявитися в яскравій формі. По-друге, самі блоки первинної етнокультурної неперервності тільки-но сформувалися, а їх локальні складові ще не встигли набути власної етнічної своєрідності. До того ж в умовах дуже низької щільності прильодовикового населення (менше 1 чол. на 100 кв. км) та наявності безлюдних територій, інтенсивність соціальних процесів, у тому числі й

¹ Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 8.

² Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 4 – 10.

етногенетичних, була значно меншою ніж пізніше. По-третє, примітивна матеріальна культура просто не фіксувала етнічну специфіку її носіїв. З розвитком останньої етнічні особливості людських спільнот почали краще відбиватися в археологічному матеріалі.

Таким чином, етнічна диференціація, як одна з визначальних ознак *Homo sapiens*, є продуктом специфічного механізму відтворення цього виду гомінід, а саме екзогамії. Поява екзогамних общин *Homo sapiens* в Європі близько 40 тис. р. тому археологічно фіксується поширенням перших блоків етно-культурної неперервності ранньої пори верхнього палеоліту (Солютре, Орін'як, Граветт, Віллендорф, Епіграветт). На зміну цій найдавнішій формі етнічного поділу людства в останні тисячоліття палеоліту близько 12 тисяч років тому поширюються справжні археологічні культури (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Азиль, Шан-Коба, Осокорівка та ін.), які очевидно склалися з кількох споріднених племен, кожне з яких мало тенденцію утворити окремий локальний варіант певної культури¹.

Такий тип етнічної диференціації, що археологічно фіксується культурами, які займають територію у кілька сотень кілометрів діаметром і складаються з кількох локальних варіантів, за даними археології встановився у фінальному палеоліті, і проіснував протягом мезоліту, неоліту, доби бронзи та раннього заліза до епохи розкладу первісного суспільства.

Більшість археологів вбачає в археологічних культурах первісності, починаючи з кінця палеоліту до епохи становлення цивілізації, сліди стародавніх етнічних спільнот. Культури кам'яної доби відрізняються одна від одної своєрідними формами крем'яних знарядь. Починаючи з неоліту головною культуро-диференціюючою ознакою є орнаментация та форма глиняного посуду. Найбільш показовою, культуровизначальною ознакою спільнот пізнього палеоліту і мезоліту є форма наконечників металю озброєння (стріл, дротиків). Так найдавнішій культурній спільноті *Homo sapiens* Орін'яку (42-30 тис. р. тому) властиві кістяні наконечники металю списів з розщепленою основою, які оснащувалися дрібними мікроплатівками з притупленим краєм типу Кремс-Дюфур (Рис. 2). Як зазначалося носіями цієї культури були перші в Європі *Homo sapiens*, які певний час мешкали поряд з пізніми неандертальцями, які були носіями крем'яних індустрій Селет, Шательперрон, Улуццо та ін (Рис. 3).

Граветт Західної та Центральної Європи (30-20 тис. р. тому) характеризується довгими вістрями з круто ретушованою прямою спинкою (Рис. 2). Солютрейській культурі (20-17 тис. р. тому) властиві двобічно оброблені крем'яні наконечники (Рис. 2), а віллендорфській (28 – 20 тис. р. тому) наконечники з виїмками (Рис. 2). Від 20 до 12 тис. років тому в Європі панує епіграветська культурна традиція, якій властива велика кількість дрібних пластинок з притупленим краєм, що вставлялися в пази кістяних наконечників металю списів.

В наступну за палеолітом мезолітичну епоху (10-7 тис. р. тому) етно-культурний поділ стає чіткішим. В Європі відомо кілька десятків мезолітичних культур, а в Україні близько десяти. Вони відрізняються одна від одної своєрідними формами крем'яних знарядь, і перш за все формами наконечників стріл (мікролітів) (рис. 4).

Відповідно до природно-зональної диференціації територія України починаючи з пізнього палеоліту ділилася на дві головні культурно-історичні провінції: південну надчорноморську степову і північну лісостепову. Якщо в Надчорномор'ї жили степові мисливці на бізонів та коней, то північ України входила в зону мисливців на мамонтів, яка починалася у Центральній Європі і тяглася на схід через південь Польщі, північ України на Верхній Дон. Головні об'єкти полювання мамонт на півночі і бізон на півдні визначали неповторність цих окремих світів первісних мисливців, кожен з яких мав своєрідну економіку, спосіб життя, матеріальну та духовну культуру. Не зважаючи на своєрідність півдня і півночі України, переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України (Мезин, Межирічі, Добранічівка, Гінці, Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка та ін.) належить до відносно єдиної епіграветської культурної традиції обробки кременю. Епігравет або мікрогравет, як його стали називати останнім часом, як і інші вже згадувані великі блоки етнокультурної

¹ *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // *Археологія.* – № 2.– 2000. – С. 9.

неперервності пізнього палеоліту Європи, поки що не піддається членуванню на окремі культури.

У фінальному палеоліті (13-10 тис. р. тому) поділ України на північну Поліську і південну Надчорноморську провінції залишається. Однак поряд з ними почала формуватися також південно-західна культурно-історична провінція України. Саме вони ось уже 12 тис. років значною мірою визначають етнічні процеси в регіоні¹.

Культурно-історичні провінції України у первісну добу

Як усі великі країни Європи Україна складається з кількох великих регіонів з власними напрямками етно-культурних зв'язків. Аналіз археологічних матеріалів свідчить, що три головні культурно-історичні провінції України почали формуватися ще у кінці палеоліту і проіснували протягом первісної доби, середньовіччя та новітніх часів.

Етнічну історію кожного регіону значною мірою визначає розташування та природна своєрідність останнього. Україна -одна з найбільших країн Європи. Її окремі землі належать до різних природних зон і здавна контактують з різними культурно-історичними центрами Євразії. Тому на українських теренах з первісних часів простежуються три провінції, які за своїми етногенетичними зв'язками були спрямовані в різні напрямки. Північно-Західна (Полісся і прилеглі регіони Волині, Прикарпаття та Поділля) розвивалися в тісних контактах з Південною Балтією; Південно-Західна Україна перебувала під балканським впливом, а степи Південного Сходу та Півдня нашої батьківщини довго являли собою західну периферію великого азійського світу скотарів-номадів² (рис.5).

Зазначимо, що така культурна строкатість не є унікальною і властива всім великим країнам світу. Наприклад, в Європі різний напрям культурно-історичних зв'язків здавна мали регіони Франції, Німеччини, Угорщини, Польщі, Росії. Спробуємо прослідкувати за даними археології час зародження та історію розвитку згаданих культурно-історичних провінцій України, які визначали напрямки міграцій та розвиток етнічних процесів в регіоні з кінця льодовикової доби.

Поліська низовина, що займає північ України та південь Білорусі, у природно-географічному сенсі являє собою східну частину Великої Європейської низовини. Остання простяглася від Англії до Середньоруської височини на 2,5 тис. км. Вона характеризується специфічними, досить однорідними природними умовами: помірним, відносно вологим кліматом, низьким, плоским рельєфом з піщанистими ґрунтами, численними ріками та болотами, суцільними змішаними лісами. Археологічні матеріали дозволяють говорити про стійкі культурні зв'язки первісного населення Полісся зі своїми західними сусідами, мешканцями згаданих низин Південної Балтії починаючи з кінця льодовикової доби.

Початок формування північно-західної або балтійської провінції тісно пов'язаний з грандіозними природно-кліматичними змінами, зумовленими деградацією Скандинавського льодовика. За останні 12 тис. років археологами простежено не менше 15 міграційних хвиль із заходу на Полісся, Волинь, Поділля, Прикарпаття. За даними археології ці процеси розпочалися принаймні з доби північного оленя, тобто фінального палеоліту, коли 13 тис. р. тому Балтійський басейн звільнився від крижаного щита Скандинавського льодовика. В його тілі були скуті величезні маси води, тому рівень світового океану був на десятки метрів нижчим від сучасного. Північного моря між Британією та Скандинавією не було, а на його місці простиралася велика низина – Північморський континент. У цей час через природно-кліматичні зміни в Європі вимерли мамонти, екологічну нішу яких зайняли північні олені. Тому фінальний палеоліт Європи отримав назву доби північного оленя.

Безкраї низини, що простяглися на 2500 км від Британії на заході до Десни на сході, вкрилися холодними тундростепами з незліченними стадами північних оленів і стали придатними для заселення прильодовиковими мисливцями з півдня. Нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи просунулися з Паризького басейну на північ і взяли участь у формуванні культур Гамбург, а трохи пізніше Лінгбі Західної Балтії. Певні археологічні

¹ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К.,1997. – С. 24–39.

² Там само.

матеріали дають підстави говорити про міграцію гамбурзької людності близько 12 тис. р. тому з Північнонімецької низини на схід до басейнів Вісли, Німану, Прип'яті. Більш впевнено можемо говорити про переселення на схід носіїв лінгбійських культурних традицій. Різка похолодання близько 11 000 р. тому спричинило відхід лінгбійського населення із Західної Балтії у південно-східному напрямку і його далеку міграцію через Північнонімецьку, Польську, Поліську низовини, басейни Німана та Верхнього Дніпра, аж до витоків Волги. Лінгбійська хвиля, судячи зі знахідок характерних вістер, на початку у цей час прокотилася і через Українське Полісся¹ (рис. 6).

На лінгбійській генетичній основі в останнє тисячоліття льодовикової доби (IX тис. до н.е.) сформувалося 3 споріднені культури мисливців на північного оленя з наконечниками стріл на пластинах. Маються на увазі Аренсбург Північної Німеччини, Свідер басейнів Вісли, Прип'яті та Німану та Красносілля Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра. Численні стоянки цих археологічних культур відомі в Українському Поліссі². Для кожної з них властивий свій тип крем'яних виробів і перш за все наконечників стріл на пластинах. Для Лінгбі – великі черешкові, для Аренсбургу та Красносілля – малі черешкові, для Свідеру – черешкові та верболисті з підтескою черешка з черевця.

У кінці льодовикової доби мисливці на оленя культурної спільноти з наконечниками на пластина були найпівнічнішими мешканцями Європи. Саме ці нащадки масивних кроманьйонців прильодовикової Європи заселили північ континенту, що на грані плейстоцену та голоцену звільнилася від льодовика. Після різкого потепління, викликаного проривом холодних вод Балтійського льодовикового озера в океан (так звана Біллінгенська катастрофа 8213 р. до н.е.), західне узбережжя Скандинавії звільнилося від криги. Сюди з Північноморського континенту просунулася людність аренсбурзької культури. Це переселення нащадків лінгбійських мисливців стимулювалося поступовим затопленням суші між Британією і Данією через швидке танення льодовика і підняття рівня світового океану.

Другий потік мігрантів на північ Східної Європи обходив Балтію зі сходу. Це були свідерські мисливці на північного оленя басейнів Німану і Прип'яті. Вони мігрували на північ слідом за об'єктом полювання, який через підняття температур просувався північніше. Нащадки свідерських мисливців протягом раннього мезоліту (8000-6000 р. до н.е.) заселили північ Східної Європи від Фінляндії та Естонії до північного Уралу (рис. 7). На їх базі сформувалася група мезолітичних постсвідерських культур тайгової смуги Східної Європи. Про це свідчать численні археологічні матеріали і перш за все генетична спорідненість крем'яного інвентарю найдавніших мезолітичних мешканців лісової смуги Східної Європи з виробами свідерської культури Полісся, басейнів Німану та Вісли³.

Схоже, що нащадки кроманьйонців прильодовикової Європи, що на грані палеоліту та мезоліту просунулися західним узбережжям Скандинавії на північ були пращурами саамів, а постсвідерці півночі Східної Європи стали підґрунтям формування фінських та угорських народів. Саме так можна інтерпретувати дані палеоантропології та новітніх генетичних досліджень ДНК народів Європи. Вони свідчать, що саами і фінські народи півночі Східної Європи хоча й окремі, але споріднені популяції європейського походження, генетично пов'язані з архаїчними кроманьйонцями прильодовикової Європи⁴. Їхній генотип західний європейський, а не східний сибірський.

За даними палеоантропології першими післяльодовиковими мешканцями півночі Східної Європи були масивні, широколиці європеїди архаїчного типу, морфологічно спорідненого з кроманьйонцями верхнього палеоліту Європи. Маються на увазі антропологічні матеріали з найдавніших поховань Оленячого Острова на Онезькому озері,

¹ Залізник Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999. – 264 с. – С. 41, 208 – 216.

² Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989; Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 133 – 145.

³ Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989. – С. 80 – 89; Залізник Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999.- 264 с. – С. 232 – 248; Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура.- М., 1990; Кольцов Л.В., Жилін М.Г. Мезолит Волго-Окского междуречья. Бутовская культура.- М., 1999.

⁴ Cavalli-Sforza L. e.a. The History and Geography of human Genes.- Princeton, 1994.

Звейнієкі 2 в Латвії, Попово на Архангельщині¹. Такі антропологічні особливості далеких попередників фінських народів тайгової зони Східної Європи пояснюються їх генетичним зв'язком з людністю свідерської культури, яка через культуру Лінгбі була пов'язана з прильодовиковими мисливцями Європи².

З кроманьйонцями Мадлену Франції через ту ж культуру Лінгбі схоже були генетично пов'язані і перші мешканці півночі Скандинавії, які були далекими пращурами саамів. Не випадково антропологічний тип та генетика саамів споріднює їх з деякими найбільш архаїчними популяціями сучасного населення Європи, які фахівці вважають далекими нащадками прильодовикового населення палеолітичної Європи. Маються на увазі альпідний тип Центрального масиву Франції, Альп, Апенін, деякі групи басків, ірландців, валійців³.

Сліди протофінського мовного субстрату в кельтських (ірландська, валійська, бретонська) та германських (англійська, німецька) мовах⁴ свідчать про дуже давні контакти протофінів з аборигенами Центральної та Західної Європи. На нашу думку це сталося ще у фінальному палеоліті 13-10 тис. р. тому, коли на великих Європейських низинах від Британії до Полісся на основі Мадлену Західної Європи склалася культурна спільність культур з наконечниками стріл на пластинах (Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля). Після різкого потепління 10000 р. тому ці носії протоуральських діалектів рушили на північ в обхід Балті двома шляхами. З Північноморського континенту норвезьким узбережжям на у Лапландію просунулися пращури саамів. З басейнів Вісли, Німану та Прип'яті через Східну Балтію на північний схід рухалися далекі пращури фінів та угрів. Полісся було одним з резервуарів, з якого розселилися на північ Східної Європи свідерські носії протофіноугорських діалектів (рис. 7).

Отже, відступ льодовика та різке потепління близько 10 тис. р. тому призвели до відходу свідерських мисливців на північного оленя Полісся у північно-східному напрямку. Холодні лісотундри зі стадами північного оленя, що за часів зледеніння вкривали Полісся, заросли сосново-березовими лісами з нестадною лісовою фауною (тур, лось, благородний олень, кабан), що створило сприятливі умови для розвитку лісового мисливського господарства. Швидке танення льодовика призвело до різкого підняття рівня світового океану і затоплення Північноморського континенту. Мезолітичні мисливці Західної Балтії змушені мігрувати через Польську низину у східному напрямку. Так на самому початку голоцену із заходу в Полісся просунулися лісові мисливці культурної області Дювенсі, що лишили в басейні Прип'яті пам'ятки ранньомезолітичної кудлаївської культури⁵ (рис. 8).

Близько 8 тис. років тому через трансгресію Балтійського моря з Ютландії та Північної Німеччини почали розселятися у східному напрямку носії культурних традицій Маглемезе. На цьому генетичному підґрунті в басейнах Вісли, Прип'яті та Німану постала пізньомезолітична яніславицька культура. На сході ця людність досягла Сіверського Дінця, а на півдні Надпорожжя⁶ (рис. 9).

Численні неолітичні могильники VI-V тис. до н.е. Середнього Подніпров'я та Надпорожжя (Василівка III, Вовниги, Олександрія, Ясиновате, Вільнянка, Микільське тощо) містять випростані масивні кістяки північних європеїдів⁷. Вони належать до вовницького

¹ Денисова Р.И. Антропология древних балтов.-Рига., 1975; Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк) .- М.,1966; Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья.- Археологические вести.-№ 3.-Спб., 1994. – С. 55; Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи.- К., 1999. – С. 244.

² Залізняк Л.Л. Первісна історія України.- К., 1999. - 264 с. – С. 244; Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. – № 2.– 2000. – С. 4 – 10; Залізняк Л.Л. Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія. – № 2.– 2001. – С. 3 – 9.

³ Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С. 78.

⁴ Тищенко К. Мовні свідчення протофінської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С. 79 – 81.

⁵ Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991; Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997.

⁶ Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991; Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 170, 184 – 192, 217.

⁷ Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа.-К., 1991.

антропологічного типу і мають прямі паралелі серед антропологічних решток могильників Західної Балтії VI-IV тис. до н.е. (Ведбек, Ертебелле, Скотехолм тощо)¹ (Гохман, 1966, Кондукторова, 1973). Отже, антропологічні дані підтверджують висновки археологів про міграцію у VI-V тис. до н.е. мешканців Західної Балтії у південно-східному напрямку через Польську та Поліську низовини у Середнє Подніпров'я. Переконливі археологічні та антропологічні дані свідчать про участь цих прибульців з Балтії у формуванні дніпро-донецької культури басейнів Прип'яті та лісостепоного лівобережжя Дніпра у V тис. до н.е. (рис. 10). Ця північноєвропеїдна людність, яка у VI-V тис. до н.е. заселили Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. Вона стала підґрунтям найдавніших індоєвропейців – середньостоговської і споріднених з нею енеолітичних культур Лівобережжя Дніпра².

Показово, що до згаданого прориву мисливської людності Полісся в південно-східному напрямку на лівобережжя Дніпра у VI-V тис. до н.е. південний кордон балтійських спільнот кам'яної доби X-VI тис. до н.е. в цілому збігався з південним кордоном Північнонімецької, Польської та Поліської низин.

Протягом наступної неолітичної доби на північ України із заходу котилися ще три хвилі мігрантів. У V тис. до н.е. через Південну Польщу в обхід Карпат з півночі на Волинь та у Подністров'я просунулися носії центральноєвропейської культури лінійно-стрічкової кераміки Подунав'я. У IV тис. до н.е. до Полісся із заходу докотилася хвиля носіїв культури лійчастого посуду, а в III тис. до н.е. – кулястих амфор (рис. 11). Останні, очевидно, вже були індоєвропейцями і про них будемо говорити в наступних розділах.

Отже, дані археології переконливо свідчать, що протягом фінального палеоліту, мезоліту та неоліту із заходу в Полісся прокотилося принаймні вісім хвиль мігрантів. Серед них людність культур Гамбург (XI тис. до н.е.), Лінгбі (X тис. до н.е.), Свідер (IX тис. до н.е.), Кудлаївка (VIII тис. до н.е.), Яніславиця (VI тис. до н.е.), лінійно-стрічкової кераміки (V тис. до н.е.), лійчастого посуду (IV тис. до н.е.), кулястих амфор (III тис. до н.е.). Західний напрямок етно-культурних зв'язків Полісся, Волині та Прикарпаття зберігся і в наступні епохи.

За доби енеоліту-бронзи в Полісся, на Волинь та Поділля із заходу котилися хвилі індоєвропейських племен: культури кулястих амфор, шнурової кераміки, тшинецько-комарівської³, яких більшість дослідників вважає пращурами германців, балтів та слов'ян⁴ (рис. 12). В античну добу з Центральної Європи в Західну Україну просунулися кельти, присутність яких підтверджують кельтська ономастика Західної України (наприклад, топонім Галичина).

Міграційні процеси із заходу в Українське Полісся, на Волинь та Прикарпаття відбувалися і в пізніші часи. Мається на увазі прихід сюди з Нижньої Вісли близько 2 тис. років тому людності поморської та підкльошової культур, східних германців вандалів та готів, що лишили на Волині пам'ятки пшеворської та вельбарської культур⁵.

У світлі сказаного експансію у Полісся, на Волинь та в Подніпров'я скандинавських варягів IX-XI ст., Литви, Польщі та Швеції XIV-XVIII ст. можна розглядати як своєрідний, реліктовий прояв дуже давніх культурно-історичних зв'язків Північно-Західної України з Балтією. Зазначимо, що поки що не простежено достатньо масових переселень за первісної доби у зворотному напрямку, тобто з Північно-Західної України в басейн Вісли.

Тісні і дуже давні етно-культурні зв'язки Полісся з Південною Балтією пояснюються належністю цих земель до єдиної природно-ландшафтної зони Великих Європейських низин,

¹ Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк).- М.,1966; Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973.

² Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України.-К., 1994. – С. 97 – 99; Залізняк Л.Л. Передісторія України X –V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 316 – 318.

³ Давня історія України. – Т. 1. – К., 1997. – С. 268 – 271, 389 – 395, 406.

⁴ Максимов С.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – №4. – С. 69 – 83.

⁵ Давня історія України. - Т.2. – К., 1995. – С. 23 – 26; Бірбрауер Ф. Готи в I-VII ст.: територія розселення та мандрівні шляхи за археологічними джерелами // Археологія. – 1995. – №2. – С. 32 – 51.

що простяглися від Темзи до Десни. Менш впевнено можна говорити про причини вражаюче постійного напрямку міграційних процесів у згаданій зоні починаючи з кінця палеоліту по середньовіччя включно, а саме із заходу на схід, а не навпаки. Схоже міграції мисливської людності кам'яної доби на схід були зумовлені природно-кліматичними змінами на рубежі плейстоцену та голоцену, зокрема затопленням великих ділянок суші на місці сучасного Північного моря та в Західній Балтії¹. Крім того, лісова зона Східної Європи з її нечисленним мисливським населенням за первісної доби грала роль своєрідного величезного резервуару для відтоку надлишків людності з більш розвинених регіонів помірної зони Центральної та Західної Європи.

Отже, починаючи з кінця льодовикової доби міграції з заходу були визначальним фактором етнокультурних процесів у Північно-Західній Україні. Саме ці землі були прабатьківщиною слов'янства та українців зокрема. Таким чином, маємо підстави говорити про західні етногенетичні корені цих народів. Недаремно ближчими етнокультурними родичами слов'ян є їхні північно-західні сусіди балти та германці. Серед археологів здавна панує думка про праслов'янський характер археологічних культур Північно-Західної України починаючи від шнуровиків бронзової доби, тобто з кінця III тис. до н.е.². Праслов'янською вважав тшинецько-комарівську культуру Полісся II тис. до н.е. Б.О.Рибаків.

Географічна позиція Північно-Західного Надчорномор'я та Подністров'я зумовила тісні і дуже давні етно-культурні контакти цього регіону з Центральною Європою, Балканами, а через них - з Близьким Сходом. Археологічно цей зв'язок простежується вже з кінця льодовикової доби. У фінальному палеоліті тут з'являються стоянки типу Білолісся, найближчі аналогії і генетичне коріння яких дослідники бачать в епіграветі Подунав'я³. Однак особливо тісні зв'язки провінції з Подунав'єм та Балканами встановлюються у зв'язку з «неолітичною революцією», що сталася на Близькому Сході 10-7 тис. р. тому.

Деградація Скандинавського льодовика привела до радикальної зміни циркуляції повітряних мас над Великим Середземномор'ям та Європою. Вологі циклони з Атлантики, що зрошували у кінці льодовикової доби Північну Африку та Близький Схід, перемістилися північніше, що започаткувало утворення великих пустель (Мароканської, Сахари, Лівійської, Аравійської Сирійської). Зумовлене аридизацією клімату різке зниження біомаси природного оточення призвело до кризи мисливського господарства. Опинившись на грані вимирання, первісна людність Близького Сходу у VIII-VII тис. до н.е. перейшла до відтворюючого господарства (землеробства і скотарства). Значне поліпшення харчування внаслідок цієї неолітичної революції зумовило демографічний вибух в регіоні. Надлишки населення із Сирії та Палестини розселяються в Аравію та Північну Африку, з передгір'їв Загросу – в Центральну Азію, Іран, Індію, а неолітична людність Півдня Анатолії розселяється на захід на Балкани.

Неолітичні колоністи принесли з собою власну культуру, мову, а головне навички відтворюючого господарства разом з доместикованими вівцями, козами, пшеницею, ячменем. Мігранти з Анатолії у VII тис. до н.е. започатковують так званий докерамічний неоліт Фесалії (Східна Греція). Звідси вони розселяються на північ у Подунав'є і далі долиною Дунаю в Центральну Європу і на схід на Правобережну Україну з її родючими ґрунтами (рис. 13).

Ранньоземлеробська колонізація Європи з Близького Сходу у VIII-VI тис. до н. е. відбувалася за принципом «набігаючої демографічної хвилі»⁴. Перехід до відтворюючої економіки поліпшував харчування населення і зумовлював демографічний вибух. Надлишки людності розтікалися в пошуках придатних для землеробства ґрунтів на території, де

¹ Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 29.

² Максимов С.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III-I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – №4. – С. 69–83.

³ Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. – К., 1980, С. 90–109.

⁴ Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1987. – 346 p. – p. 150.

відтворююче господарство ще не було відоме. Оскільки щільність мисливського населення Європи була в десятки разів меншою, а культурний розвиток незрівнянно нижчим, порівняно з неолітичними прибульцями, первісні мисливці-аборигени не могли суттєво вплинути ні на культуру, ні на антропологію балканських колоністів.

Археологічні та антропологічні дані свідчать, що ранні землероби Балкан та Подунав'я майже не контактували з мисливцями-аборигенами. Нечисленне і відстале мисливсько-рибальське населення схоже поглиналося, а можливо і знищувалося прибульцями з півдня. Як наслідок, на землях Південної та Центральної Європи відбувалася повна зміна не тільки господарства, культури, але й антропологічного типу населення. Якщо автохтонна мисливська людність Європи була носієм масивного, кроманьйонського антропологічного типу, то найдавніші землероби Балкан та Подунав'я були грацильними середземноморцями.

Схоже, що процес неолітичної колонізації Європи не був одноразовою акцією і складався з кількох хвиль мігрантів, що рухалися з Півдня Малої Азії на Грецію і далі через Подунав'є у Центральну Європу. Археологічні дані свідчать про чотири хвилі неолітичних колоністів, що просунулися через Подунав'є в Україну.

Першими з Нижнього Подунав'є на Одещину десь у VII тис. до н.е. прийшли носії гребениківської культури (рис. 14). Її крем'яний інвентар, що характеризується плоскими нуклеусами для правильних відтискних пластин та симетричними трапеціями, близький до крем'яних виробів докерамічного неоліту Фесалії VII тис. до н.е. Це дає підстави вважати гребениківську людність першою, протонеолітичною хвилею мігрантів з Балкан через Подунав'є у Південно-Західну Україну¹.

Найдавніша неолітична кераміка з'явилася в лісостепах Правобережної України з новою хвилею неолітичних прибульців – людністю культури Криш. Під її впливом з території Молдови на автохтонів долини Дністра та Південного Бугу у кінці VII тис. до н.е. виникла найдавніша неолітична культура України буго-дністровська (рис. 14). Про балканське коріння цього явища свідчить характерна лінійна орнаментация на посуді та властивий балкано-дунайському неоліту набір зернових (пшениця-емер, ячмінь, горох).

Третя хвиля неолітичних колоністів близькосхідного походження – людність культури лінійно-стрічкової кераміки – прийшла на Волинь та Верхнє Подністров'є, на відміну від попередніх, не з Нижнього, а з Середнього Подунав'я через Південну Польщу в обхід Карпат з півночі у V тис. до н.е. (Рис. 14). Про близькосхідне коріння цього явища свідчить відповідний набір зернових, характерний орнамент посуду, східносередземноморський («вірменоїдний») антропологічний тип населення².

Однак остаточно аграрна економіка затвердилася на чорноземах Правобережної України лише у V-IV тис. до н. е. з приходом сюди з Нижнього Подунав'я та басейну р.Серет носіїв культури Кукутені-Трипілля. Враховуючи неабияку популярність Трипілля серед української громадськості і навіть спроби довести, що трипільці були українцями, зупинимося на цьому явищі докладніше.

Економічною основою цієї яскравої археологічної культури України було вирощування пшениці та ячменю, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Орне землеробство трипільців носило перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово колонізували всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, теж переконливо вказують на балканські корені культури (рис. 15). Про це ж свідчить і їхній середземноморський антропологічний тип. Він реконструюється за досить нечисленними скелетними рештками самих трипільців, багатою ранньотрипільською реалістичною глиняною пластикою,

¹ Залізник Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 183.

² Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 264 s.

антропологічним дослідженням остеологічних матеріалів неолітичних могильників Балкан та Подунав'я, зокрема культури Кукутені Румунії¹.

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста, писемність і держава. Величезні поселення Майданецьке, Тальянки, Доброводи та інші, які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200-400 га, поправу вважаються протомістами. Населення цих племінних центрів з концентричним плануванням жител мабуть перевищувало 10 тис. чоловік, однак не мало справжньої міської структури (цитадель, спеціальні адміністративні, громадські та культові будівлі тощо).

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста та складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали суспільство в кінці IV тис. до н. е.

Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями всіх придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережної України. Зміни клімату у бік зростання його посушливості довершили колапс трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом протоцивілізації Трипілля.

Вичерпання можливостей екстенсивного землеробства, знищення лісів на значних обширах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату у кінці IV тис. до н.е.² стимулювали підвищення ролі відгінного скотарства у трипільському господарстві. Все це створило умови для заселення їхніми нащадками Полісся, заплави Дніпра, надчорноморських степів. Ці події, що сталися близько 5 тис. років тому знаменували собою кінець існування культури.

Значення останньої для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з нею пов'язана остаточна перемога відтворюючої економіки на землях України у IV тис. до н. е.

Отже, в VI-IV тис. до н. е. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших в Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та в Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Перехід до неоліту цього населення стався під впливом буго-дністровської людності, яка в V тис. до н. е. відходила у північно-східному напрямку під тиском нових хвиль неолітичних колоністів з балкано-дунайського регіону (культури лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля). Під культурним впливом буго-дністровців Правобережжя тут постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпорожжя та Приазов'я (рис. 14).

Деякі наукові дані, перш за все археологічні, дають підстави конкретизувати напрям генетичних зв'язків балканського неоліту, і зокрема його українського прояву трипільської культури, з конкретними етнічними спільнотами Близького Сходу. Маються на увазі хатти Південної Анатолії та споріднені з ними хурити верхів'їв Тигрісу та Євфрату (рис.13). До VI тис. до н.е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'їв Євфрату та Закавказзя склали єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Оскільки неолітична колонізація Балкан та Подунав'я відбувалася саме з Анатолії, то в балканському неоліті прослідковується потужний хатто-хуритський вплив. Вважається, що ранньонеолітичні культури Балкан, представлені докерамічними шарами Пресескло Фессалії, Криш-Старчево Подунав'я і Молдови, можливо, культурами Гребеники та буго-дністровською України VII-VI тис. до н.

¹ Потехина И.Д. Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – С. 147, 162.

² Кременецкий К.В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской Равнины. – Москва, 1991. – С. 175.

е.¹, розвивалися під впливом ще нерозчленованої хатто-хуритської спільноти Близького Сходу.

У VI тис. до н.е. анатолійсько-кавказька єдність Близького Сходу розпалася на західну прахатську та східну прахуритську частини. З цього часу на базі південноанатолійського центру зародження відтворюючого господарства формувалася власне хатська протоцивілізація. Прахатти півдня Малої Азії в VII-VI тис. до н.е. створили протоцивілізації Хаджілар та Чатал-Гуюк, під впливом яких зародилися і розвивалися пізніші культури балкано-дунайського неоліту V-IV тис. до н.е. (Караново II, III, Вінча, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля та ін.²

Провідний радянський фахівець з стародавньої історії Передньої Азії І.М.Д'яконов³ вважав "археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібним з гірсько-периферійним суспільством стародавнього Близького Сходу". Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури, неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі⁴. Про південноанатолійські витоки Балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин⁵, типологія найдавнішої балканської кераміки⁶, дані балканської гідронімії⁷, деякі особливості грецької мови⁸.

Генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і культури Кукутені-Трипілля, з південно-анатолійським (прахаттським) центром неолітизації (Рис. 13) дає підстави для припущення, що згадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етно-мовному відношенні скоріш за все були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками, на нашу думку, пояснюється наявність в Балкано-Дунайському регіоні дуже архаїчної малоазійської гідронімії, виявленої Т.Гамкрелідзе і В.Івановим⁹. Про це свідчать сліди лінгвістичних контактів праїндоевропейців з прахаттами, які на думку згаданих авторів мали місце не пізніше V тис. до н.е. Індоевропейці, які формувалися під сильним впливом балканського неоліту, саме від нього отримали разом з навичками землеробства і тваринництва деякі сільськогосподарські хатто-хуритські терміни¹⁰, про що докладніше буде сказано далі.

Однак, як переконливо показав В.Ілліч-Світич, в індоевропейських мовах є значний пласт аграрної лексики не тільки хатто-хуритів, а й інших близькосхідних народів — афразійців, шумерів, еламців¹¹. На нашу думку ця близькосхідна термінологія перейшла до індоевропейської прамови також з балкано-дунайського неоліту. Так що останній не був

¹ Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. — Т.1. — М., 1973. — С. 325; Тутов В.С. Неолит Греции. — М., 1969; Шнирельман В.А. Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. — М., 1986. — С. 290; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — С. 29; Залізняк Л.Л. Передісторія України X—V тис. до н.е. — К., 1998. — С. 238.

² Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1985; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — 402 с.; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — 400 с.

³ Д'яконов И.М. О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. — №4. — 1982. — С. 16.

⁴ Тутов В.С. Неолит Греции. — М., 1969; Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1985; Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. — Горький, 1989. — 402 с.; Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — 442 с.; Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. — К., Фенікс, 1994. — 400 с.

⁵ Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — 442 с.

⁶ Тутов В.С. Неолит Греции. — М., 1969.

⁷ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Т.1, 2. — Тбилиси, 1984. — 1330 с.

⁸ Салларес Р. Языки, генетика и археология // Вестник древней истории. — №3. — 1998. — С. 128.

⁹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Т.1, 2. — Тбилиси, 1984. — 1330 с. — С. 862 — 863.

¹⁰ Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглосы // Древний Восток: этнокультурные связи. — М., 1988. — С. 152 — 154.

¹¹ Иллич-Свитыч В.М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. — М., 1964. — С. 3 — 12.

монолітно хаттським в етно-мовному розумінні. Очевидно було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Схоже останній був започаткований і розвивався під впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але вірогідно мали місце і прахутирські, афразійські, шумерські, еламські впливи. Сказане повною мірою стосується і трипільської культури Правобережної України, як крайнього північно-східного прояву балканської енеолітичної протоцивілізації, під впливом якої формувалися найдавніші праїндоевропейці лісостепів Східної України¹.

Південно-західні впливи на територію України відчувалися в бронзову добу і особливо посилювалися у I тис. до н.е. На початку доби раннього заліза за даними археології фракійські впливи з Нижнього Дунаю та Подністров'я поширилися далеко на схід до Дніпра. Мається на увазі чорноліська культура, фракійські елементи в якій відзначалися багатьма відомими археологами². Починаючи з VII ст. до н.е. почалася грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря. На рубежі нашої ери тут з'являються римські військові гарнізони. Протягом III-IV ст. н.е. всю Правобережну Україну до південного кордону Полісся і частково лівобережний лісостеп займала провінційно-римська черняхівська культура. На думку дослідників, це було переддержавне утворення, в складі якого праслов'яни вперше познайомилися і засвоїли ідею державності.

Слід спеціально підкреслити важливість прогресивного впливу на українські терени греко-римської цивілізації. Завдяки ним мешканці регіону не тільки познайомилися у скіфо-сарматську добу з ідеєю державності, а й взагалі були включені в європейський історичний процес. Адже сучасна європейська цивілізація постала на культурному підґрунті греко-римського світу античності і є його безпосереднім нащадком. Невипадково північно-східні сусіди праукраїнців фіно-угри, які здавна населяли величезні лісові простори від Верхньої Десни до Уралу і Зауралля, не маючи безпосередніх контактів з античною цивілізацією затрималися на стадії первісності. Саме тому вони не створили власної держави, не трансформувалися з народностей у нації і протягом I тис. н.е. у своїй більшості були асимільовані східними слов'янами.

Особливо потужно впливав балканський світ на Україну в середньовіччя. Мається на увазі Візантійська імперія, під впливом якої формувалася перша історична українська держава Київська Русь, були закладені підвалини української писемності, літератури та історії, складалося християнське світосприйняття давньоукраїнців. З XV ст. характер впливів на Україну з південного заходу різко змінюється у зв'язку з завоюванням Константинополя турками. Агресія Османської імперії на українські землі тривала до кінця XVIII ст.

Південно-східна степова культурно-історична провінція (рис. 5), судячи з даних археології, почала формуватися з другої половини пізнього палеоліту. Мається на увазі степова господарсько-культурна зона мисливців на бізонів пізнього палеоліту України³. Цей господарсько-культурний тип мисливців на стадних копитних прильодовикових степів добре простежується починаючи з максимуму похолодання 20-18 тис. років тому за матеріалами стоянок Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II та ін. З цього часу українські степи у культурно-господарському відношенні розвивалися як складова Великого євразійського Степу. Той же культурно-господарський тип мисливців на стадних степових копитних прильодовиків'я у кінці палеоліту простежений не тільки на півдні України, а й на Нижньому Дону (Кам'яні Балки) і навіть у західносибірських степах (Чорноозеря II)⁴.

¹ *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 78 – 101; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 226 – 240; *Залізняк Л.Л.* Первісна історія України. – К., 1999. – 264 с.

² *Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.

³ *Борисковский П.И.* Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // УП Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964; *Кротова О.О.* Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // *Археологія.*-№ 1.-1994. – С. 19 – 31; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 78 – 84.

⁴ *Генинг В.Ф., Петрин В.Т.* Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.

У пізньольодовикову добу (20-13 тис. р. тому) в Надчорномор'ї домінує відносно однорідна епіграветська культурна традиція. У фінальному палеоліті (13-10 тис. р. тому) епігравет півдня розпадається на кілька культур, в тому числі шанкобинську Криму та осокорівську лісостепової смуги України. Якщо для першої властиві великі сегменти азильського типу, то для другої – трапеції з ретушованими сторонами та верхньою основою (Рис. 2). Культурні явища, аналогічні тим, що розвивалися на півдні України, у фінальному палеоліті відому по всьому півдню Європи: Франція, Апенніни, Балкани, Кавказ, Близький Схід.

З початком ранньоголоценового потепління 10 тис. р. тому в степах підвищилася роль лісових біоценозів, однак різкої зміни природного оточення, на відміну від територій наближених до Балтії, не сталося. Судячи з матеріалів розкопок мезолітичних стоянок Мирне, Кам'яна Могила у цей час в Північному Надчорномор'ї поширився лісостеповий варіант степової моделі господарської адаптації первісних мисливців. Крем'яний інвентар мезолітичних культур українського степу та лісостепу (кукрецької, донецької), які датуються VIII - VI тис. до н.е., продовжує культурну традицію епігравету попередньої доби, з яким генетично пов'язаний. Згадані кукрецька культура півдня та донецька сходу України мають прямі аналогії в мікролітичних комплексах мезоліту степового Подоння, Поволжжя і навіть Закаспію¹.

З виокремлення скотарства в самостійну галузь економіки, що сталося на півдні України у IV тис. до н.е., навички примітивного відгонного скотарства швидко поширилися по всій смузі євразійських степів та лісостепів. З V-IV тис. до н.е. археологічно простежені стійкі східні культурно-історичні зв'язки українського степу зі скотарським світом Азії.

Північноєвропеїдна людність, яка у VI-V тис. до н.е. заселила Лівобережжя Дніпра та Надпорожжя, в умовах аридизації клімату, під впливом Трипілля поступово опанувала навички скотарства. З постанням у IV тис. до н.е. у лісостепах та степах між Дністром та Дінцем найдавніших скотарських суспільств індоєвропейців (Середній Стіг, Нижня Михайлівка тощо) та їх поширенням степовою зоною далеко на схід (ямна культура), Південно-Східна Україна розвивалася в тісних контактах з євразійським степом².

За доби міді-бронзи (IV-II тис. до н.е.) в українських степах послідовно змінювали один одного найдавніші степовики індо-іранської гілки індоєвропейців з архаїчною відгонною формою скотарства (середньостогівці, ямники, катакомбники, зрубники), які лишили після себе тисячі курганів на півдні України. З початком доби заліза (I тис. до н.е.) Надазов'ям та Північним Надчорномор'ям зі сходу котилися хвилі скотарів-кочовиків (кіммерійці, скіфи, сармати), які також належали до східної іранської або арійської групи індоєвропейців. Скіфи півдня України були органічною складовою відносно єдиного величезного скіфо-сарматсько-масагетського світу євразійського Степу.

З IV по XVIII ст. н. е. з Азії українським степом на захід через кожні 100-200 років плинули нові хвилі азійських номадів, але вже не індоєвропейців, а монголоїдів тюрків. Перша тюрсько-монгольська орда гунів форсувала Дон 370 р.н.е. Після розгрому гунів римлянами та германцями на Католоунських полях у Франції в середині V ст. з півдня України їх витісняють протоболгари. 558 р. зі сходу приходять авари. Рештки болгар були остаточно вигнані 670 р. з Надазов'я та Надчорномор'я у Західне Надчорномор'я хазарами. Після розгрому останніх військами київського князя Святослава 965 р. в українські степи зі сходу вдерлися печеніги. Останні близько 1036 р. поступилися новим тюркським ордам торків та половців. Кипчаків-половців практично знищили монголи у першій половині XIII ст. Кримські татари, які панували на території півдня України до кінця XVIII ст., були уламком татаро-монгольської імперії Чингізидів. Останньою хвилею тюркських кочовиків зі сходу були калмики, які у XVIII ст. просунулися з Центральної Азії на захід у Прикаспій.

Постійний напрямок руху скотарських народів зі сходу на захід пояснюється тим, що європейський степ через вищу вологість клімату має значно густіший і різноманітніший

¹ *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 99 – 106, 212.

² *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 78 – 117; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 248 – 260.

трав'яний покрив порівняно з сухим азійським. Тому в пошуках кращих пасовищ для своєї худоби степові номади рухались з Азії в Європу, а не навпаки. Зайве нагадувати, що всі ці хвили войовничих номадів зі сходу справляли потужний вплив на культурно-історичні та етнічні процеси у степовій та лісостеповій Україні.

Традиційна агресивність кочовиків історично закладена в їхній економіці. Великі стада худоби швидко поїдали і витоптували траву, а тому вимагали постійної зміни пасовищ. Це зумовлювало перманентні конфлікти з сусідами за місця випасу худоби. До того ж кочове скотарство настільки ефективна галузь господарства, що один чабан випасав стадо, яке могло прогодувати кілька сімей. Надлишок чоловіків при постійній загрозі військових сутичок перетворювався у фахових воїнів. Продуктивна скотарська економіка давала змогу кочовим суспільствам утримувати численні збройні сили.

Крім того, рухливий спосіб життя не дозволяв номадам мати постійні ремісничі і культурні центри, які забезпечували їх досконалою зброєю, предметами розкоші, продуктами землеробства (зерном, вином тощо). Останні є обов'язковою складовою раціону всіх скотарів світу. Тому вони вимушені тісно контактувати з осілими, як правило, більш розвиненими, землеробськими суспільствами, які забезпечували номадів продуктами цивілізації. Характер цих контактів далеко не завжди був мирним, а часто здійснювався у формі грабіжницьких збройних нападів войовничих степовиків на миролюбних землеробів, ремісників, торгівців. Згадайте стосунки скіфів з грецькими колоніями Надчорномор'я, гунів та аварів з Європою, печенігів, половців, татаро-монголів з Руссю, кримських татар з козакою Україною.

Отже, Південно-Східна Україна, починаючи з постання тут близько 20 тис. років тому моделі господарської адаптації степових мисливців на бізона, була господарсько-культурною складовою Великого євразійського Степу. З виокремленням скотарства в окрему галузь у IV тис. до н.е український Степ розвивався в умовах тісних культурно-історичних та етнічних контактів з рухливими і агресивними скотарськими суспільствами усєї степової зони Євразії. Як українські степи вважаються західною провінцією степової зони, що простяглася на 2 тис. км. на схід від Надчорномор'я до Монголії та Китаю, так і скотарські суспільства півдня України слід вважати східною периферією євразійського світу степових номадів.

Таким чином, Південно-Західна Україна з кінця льодовикової доби розвивалася під сильним впливом Подунав'я та Балкан. Традиційні західні зв'язки північно-західного регіону, який територіально збігається з прабатьківщиною слов'ян та українців, дають підстави говорити про значні західні впливи на їх етногенез. Протягом останніх 20 тис. років південно-східна провінція традиційно була західною складовою степового світу Євразійського континенту. У пізньому середньовіччі останній породив у Східній Європі кілька надцентралізованих деспотій східного типу: Золота Орда, Московське царство та Османська імперія¹.

Отже, маємо наукові підстави говорити про три культурно-історичні провінції на теренах України (північно-західна, південно-західна та південно-східна), які з кам'яної доби мали постійний напрям етно-культурних зв'язків (рис. 5). Останні були детерміновані природно-географічними факторами, перш за все належністю цих регіонів до певних природних зон та розміщенням на географічній карті Євразії. Судячи з археологічних матеріалів, напрям згаданих культурно-історичних контактів визначився дуже рано у первісну добу і впливає на етнічні процеси та історичні долі регіону протягом усього середньовіччя і навіть останніх сторіч. Трьом культурно-історичним регіонам первісної України відповідають три головні геополітичні провінції України-Руси, козацької та сучасної України. Саме вони визначально вплинули на формування українського етносу.

Про три складові української культури писав Є. Маланюк² в історіософському контексті. На думку дослідника українська культура постала з впливів «варязької мілітарності, античної Еллади та азійського степу». Археологічні матеріали дозволяють

¹ Гумільов Л.Н. От Руси к России. – М., 1992. – С. 293 – 298; Гумільов Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1997.

² Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 11.

конкретизувати це метафоричне твердження і виділити три згадані культурно-історичні провінції України, які за даними археології почали формуватися ще у кінці пізнього палеоліту. Вони були підґрунтям етнокультурних процесів, що протікали в Україні у післяльодовикову добу.

1.2. ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙЦІВ

Індоєвропейці (далі ІЄ) – це група етно-мовно споріднених народів числом близько 200, які протягом останніх шести тисяч років населяють Європу та Західну Азію від Індії на сході до атлантичного узбережжя Європи на заході (рис. 16). Їх етно-мовна спорідненість пояснюється походженням від єдиного пращура, що мешкав на загадковій ІЄ батьківщині, звідки і розселилися пращури різних індоєвропейських етносів.

Розселення індоєвропейців протягом останніх тисячоліть значною мірою зумовило сучасну етно-політичну карту світу (рис. 17). Саме індоєвропейські народи започаткували найбільш успішну в сучасному світі європейську цивілізацію, яка значною мірою визначає розвиток людства останні сторіччя. Цим пояснюється надзвичайна наукова значимість проблеми походження індоєвропейської сім'ї народів для історії людства взагалі та для первісної історії України зокрема. Свого часу Ф.Гегель порівняв відкриття світу індоєвропейських народів з відкриттям Нового світу Христофором Колумбом.

Вагомий внесок індоєвропейських народів в історію та соціально-економічний розвиток людства протягом останніх тисячоліть зробив індоєвропейстику однією з провідних галузей світової етнології. З огляду на сказане країни Євразії давно і з перемінним успіхом змагаються за почесне право називатися батьківщиною індоєвропейців.

Особливо актуальне це питання для України. Адже переважна більшість індоєвропейців світу так чи інакше включає український степ до батьківщини індоєвропейців. Фактично індоєвропейсти різних країн поділилися на два табори: тих, що виводять з півдня України усіх індоєвропейців і тих, хто вважає, що з азово-чорноморських степів походять лише східні індоєвропейці – індо-арії, ірано-арії, хето-лувійці, греки, фрігійці, правірмени.

Нажаль індоєвропейстика не є пріоритетною галуззю української науки. Вона ще не зайняла належне місце ні в українській археології, ні в етнології, ні в лінгвістиці. Попри те, що індоєвропейсти всіх часів і народів інтенсивно використовували для своїх теоретичних побудов наші багаті археологічні, антропологічні, лінгвістичні джерела, індоєвропейстика в Україні знаходиться в зародковому стані. До того ж індоєвропейстика України в минулому році зазнала непоправної втрати – пішов з життя перший в історії української науки індоєвропейст Сергій Вікторович Конча. Вже після його смерті вийшла друком його монографія «Індоєвропейці: пізнання доісторії» (рис. 18). Видатний петербурзький археолог Лев Клейн сказав про неї: «Це краще, що вийшло з індоєвропейстики за останні 30 років».

Таємниця походження народів індоєвропейської мовної сім'ї ось уже два століття хвилює вчених різних країн. Головна складність у її розв'язанні полягає перш за все в комплексності та міждисциплінарності проблеми. Тобто для її вирішення необхідно залучення різних наукових дисциплін: лінгвістики, археології, первісної історії, етнографії, антропології, міфології, палеогеографії, зоології, ботаніки і навіть генетики та молекулярної біології. Існує величезний обсяг літератури мовами багатьох народів світу, присвяченої питанням пошуків країни, звідки споріднені народи 5–4 тис. р. т. заселили гігантські обшири між Атлантикою на заході, Індією на сході, Скандинавією на півночі та Індійським океаном на півдні (рис. 17).

Не маючи ілюзій щодо остаточного вирішення проблеми чи вичерпного розгляду усієї неосяжної літератури з індоєвропейстики, спробуємо дати критичний аналіз наукових поглядів на походження індоєвропейців з позиції археології та інших наук. Знайомство з сучасним станом наукової розробки проблеми конче необхідне для висвітлення ролі і місця стародавнього населення України у процесі індоєвропейзації Євразії.

Чорнобильська катастрофа 1986 року збіглася у часі з 200-річчям великого відкриття члена верховного суду Індії в Калькутті сера Уїльяма Джонса. Читаючи давньоіндійські тексти арійських завойовників Індії писані санскритом, він дійшов висновку про спорідненість генетичних попередників сучасних індоєвропейських мов – санскриту, латини, давньогрецької, германських та слов'янських. Справу англійського юриста продовжили лінгвісти (переважно німецькі) ХІХ ст., які розробили принципи порівняльного аналізу мов і остаточно довели походження індоєвропейських мов від одного спільного предка. Ретельно досліджувалися як сучасні, так і мертві індоєвропейські мови, відомі з найдавніших пам'яток індоєвропейської писемності. До них належать священні гімни Рігведи середини ІІ тис. до н.е., записані пізніше санскритом, гімни Авести рубежу ІІ–І тис. до н.е., протогрецька мова стародавніх Мікен ХVІ ст. до н.е., клинописи хеттів Анатолії початку ІІ тис. до н.е., тохарські священні тексти Західного Китаю.

Класифікація індоєвропейських мов та народів

У середині ХІХ ст. А. Шлейхер запропонував принцип реконструкції праіндоєвропейської лексики методом лінгвістичної палеонтології. Застосування порівняльної лінгвістики дозволило розробити схему генетичного дерева індоєвропейських мов. Наслідком сторічних зусиль лінгвістів була класифікація індоєвропейських мов, що в основних рисах сформувалася на кінець ХІХ ст. Однак і донині серед фахівців немає одностайності щодо кількості груп індоєвропейських народів. До числа найбільш визнаних належить класифікаційна схема, яка охоплює 13 етно-мовних груп індоєвропейських народів: анатолійська, індійська, іранська, грецька, італійська, кельтська, іллірійська, фрігійська, вірменська, тохарська германська, балтська, слов'янська, (рис. 16). Кожна з цих груп складається з багатьох близькоспоріднених сучасних та вже мертвих мов.

Анатолійська (хето-лувійська) група охоплює хетську, лувійську, палайську, лідійську, лікійську, карійську, а також так звані «малі мови» пісідійську, кілікійську, меонську. Вони функціонували в Малій Азії (Анатолії) протягом ІІ–І тис. до н. е. Три перші мови відомі з текстів 15 000 глиняних табличок, добутих Гуго Вінклером 1906 р. в процесі розкопок столиці Хетського царства міста Хаттус на схід від Анкари. Тексти були виконані аккадським (асиро-вавілонським) клинописом, але невідомою мовою. Вона була дешифрована 1914 р. чехом Б. Грозним і отримала назву хетської або несийської. Серед маси ритуальних і ділових текстів хетською мовою, знайдені нечисленні пам'ятки споріднених хетам лувійської і палайської мов, а також неіндоєвропейської хаттської. Автохтони Малої Азії хатти в кінці ІІІ тис. до н.е. були завойовані хетами, однак вплинули на мову індоєвропейських завойовників.

Ранньоанатолійські хетська, палайська та лувійська мови функціонували до 8 ст. до н.е. і в античні часи дали початок пізньоанатолійським лідійській, лікійській, карійській та ін. мовам західного узбережжя Малої Азії, носії яких були асимільовані греками в елліністичний час близько ІІІ ст. до н.е.

Індійська (індо-арійська) група: мітанійська, ведійська, санскрит, пракрити, хінді, урду, біхарі, бенгалі, орія, маратхі, сіндхі, панджабі, раджастані, гуджараті, бхелі, кхандеші, пахарі, кафірські або нуристанські, дардські мови, циганські діалекти.

Мітанійською говорила правляча верхівка держави Міттани, що в ХV–ХІІІ ст. до н.е. існувала у верхів'ях Тигру та Євфрату. Індійська мовна група походить від мови аріїв, які в середині ІІ тис. до н.е. просунулися з півночі в долину Інду. Найдавніша частина їхніх гімнів (Рігведа) була записана у І тис. до н.е. ведійською мовою, а в ІІІ ст. до н.е. – ІV ст. н.е. літературною мовою санскрит. Класичним санскритом написані священні ведійські книги брахмани, упанішади, сутри, а також епічні поеми Махабхарата і Рамаєна. Паралельно з літературним санскритом у ранньосередньовічній Індії функціонували живі мови пракрити. Від них походять сучасні мови Індії: хінді, урду, біхалі, бенгалі тощо. Тексти на хінді відомі з ХІІІ ст.

Кафірські або нуристанські мови поширені в Нуристані – гірському районі Афганістану. В горах Північного Афганістану та прилеглих гірських районах Пакістану та Індії поширені близькі до кафірських дардські мови.

Іранська (ірано-арійська) група: авестійська, давньоперська, мідійська, согдійська, хорезмійська, бактрійська, парфянська, пехлеві, сакська, масагетська, скіфська, сарматська, аланська, осетинська, ягнобська, афганська, мунджанська, памірська, новоперська, таджицька, талишська, курдська, белуджська, татська та ін.

Ірано-арійська група споріднена з індо-арійською і походить від мови аріїв, які в другій половині II тис. до н.е. заселили Іран, або Айріян, що значить «країна аріїв». Пізніше їхні гімни були записані авестійською у священній книзі послідовників Заратустри Авесті. Давньоперська мова представлена клинописами ахеменідського часу (VI–IV ст. до н.е.), у тому числі історичними текстами Дарія Великого та його наступників. Мідійська – мова племен, що населяли Північний Іран у VIII–VI ст. до н.е. перед виникненням перського царства Ахеменідів. Парфяни мешкали в Центральній Азії у III ст. до н.е. – III ст. н.е., доки їх царство 224 р. не завоювали Сасаніди. Пехлеві – літературна мова Персії сасанідського часу (III–VII ст. н.е.). На початку нашої ери в Центральній Азії також функціонували согдійська, хорезмійська і бактрійська мови іранської групи.

Серед північно-іранських мов євразійського степу відомі мертві мови кочових племен саків, масагетів, скіфів, сарматів, аланів та прямих спадкоємців останніх осетинів Північного Кавказу. Ягнобська мова Середньої Азії є прямим продовженням согдійської. Багато сучасних іранських мов походять від фарсі – мови Персії раннього середньовіччя. До них належить новоперська з літературними пам'ятками від IX ст. н.е., близька до неї таджицька, афганська (пашто), курдська, талишська і татська Азербайджану, белуджська та ін.

В історії **грецької** мови виділяють три головні епохи: давньогрецьку (XV ст. до н.е. – IV ст. н.е.), візантійську (IV–XV ст. н.е.) та новогрецьку (з XV ст.). Давньогрецька доба ділиться на чотири періоди: архаїчний (мікенський або ахейський), що датується XV–VIII ст. до н.е., класичний (VIII–IV ст. до н.е.), еліністичний (IV–I ст. до н.е.), пізньогрецький (I–IV ст. н.е.). У класичний та еліністичний час в Середземномор'ї поширилися діалекти: іонійсько-аттичний, ахейський, еолійський, дорійський. Грецькі колонії північного Надчорномор'я (Тіра, Ольвія, Пантікапей, Танаїс, Фанагорія тощо) користувалися іонійським діалектом, бо були започатковані вихідцями з Мілету в Малій Азії.

Найдавніші пам'ятки грецької мови – написи крито-мікенським лінійним письмом «В» XV–XII ст. до н.е. Поєми Гомера «Іліада» та «Одисея», що описують події XII ст. до н.е., вперше записані у VIII–VI ст. до н.е. давньогрецьким алфавітом, що започаткувало класичну грецьку мову. Класичний період характеризується поширенням у грецькому світі аттичного діалекту. Саме на ньому в еліністичний час формувалося загальногрецьке койне, що під час походів Олександра Македонського поширилося у всьому Східному Середземномор'ї, де панувало у римський і візантійський час. Літературна мова візантійської доби строго трималася норм класичного аттичного діалекту (V–IV ст. до н.е.). Нею користувався двір візантійських імператорів аж до падіння Константинополя під ударом турків 1453 р. Сучасна новогрецька мова остаточно сформувалася лише у XVIII–XIX ст.

Італійська або романська група включає оскську, вольську, умбрійську, латину та похідні від неї італійську, іспанську, португальську, каталонську, сардинську, ретороманську, провансальську, французьку, румунську. Написи спорідненими оскською, вольською, умбрійською та латиною з'являються в Центральній Італії в середині I тис. до н.е. У процесі романізації провінцій у першій половині I тис. н.е. латинські діалекти поширилися по Римській імперії. В ранньому середньовіччі ця «народна латина» стала підґрунтям формування згаданих романських мов.

Кельтську групу складають галльська, ірландська, бретонська, корнська, валлійська, гелльська (шотландська) мови і говірка о. Мен. Античні джерела вперше згадують кельтські племена у V ст. до н.е. на територіях між Карпатами на сході і Атлантичним узбережжям на заході. У IV–III ст. до н.е. відбувається потужна кельтська експансія на Британські острови, на територію Франції, Піренейський, Апеннінський, Балканський півострів і навіть у Малу Азію, у центральних районах якої вони осіли під іменем галатів. З кельтами пов'язують латенську археологічну культуру V–I ст. до н.е., а районом їх формування вважають північно-західні передгір'я Альп. Внаслідок експансії спочатку Римської імперії, а пізніше

германських племен (перш за все англів та саксів) кельти були витіснені на крайній захід Європи.

Мова асимільованих римлянами галлів території Франції початку I тис. н.е. відома дуже мало за нечисленними включеннями в латинські тексти. Бретонська, корнська та валлійська мови півостровів Бретонь у Франції, Корнуел та Уельс Великобританії походять від мови бриттів, що розсіялися під тиском англосаксів у V–VII ст. Шотландська і менська мови близькі до ірландської, яка фіксується письмовими джерелами IV, VII, XI ст.

Іллірійська група мов охоплює балкано-іллірійську, месапську, албанську мови. Іллірійці – група індоевропейських племен, яка судячи з античних джерел, з VII ст. до н.е. мешкала в Карпатській котловині, на Середньому Дунаї, на північному заході Балканського півострова. Її археологічним відповідником є так званий східний гальштат VIII–V ст. до н.е. Іллірійські племена були асимільовані римлянами, а пізніше південними слов'янами. Албанська мова – іллірійський релікт, що зазнав суттєвого впливу латини, грецької, південнослов'янських та фракійських діалектів. Албанські тексти відомі з XV ст. Месапська – відгалуження від іллірійського мовного масиву північного заходу Балканського півострова, що зберігся у вигляді надгробних та побутових написів V–I ст. до н.е. в Калабрії на сході Апеннінського півострова.

До **фрігійської** групи входять фракійські діалекти даків, гетів, мізів, одрисів, трибалів, які в античні часи мешкали в Трансільванії, на Нижньому Дунаї та північному сході Балканського півострова, і були асимільовані римлянами у II–IV ст. та слов'янами у ранньому середньовіччі. Їх романізованими нащадками є середньовічні волохи, які були пращурами сучасних румун. Фрігійці – народ, що близько 3 тис. р. т. просунувся з північного сходу Балканського півострова в Малу Азію, де створив державу Фрігію, яка впала під ударами кіммерійців близько 675 р. до н.е. Фрігійські написи датуються VII–III ст. до н.е.

Вірменська мова споріднена з фрігійською, а через неї з фракійською. За античними джерелами, вірмени прийшли у Закавказзя з Фрігії, а фрігійці в Малу Азію з Фракії, що підтверджується археологічними матеріалами. На думку деяких дослідників, правірмени рухалися з Фракії в Малу Азію і далі на схід у XII ст. до н.е. І. М. Дьяконов вважає, що вони брали участь у руйнуванні Трої та Хетського царства¹. Індоевропейська правірменська мова дещо трансформувалася під впливом мови аборигенів Закавказзя хурито-урартійців.

Найдавніші вірменські тексти датуються V ст., коли єпископом Месропом Маштоцем був створений вірменський алфавіт. Ця письмова мова (грабар) функціонувала до XIX ст. У XII–XVI ст. почали формуватися два діалекти сучасної вірменської: східний араратський і західний константинопольський.

Тохарська мова – умовна назва індоевропейських діалектів, які в VI–VII ст. н.е. функціонували у Китайському Туркестані (Уйгурії). Відома з релігійних текстів Сіньцзяну. В. М. Даниленко² вважав, що пращурами тохарів були носії ямної археологічної культури півдня України, які у III тис. до н.е. досягли Центральної Азії і започаткували афанасіївську культуру. На X ст. тохари були асимільовані тюрками-уйгурами.

Германські мови діляться на три групи: північну (скандинавську), східну (готську) та західну. Найдавніші германські тексти представлені архаїчними рунічними написами Скандинавії, що датуються III–VIII ст. н.е. і несуть риси загальногерманської мови до її розчленування. Численні давньоісландські тексти XIII ст. зберегли багату скандинавську поезію (Старша Едда) та прозу (саги) X–XII ст. Приблизно з XV ст. почався розпад давньоісландської або давньоскандинавської мови на західноскандинавську (норвезька, ісландська) та східноскандинавську (шведська, датська) гілки.

До східнонімецької групи, крім готської, відомої за перекладом IV ст. Біблії єпископом Уелфілою, входили нині мертві мови вандалів та бургундів.

До західнонімецьких мов належить давньоанглійська (англосаксонські тексти VII ст.), давньофризька, давньоніжньонімецька (саксонські тексти з IX ст.), давньоверхньонімецька. Давніми пам'ятками західнонімецьких мов є англійський епос VIII ст. «Беовульф», відомий

¹ *История древнего Востока.* – Т. 2. – М. 1988. – С. 194.

² *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. – К., 1974. – С. 234.

за рукописом X ст., верхньонімецька «Пісня про Нібелунгів» VIII ст., саксонський епос IX ст. «Хеліанд».

Серед сучасних германських мов – англійська, що в XI–XIII ст. зазнала суттєвих впливів французької, фламандська – нащадок давньофризької, голландська – відгалуження давньоніжньонімецької. Сучасна німецька мова складається з двох різних діалектів – у минулому окремих мов (нижньонімецької та верхньонімецької). Серед сучасних германських слід згадати ідиш, бурську, фарерську, швейцарську мови.

Балтські мови діляться на західнобалтські – мертві прусська (зникла у XVIII ст.) та ятвязька, яка була поширена в середні віки на території Північно-Східної Польщі та Західної Білорусі, та східнобалтські. До останніх належать литовська, латвійська, латгальська, а також поширена до XVII ст. на Балтійському узбережжі Литви та Латвії куршська. Серед мертвих мов селонська, голядська Підмосков'я, балтська мова Верхнього Подніпров'я. На початку середньовіччя балтські мови були поширені на великих територіях від Нижньої Вісли на заході до Верхньої Волги і Оки на сході, від Балтії на півночі до Прип'яті, Десни і Сейму на півдні (рис. 17). Балтські мови повніше, ніж інші, зберігають давню індоєвропейську мовну систему.

Слов'янські мови діляться на східні, західні та південні. Східнослов'янські – українська, білоруська, російська. Західнослов'янські утворюють три підгрупи: лехітську (польська, кашубська і полабська), чесько-словацьку та серболужицьку. Споріднена з полабською кашубська мова була поширена в Польському Помор'ї на захід від Нижньої Вісли. Лужицька – мова лужицьких сербів верхів'їв р. Шпрее в Німеччині. Південнослов'янські мови: сербська, хорватська, болгарська, словенська, македонська. Слов'янські мови досить близькі між собою, оскільки походять від єдиної давньослов'янської, що розпалася відносно недавно у V–VII ст.

Високу ступінь спорідненості індоєвропейських мов вчені пояснюють їх походженням від єдиного генетичного предка – індоєвропейської прамови. Мається на увазі, що близько 5 тисяч років тому в якомусь обмеженому регіоні Євразії мешкав народ, від мови якого походять усі індоєвропейські мови. Перед наукою постало завдання відшукати цю праатьківщину всіх індоєвропейських народів (рис. 17) та прослідкувати шляхи їх розселення. Під індоєвропейською праатьківщиною лінгвісти мають на увазі регіон, який займали носії індоєвропейської прамови до її розпаду, що стався у IV тис. до н.е.

Історія пошуків індоєвропейської батьківщини

Пошуки індоєвропейської праатьківщини мають драматичну двохсотрічну історію¹. Зразу ж після відкриття Уїльяма Джонса праатьківщиною була проголошена Індія, а санскрит Рігведи розглядався мало не як пращур усіх мов, який нібито зберіг усі особливості прамови. Вважалося, що завдяки благодатному клімату в Індії відбувалися демографічні вибухи і надлишки індоєвропейського населення розселялися на захід в Європу та в Західну Азію.

Однак дуже скоро виявилось, що мова іранської Авести не набагато молодша за санскрит Рігведи. Тобто, спільний пращур усіх індоєвропейських народів міг мешкати в Ірані або десь на Близькому Сході, де саме у цей час були зроблені великі археологічні відкриття.

У 30–50 рр. XIX ст. індоєвропейців виводили з Центральної Азії, яку тоді вважали «кузнею народів». Ця версія живилася історичними даними про міграційні хвилі, що періодично котилися з Центральної Азії в Європу протягом останніх двох тисяч років. Маються на увазі прихід в Європу сарматів та тюркських і монгольських племен гунів, болгар, аварів, хозарів, печенігів, половців, татар, калмиків та ін. До того ж саме у цей час зріс інтерес європейців до Центральної Азії, оскільки розпочалася її колонізація росіянами з півночі та англійцями з півдня.

Однак бурхливий розвиток лінгвістичної палеонтології в середині XIX ст. виявив невідповідність Азії природно-кліматичним реаліям праатьківщини. Реконструйована лінгвістами спільна індоєвропейська прामова свідчила, що праатьківщина розміщувалася в

¹ Сафронов В. Индоєвропейские прародины. – Горький, 1989. – 398 с.

регіоні з помірним кліматом і відповідною йому флорою (береза, осика, сосна, бук тощо) та фауною (тетерів, бобер, ведмідь тощо). Крім того, виявилось, що переважна більшість індоєвропейських мов локалізувалися не в Азії, а в Європі. Між Рейном та Дніпром концентрується переважна більшість давніх індоєвропейських гідронімів.

З другої половини XIX ст. більшість дослідників розміщувала індоєвропейську батьківщину в Європі. Вибух німецького патріотизму у другій половині XIX ст., зумовлений об'єднанням Німеччини О. Бісмарком, не міг не вплинути на долю індоєвропейістики. Адже переважна більшість тогочасних фахівців з цієї проблеми були етнічними німцями. Так піднесення німецького патріотизму стимулювало популярність концепції походження індоєвропейців з території Німеччини.

Посилаючись на встановлений лінгвістами помірний клімат прабатьківщини, її починають локалізувати саме в Німеччині. Додатковими аргументами є північноєвропеїдна зовнішність найдавніших індоєвропейців. Світле волосся і блакитні очі – ознака аристократичності як у арійців за Рігведою, так і у стародавніх греків, судячи з їхньої міфології. Крім того, німецькі археологи дійшли висновку про безперервний етнокультурний розвиток на території Німеччини від археологічної культури лінійно-стрічкової кераміки V тис. до н.е. до сучасних німців.

Фундатором цієї концепції вважають І. Гейгера, який 1871 р., спираючись на аргумент бука, берези, дуба, ясеня, вугря та трьох пір року в реконструйованій правові індоєвропейців, а також на свідчення Тацита про автохтонність германців на схід від Рейну, запропонував територію Німеччини, як можливу прабатьківщину. Значний внесок у розвиток центральноєвропейської гіпотези походження індоєвропейців вніс відомий німецький філолог Герман Хірт. Він дійшов висновку, що німецька мова є прямим нащадком праіндоєвропейської. Мови інших індоєвропейських народів нібито виникли в процесі змішування мови прибулих з півночі Центральної Європи індогерманців з мовами аборигенів.

Ідеї І. Гейгера та Г. Хірта суттєво розвинув Г. Коссина. Філолог за освітою, Г. Коссина проаналізував величезний археологічний матеріал і 1926 р. видав книгу «Походження і поширення германців у доісторичний та ранньоісторичний час», яка була використана нацистами як наукове обґрунтування своєї агресії на схід. Г. Коссина називає індоєвропейців індогерманцями і прослідковує за археологічними матеріалами доби неоліту та бронзи «14 колоніальних походів мегалітичних індогерманців на схід через Середню Європу до Чорного моря». Зрозуміло, що ця псевдонаукова, заполітизована версія розселення індоєвропейців зазнала краху разом із Третім Райхом.

У 70-х роках XX ст. П. Бош-Гімпера (1961)¹ та Г. Девото (1962)² виводили індоєвропейців від культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони зробили спробу прослідкувати фази розвитку індоєвропейців від дунайського неоліту V тис. до н.е. до бронзової доби і навіть до історичних індоєвропейських народів ранньозалізного віку. П. Бош-Гімпера навіть вважав індоєвропейською культурою Трипілля, оскільки остання, на його думку, формувалася на ґрунті культури лінійно-стрічкової кераміки.

Майже разом із центральноєвропейською концепцією походження індоєвропейців народилася і південноруська. Її прибічники вважали прабатьківщиною степи від Нижнього Дунаю до Волги. Її фундатором по праву вважається видатний німецький вчений, енциклопедист індоєвропейістики Освальд Шрадер. У своїх численних працях, що вийшли друком між 1880 та 1920 рр., він не тільки узагальнив усі досягнення лінгвістів, але й проаналізував та суттєво розвинув їх із залученням нових археологічних матеріалів, у тому числі зі степових курганів півдня України. Лінгвістична реконструкція скотарського суспільства стародавніх індоєвропейців була блискуче підтверджена археологією. О. Шрадер вважав праіндоєвропейцями скотарів східноєвропейського степу III–II тис. до н.е. Оскільки індоєвропейські мови поширені в Європі та Західній Азії, то, на думку О. Шрадера, прабатьківщина повинна була розміщуватися десь посередині – в степах Східної Європи.

¹ *Bosh-Gimpera, P.*, Les Indo-Europeens: problèmes archéologiques (Paris, 1961).

² *Devoto, G.*, Origini Indeuropée (Firenze, 1962).

Г. Чайлд у книзі «Арійці» 1926 р. суттєво розвинув ідеї О. Шрадера, звузивши прабатьківщину індоєвропейців до степів України. На основі нових археологічних матеріалів він показав, що підкурганні поховання з вохрою півдня України (рис. 19) залишені найдавнішими індоєвропейськими скотарями, які саме звідси почали розселятися по Євразії¹.

Будучи послідовником Г. Чайлда, Т. Сулемірський (1933; 1968) висловив думку, що індоєвропейські культури шнурової кераміки Центральної Європи, сформувалися внаслідок міграції ямників з українських степів на захід.

У своїй книзі 1950 р. Г. Чайлд підтримав Т. Сулемірського і зробив висновок, що ямники з півдня України через Подунав'я мігрували в Центральну Європу, де започаткували культуру шнурової кераміки, від якої більшість дослідників виводять кельтів, германців, балтів, слов'ян. Ямну культуру півдня Східної Європи дослідник вважав нерозчленованими індоєвропейцями, які просунулися не лише на Верхній Дунай, а й на північ Балкан, де заснували баденську культуру, і в Грецію та Анатолію, де започаткували грецьку та анатолійську гілки індоєвропейців.

Радикальною прибічницею Г. Чайлда була М. Гімбутас², яка вважала ямників праіндоєвропейцями, «що просувалися на захід та південь у V–IV тис. до н.е. з Нижнього Дона та Нижньої Волги». Під індоєвропеїзацією Європи дослідниця бачила розселення войовничих носіїв курганної культури зі степів Східної Європи на Балкани та в Західну Європу, заселені на той час неіндоєвропейськими групами балкано-дунайського неоліту та культури воронкоподібних кубків.

Через схематизм, ігнорування лінгвістичних даних та певний радикалізм праці М. Гімбутас зазнали критики, але її внесок в розвиток ідей О. Шрадера та Г. Чайлда незаперечний, а степова версія походження індоєвропейців лишається найпереконливішою. Серед її прибічників слід згадати В. М. Даниленка (1974)³, Д. Мелларі (1989)⁴, Д. Ентоні (1986; 1991)⁵, Ю. Павленка (1994)⁶ та ін.

Близькосхідна версія походження індоєвропейців зародилася на світанку індоєвропеїстики. У 1822 р. Г. Лінк та Ф. Міллер розміщували індоєвропейську Батьківщину у Закавказзі. Під впливом панвавілонізму Т. Момзен вважав, що індоєвропейці походять з Месопотамії. Однак найбільш розгорнуту аргументацію походження індоєвропейців з Близького Сходу, точніше з Вірменського нагір'я дали у своїй двотомній енциклопедичній праці 1984 р. Т. Гамкрелідзе та В. Іванов. На основі глибокого аналізу величезного масиву лінгвістичного матеріалу та узагальнення напрацювань попередників дослідники дали широку картину господарства, побуту, матеріальної культури, вірувань праіндоєвропейців та природно-ландшафтну характеристику їх прабатьківщини.

Разом із тим, розміщення прабатьківщини на Вірменському нагір'ї і спроба аргументувати шлях заселення індоєвропейцями Європи в обхід Каспійського моря зі сходу не витримали критики. Для Вірменського нагір'я не властиві рослини (осика, граб, тис, верес) і тварини (бобер, рись, тетерів, лосось, краб), які характерні для індоєвропейської батьківщини. Дуже нечисленна тут і відповідна гідронімія. Не підтверджується археологічним матеріалом і мандрівка індоєвропейців навкруги Каспію через Середню Азію, Нижнє Поволжя та українські степи на захід.

Колін Ренфрью (1987)⁷ розміщує індоєвропейську батьківщину в межах півмісяця родючості – на півдні Анатолії. Це положення принципове для його концепції, оскільки вона базується на незаперечному факті міграції ранніх землеробів Близького Сходу на захід в Європу і на схід в Азію. Дослідник відштовхується від ностратичної концепції В. Ілліча-

¹ *Childe, G.*, *The Aryans: A Study of Indo-European Origins* (New York, 1926).

² *Gimbutas, M.*, «The Kurgan culture», *Actes du VII CIPP.* – Prague, 1970. – p. 483; *Gimbutas, M.*, «Primary and Secondary of the Indo-Europeans» *The Journal of Indo-European Studies*, no.13 (1985), pp. 185 – 202.

³ *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. – К., 1974.

⁴ *Mallory, J.P.*, *In search of the Indo-Europeans: language, archaeology, and myth* (London, 1989).

⁵ *Anthony, D.*, «The Kurgan culture», *Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration*, *Current Anthropology* no. 27. – 1986, pp. 291 – 313; *Anthony, D.*, «The Archaeology of Indo-European Origins», *The Journal of Indo-European Studies* vol. 19, no. 3 – 4 (1991), pp. 193 – 222.

⁶ *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К., Фенікс, 1994. – 400 с.

⁷ *Renfrew, C.*, *Archaeology and language: The Puzzle of Indo-European Origins* (London, 1987).

Світича (1964; 1971)¹, за якою лінгвістична спорідненість індоєвропейців з народами афразійської, еламо-дравідійської, уральської та сіно-кавказької сімей пояснюється їх спільною праатьківщиною на Близькому Сході. Підкресливши, що носії згаданих мов споріднені також генетично, К. Ренфрю стверджує, що їх розселення зі спільної батьківщини сталося у VIII–V тис. до н.е. в процесі поширення відтворювального господарства (Ренфрю, 1989). Не заперечуючи сам факт згаданих міграцій, більшість індоєвропейців сумнівається, що серед мігрантів з Близького Сходу були індоєвропейці.

Балканська концепція походження індоєвропейців пов'язана з відкриттям у першій половині XX ст. балкано-дунайської неолітичної протоцивілізації VII–IV тис. до н.е. Саме звідси за даними археології відбулася неолітизація Європи. Це дало підстави Б. Горнунгу (1956)² та В. Георгієву (1966)³ припустити, що праіндоєвропейці сформувалися на Нижньому Дунаї внаслідок змішування місцевих мезолітичних мисливців з неолітичними мігрантами з Балкан. Слабким боком концепції є надзвичайна бідність мезоліту Нижнього Дунаю. Праатьківщиною індоєвропейців вважав Балкани й І. Дьяконов (1982)⁴.

Індоєвропейці та їх батьківщина за даними палеолінгвістики

Реалії батьківщини індоєвропейців повинні відповідати природно-географічним, соціально-економічним та культурно-історичним характеристикам, відтвореним за допомогою лінгвістичного аналізу найдавніших спільних елементів різних індоєвропейських мов.

XIX століття було добою сміливих реконструкцій суспільства, господарства, культури, духовного світу, природного оточення ранніх індоєвропейців шляхом так званої лінгвістичної палеонтології. Вдалі праці А. Куна та Я. Грімма середини позаминулого століття спровокували численні палеолінгвістичні дослідження, автори яких не завжди дотримувалися суворих правил порівняльного аналізу індоєвропейських мов. Критика спроб відтворення праіндоєвропейських реалій шляхом лінгвістичного аналізу змусила А. Шлейхера (1863) ввести такі лінгвістичні реконструкції в рамки правил. Однак справжнє відкриття світу праіндоєвропейців належить О. Шрадеру (1886)⁵, який узагальнив палеолінгвістичні реконструкції попередників, скорегувавши і перевіrivши їх за археологічними матеріалами доби бронзи, які щойно з'явилися у розпорядженні дослідників.

Методом лінгвістичної палеонтології вченим вдалося реконструювати етапи формування індоєвропейської прамови. Спираючись на розробки Ф. Соснора та А. Мейє, М. Д. Андреев (1986)⁶ висловив припущення про три послідовні стадії її формування: бореальну, ранньо- та пізньоіндоєвропейську.

Реконструйовану на основі аналізу спільної індоєвропейської лексики індоєвропейську прамову на етапі, що передував її розпаду в IV тис. до н.е. на окремі мовні групи, аналізували Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов (1984)⁷. Праіндоєвропейський словник свідчить, що його носії мешкали в помірній зоні з різкоконтинентальним кліматом, холодними зимами і теплим літом. Жили як у гірській, так і в рівнинній місцевості, серед рік, боліт, хвойних та листяних лісів. Були добре знайомі з природно-кліматичними реаліями степів.

Економіка праіндоєвропейців на момент розпаду спільноти носила виразний скотарсько-землеробський характер. Однак значний розвиток скотарської термінології свідчить про домінування саме цієї галузі господарства. Серед домашніх тварин фігурують кінь, бик, корова, вівця, коза, свиня, собака. Переважало відгінне скотарство м'ясо-

¹ *Иллич-Свитыч В.М.* Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964. – С. 3–12; *Иллич-Свитыч В.М.* Опыт сравнения ностратических языков. Введение // Сравнительный словарь. – Т. 1. – 2. – М., 1971.

² *Горнунг Б.В.* К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. – М., 1964.

³ *Georgiev, I.*, Introduzione alla storia delle lingue indeuropee (Rome, 1966).

⁴ *Дьяконов И.М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. – №4. – 1982. – С. 11–25.

⁵ *Шрадер О.* Сравнительное языковедение и первобытная история. – Спб., 1886.

⁶ *Андреев Н.Д.* Раннеиндоевропейский язык. – М., 1986.

⁷ *Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – 1330 с.

молочного напрямку. Праїндоевропейці володіли досконалими методами обробки продуктів тваринництва: шкіри, вовни, молока. Культ коня та бика посідав важливе місце в ідеології.

Досить високого рівня досягло землеробство. Відбувся перехід від мотичного до ранньої форми орного землеробства, що характеризується застосуванням рала чи сохи. Соху тягла пара волів. Вирощували ячмінь, пшеницю, льон. Урожай збирали серпами, молотили. Зерно мололи зернотерками та жорнами. Пекли хліб. Знали садівництво (яблуко, вишня, виноград) та бджільництво. Праїндоевропейці виготовляли різноманітний глиняний посуд. Були знайомі з примітивною металургією міді, срібла, золота. Особливу роль грав колісний транспорт. У візки запрягали коней та биків. Було відоме вершництво.

Значна роль скотарства зумовила специфіку суспільного устрою. Він характеризувався патріархальністю, домінуванням чоловіка у сім'ї, загальною войовничістю суспільства. Останнє ділилося на три прошарки: жерців, військову аристократію та простих общинників (пастухів, землеробів, воїнів). Мілітарний дух епохи відбився у будівництві перших укріплених поселень – фортець. Своєрідність духовного світу полягала у сакралізації війни, верховного бога воїна та пастуха. Поклонялися зброї, коню, бойовій колісниці (рис. 20), вогню, сонцю-колесу, символом якого була відома свастика.

Важливим елементом індоєвропейської міфології є світове дерево. До речі, це свідчить, що прабатьківщина була досить лісистим краєм. Точніше локалізувати її допомагають рослини і тварини, назви яких присутні у відтвореній лінгвістами пізньоіндоєвропейській мові.

Рослини: дуб, береза, бук, граб, ясен, осика, верба, тис, сосна, горіх, верес, троянда, мох.

Тварини: вовк, ведмідь, рись, лисиця, шакал, дикий кабан, олень-лось, дикий бик, заєць, змія, миша, воша, риба, птиця, орел, журавель, ворона, тетерів, дятел, гуска-лебідь, барс-леопард, лев, мавпа, слон.

Останні чотири екзотичні тварини не типові для європейської фауни, хоч леви та барси мешкали на Балканах ще 2 тис. р. т. Останнім часом встановлено, що слова, які позначають барса, лева, мавпу та слона в індоєвропейську прамову потрапили з Близького Сходу, скоріш за все від афразійців¹.

Отже, рослинний та тваринний світ індоєвропейської прабатьківщини відповідає помірній зоні Європи. Це дало підстави переважній більшості сучасних дослідників розміщувати її між Рейном на заході, Нижньою Волгою на сході, Балтією на півночі та Дунаєм на півдні (Bosh-Gimpera, 1961; Devoto, 1962; Grossland, 1967; Gimbutas, 1970; 1985; Hausler, 1985; Горнунг, 1964; Georgiev, 1966; Mallory, 1989; Child, 1926; Sulimirski, 1968)².

Лінгвістичні контакти праїндоевропейців

Архаїчна індоєвропейська гідронімія концентрується в Центральній Європі між Рейном на заході, Середнім Дніпром на сході, Балтією на півночі та Верхнім Дунаєм на півдні³.

Точніше локалізувати прабатьківщину дозволяють виявлені у індоєвропейських мовах сліди контактів з фіно-уграми, картвелами та людністю Близького Сходу (прахаттами, прахуритами, афразійцями, шумерами, еламцями). Лінгвістичний аналіз свідчить, що прафіноугри до їхнього розпаду у III тис. до н.е. запозичили у індоєвропейців значну

¹ Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – С. 506, 510.

² Bosh-Gimpera, P., Les Indo-Europeens: problèmes archéologiques (Paris, 1961); Devoto, G., Origini Indoeuropee (Firenze, 1962); Grossland, R.A., «Immigrants from the North», Cambridge Ancient History, vol.1, pt.2 (Cambridge, 1967), pp. 234 – 276; Gimbutas, M., «The Kurgan culture», Actes du VII CIPP (Prague, 1970); Gimbutas, M., «Primary and Secondary of the Indo-Europeans» The Journal of Indo-European Studies, no.13 (1985), pp. 185 – 202; Hausler, A., «Kulturbeziehungen zwischen Ost- und Mitteleuropa in Neolitikum», Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte, vol. 68. (1985), pp. 21 – 70; Горнунг Б.В. К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. – М., 1964.; Georgiev, I., Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee (Rome, 1966); Mallory, J.P., In search of the Indo-Europeans: language, archaeology, and myth (London, 1989); Childe, G., The Aryans: A Study of Indo-European Origins (New York, 1926); Sulimirski, T., Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians (London, 1968).

³ Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – С. 945.

кількість сільськогосподарської термінології (свиня, поросся, коза, зерно, сіно, молот-сокира та ін.). Різноманітна індоєвропейська лексика присутня у картвельських мовах (грузинській, мегрельській, сванській)¹. Особливо важливою для локалізації прабатьківщини індоєвропейців є наявність у мовах останніх лексичних паралелей з мовами народів Близького Сходу.

Московський лінгвіст українського походження В. Ілліч-Світич² (1964) відзначив, що певна частина аграрної та тваринницької лексики була запозичена у прасемітів та шумерів. Як приклад таких запозичень з прасемітської дослідник називає слова: tauro – бик, gait – коза, agno – ягня, bar – зерно, крупа, dehno – хліб, зерно, kern – жорно, medu – мед, солодкий, sekur – сокира, nahu – посудина, корабель, haster – зірка, septm – сім, klau – ключ та ін. За В. Іллічем-Світичем, з мови шумерів індоєвропейці запозичили слова: kou – корова, reud – руда, auesk – золото, akro – нива, duer – двері, hkoq – гори та ін.³

Однак особливо багато тваринницької та землеробської термінології, назв продуктів харчування, предметів побуту тощо індоєвропейці запозичили у прахаттів та прахуритів, прабатьківщина яких розміщувалася в Анатолії та у верхів'ях Тигру та Євфрату (рис. 13). С. А. Старостін⁴ вважає, що наведені В. Іллічем-Світичем корені klau, medu, akro, bar та деякі інші є не прасемітські чи шумерські, а хатто-хуритські. Крім того, він наводить численні приклади хатто-хуритської лексики в індоєвропейських мовах. Ось лише деякі з них: ekuo – кінь, kago – коза, rogko – поросся, hvelena – вовна, хвиля, ouig – овес, hag – ягода, rughio – жито, lino – льон, kulo – кіл, спис, guegan – жорно, sel – село, dholo – долина, arho – простір, ареал, tuer – творог, sur – сир, bhar – ячмінь, renkue – п'ять та багато інших. Аналіз цих лінгвістичних запозичень свідчить, що сталися вони в процесі безпосередніх контактів праіндоєвропейців з більш розвиненими прахатто-хуритами не пізніше V тис. до н.е.⁵

Характер усіх цих виразних мовних паралелей між праіндоєвропейською, праугрофінською, пракартвельською та мовами народів Близького Сходу свідчить, що вони є наслідком тісних сусідських контактів праіндоєвропейської спільноти зі згаданими народами. Тобто, відшукувана прабатьківщина знаходилася десь між цими етносами. Це дає підстави точніше локалізувати прабатьківщину індоєвропейців. Адже відомо, що прабатьківщина фіноугрів – лісостепи між Доном і Уралом, а картвелів – Центральний Кавказ. Щодо згаданих близькосхідних мовних запозичень у індоєвропейських мовах то їх джерелом на нашу думку, був балкано-дунайський неоліт, в тому числі трипільська культура Правобережної України. Про близькосхідні витoki неоліту Балкан та Подунав'я і їх особливо тісні зв'язки з хатто-хуритським світом Південної Анатолії вже згадувалося вище.

Аналіз сучасних версій походження індоєвропейців

У наш час чотири регіони претендують на право називатися індоєвропейською прабатьківщиною: Центральна Європа між Рейном та Віслою (І. Гейгер, Г. Хірт, Г. Коссина, П. Бош-Гімпера, Г. Девото), Близький Схід (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, К. Ренфрю), Балкани (Б. Горнунг, В. Георгієв, І. Дьяконов) та лісостепова і степова зони між Дністром і Волгою (О. Шрадер, Г. Чайлд, Т. Сулімірський, В. Даниленко, М. Гімбутас, Д. Меллорі, Д. Ентоні, Л. Залізник, Ю. Павленко). Частина дослідників об'єднують у прабатьківщину Центральну Європу зі східноєвропейськими степами до Волги на сході (А. Хейслер, В. Георгієв). Яка ж з цих версій більш правдоподібна?

Концепція походження індоєвропейців із **Центральної Європи** – територій, що лежать між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм, особливо поширилась у кінці XIX – першій половині XX ст. Як зазначалося, її фундаторами були І. Гейгер, Г. Хірт, Г. Коссина.

¹ Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – С. 877.

² Иллич-Свитыч В.М. Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964.

³ Гамкрелідзе Т.В., Іванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – С. 272–276.

⁴ Старостин С.А. Индоевропейско-северокавказские изоглосы // Древний Восток: этнокультурные связи. – М., 1988. – С. 112 – 163.

⁵ Старостин С.А. Зазначена праця. – С. 112 – 113; 152–154.

В основі побудов згаданих дослідників лежить факт збігу основного регіону індоєвропейської гідронімії з територіями поширення кількох археологічних культур. Маються на увазі культури лінійно-стрічкової кераміки, лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки, що з V до початку II тис. до н. е. послідовно змінювали одна одну на згаданих обширах Центральної Європи.

Індоєвропейський характер культур шнурової кераміки зараз ніхто не ставить під сумнів. Їх генетичними попередниками, за останніми даними, були культури лійчастого посуду та кулястих амфор. Однак ми не маємо підстав називати індоєвропейською культурою лінійно-стрічкової кераміки, оскільки в ній відсутні реконструйовані лінгвістами визначальні індоєвропейські риси: скотарський напрям економіки, домінування чоловіка в суспільстві та мілітарний характер останнього, наявність військової еліти, фортець, культу війни, поклоніння зброї, бойовій колісниці, коню, сонцю, вогню тощо. Носії традицій лінійно-стрічкової кераміки, на нашу думку, належали неолітичній протоцивілізації Балкан, неіндоєвропейський характер якої був показаний вище.

Розміщенню прабатьківщини у Центральній Європі заважає наявність у індоєвропейській правовій слідів тісних лінгвістичних контактів з пракартвелами Кавказу та фіно-уграми, батьківщиною яких були лісостепи між Доном та Південним Уралом. Якщо праіндоєвропейці жили в Центральній Європі, то як вони могли контактувати з мешканцями Кавказу та Задоння?

Більшість сучасних учених вважають Центральну Європу батьківщиною шнурових культур III–II тис. до н. е., носії яких були пращурами північної гілки індоєвропейців: кельтів, балтів, германців, слов'ян. Однак, батьківщиною всіх індоєвропейських народів Центральна Європа не могла бути через те, що індоєвропейців півдня (ілірійці, фракійці, греки, хетти, вірмени) та сходу (індоіранці) неможливо вивести від шнуровиків ні археологічно, ні лінгвістично. Крім того, у лісостепах та степах України індоєвропейці з'явилися раніше за шнуровиків – не пізніше IV тис. до н. е. (середньостогівська та ямна культури).

Близький Схід також не міг бути прабатьківщиною індоєвропейців, оскільки тут була батьківщина неіндоєвропейських хаттської, хуритської, еламської та афразійської етнокультурних спільнот. Картографування індоєвропейських мов показує, що цей регіон був південною периферією їх поширення. Індоєвропейці (хетти, лувійці, палайці, вірмени, фрігійці) з'являються тут досить пізно – близько 3000 р. до н. е., тобто вже після розпаду праіндоєвропейської мови у IV тис. до н. е. На відміну від Європи тут майже відсутня індоєвропейська гідронімія.

Холодний континентальний клімат прабатьківщини з морозною, сніжною зимою не відповідає реаліям Близького Сходу. Немає тут майже половини рослин і тварин, що фігурують у праіндоєвропейській мові (осика, граб, липа, верес, бобер, тетерів, рись тощо). З іншого боку, в останній відсутні назви типових представників близькосхідної фауни та флори (кипарис, кедр тощо). Що стосується лева, барса, мавпи та слона, то їх назви виявилися запозиченнями з прасемітської. Якщо ці тварини були типовими для індоєвропейської прабатьківщини, то навіщо було запозичувати їх назви у південних сусідів? Праіндоєвропейці не могли мешкати на Близькому Сході і тому, що сильний вплив їхньої мови простежено у прафіноугрів, батьківщину яких вчені впевнено розміщують у лісостепах між верхів'ями Дінця та Уралом. Це можливо лише при тісних сусідських контактах праіндоєвропейців з пращурами фіно-угрів.

Припустивши, що індоєвропейці походять з **Балкан**, ми проігноруємо їх мовні зв'язки не тільки з фіно-уграми, але й з картвелами Кавказу. Неможливо вивести з Балкан і східну гілку індоєвропейців – індоіранців. Цьому суперечать дані як археології, так і лінгвістики. Індоєвропейські гідроніми відомі лише на півночі Балкан. Основна ж їх маса поширена північніше між Рейном та Дніпром. Гіпотезі щодо походження індоєвропейців від балканських неолітичних землеробів суперечить і той факт, що поява перших індоєвропейців на історичній арені у IV–III тис. до н. е. сталася одночасно з аридизацією клімату, виділенням скотарства в окрему галузь і поширенням його на гігантських просторах Євразії, і нарешті з колапсом самого землеробського неоліту Балкан. Що ж дає підстави деяким дослідникам вважати Балкани прабатьківщиною індоєвропейців?

Відомий дослідник Колін Ренфрью справедливо вважає, що грандіозному лінгвістичному явищу поширення індоєвропейських мов повинен відповідати не менш масштабний соціально-економічний процес. На думку американського вченого, таким глобальним явищем у первісній історії була неолітизація Європи. Мається на увазі розселення найдавніших землеробів та скотарів з Близького Сходу через Балкани в Європу (рис. 13).

Аргументовану критику спроб К. Ренфрью вивести індоєвропейців з Близького Сходу дав з позицій новітніх генетичних досліджень Р. Солларис¹. Біомолекулярний аналіз палеоантропологічних та палеозоологічних решток демонструє відповідність змін геному європейців і domestikованих тварин близькосхідного походження. Це переконливо свідчить про колонізацію Європи неолітичним населенням Близького Сходу. Однак субстратні явища в грецькій та інших індоєвропейських мовах свідчать, що індоєвропейці прийшли на Балкани вже після їх заселення неолітичними колоністами з Анатолії. Генетична спорідненість народів ностратичної сім'ї Євразії пояснюється, на думку Р. Соллариса², існуванням спільних пращурів населення Євразії, які ще на початку верхнього палеоліту 40 тис. р. т. розселилися зі Східного Середземномор'я на захід і на схід.

Факт перетікання «надлишків» раннеземлеробського населення з Близького Сходу на Балкани і далі в Європу не викликає заперечень. Однак чи було воно індоєвропейським? Адже археологія свідчить, що з перших осередків відтворюючої економіки на півдні Анатолії, в Сирії, Палестині, в горах Загросу виростають не індоєвропейська, а еламська, хатська, хуритська, шумерська та афразійська спільноти. Саме в останніх мають прямі паралелі матеріальна та духовна культура, економіка неолітичних землеробів Балкан. Їх антропологічний тип близький до типу неолітичних мешканців Близького Сходу і суттєво відрізняється від антропології перших достовірних індоєвропейців, що мешкали з IV тис. до н.е. у Центральній Європі (культури шнурової кераміки) та в лісостепах між Дністром і Волгою (середньостогівська та ямна культури). Якщо неолітичне населення Балкан та Близького Сходу було носієм південноєвропейського або середземноморського антропологічного типу (тонкокістні, низькорослі європеїди)³, то згадані індоєвропейці були масивними, високими північними європеїдами⁴ (рис. 10). Глиняні статуетки з Балкан зображують людей з великим носом специфічної форми⁴, який є важливою визначальною рисою східносередземноморського антропологічного типу, за В. П. Алексеевим⁵.

Прямим нащадком неолітичної протоцивілізації Балкан була мінойська цивілізація, що склалася на Криті біля 2000 р. до н.е. За М. Гімбутас, мінойське лінійне письмо «А» походить від знакової системи неолітичних землеробів Балкан VI тис. до н.е. Спроби дешифровки текстів мінойців показали, що їх мова належала до групи семітських⁶. Оскільки мінойці – нащадки балканського неоліту, то останній ніяк не міг бути індоєвропейським. Як археологи, так і лінгвісти дійшли висновку, що до появи перших індоєвропейців у Греції в II тис. до н.е. тут мешкали неіндоєвропейські неолітичні племена.

Таким чином, культурно, лінгвістично, антропологічно та генетично балканський неоліт був тісно пов'язаний з неіндоєвропейською неолітичною цивілізацією Близького Сходу. Схоже, що згадувана велика кількість сільськогосподарських термінів близькосхідного походження у індоєвропейських мовах пояснюється інтенсивними культурними впливами балканських землеробів, генетично пов'язаних з Близьким Сходом, на пращурів індоєвропейців – аборигенів Центральної та Південно-Східної Європи.

¹ Солларес Р. Языки, генетика и археология // Вестник древней истории. – №3. – 1998. – С. 128, 129.

² Солларес Р. Зазначена праця. – С. 132.

³ Потехина И.Д. Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 210 с.

⁴ Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – С. 85.

⁵ Алексеев В.П. География человеческих рас. – М., 1974. – 350 с. – С. 224 – 225.

⁶ Gimbutas, M., «Primary and Secondary of the Indo-Europeans» The Journal of Indo-European Studies, no.13 (1985), pp. 185 – 202; Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – С. 912, 968; Renfrew, C. Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London: Pimlico, 1987, p. 50.

Степова версія походження індоєвропейців

До найбільш обґрунтованих і популярних у наш час версій розміщення батьківщини індоєвропейських народів належить степова, за якою індоєвропейці зародилися у степах між Дністром і Кавказом. Фундаторами цієї концепції були О. Шрадер (1886) та Г. Чайлд (1926; 1950), які ще наприкінці XIX – на початку XX сторіччя висловили думку, що перший імпульс до індоєвропеїзації Євразії пішов від найдавніших скотарів північнопричорноморських степів та лісостепів. Пізніше цю гіпотезу фундаментально обґрунтували та розвинули Т. Сулемірський (1968), В. Даниленко (1969; 1974), М. Гімбутас (1970; 1985), Д. Меллорі (1989), Д. Ентоні (1991).

За цією версією найдавніші індоєвропейці постали на півдні України внаслідок складних історичних процесів, що призвели до виділення скотарства в окрему галузь первісної економіки. Через аграрну колонізацію Балкан резерви мотичного землеробства в Центральній Європі були вичерпані. Подальше поширення відтворювальної економіки у степовій та лісовій зонах вимагало збільшення ролі скотарства. Цьому сприяла прогресуюча аридизація клімату, що вела до кризи землеробської економіки Балкан, в той же час створюючи сприятливі умови поширенню різних форм тваринництва.

Мотичні землероби неоліту пасли худобу неподалік від селищ. На час визрівання врожаю її відганяли подалі від посівів. Так зароджувалася найдавніша відгінна форма скотарства. Їй властиве випасання худоби влітку на пасовиськах, віддалених від постійних поселень. Саме цей найдавніший різновид скотарства дав змогу суспільствам з відтворювальною економікою колонізувати не тільки євразійські степи, але й просунутися в ліси середньої смуги Європи.

Виокремлення скотарства зі змішаної землеробсько-скотарської економіки в самостійну галузь розпочалося на півдні України на кордоні зайнятих мотичними землеробами родючих чорноземів Правобережжя Дніпра та євразійських степів, що з цього часу стали домівкою рухливих і войовничих скотарських народів. Тож у IV тис. до н.е. територія України стала порубіжжям між осілими, миролюбними землеробами Південної Європи та агресивними номадами євразійського степу. Це визначило драматичну історичну долю України на майбутні 5 тис. років аж до XVIII ст. включно.

Саме на півдні України землеробська протоцивілізація Балкан через свій північно-східний форпост – трипільську культуру – безпосередньо впливала на предків майбутніх найдавніших скотарів – мезолітичних та неолітичних мисливців і рибалок лісостепів басейнів Дніпра та Сіверського Дінця. Останні отримали від балканських нащадків найдавніших землеробів та скотарів Близького Сходу не тільки навички відтворювального господарства, але й близькосхідну сільськогосподарську термінологію, що простежена багатьма лінгвістами в мові індоєвропейців¹. Їх локалізація в степах та лісостепах між Дністром, Нижнім Доном та Кубанню добре узгоджується з трьома головними напрямками праіндоєвропейських лінгвістичних контактів. На заході вони безпосередньо межували з носіями близькосхідної лексики (Трипілля), на північному сході – угро-фінської, а на південному сході – картвельської лексики Кавказу (рис. 9, 21).

М. Гімбутас розміщувала прабатьківщину скотарства та його індоєвропейських носіїв у Середньому Поволжі, з чим важко погодитись. Адже скотарство народилося від землеробства в процесі відокремлення його в самостійну галузь первісної економіки. Тобто, це могло статися лише за умови безпосередніх і тісних контактів з великими аграрними спільнотами, такими як ранньоземлеробська протоцивілізація Балкан. Нічого подібного у Поволжі немає. Найближчий центр землеробства знаходився за 800 км на південь від Середнього Поволжя, за Великим Кавказьким хребтом у басейнах рік Кура та Аракс. Якби перші скотарі запозичили відтворювальне господарство разом з аграрною термінологією звідти, то остання була б картвельською. Однак значна кількість загальноіндоєвропейських скотарсько-землеробських термінів не кавказького, а анатолійського походження. Отже,

¹ *Иллич-Свитыч В.М.* Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1964; *Иллич-Свитыч В.М.* Опыт сравнения ностратических языков. Введение // Сравнительный словарь. – Т. 1. – 2. – М., 1971; *Старостин С.А.* Индоевропейско-северокавказские изоглосы // Древний Восток: этнокультурные связи. – М., 1988.

вони були напряму запозичені праїндоевропейцями у неолітичного населення Балкан – безпосередніх нащадків переселенців з Анатолії.

Отримані від трипільців скотарські навички прижилися і швидко розвинулися в окрему галузь у сприятливих умовах степів та лісостепів Лівобережної України. Стада корів та отари овець весь час пересувалися в пошуках пасовиськ, що вимагало від скотарів рухливого способу життя. Це стимулювало швидке поширення колісного транспорту, а також приручення у IV тис. до н.е. коней, яких разом з биками спочатку використовували як тяглових тварин. Постійні пошуки пасовиськ призводили до військових сутичок із сусідами, що мілітаризувало суспільство. У скотарів, на відміну від землеробів, не жінка, а чоловік є головною фігурою в сім'ї та громаді, оскільки все життєзабезпечення лежить на пастухах та воїнах. Можливість накопичення худоби в одних руках створила умови для майнового розшарування суспільства. З'являється військова еліта. Мілітаризація суспільства зумовила будівництво найдавніших фортець, поширення культів верховного бога воїна та пастуха, бойової колісниці, зброї, коня, сонця-колеса (свастика), вогню.

Утім, ці найдавніші скотарі півдня Східної Європи IV–III тис. до н.е. ще не були справжніми номадами, які проводили все життя на коні чи возі у постійних кочівлях за стадами худоби. Номадизм, як спосіб кочового життя і розвинена форма скотарської економіки, остаточно сформувався у євразійських степах лише на початку I тис. до н.е. В основі господарства степовиків IV–III тис. до н.е. лежало менш рухливе відгінне скотарство. Воно передбачало більш-менш осіле мешкання сімей в долинах річок, де вирощували ячмінь, пшеницю, розводили свиней, полювали на дичину, ловили рибу. Разом з тим, чоловіче населення все більше часу проводило зі стадами корів, овець та коней на літніх степових пасовиськах. Навесні худобу в супроводі пастухів та озброєної охорони гнали далеко в степ і лише восени поверталися на зимівлю додому. Швидко цей напівосілий спосіб життя набував все більш рухливих форм через зростання ролі скотарства.

Ці ранні напівкочові скотарі залишили мало поселень, але величезну кількість могил. Археологи впізнають їх по так званому степовому поховальному комплексу. Його найважливішими елементами є курганий насип, покладення небіжчика в могильну яму на спині, з підігнутими ногами, посипання похованого червоною вохрою. В могили нерідко клали зброю (кам'яні бойові молоти та булави), грубі глиняні горщики, орнаментовані наколами та відбитками шнура (рис. 22). Нерідко в кутах могильної ями клали колеса, які символізували поховальний віз (рис. 19). У курганах знаходять кам'яні антропоморфні стели, що зображують родового патріарха з відповідними атрибутами вождя воїнів та пастухів (рис. 23). Важливою ознакою перших індоєвропейців півдня України є доместикація коня, сліди якої простежені у лісостеповому Подніпров'ї у IV тис. до н.е.¹.

Небувале за розмахом розселення найдавніших індоєвропейців з півдня України на безкраїх степових обширах до Середнього Дунаю на заході і до Алтаю на сході пояснюється скотарською економікою, поширенням колісного транспорту (рис. 19, 20), тяглових тварин (кінь, бик), пізніше вершництва, що стали передумовою відносно рухливого способу життя та войовничості ранніх індоєвропейців.

Від Рейну до Дінця

Однак обмеження індоєвропейської прабатьківщини лише лісостепами та степами України не дає пояснення, чому основний масив індоєвропейської гідронімії лежить у Центральній Європі від Рейну до Середнього Дніпра. Не зовсім в'яжуться з Південною Україною і такі реалії прабатьківщини, як гори та болота, поширення осики, буку, тису, вересу, тетеревів та бобрів. Ці елементи природи властиві більш прохолодним і вологим регіонам Європи, ніж південь України.

Позбутися цих протиріч дозволяє припущення, що Україна була східним крилом індоєвропейської прабатьківщини. Очевидно, найдавніші індоєвропейці сформувалися в IV тис. до н.е. в лісостеповому Подніпров'ї на східному крилі культурної спільноти, що судячи з поширення індоєвропейської гідронімії, охоплювала помірну зону Європи від Дніпра до

¹ *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973. – 168 с.

Рейну. Про виникнення такої єдності у VI тис. до н.е. внаслідок міграцій північних європеїдів із Західної Балтії через Німецьку, Польську, Поліську низини до Лівобережжя Дніпра (рис. 9) дозволяють говорити дані археології та антропології¹.

Археологія свідчить, що аборигени Німецької, Польської, Поліської низин та Середнього Подніпров'я протягом VI–IV тис. до н.е. розвивалися під сильним впливом неолітичної людності Центральної Європи, яка була нащадком культурних традицій найдавніших землеробів і скотарів Балкан. Серед культурних донорів мезоліту Центральної Європи та України назвемо неолітичні культури балкано-дунайського кола – Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Останнім часом встановлено, що згадані вище автохтонні мисливські суспільства середньоевропейських низин та Подніпров'я були поєднані не лише єдиним типом лісового мисливсько-рибальського господарства, а й антропологічно та етнокультурно. За археологічними матеріалами, така спорідненість склалася у VI–V тис. до н.е. в результаті міграції пізньомезолітичної людності Західної Балтії у південно-східному напрямку на Середній Дніпро та на Лівобережну Україну² (рис. 9).

На початку мезоліту у Західній Балтії (Ютландія, північ Німеччини, території, затоплені нині Північним морем) проживали мисливсько-рибальські племена так званої культури Маглемезе. Внаслідок трансгресії Балтії на початку VII тис. до н.е. значні території узбережжя були затоплені морем і мезолітичні мисливці регіону були змушені мігрувати у південно-східному напрямку. У VI тис. до н.е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася на схід на 2 тис. км – від Данії до Сіверського Дінця. До неї входили археологічні культури Лейєн-Вартен та Олдеслоє (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця (басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Західної Балтії. Численні знахідки характерних виробів з кременю у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці свідчать, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я³. На постмаглемезькій основі в V тис. до н.е. сформувалася група неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай басейну Німану, волинська басейну Німану та Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (рис. 9).

Наявність культурно-генетичної спільноти на низинних теренах від Рейну до Дінця в VI–V тис. до н.е. підтверджує не лише археологія. Відома велика кількість переконливих антропологічних фактів, які свідчать про інтенсивне проникнення жителів Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті. Порівняння матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI–IV тис. до н.е. із синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і генетичну спорідненість населення, що їх залишило. Подібними виявилися не лише поховальний обряд, а й антропологічний тип похованих (рис. 10). Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеїди, поховані у випростаній позі на спині⁴. У V тис. до н.е. це населення просунулося лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могильник С'єзже), утворивши так звану мариупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву є людність ранніх індоєвропейських спільнот IV–III тис. до н.е. – середньостогівської та ямної культур лісостепової України.

¹ *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 255 с.; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – С. 216 – 218; *Залізняк Л.Л.* Стародавня історія України. – К., 2012. – 541 с.; *Залізняк Л.* Балтійська етнокультурна провінція та проблема походження індоєвропейських і фінно-угорських народів // *Українознавство.* – 2017. – № 1-2 (62-63). – С. 40 – 62.

² *Залізняк Л.* Балтійська етнокультурна провінція та проблема походження індоєвропейських і фінно-угорських народів // *Українознавство.* – 2017. – № 1-2 (62-63). – С. 40 – 62.

³ *Залізняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – С. 40 – 41; *Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. – К., 2005. – С. 109 – 111; *Залізняк Л.* Балтійська етнокультурна провінція та проблема походження індоєвропейських і фінно-угорських народів // *Українознавство.* – 2017. – № 1-2 (62-63). – С. 40 – 62.

⁴ *Телегин Д.Я.* Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991. – 94 с.; *Потехина И.Д.* Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 210 с.

Отже, у VII–V тис. до н.е. північноєвропейська мисливська людність, що з кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра у басейн Сіверського Дінця. Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тис. км і складалася із споріднених культур мисливців та рибалок. Під впливом балкано-дунайських землеробських культур з півдня постмаглемезська мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку. Внаслідок поширення степів через аридизацію клімату, згадані аборигенні суспільства північних європеїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури IV тис. до н.е. (середньостогівська на Лівобережжі Дніпра та лійчастого посуду Центральної Європи).

Отже, найдавніші індоєвропейці IV–III тис. до н.е., носії середньостогівської та ямної культур (постали з дніпро-донецької та маріупольської культур) на сході і культур лійчастого посуду і кулястих амфор (нащадки культури Ертебелле) на заході, належали до північноєвропейського антропологічного типу. Разом з тим, у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується деяка грацилізація кістяка, що свідчить про їх формування на основі місцевих північних європеїдів в умовах деякого припливу більш грацильного неіндоєвропейського населення з землеробських центрів Нижнього та Середнього Подунав'я.

Антропологічні свідчення про північноєвропеїдний антропологічний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н.е. Так, за Рігведою арійці характеризуються епітетом «Svitnya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійською традицією справжній брахман повинен мати каштанове волосся і сірі очі. В «Іліаді» ахейці золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одисей), ахейські жінки і навіть богиня Гера світловолосі. Золотоволосим зображували і бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420–1411 рр. до н.е.) хеттські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменодних зброєносців. У середині I тис. до н.е. до перського двору з Індії нібито приходили світловолосі нащадки арійців¹.

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та Західної Європи. До того ж північноєвропеїдного типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сіньцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н.е. та настінні тохарські розписи VII–VI ст. н.е. Давньокитайські хроніки також свідчать про блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індоєвропейців до північних європеїдів узгоджується з локалізацією прабатьківщини між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI–V тис. до н.е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота (рис. 9), яка дала початок найдавнішим індоєвропейським культурам (маріупольська, середньостогівська, ямна, лійчастого посуду, кулястих амфор).

Підбиваючи підсумок, можна припустити, що прабатьківщиною індоєвропейців очевидно були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини та басейн Дінця. Наприкінці мезоліту в VI–V тис. до н.е. ці обшири були заселені масивними північними європеїдами з Прибалтики. В V тис. до н.е. на їх генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан. Наслідком контактів з останньою в умовах аридизації клімату та поширення степів стала трансформація автохтонів праіндоєвропейців у власне індоєвропейське ранньоскотарське рухливе суспільство².

¹ Лелеков А.А. К новейшему решению индоевропейской проблемы // Вестник Древней Истории. – №3. – 1982. – С. 33.

² Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 255 с. – С. 96–99.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Пітекантроп з о. Ява (реконструкція за черепом) та рубила пітекантропів.

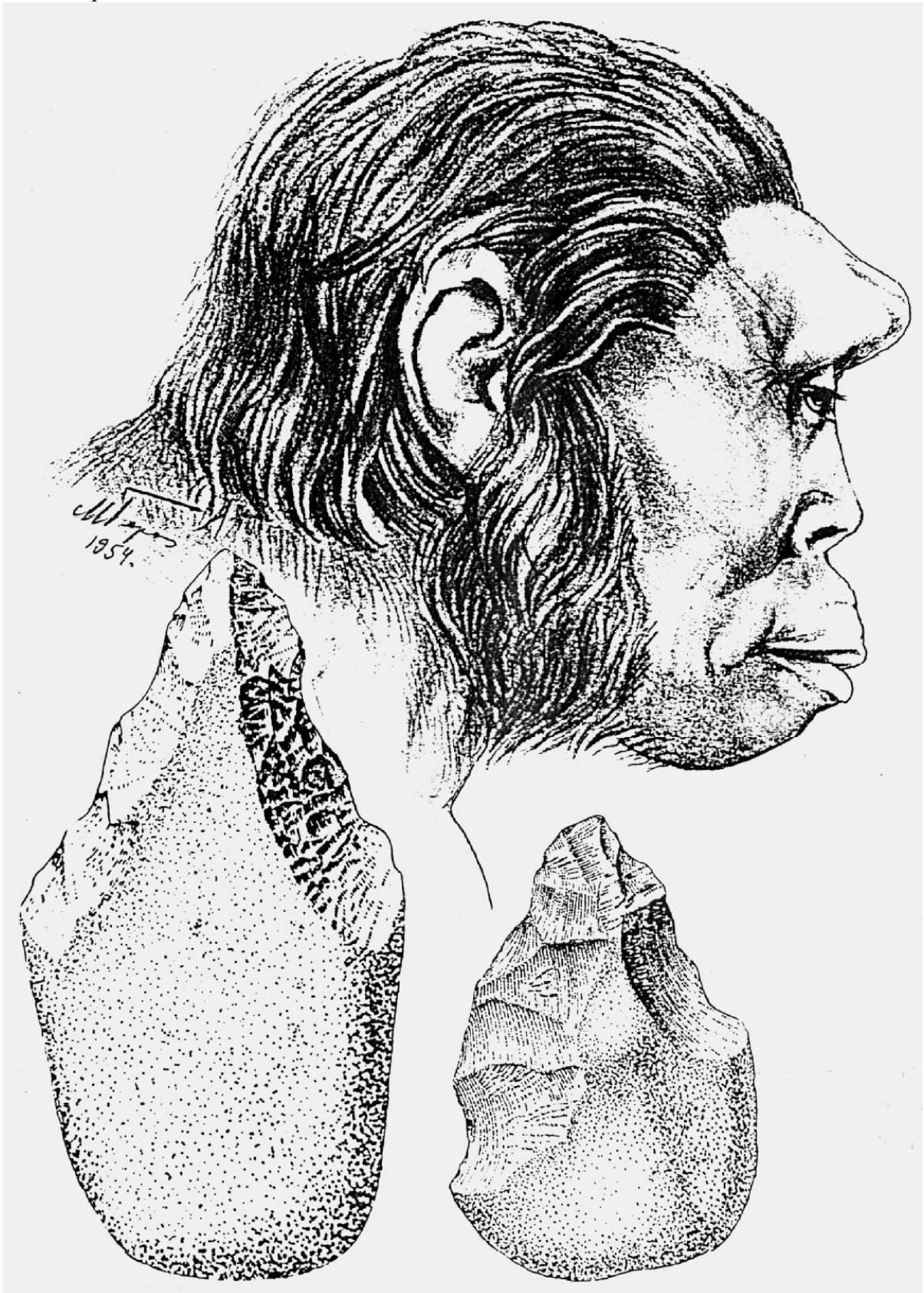

Рис. 2. Кроманьйонець (реконструкція за черепом).

Рис. 3. Крем'яні наконечники різних культур верхнього палеоліту Європи.

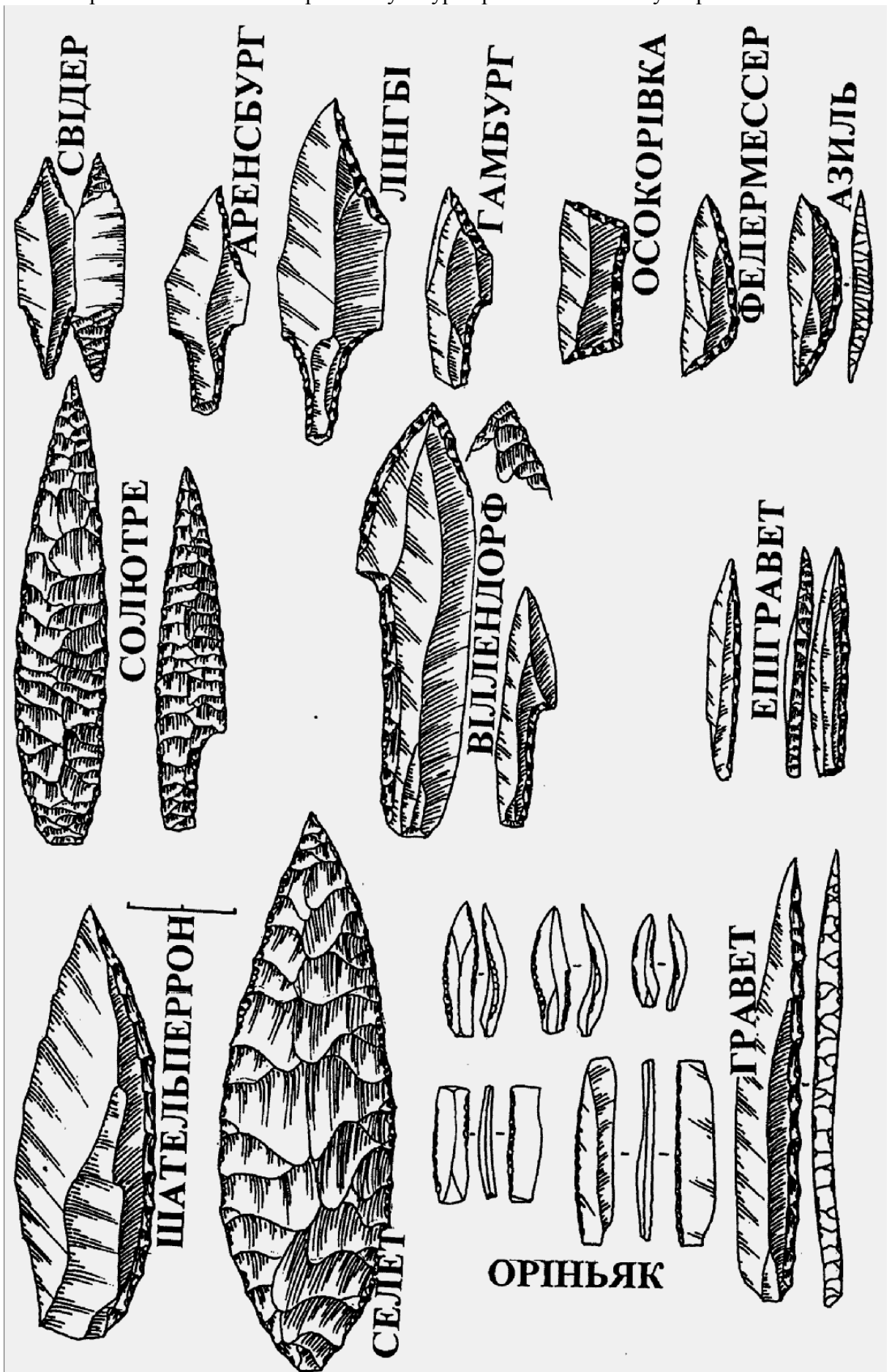

Рис. 4. Крем'яні наконечники стріл у формі геометричних мікролітів та способи їх закріплення на деревках стріл.

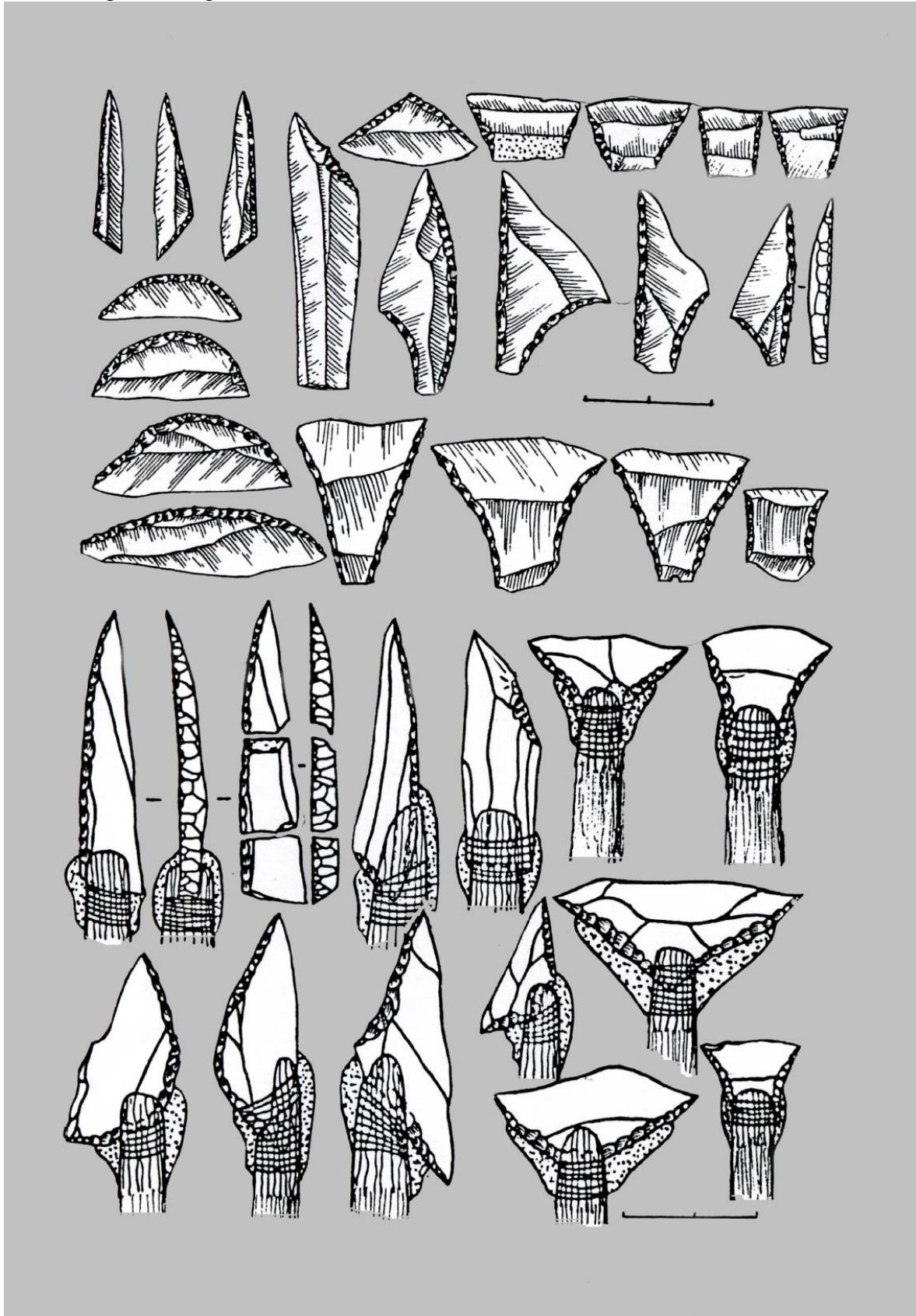

Рис. 5. Культурно-історичні провінції України. Міграційні процеси на території України за останні 12 тисячоліть.

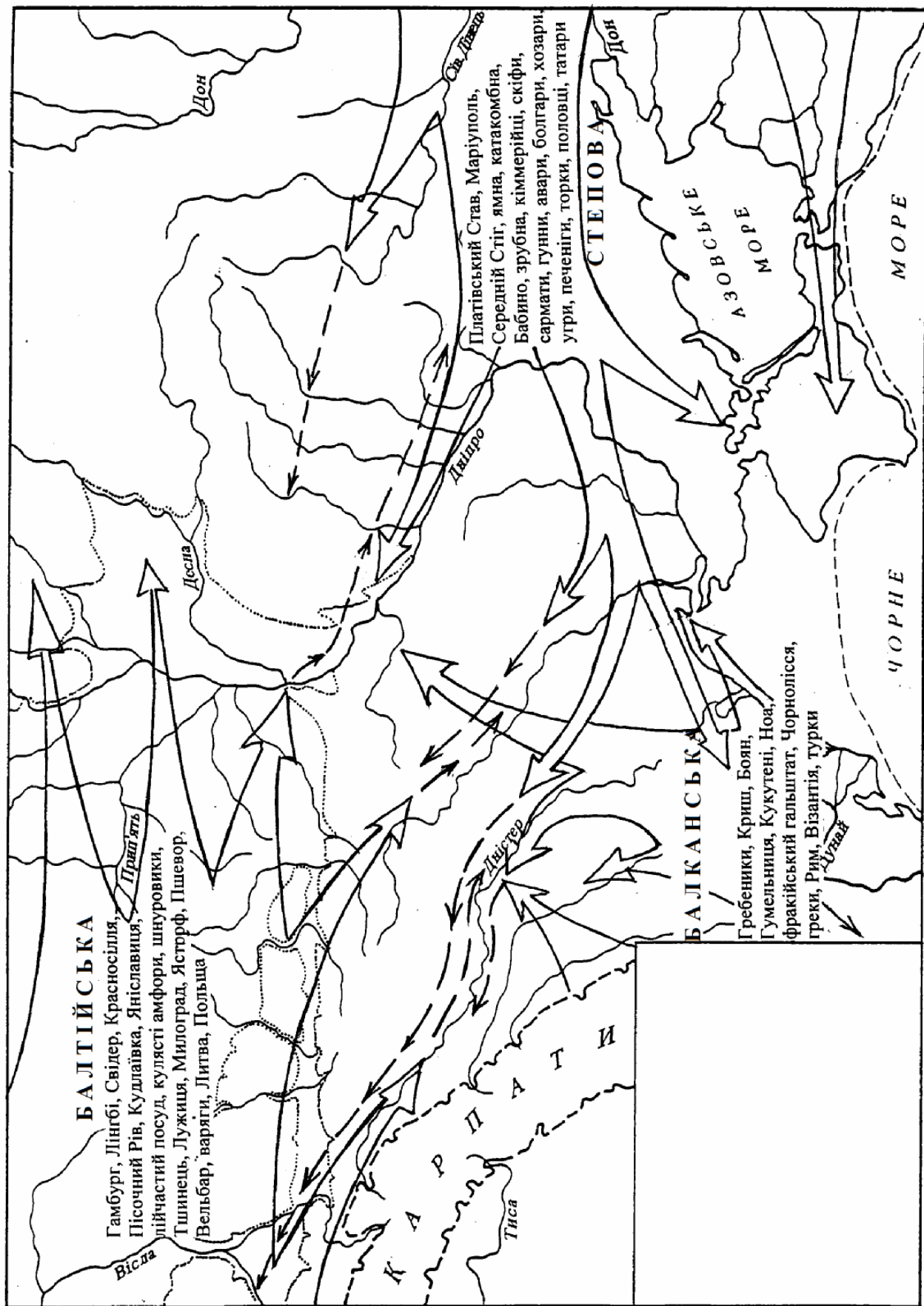

Рис. 6. Карта поширення пам'яток типу Броне-Лінгбі близько 11 трт: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броне; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Зегебро; 7 — Толк, Вернек-Міте; 8 — Сугесков; 9 — Трзєбча; 10 — Ридно X, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскаука 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенева; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III.

Умовні позначки: 1 — стоянки культури Лінгбі; 2 — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 — напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 — південний і східний кордони зандрових низин.

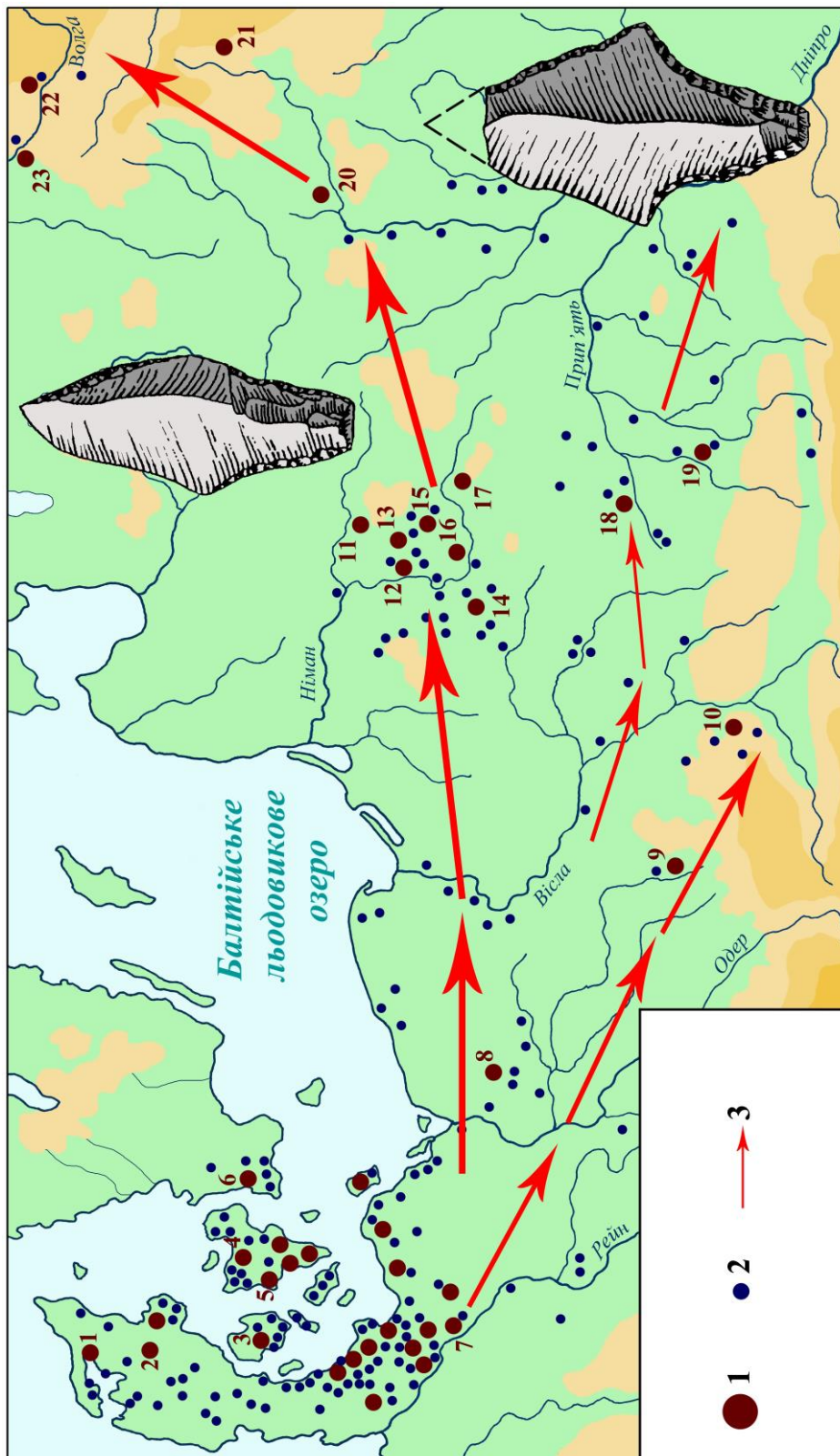

Рис. 7. Карта первинного заселення півночі Східної Європи у постльодовикову добу в IX–VI тис. до н.е.

Умовні знаки: 1-свідерські пам'ятки за межами поширення культури, 2- мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (культури Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево), 3- постсвідерські стоянки, 4- кордони свідерської культури, 5- кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції, 6- південний кордон лісової зони, 7- міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену, 8- міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті, 9- міграція красносільської людності на межі палеоліту та мезоліту, 10- міграція населення лінгбійської культури близько 11 тис. р. тому. Типи наконечників стріл області культур з вістрями на пластинах: I – Лінгбі, II – Красносілля або Східний Аренсбург, III – Пісочний Рів, IV – Свідер, V – Постсвідер.

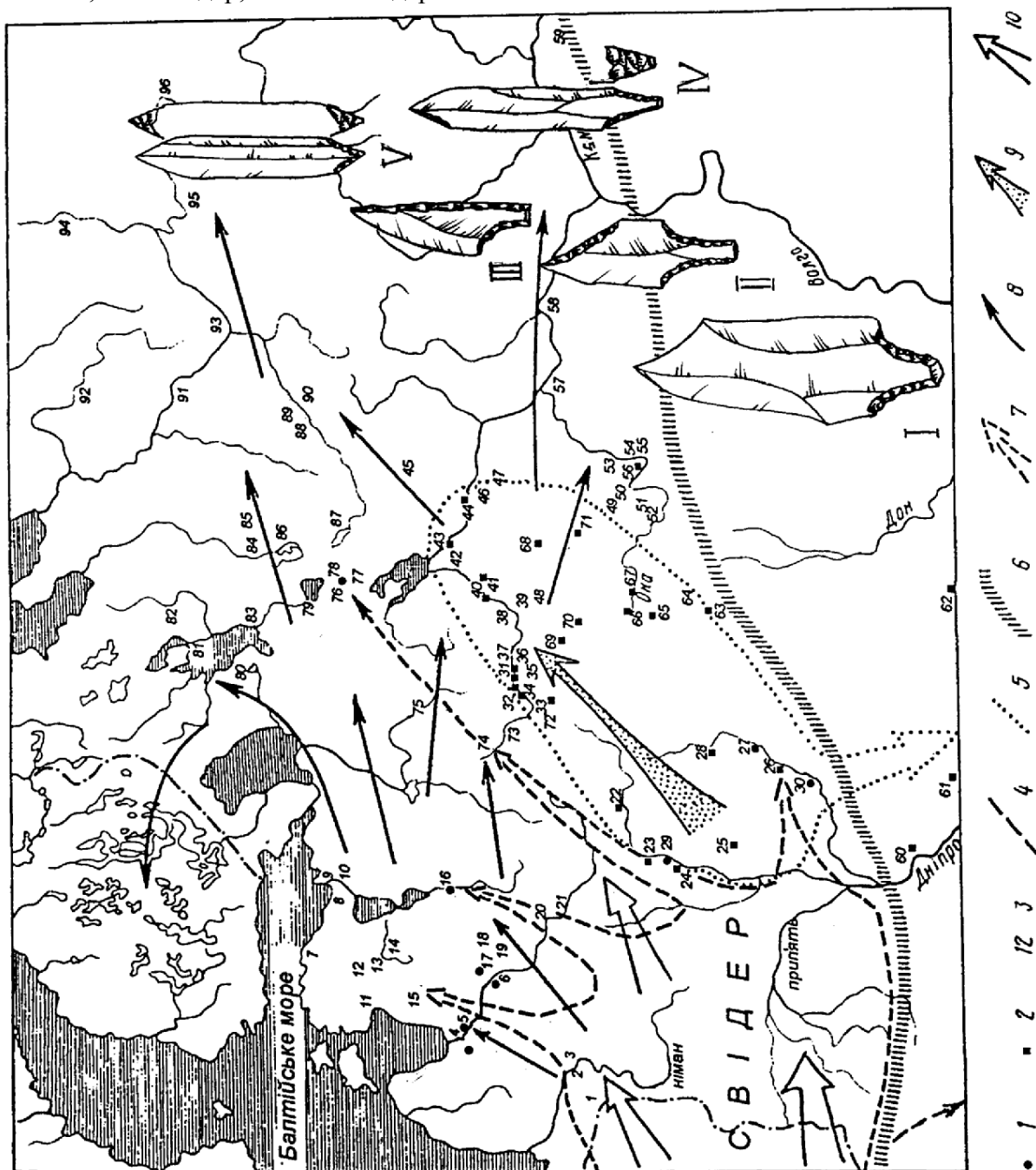

Рис. 8. Культурна область Дювенсі у VIII–VII тис. до н.е.),
 Культури: 1-Мелстед; 2-Дювенсі; 3-Коморниця; 4-Кудлаївка. 5-кордон
 Середньоевропейських зандрових низин.

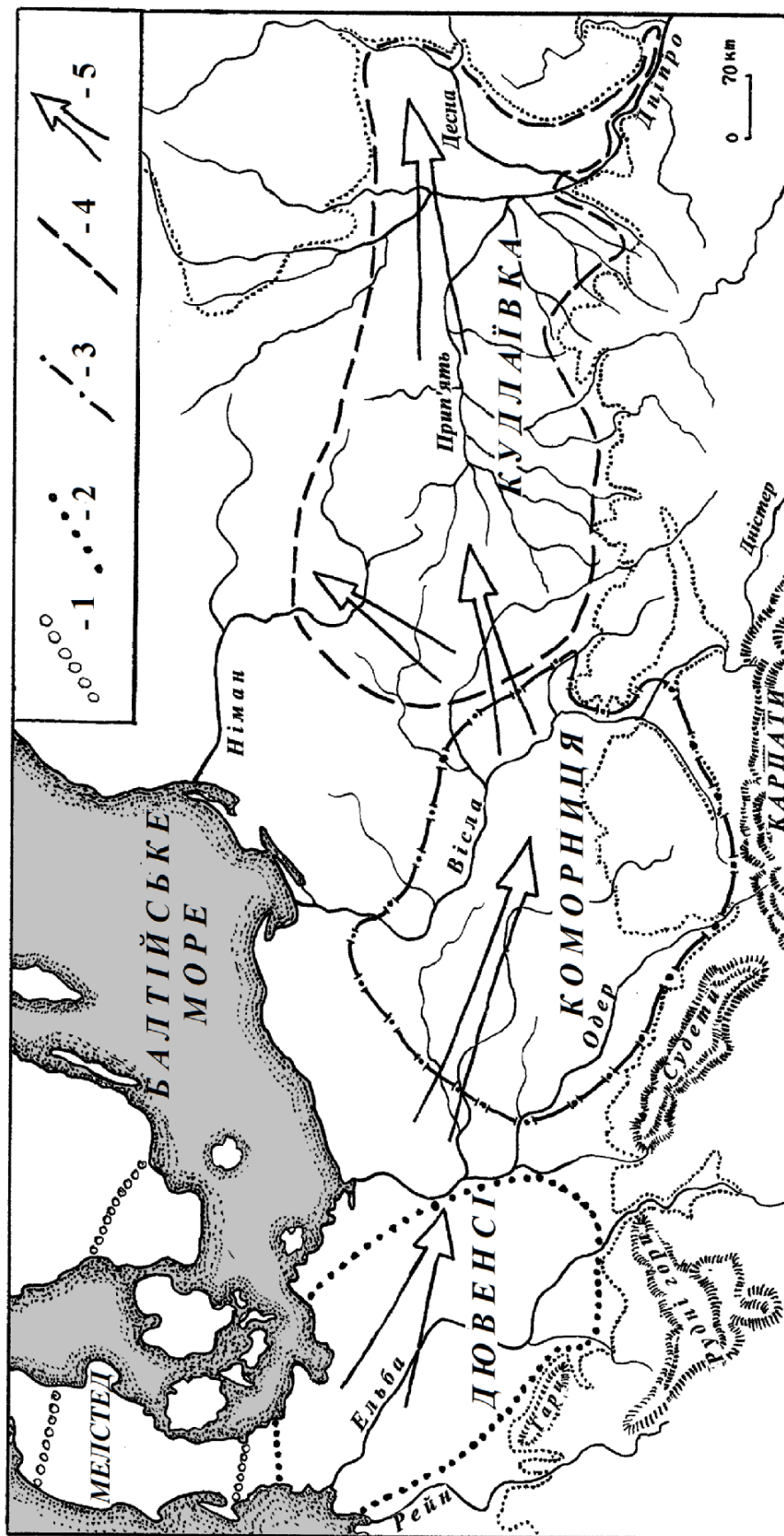

Рис. 9. Пізньомезолітичне та неолітичне підгрунтя індоевропейців (VI–V тис. до н. е.).

Культури пізнього мезоліту: 1- Лейен-Вартен, 2- Свадборг, 3- Хойниця- Пенки, 4- Яніславиця, 5- могильники маріупольського типу, 6- донецька культура. Культури неоліту: 7- гребінцевої кераміки, 8 – Свадборг, 9- балканський неоліт. I- балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II- пракартвели Кавказу, III- прафіноугри.

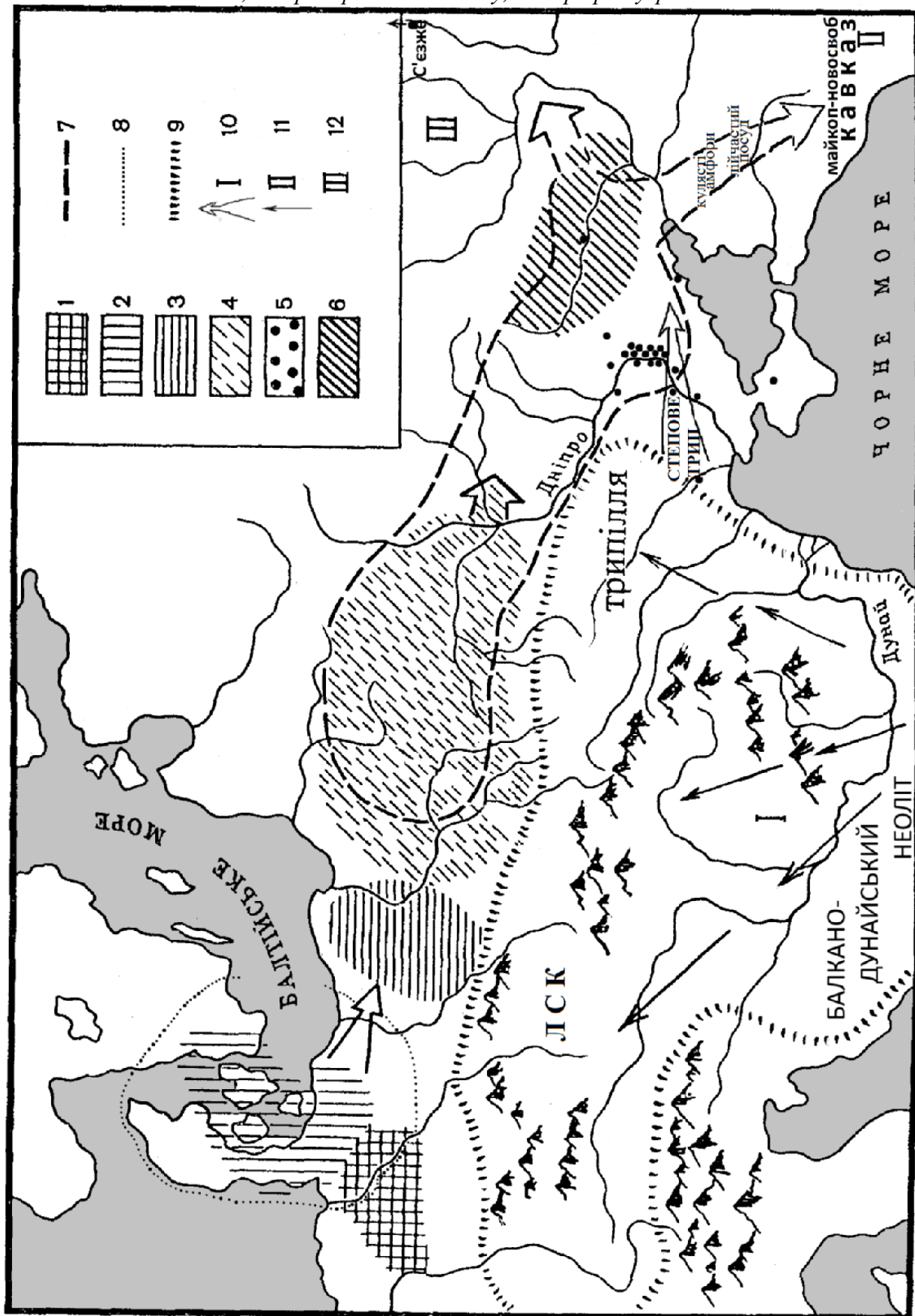

Рис. 10 Праїндоевропець з мезолітичного могильника Василівка II, Надпорожжя. Реконструкція по черепу (Г.Лебединська).

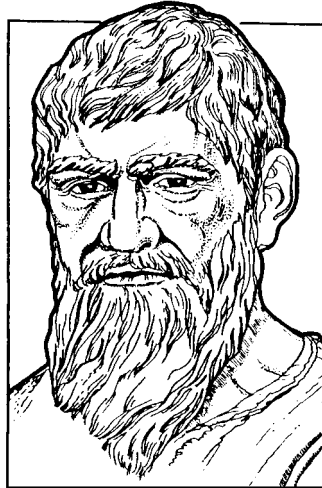

Рис. 11. Розселення носіїв культури кулястих амфор у III тис. до н.е.
Умовні позначення: 1-західна група, 2-центральна група, 3-східна група, 4-кордон східної групи за М.Шміт.

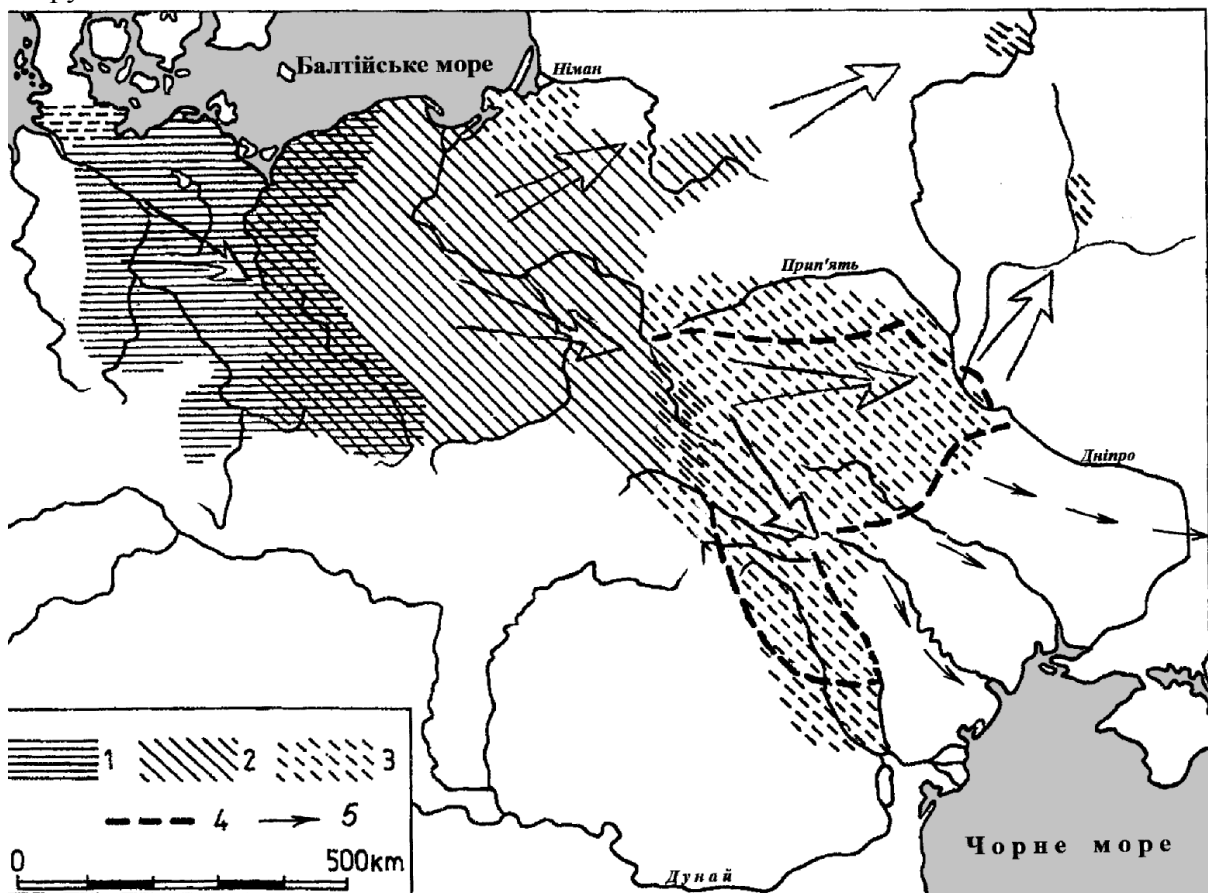

Рис. 12. Розселення людності тшинецько-комарівської культури у II тис. до н.е.

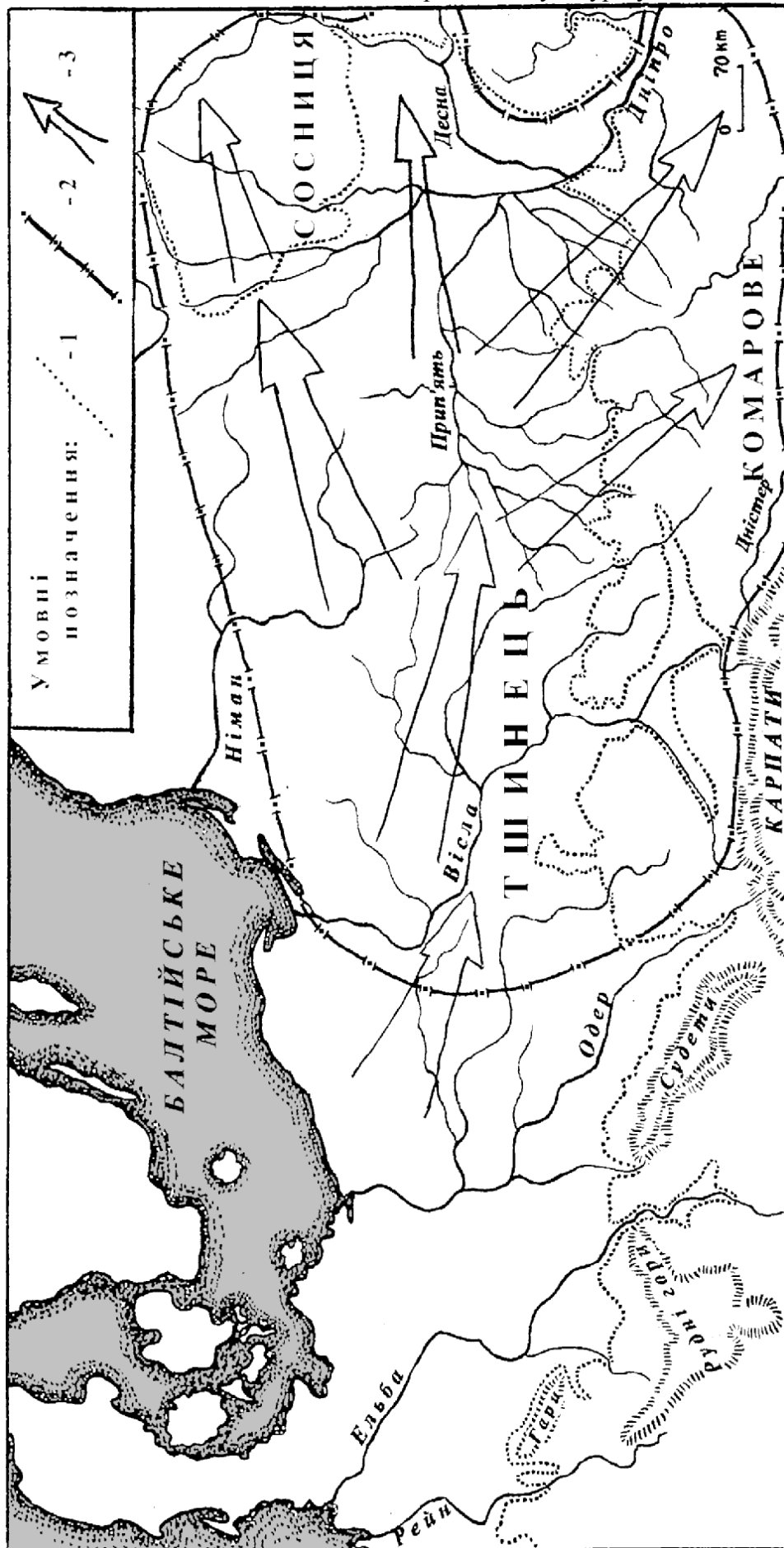

Рис. 13. Розселення найдавніших неолітичних землеробів Європи у VII–V тис. до н.е.

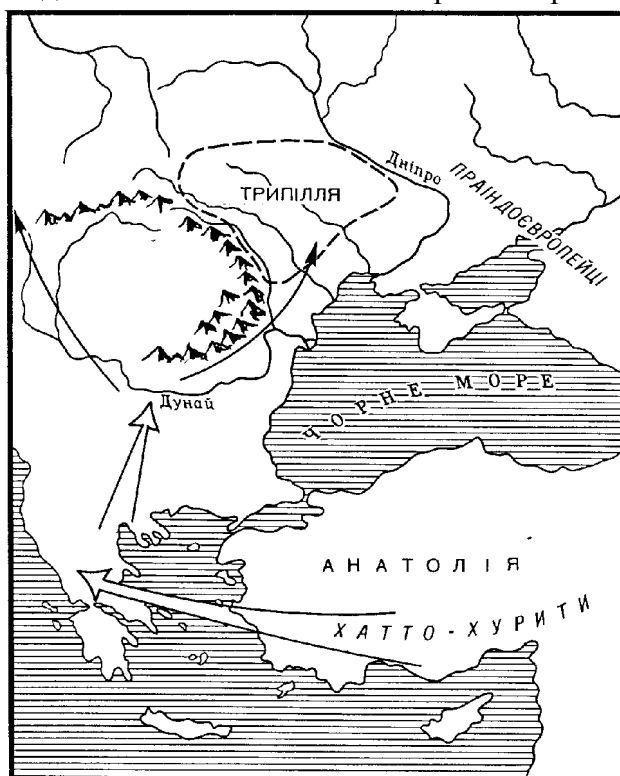

Рис. 15. Трипільська культура. Глиняна антропоморфна пластика (1, 3, 4), голова бика з кістки (2), глиняний посуд (5-10).

Рис. 14. Неолітичні культури України: 1 – німанська, 2 – дніпро-донецька, 3 – сурська, 4 – ямково-гребінцевої кераміки, 5 – лінійно-стрічкової кераміки, 6 – буго-дністровська, 7 – Кукутені, 8 – Трипілля.

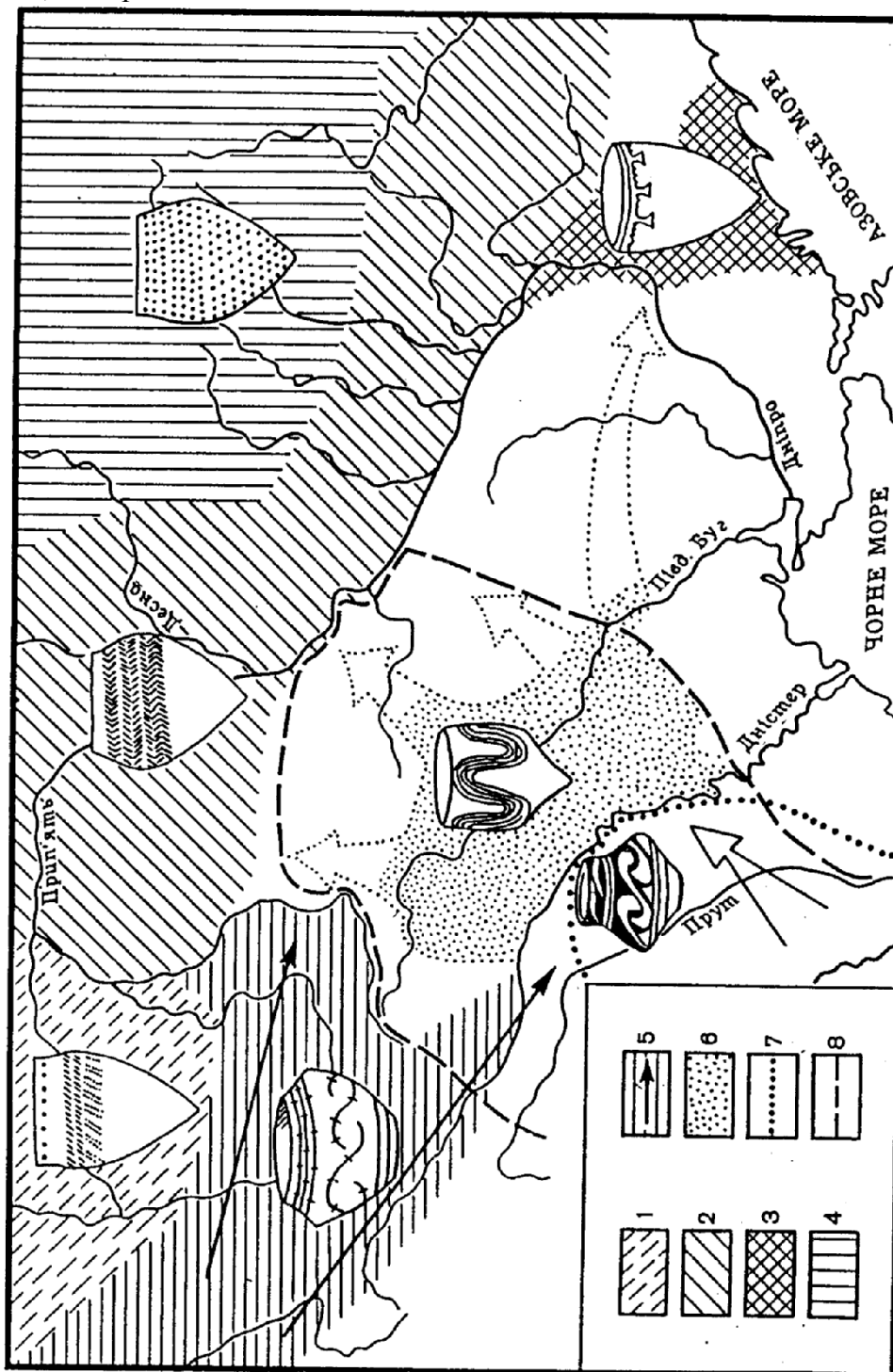

Рис. 16. Генетичне дерево індоєвропейських мов.

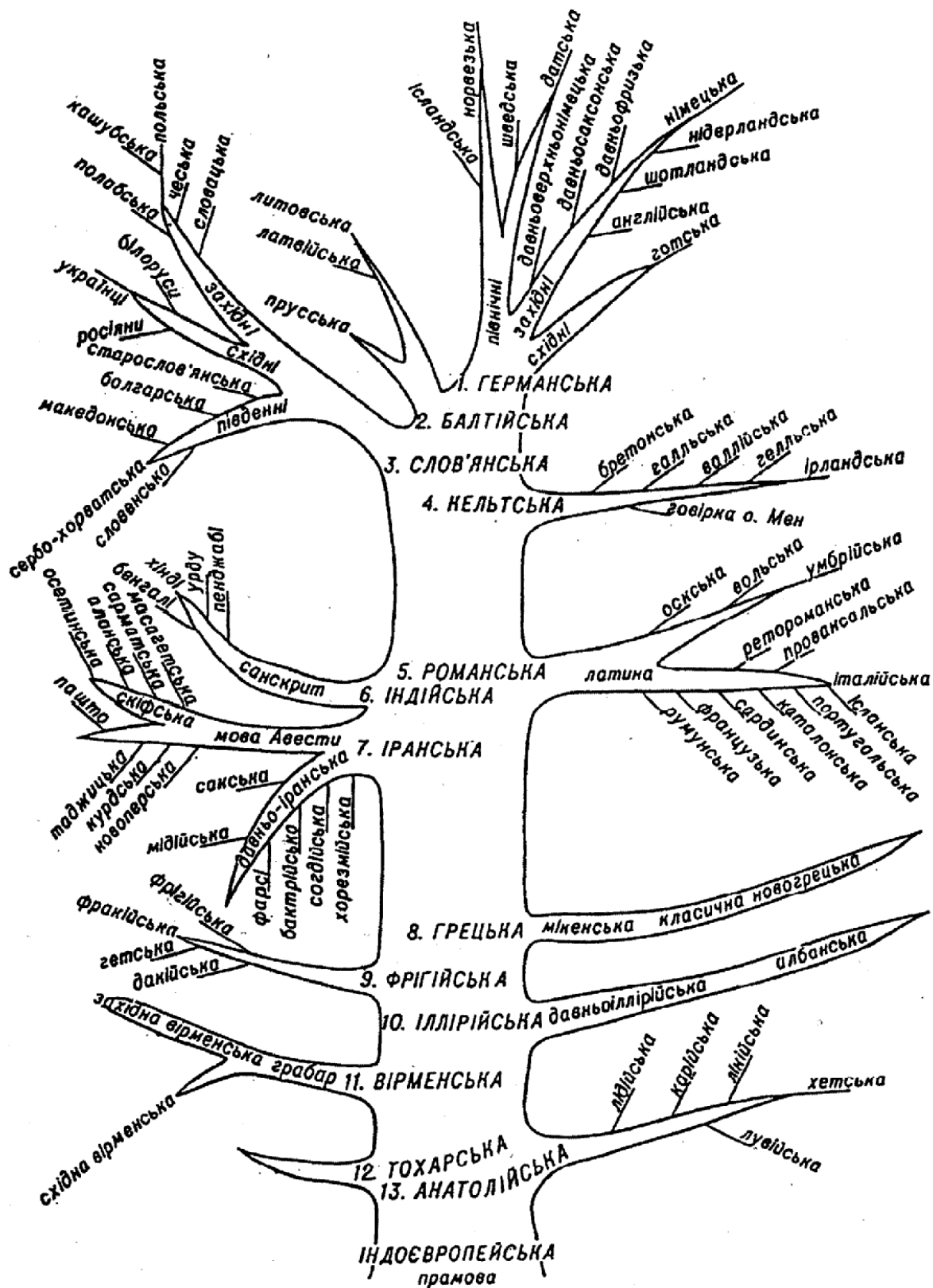

Рис. 17. Мовні групи індоєвропейців.

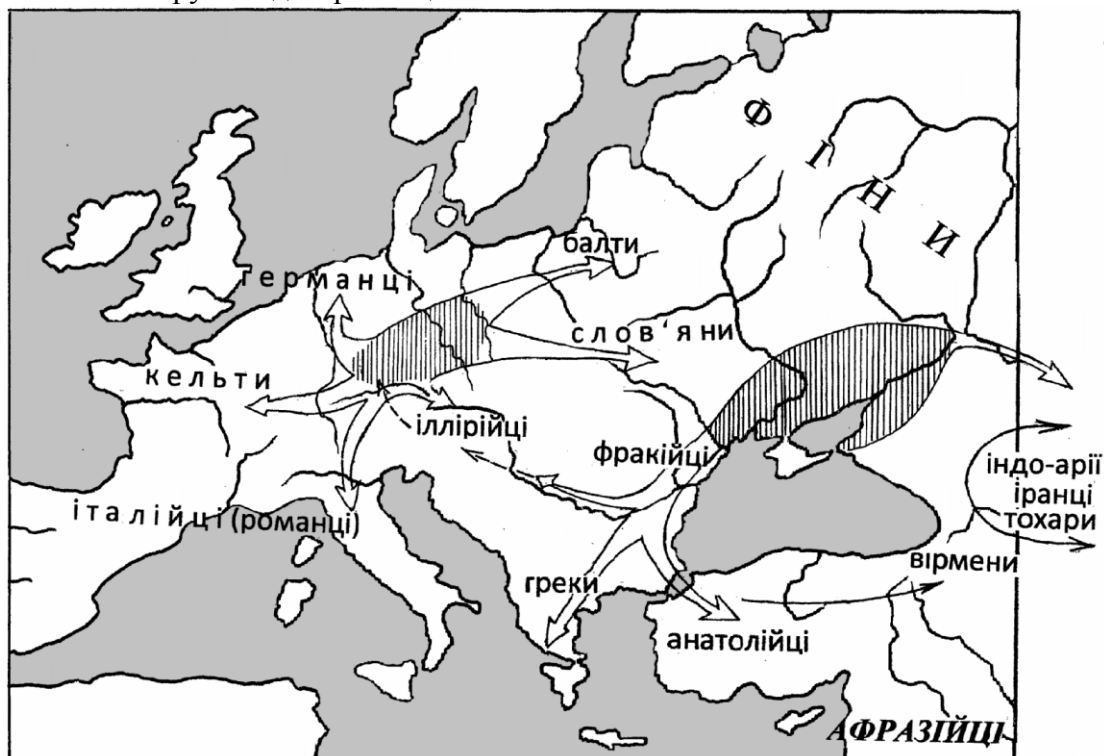

Рис. 18 Монографія С.В. Кончі «Індоєвропейці: пізнання доісторії».

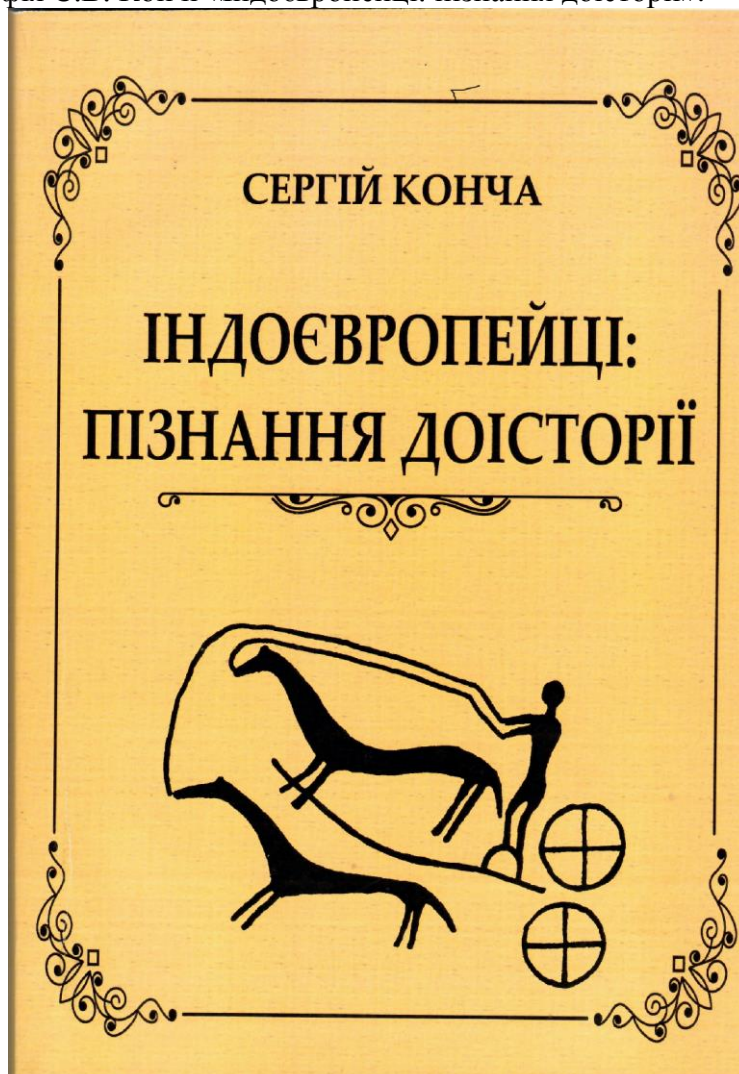

Рис. 19. Поховання степовика ямної культури III тис. до н.е.

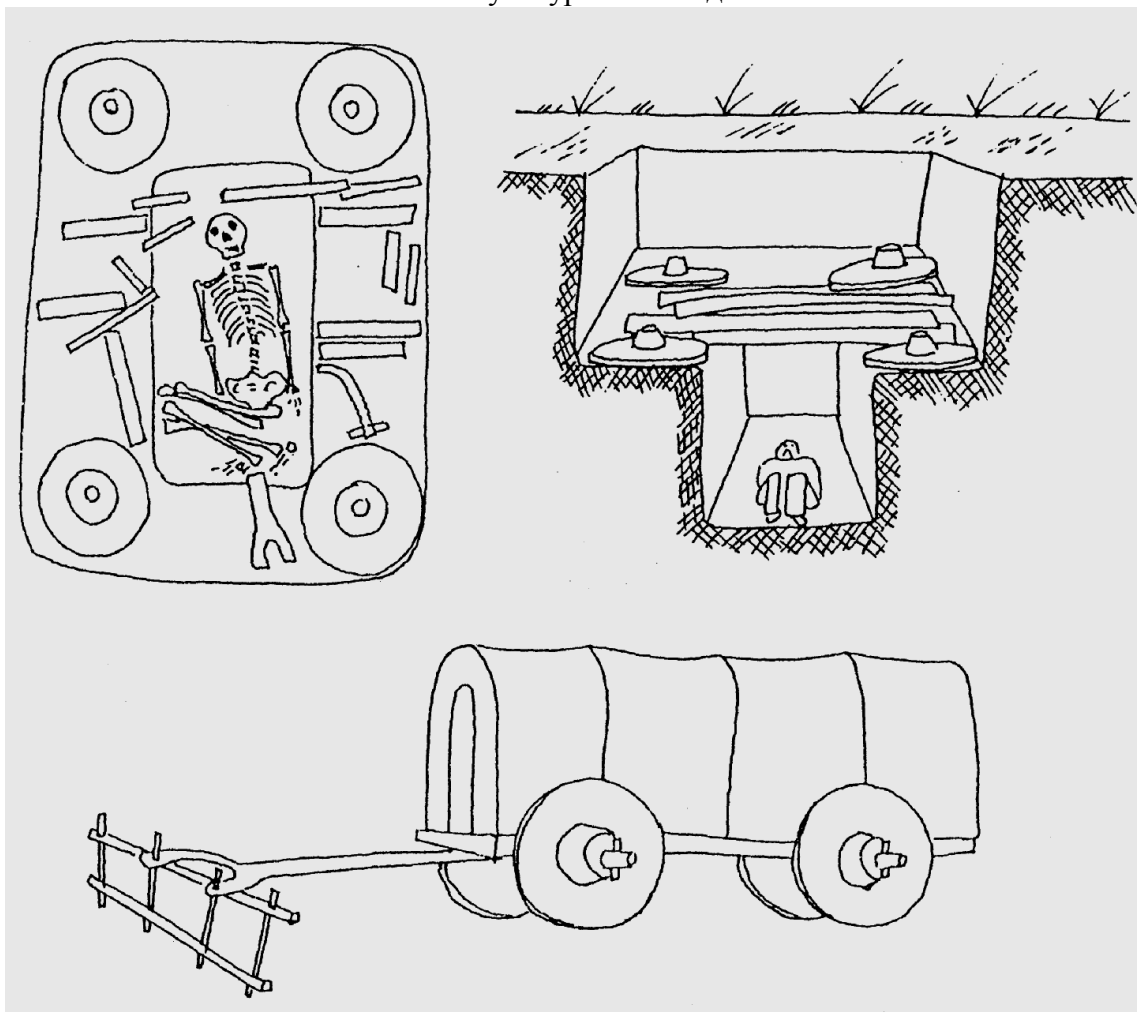

Рис. 20. Зображення бойової індоєвропейської колісниці на могильній плиті II тис. до н.е. (Швеція).

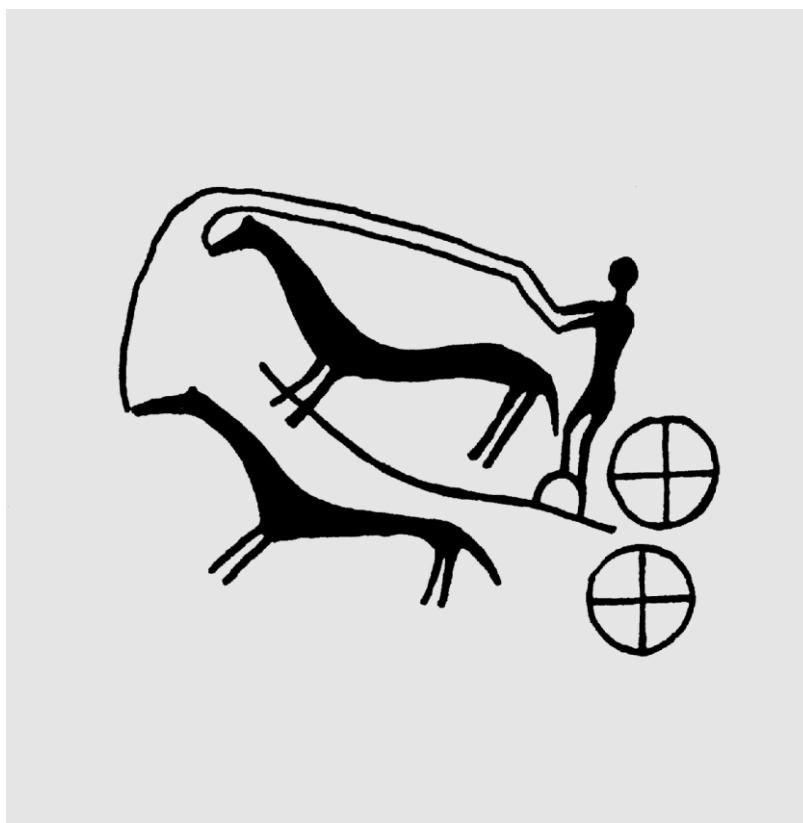

Рис. 21. Індоевропейці у III тис. до н.е.

Індоевропейські культури: I – кулястих амфор; 2 – шнурової кераміки; 3 – середньостогівська; 4 – ямна; 5 – кургани зі степовим, надчорноморським поховальним обрядом у Подунав'ї. *Неіндоевропейці:* I – балканський неоліт; II – пракартвели; III – прафіноугри.

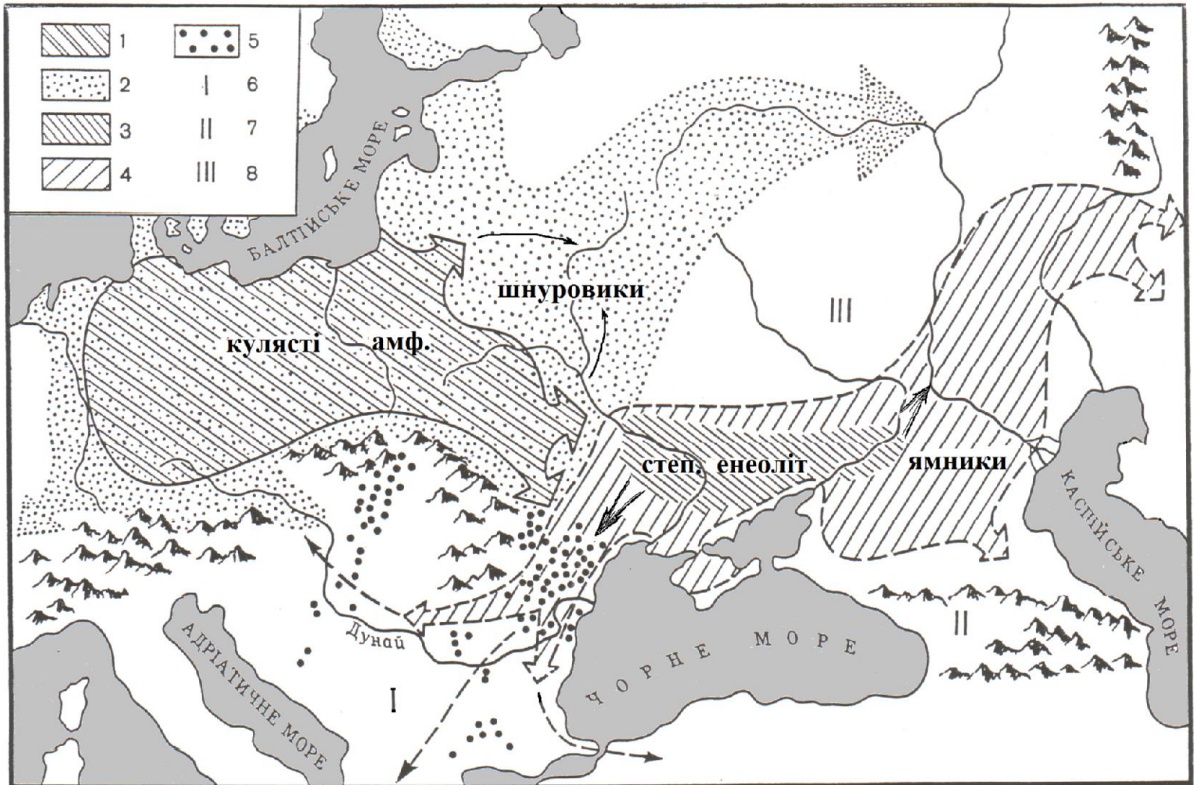

Рис. 22. Глиняний посуд ямної (1–4) та посуд і бойові молоти (ваджри) катакомбної культур III–II тис. до н.е.

Рис. 23. Кам'яні антропоморфні стели індоєвропейських скотарів III тис. до н.е. Степи Північного Надчорномор'я.

1.3. «ІНДОЄВРОПЕЙСЬКА ПРОБЛЕМА» ЯК ВУЗЛОВА ПРОБЛЕМА ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Ось уже понад два століття індоєвропейська проблема лишається, без перебільшення, наріжним каменем у дослідженні етнічних й етнокультурних процесів на теренах Східної Європи у давню добу. Тож і наукове пізнання витоків сучасного українства, як і слов'янства загалом, нині цілком закономірно апелює до адекватного розуміння суті того історичного феномена, що складає предмет індоєвропейських студій. Саме від чіткої й аргументованої позиції історичної науки у питанні про витoki європейської цивілізації залежить не лише результат згадуваної вище дискусії, але й реальна перспектива розв'язання низки інших, можливо, менш глобальних, проте не менш принципових проблем стародавньої історії Східної Європи. Тож і сучасний стан осмислення індоєвропейської наукової теми вимагає максимального прогресу у цьому питанні, пов'язаного не лише з корекцією усталених методологічних підходів, термінологічного апарату чи переосмисленням вже відомих історичних фактів, але й насамперед із залученням принципово нових наукових даних, що надало б змогу дослідникам вийти нарешті за межі суто гіпотетичної дискусії та поставити розв'язання численних проблем вітчизняної (а для розглядуваного періоду, по суті, і світової) історії на твердий науковий ґрунт.

Нагадаємо, що постання індоєвропейістики як самостійної наукової дисципліни припадає на кін. XVIII – пер. пол. XIX ст., що співпало з поширенням у західному світі знань про індійську цивілізацію і, як наслідок, знайомством із давньоіндійською літературною мовою – санскритом. Вже перші європейці, що побували в Індії, з подивом відзначали неабияку подібність тутешніх і європейських мов. А 1786 р. англійський мовознавець У. Джонс висловився про очевидний зв'язок санскриту з грецькою, латинською, кельтською та

давньоперською мовами, який годі було пояснити звичайним запозиченням.¹ Пізніші дослідження європейських лінгвістів Р. Раска, Ф. Боппа, М. Мюллера, Ф. де Соссюра та ін.,² що заклали підвалини сучасного порівняльного мовознавства, переконливо довели, що лексика, фонетика та граматики мов багатьох народів Євразії справді мають багато спільного; до непоодиноких лінгвістичних збігів додалися й численні сходження на міфологічному й світоглядному рівні.³ Перед дослідниками закономірно постало питання про причини цього явища. А що тисячі кілометрів, які розділяли згадані народи вже в історичну добу, практично унеможлилювали ймовірні запозичення, то й відповідь, вочевидь, мала критися в доісторичних часах.

Науковцям не лишалося нічого іншого, як припустити, що в далекому минулому існувала спільна основа для усіх цих споріднених мов, т. зв. *прамова*. Цю незафіксовану джерелами мову умовно назвали *праіндоєвропейською*; носіїв цих мов (теж умовно) означили *праіндоєвропейці*, з огляду на те, що їхні мовні нащадки – носії т. зв. індоєвропейських мов – згодом заселили майже всю Європу та значну частину Азії, з Індією включно. Нині прийнято вважати, що і.-е. мови (і народи) – наслідок розпаду колись єдиної праіндоєвропейської етнічної спільноти, що говорила єдиною прамовою родоначальницею найбільшої нині мовної сім'ї. Втім, якщо існувала прмова і пранарод – носій цієї прмови, вочевидь, мав би існувати і якийсь компактний регіон, де вона зародилася і звідки поширювалася – т. зв. і.-е. прабатьківщина. Це припущення нібито підтверджувалося тим, що в історичні часи і.-е. народи й мови займали величезну територію від крайнього заходу Європи до Індостану; тож існувала ймовірність, що занурення в глибини історії надасть змогу окреслити географічно більш обмежену область розселення індоєвропейців. Отже, лишалося визначити місцевість «ікс», звідки в VII–VI тис. до н. е., можливо, трохи пізніше, почали ширитися світом найдавніші і.-е. діалекти.

Спершу вважали, що нею могла бути Індія, проте нині академічна історична наука практично відмовилася від такого припущення, віддаючи перевагу Балкано-Карпатському регіону, євразійським степам та Малій Азії, або ж об'єднуючи кілька таких «прабатьківщин», кожна з яких становила ніби певний етап у розвитку і.-е. спільноти. Серед наявних теорій локалізації прабатьківщини індоєвропейців виокремлюються кілька основних. Найпоширеніша – т. зв. «курганна гіпотеза», вперше сформульована 1956 р. американським археологом М. Гімбутас, яка запропонувала ідентифікувати найдавніших індоєвропейців із творцями давніх курганів і носіями ямної археологічної культури Південно-Східної Європи V–III тис. до н. е.⁴ Британський археолог К. Ренфрю, творець «анатолійської гіпотези», вважав, що носії праіндоєвропейських мов заселяли давню Анатолію (пів Мала Азія, на території сучасної Туреччини) ще за доби неоліту, у VII–VI тис. до н. е. (поселення Чатал-Гююк), після чого у VI тис. і.-е. мови перетнули Боспор і поширилися Середземномор'ям та Європою.⁵ Радянські дослідники-мовознавці Т. Гамкрелідзе та В. Іванов висловили припущення про локалізацію і.-е. прабатьківщини на території Вірменського нагір'я та прилеглих районів, а також т. зв. «вторинної прабатьківщини» індоєвропейців у

¹ Йдеться про т. зв. третю ювілейну лекцію, виголошену 2 лютого 1786 р. Див.: *Кочергина В. А.* Учебник санскрита. – М., 2001. – 336 с.

² *Bopp F.* 1) Über das Konjugationsystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech.-lat., pers. und german. Sprache. – Frankfurt, 1816. 2) Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Arm e nischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen. – Berlin, 1833; *Rask R. C.* Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse. – Copenhagen, 1818; *Müller F. M.* The Science of Language. – London, 1861 – 1863; *Соссюр Фердинанд де.* Курс общей лингвистики. Пер. с франц. А. М. Сухотина, под ред. и с прим. Р. И. Шор. – М., 2004. – 256 с.

³ *Müller F. M.* Essay on Comparative Mythology. – New York, 1856.

⁴ *Gimbutas M.* 1) The Prehistory of Eastern Europe. Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic area. – Peabody Museum, Harvard University. – Bulletin № 20. – 1956; 2) The Kurgan wave #2 (c.3400-3200 BC) into Europe and the following transformation of culture // *Journal of Indo-European Studies.* – 1980. – № 8. – P. 273-315.

⁵ *Renfrew A. C.* Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London, 1987. – 346 p.

чорноморсько-каспійських степах.¹ Інший авторитетний радянський історик і археолог, В. Сафронов, обстоював розміщення і.-є. прабатьківщини на Балканах.² З-поміж т. зв. «неакадемічних» спроб розв'язання «індоєвропейської проблеми», відзначимо, зокрема, гіпотезу арктичної прабатьківщини індоєвропейців, вперше сформульовану 1893 р. американським істориком і письменником В. Уорреном,³ підтриману 1903 р. індійським ученим і громадським діячем Б.-Г. Тілаком⁴ й розвинуту у працях низки сучасних, переважно російських, дослідників.⁵ А також т. зв. *теорію палеолітичної безперервності* (англ. *Paleolithic Continuity Theory*, також *Paleolithic Continuity Paradigm*), прибічниками якої є сучасний італійський лінгвіст М. Алінеї, бельгійській історик М. Отт та низка інших вчених.⁶ Виходячи з твердження, що визначальною рисою європейської праісторії є історична неперервність, згадана теорія обстоює присутність низки і.-є. мов і народів у Європі ще від часів верхнього палеоліту, допускаючи (від доби неолітичної революції) можливість вторгнень та інфільтрацій місцевого масштабу.

Певно, мало хто візьметься підрахувати бодай приблизну кількість наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, присвячених індоєвропейській науковій темі, як і переповісти безліч гіпотез і припущень, що висловлювалися з цього приводу. Не будемо робити цього і ми. Такі спроби, хоч і не цілком вичерпні, існують в історичній науці, тож відсилаємо до них зацікавленого читача (див. також попередню статтю цього видання).⁷ З іншого боку, багато з того, що мовилося з цього приводу раніше, не витримало перевірки часом, тож і повертатися знову до цих застарілих тез, вочевидь, немає особливої потреби. Окремо хочеться згадати лише науковий доробок молодого й перспективного українського дослідника індоєвропейської тематики Сергія Кончі, який 2016 року передчасно відійшов у вічність.⁸

Підбиваючи проміжний підсумок дотеперішнім спробам розв'язання «індоєвропейської проблеми», вкажемо на ситуацію своєрідного «клінча», що постала у сучасній історичній науці. Йдеться про те, що жодна з наявних гіпотез з погляду історичної аргументації не може вважатися цілковито переконливою, а відсутність безпосередніх історичних свідчень про локалізацію області розселення давніх індоєвропейців і досі змушують дослідників не виходити у цьому питанні за межі більш або менш імовірних історичних реконструкцій. Палкі дискусії др. пол. ХХ ст. з цього приводу відійшли у минуле, ситуація до певної міри врівноважилася, ніби даючи досліднику ще одну можливість узяти необхідну паузу, розирнути докола і, врахувавши здобутки й помилки попередників, спробувати пошукати нових аргументів і нестандартних підходів до розв'язання все ще актуальної проблеми.

Одночасно відбувався і процес іншого роду, а саме невпинне накопичення нового історичного фактажу, переважно в руслі порівняльно-мовознавчих, порівняльно-генеалогічних та ономастичних досліджень, його первісна систематизація й науковий аналіз, а також очікування того вирішального моменту, коли поступальний рух на цьому шляху досягне певної критичної позначки і цілком конкретними історичними висновками сформує переконливе наукове бачення «індоєвропейської проблеми». Важливо, що саме перші два

¹ *Иванов Вяч. Вс., Гамкрелидзе Т. В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы = Indo-European and the Indo-Europeans : Реконструкция и ист.-типол. анализ праязыка и протокультуры. [В 2-х чч.]. С предисл. Р. О. Якобсона. – Тбилиси, 1984. – В 2-х тт. – Тб., 1984. – 1328 с.

² *Сафронов В.* Индоевропейские прародины. – Горький, 1989. – 398 с.

³ *William F. Warren.* Paradise found. The cradle of the human race at the North pole. – Boston, Houghton, Mifflin and Company, 1885.

⁴ *Тилак Б. Г.* Арктическая родина в ведах / Пер. с англ. Н. Р. Гусевой. – М., 2001. – 525 с.

⁵ *Гусева Н. Р.* Русские сквозь тысячелетия: арктическая теория, краткий очерк. – 2-е изд., расш. – М., 2007. – 236 с.; *Демин В. Н.* Уральская Гиперборея. – М., 2010. – 314 с. та ін.

⁶ *Alinei M.* 1) *La teoria della continuità.* – Bologna, 1996. – 779 p.; 2) *An Alternative Model for the Origins of European Peoples and Languages: the continuity theory* // *Quaderni di Semantica.* – 2000. – № 21. – pp. 21 – 50.

⁷ *Mallory J. P.* The Indo-European homeland problem // *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth.* – L., 1989. – P. 143-184. – 288 p.; *Сафронов В.* Индоевропейские прародины. – С. 11 і наст. та ін.

⁸ *Конча С. В.* 1) Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 1999. – 16 с.; 2) *Индоевропейці: пізнання доісторії.* – К., 2017. – 414 с. та ін.

десятиліття XXI ст. позначилися низкою серйозних зрушень у підходах до проблеми й надали довгоочікувану можливість істориків, поряд із лінгвістом й археологом, долучитися до її розв'язання. Тож і основну увагу в цьому розділі ми присвяtimo формулюванню концепційних узагальнень і перспектив історичної науки та допоміжних історичних дисциплін у царині індоєвропейських студій, як вони вимальовуються у своїй цілісності перед сучасним істориком-синтетиком.

Отже, у загальних рисах, зміст «індоєвропейської проблеми» полягає в тому, що між численними давніми й сучасними європейськими мовами, з одного боку, а також низкою індоіранських мов, що сходять у своїх витоках до авестійської мови та санскриту – з іншого, існує тісний, проте досі переконливо не пояснений зв'язок. І якщо вести мову про не випадковий такого зв'язку, то слід визнати й існування конкретних історичних обставин, що зумовили його постання. Кажучи образно, нас цікавить не що інше, як історичне обґрунтування появи префікса *індо-* у термінах «індоєвропейські мови», «індоєвропейські народи» тощо – обґрунтування, зрозуміло, не історіографічне, а концепційне.

Не беручи до уваги ті географічні регіони, куди і.-є. мови і народи потрапили вже у новіші часи як наслідок великих географічних відкриттів, виявимо, що порівняно компактному поширенню і.-є. мов на Європейському континенті територіально ніби протистоїть Північна Індія та Східний Іран як інший полюс поширення архаїчних і.-є. мов. Якщо суто теоретично розмірковувати про ймовірні причини цих непоодиноких сходжень, що, як уже мовилося, зовсім не обмежуються суто мовними паралелями, охоплюючи широке коло світоглядних, культурних, соціальних реалій, то цілком природно припустити існування носія «первісної» індоєвропейської мовної та культурної традиції, який внаслідок особливої історичної ситуації поширив її або: 1) з Європи у напрямку Індійського субконтиненту; 2) у зворотному напрямку, тобто від Індійського субконтиненту до Європи; 3) одночасно і до Індійського субконтиненту, і до Європи з якогось іншого місця – його умовної «прабатьківщини», незалежно від конкретної її локалізації. Варіант, що згадані паралелі постали випадково, незалежно один від одного, з цілком очевидних причин відкидаємо як науково неспроможний.

Отже, за умовами задачі існує лише три можливих з наукового погляду варіанти відповіді. Всі вони, втім, зводяться до визнання того, що у певний віддалений історичний період мала існувати сукупність факторів, що зумовила спільність історичних доль предків переважної більшості європейських народів і частини народів Індійського субконтиненту. А отже, і сучасна індоєвропеїстика як галузь науки постала як закономірна наукова реакція на сукупність історичних даних, які годі було пояснити інакше, ніж спільною історичною долею низки народів Євразії.

Слід відзначити, що сучасна наука не має бодай якихось підтверджень для факта переселення значних груп населення до Східної Європи з території Індостану в історичний чи доісторичний період. Натомість зворотної можливості історична наука не відкидає: навпаки, переважна частина сучасних науковців переконані в тому, що первісну територію розселення арійських племен, що зрештою взяли участь, поряд із корінним населенням Індостану, в етногенезі сучасного індійського народу, слід шукати саме поза межами Індійського субконтиненту.¹ А отже, із трьох вищезгаданих варіантів розв'язання «індоєвропейської проблеми» з високою імовірністю (і далі ця позиція буде підтверджена додатково) лишається два.

Якщо піти за думкою більшості науковців і припустити, що арійські племена справді прибули до Північної Індії звідкілясь, логічно сподіватися, що терени їх ранішого розселення мали (або принаймні могли) зберігати пам'ять про їхнє тут перебування. І якщо арійські племена Північної Індії та Східного Ірану насправду є лише частиною, відгалуженням певної первісної мовно-культурно-етнічної спільноти, то цілком закономірно очікувати, що їхня мова, світогляд, релігійні уявлення та вірування, матеріальна культура, етнічна самосвідомість, історична пам'ять, принципи найменування географічних об'єктів, елементи

¹ *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М., 1983. – С. 15.

соціальної організації, зрештою, структура інформації нереконбінуваних ділянок ДНК, що так різко відрізнялися від аналогічних життєвих параметрів корінного дравідійського населення Індії, мали б здобути переконливі відповідності в історичній інформації про ті народи, що об'єктивно мають із ними найбільший ступінь спорідненості. Суть підходу, отже, полягає в тому, що події, пов'язані з ранньою історією арійських народів, як вони відбиті у найдавніших пам'ятках людства – ведах та арійському епосі (принаймні у їх найдавнішій частині), могли відбуватися ще до їхнього переселення в Індію та Іран, а відтак, цілком можуть відбивати історичні реалії своєї прабатьківщини. А отже, і ця «прабатьківщина» розміщуватиметься там, де буде віднайдено найбільше мовних, ономастичних, світоглядних, культурних, матеріальних, соціальних, генеалогічних, історичних паралелей доволі добре відомій з найдавніших текстів арійській традиції.

Певна річ, такий не зовсім звичний підхід до проблеми передбачає й дещо інший, порівняно з традиційним, методологічний інструментарій. Тож нижче спробуємо виокремити кілька найбільш актуальних, як на нас, методологічних зауваг.

Перша з них стосується необхідності переходу від постульованої до реальної мультидисциплінарності у дослідженні «індоєвропейської проблеми». Адже не секрет, що найчастіше дослідники (мовознавці, археологи) обґрунтовували власні концепції з огляду на свій фах, спираючись переважно на певну категорію історичних джерел. Водночас ситуація, коли дослідженням проблеми ранньої історії індоєвропейських народів займаються мовознавці або археологи, слов'язознавці або орієталісти, закономірним чином позбавляє цілісного погляду на комплексну історичну проблему. Натомість вже нині цілком очевидно, що вузькодисциплінарний підхід до дослідження індоєвропейської проблематики не витривав випробування часом, і справді наукова організація її дослідження полягає у залученні широкої панорами здобутків низки спеціальних галузей історичної науки (тих же мовознавства й археології), а ще джерелознавства, антропології, етнографії, культурології, релігієзнавства, суспільствознавства, ономастики, семіотики, історичної географії, популяційної генетики, ДНК-генеалогії тощо. Узагальнення цієї різномірної інформації, поза сумнівом, справа історика – фахівця, що володіє методом, а крім того – синтетичним складом мислення, комплексним баченням досліджуваної проблеми та епохи, що уможливує творення цілісної, переконливої, максимально несуперечливої історичної картини. Адже, як наголошував свого часу Л. Февр, «зрештою, не так вже й складно описати те, що бачиш; значно складніше побачити те, що маєш описувати».

Інша важлива методологічна заувага стосується належної фахової підготовки дослідника індоєвропейської тематики, що передбачає знання власне арійської мовної, міфологічної, культурної, історичної традиції. Видається, що саме ігнорування цієї традиції, а відтак – і недостатнє розуміння можливостей залучення цих даних до компаративістських студій у царині індоєвропейістики, й обумовили відсутність реального прогресу у цьому питанні. На жаль, розквіт вітчизняної орієталістики кін. XIX – поч. XX ст. завершився трагічними для українського сходознавства подіями 30-х років XX ст., наслідки яких повною мірою відчутні й нині. «Тож звідки сучасному молодому історичному, – риторично запитує вітчизняний історик С. Білокін, – взяти ту загальну освіченість, вільну орієнтацію у джерелах та літературі, володіння давніми мовами, класичними та модерними методами дослідження? Наші молоді вчені вчилися у людей, які вже самі небагато знали, тож і сподіватися на швидку регенерацію кадрів не випадає».¹

Диспропорція у розвитку сучасної української історіографії виявилася і в тому, що процес «первісного нагромадження» емпіричних знань надміру затягнувся. Історики у переважній більшості не наважуються переступити межі конкретно-історичних досліджень, і при значній кількості фактографічних видань практично відсутні ширші теоретичні узагальнення, концептуальні результати.² Інша біда нашої гуманітаристики полягає в тому, що наукова аргументація часто зводиться до некритичного посилання на авторитети, на

¹ Білокін С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. – №1-4. – С. 138.

² Рєєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – №3. – К., 2007. – С. 7.

колись і кимось висловлені судження, а зовсім не на факти, аргументи, свідчення історичних джерел. Натомість фахова діяльність історика у змальованій ситуації вимагає особливої відповідальності, обережності та певної «гнучкості» дослідника, що має відмовитися від надмірної однозначності та безапеляційності у своїх поглядах і твердженнях, бути в курсі новітніх досягнень суміжних історичних дисциплін і водночас відкритим до альтернативних тлумачень, навіть якщо вони й розходяться з його особистим баченням.

У прагненні бодай частково подолати методологічні й термінологічні перешкоди для формування новітніх підходів до розв'язання «індоєвропейської проблеми», не можемо не заторкнути й питання про загальне ставлення сучасної української історичної науки до «арійської теми». На жаль, звернення до історії арійських народів у вітчизняній історіографії сприймається, м'яко кажучи, не цілком адекватно: інтерес академічних науковців переважно не виходить за межі критикованих ними «аматорських» концепцій представників т. зв. «міфотворчої школи» у вітчизняній історіографії, а поширене уявлення про місце аріїв у світовій історії і досі позначене стереотипами фашизму, антисемітизму та ксенофобії. Відтворення цієї заявленої асоціації, що вже, правду кажучи, дещо набридла, зумовлене не лише іще свіжою пам'яттю про цілком реальні і справді трагічні події сер. ХХ ст. (які, втім, до наукової проблеми давніх аріїв не мають жодного стосунку), а й доволі хворобливою реакцією сучасного наукового товариства на саме ім'я аріїв, зумовленою чи то надмірною заїделогізованістю, чи недостатнім розумінням суті та глибини конкретної історичної проблеми.¹ «Арійська ідея й відповідна теорія та практика, – зазначає один із сучасних українських науковців, – накоїли у ХХ ст. стільки лиха, що повертатися до цього питання у новому тисячолітті, здавалося б, немає жодного сенсу. Проте реалії нашого життя засвідчують помітні рецидиви «арійської хвороби» як серед українців, так і серед наших східних сусідів».²

Водночас, якщо спробувати подолати ідеологічну кон'юнктуру й подивитися на проблему тверезо, без зайвого нагнітання пристрастей, то перед нами постане цілком конкретна й винятково важлива наукова проблема етнічної історії стародавнього світу. «Вже з середини ХІХ ст., – йдеться у Великій радянській енциклопедії, – поняття «арії» (або «арійці») застосовувалося для позначення народів, що належали до індоєвропейської мовної спільноти. Це вживання терміна було розвинене в расистській літературі (особливо у фашистській Німеччині), яка надала йому тенденційного й антинаукового забарвлення...».³ Внаслідок цього, зазначає український історик Л. Залізник, «дискредитованою виявилася не лише німецька наука, ...але й ні в чому не винні давньоіндійські арії, до проблеми яких вчені сучасної Європи й досі не наважуються наблизитися».⁴ А отже, ніщо нині не заважає нам повернутися до нетенденційного й суто наукового розуміння розглядуваного поняття. Адже сучасний історик не має точнішого терміну для позначення цієї гілки індоєвропейських народів, окрім їхньої надплеменної самоназви – «арья», зафіксованої у найдавніших писемних пам'ятках людства – ведах і арійському епосі.

У цьому контексті слід згадати й визначальний у контексті нашої розмови термін «індоєвропейці», часто вживаний в історичній літературі, цілковито штучний і запроваджений лінгвістичною та історичною наукою лише у сер. ХІХ ст. На жаль, умовність цього терміну не завжди усвідомлюється, як і те, що жоден народ у світі ніколи не називав себе індоєвропейцями, а свою мову – індоєвропейською. Натомість іще півтора століття тому уявлення про аріїв було значно більш ширшим і не затиснутим у вузькі рамки історії Індії та Ірану, а для позначення низки мов, що згодом отримали назву «індоєвропейських», пропонувалися й інші терміни. Серед іншого, німецький санскритолог М. Мюллер запропонував означити їх «арійськими мовами». Як зазначав американський філософ Ч. Морріс, з цього приводу спалахнула дискусія, однак ємність, простота і зручність терміна

¹ Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. – С. 14.

² Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Зб. ст. – К., 2008. – С. 58.

³ Грантовский Э.А. Арии // Большая советская энциклопедия. В 30-ти тт. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – Т. 2. – М., 1970.

⁴ Залізник Л.Л. Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – С. 44.

«арійські мови» зіграла на його користь. При цьому між філологами було досягнуто згоди, що згаданий термін слід застосовувати не до всіх індоєвропейських мов, а лише до їх індоіранської гілки. Таким чином, евфемізм «індоєвропейські мови» постав у певний момент як тимчасовий, обумовлений недостатнім розумінням того, що ж насправді пов'язує санскрит та його варіанти, з одного боку, та європейські мови – з іншого. Утім те, про що науковці домовлялися у XIX ст., нині, на початку XXI ст., можна істотним чином підкорегувати.

Отже, підсумовуючи сказане вище, виокремимо низку перспективних наукових завдань, які у своїй мультидисциплінарній сукупності мають зіграти вирішальну роль у розв'язанні «індоєвропейської проблеми»:

- 1) віднайти мову (мови), що є найближчими до арійських мов;
- 2) віднайти ареал найбільшого (поза Індійським субконтинентом) поширення арійської ономастики (гідронімії, топонімії, етнімії, антропонімії тощо);
- 3) віднайти ареал найбільшого (поза Індійським субконтинентом) поширення близької до арійської культурно-міфологічної традиції;
- 4) віднайти ареал найбільшого (поза Індійським субконтинентом) поширення реалій історичної географії, змальованої в арійському епосі;
- 5) виявити субклад Y-ДНК, що його можна розглядати в якості ДНК-генеалогічного еквівалента основної тези індоєвропеїзму про спільну долю низки і.-є. народів у віддаленому історичному минулому;
- 6) узгодити отриману картину з результатами археологічних досліджень (із залученням даних палеоДНК-генеалогії).

Є підстави вважати, що співпадіння кінцевого результату при дослідженні усіх наведених вище напрямків із високою часткою імовірності має вказати на певний регіон Євразії як первісну територію розселення арійських народів. А отже, й надати переконливої відповіді на низку принципових питань, що стоять перед сучасною індоєвропеїстикою. Важливо, що вже тепер можна вести мову про перші успіхи у цій царині, тож нижче бодай побіжно змалюємо стан та перспективи у дослідженні кожного з цих наукових напрямків. А враховуючи те, що розгляд проблеми вимагає насамперед залучення нових наукових даних у якості своєрідного «незалежного аргумента», то почнемо ми дещо нетрадиційно.

Однією з найбільш відмітних тенденцій у поступальному розвитку історичної науки останнього десятиліття стало залучення до сучасних історико-етнологічних студій даних і висновків молоді історичної дисципліни, відомої як ДНК-генеалогія (в обігу й менш точні терміни «генетична генеалогія» та «молекулярна генеалогія»)¹. І це не випадково, адже аналіз генетичного поліморфізму нерекомбінованих ділянок ДНК являє собою найсучасніший та один із найбільш надійних наукових інструментів у дослідженні взаємної генеалогічної спорідненості людей і людських популяцій у цивілізаційному контексті. Важливо, що перспектива такого роду досліджень добре усвідомлюється представниками новітньої історичної й українознавчої науки.²

ДНК-генеалогію як наукову дисципліну формують кілька засадничих принципів, що, власне, й визначають специфіку ДНК-генеалогічного знання та перспективи його залучення до наукових студій етнокультурного спрямування. Перший із них полягає у наявності нерекомбінованих ділянок ДНК, що передаються у поколіннях суворо за батьківською (лише від батька до сина, разом із «чоловічою» Y-хромосомою) та материнською (лише від матері до дітей обох статей, разом із мітохондріальною ДНК) лініями. Цей унікальний «малюнок» ДНК кожного з сучасників є винятково точним молекулярним інструментом, здатним переконливо засвідчити родову спорідненість окремих особин і груп людей в історичному минулому, таким собі «біологічним документом» кожної людини. Причому, на відміну від особистих даних людини, записаних у її цивільному паспорті, які за бажання можна змінити,

¹ Клесов А. Биологическая химия как основа ДНК-генеалогии и зарождение «Молекулярной истории» // Биохимия. – 2011. – Т. 76. – Вып. 5. – С. 636-653.

² Чирков О.А. Загальноінститутський методологічний семінар [1. Про можливість зіставлення результатів антропології та генетики популяцій людини і застосування їх в українознавчих дослідженнях] // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 203 – 204.

на відміну від ознак на рівні фенотипу, яких можна набути навіть за кілька поколінь, особливостей матеріальної культури, мови, традицій, світоглядних уявлень і вірувань, яким часом також властиві швидкі переміни, згадана ДНК-мітка в організмі людини ніколи не асимілюється і не зникає, і впродовж століть і тисячоліть лишається практично незмінною. Незалежно від усіх можливих обставин, що мали місце впродовж складного й непередбачуваного тисячолітнього історичного процесу, тестування певних фрагментів ДНК сучасника виявить властиві лише йому та його предкам (за прямими батьківською та материнською лініями) та відмінну від решти сучасників структуру та специфіку його індивідуальної «ДНК-генеалогічної» характеристики – гаплотипа, що уможливить його віднесення до певного давнього людського роду.

Не зупиняючись тут докладніше на специфіці ДНК-генеалогії як наукового напрямку,¹ вкажемо на ту визначальну для нас обставину, що за відсутності безпосередньої кореляції гаплогрупи й етноса, мови, матеріальної культури, що закономірним чином впливає зі специфіки ДНК-генеалогічної інформації, у багатьох випадках дані ДНК-генеалогії виявляються принципово співставними з даними суміжних історичних дисциплін і у своїй сукупності потенційно придатними для відтворення популяційної й етнокультурної історії людських спільнот (популяцій, народів, етносів) на давньому відтинку історії.

Таким чином, виходячи зі специфіки ДНК-генеалогічного знання, є вагомими підстави сподіватися на те, що гаплотипи сучасного населення Північної Індії та Східного Ірану (принаймні у тій його частині, яку можна співвіднести із нащадками давніх аріїв), мають чітко і безсумнівно вказати на їхніх найближчих ДНК-генеалогічних родичів, а також визначити час існування цієї спільноти. А враховуючи те, що йдеться про доволі значну за мірками історії людську спільноту, закономірно очікувати, що ця історична реальність мала відбитися і у подіях популяційної історії, а відтак, не мала пройти непоміченою і для сучасної ДНК-генеалогії.

Власне, фахівці з ДНК-генеалогії вже запропонували свій варіант відповіді на це питання.² Йдеться про субклад R1a-Z645, що постав бл. 5500 р. тому, найімовірніше, у Східній Європі, і бл. 5000 р. тому розійшовся на субклад R1a-Z93, що у сучасній науковій літературі переважно позначається як «арійський» (саме він наявний у частини сучасного населення Північної Індії та Східного Ірану), а також його «братній» субклад R1a-Z280, умовно «східнослов'янський», найбільш поширений серед чоловічого населення сучасних слов'янських народів Східної Європи – поляків, українців, білорусів, росіян, латишів, литовців.³ Втім, будь-які «історичні» найменування гаплогруп – річ умовна. Інша справа – предкові гаплотипи R1a, які у частини сучасного населення Індостану, з одного боку, та представників низки сучасних народів Східної Європи – з іншого, практично ідентичні. Зокрема, при розгляді 718-ти гаплотипів сучасних пакистанців (нагадаємо, що до сер. XX ст. Пакистан був частиною Індії) найбільша група досліджуваних мала базовий шестимаркерний гаплотип 16-12-25-11-11-13, цілковито ідентичний базовому гаплотипу східних слов'ян роду R1a-Z280.⁴ Разюча схожість гаплотипів східних слов'ян та індійців субклада R1a виразно простежується і на «протяжних» 37-, 67- і 111-маркерних гаплотипах, що являють собою практично найвищу на сьогодні роздільну здатність в ДНК-генеалогії і відносять час життя спільного предка цієї серії гаплотипів на 4600±480 років тому. Для порівняння, предковий

¹ Докладніше див.: *Наливайко, С. С.* Походження українського народу в світлі даних Y-ДНК-генеалогії // *Українознавство*. – 2012. – № 1. – С. 166-170; *Наливайко С. С.* ДНК-генеалогія у сучасних етнологічних концепціях про походження українців // *Українознавство*. – 2013. – № 3-4. – С. 118-122; *Наливайко С. С.* ДНК-генеалогія у структурі етнологічного знання: проблеми міждисциплінарної взаємодії // *Україна й українці в етнокультурних процесах*. Зб. Наук. праць. – К., 2017. – С. 111-129.

² *Клесов А.* Миграции ариев от 6000 до 3000 лет назад – как их видит ДНК-генеалогия, археология и лингвистика. Ч. 1-3. // *Вестник РА ДНК-генеалогии*. – 2016. – Т. 9. – № 1-3. – С. 340; *Клесов А. А.* История ариев и эрбинов. Европейский Запад против европейского Востока. – М., 2017. – 320 стр.

³ *Клесов А.* Разбор «критических замечаний» к популярным статьям по ДНК-генеалогии // *Вестник РА ДНК-генеалогии*. – 2016. – Т. 9. – № 5. – С. 707, 757.

⁴ *S. Sharma et al.* The Autochthonous Origin and a Tribal Link of Indian Brahmins: Evaluation Through Molecular Genetic Markers // *The American Society of Human Genetics 57th Annual Meeting, October 23-27, 2007, San Diego, California.*

гаплотип R1b-P312 (разом із субкладами), найбільш поширений серед сучасного населення Західної Європи, у 111-маркерному варіанті відрізняється від «братнього» предкового «арійського» гаплотипа R1a на 68 мутацій, що розводить їх у часі до спільного предка на 30 тис. років.¹ Отже, про випадковий збіг не може бути й мови.

Важливо, що, відповідно до розрахунків, спільний предок східноєвропейських гаплотипів R1a-Z645, порівняно з аналогічними індійськими, близько на півтисячоліття старший за віком: це означає, що поширення гаплотипів R1a відбувалося з заходу на схід, з Європи у бік Індійського субконтинента. Це добре простежується і за віком відповідних гаплотипів R1a, що «розсіпані» по шляху арійських племен до Індії, із виразною тенденцією до поступового зменшення віку базових гаплотипів із заходу на схід. Так, гаплотипи R1a значної частини сучасних таджиків, узбеків, пуштун, туркмен та низки інших народів Середньої Азії типово «індоєвропейські», практично ідентичні гаплотипам людності Східноєвропейської рівнини і сходять до спільного предка, що жив 4200±450 р. тому, тобто в діапазоні від 2600 до 1700 рр. до н. е. Аналогічні гаплотипи R1a засвідчено й у викопних ДНК низки археологічних культур Східної Європи з датуванням 2300–1600 рр. до н. е. Відтак субклад R1a-Z93 є вагомим підставою пов'язати з міграціями зі Східноєвропейської рівнини на схід арійських (індоіранських) племен.

Отже, як засвідчують проміжні результати ДНК-генеалогічних досліджень, значна частка сучасного чоловічого населення Східної Європи, серед них близько половина українців, на рівні Y-хромосоми виявляє ДНК-генеалогічну спорідненість із частиною сучасного населення Північної Індії, Пакистану, Східного Ірану та Середньої Азії, яку є вагомим підставою ототожнити з нащадками давніх аріїв, що, у свою чергу, слід розглядати як незаперечне свідчення їхніх спільних історичних доль понад чотири тисячоліття тому.

Що це має означати в історичному контексті? Лише те, що терени Східної Європи у певний віддалений історичний період замешкував народ або група народів, представники якого мали гаплотипи, які, за сучасною ДНК-генеалогічною класифікацією, належали до субклада R1a-Z645. Частина цієї людності (очевидно, переважна), лишилася на своїй «батьківщині», у Східній Європі (саме до неї напряму сходять родовід значної частини сучасних східних слов'ян). Інша частина (можливо, найбільш молода, мобільна, войовнича), відома з історичних джерел під самоназвою «арья», з певних причин відокремившись від «первісного» східноєвропейського популяційного масиву, рушила на схід, несучи з собою не лише особливі «східноєвропейські» гаплотипи, що простежуються і надійно датуються на усьому шляху їхніх тривалих міграцій, але й власні мови (діалекти), соціальну організацію, релігійно-міфологічну традицію, обрядовість, історичну пам'ять, власне – весь комплекс арійських культурно-світоглядних уявлень, властивий батьківським теренам.

Частина переселенців осіла дорогою, взявши участь в етногенезі низки народів Південного Уралу та Середньої Азії, частина бл. сер. II тис. до н. е. дісталися Північної Індії та Східного Ірану. Тут арійські племена змішалися з переважаючою місцевою дравідійською людностю, де справу завершила генетика, обумовивши за кілька наступних тисячоліть серйозні зміни на рівні фенотипу, а різні історичні долі континентів сформували й сучасні відмінності у світогляді та свідомості: саме тому сучасний індієць так не схожий на сучасного мешканця Східної Європи. Проте метисація на рівні аутосом не могла вплинути на нерекomboновані ділянки Y-хромосоми, що лишилися тими самими. Тож із погляду молекулярної генеалогії цілковито реальний сучасний українець, носій гаплогрупи R1a (а таких серед сучасних українських чоловіків, як уже йшлося вище, приблизно кожен другий), а також, з іншого боку, такий самий цілковито реальний сучасний індієць – носій цієї ж гаплогрупи, обоє сходять до спільного предка – чоловіка або групи чоловіків-родичів з єдиним гаплотипом. Вони – ДНК-генеалогічні родичі, попри те, що історичні шляхи та долі їхніх предків розійшлися близько п'яти тисячоліть тому.

Чи важливе визнання цього факту для сучасних східних слов'ян та індійців? Для переважної більшості, вочевидь, ні. Тим не менше воно вкрай важливе для сучасного

¹ Клесов А. Миграции ариев от 6000 до 3000 лет назад – как их видит ДНК-генеалогия, археология и лингвистика. – С. 232.

історика, адже підводить надійний ґрунт під розуміння «індоєвропейської проблеми», яка, схоже, вперше може бути переконливо розв'язана засобами, що є в розпорядженні сучасної історичної науки. Ці нові наукові аргументи надають вагомих додаткових підстав пов'язати первісну історію арійських народів із теренами та народами Східної Європи, про що вже неодноразово ішлося в науці. Тож не відкидаючи поки будь-яких інших можливостей та інтерпретацій, що можуть із часом постати з нових наукових даних, субклад R1a-Z645 та його гілка R1a-Z93 виявляється, по-суті, єдиним на сьогодні ДНК-генеалогічним відповідником ідеї індоєвропеїзму та тези про спільність історичних доль частини населення від Європи до Індії. Прикметно, що ці нові дані зовсім не суперечать висновкам класичної індоєвропеїстики й майже нічого не порушують у парадигмах істориків, археологів та лінгвістів, які у багатьох випадках ці зв'язки відчували, виявили, передбачили, хоча часто невпевнено, у неподоланих різночитаннях між собою. А також, що особливо важливо, переконливо об'єднують проблеми етнічної історії арійських і слов'янських народів в єдину історичну проблему, що так само потребує єдиної наукової відповіді.

Зі сказаного вище, між іншим, закономірно впливає потреба перегляду поширеної в сучасній історичній науці концепції «іраномовності» давнього населення Східної Європи, зокрема кімерів і скіфів, доповнену хибним уявленням про їхнє переселення з меж Ірану (звідкіля ж, мовляв, міг іще узятися цей іранський мовний пласт?). Водночас сучасні індоєвропейські студії цілком певно засвідчують протилежне: саме майбутні іранці як частина колишньої праслов'янсько-арійської спільноти потрапили до Ірану з території Східної Європи (інша її частина, предки сучасних індійців, осіли на півночі Індостану). У такому разі «іраномовні» кімери та скіфи Північного Надчорномор'я виявляються безпосередніми нащадками тих народів, що замешкували східноєвропейські терени іще задовго до того, як їхня «арійська» частина вирушила у напрямку Ірану та Індії. Вийшло так, що корінних носіїв давньої прамови, що лишилися на своїй первісній території, науковці назвали за ім'ям нової батьківщини (Ірану) тієї частини народу, що відокремилася (якщо дотримуватися цього принципу повною мірою, то низку народів Давньої України слід було б означити «індійськими» – пор. у Гезіхія «сінди – народ індійський»). А виходячи з того, що й сама назва *Іран* постала в процесі міграцій частини арійських племен лише як варіант первісної назви *Аріана*, *Оріана* («країна аріїв/оріїв»), то й сучасний термін *іранські мови*, по суті, виявляється рівнозначним терміну *арійські мови* (існує також термін *індоарійські мови*, що позначає мови індоєвропейської людності Індії). У такому разі твердження про іраномовність надчорноморських кімерів і скіфів закономірно перетворюється на визнання їхньої арійської мовної приналежності, а їхня «іранськість» або «індійськість» полягає лише в тому, що вони мовно й етнічно споріднені з тією частиною арійських племен, які свого часу, з певних причин відділившись від них, розселилися у напрямку Ірану та Індії. Новітні мовознавчі дослідження пропонують низку арійських етимологій для кімерської, скіфської, сіндо-меотської, гунської, половецької, печенізької, слов'янської ономастики, що й собі здатне істотним чином підкорегувати традиційне уявлення про етнічні процеси на теренах Східної Європи у давню добу.

Такий підхід, між іншим, істотно підважує усталену в науці тезу про те, що найраніший пласт іранізмів у Надчорномор'ї пов'язаний із появою тут скіфського етнічного елемента, як і саму концепцію паніранізму у схемі вітчизняної історії, в аргументації якої, між іншим, неодноразово залучалася й гідронімія на *Don-*. Водночас наявність кореня **don-* // **dan-* у надчорноморській гідронімії свідчить зовсім не про індоіранський вплив на слов'янські наймення, як це представлено в сучасній літературі, а про генетичне походження його зі спільного праіндоєвропейського кореня, який із часом став типовим для східного відгалуження мови-основи. Це слід розуміти в тому сенсі, що індоіранська гідронімія Північного Надчорномор'я у своїх витоках сходиться не до іраномовних завойовників чи переселенців початку I тис. до н. е., якими вважають скіфів та кімерійців, а до тих давніх індоєвропейців-«північнопонтійців», частина з яких задовго до означеного періоду змогла просунути з Східної Європи на схід і південний схід, обумовивши постання індоіранської гілки індоєвропейської мовної родини. Слід особливо наголосити на тій обставині, що сучасна осетинська мова, яку переважно вважають реліктом давньої скіфсько-сарматської

мови, і яка формально належить до іранських мов, виявляє відчутну близькість з давніми арійськими мовами – давньоперською, авестійською і санскритом.

В історичній літературі неодноразово вказувалося на неправомірність ототожнення всього Північного Надчорномор'я з іранським мовним ареалом. Зокрема, О. Трубачов, слідом за П. Кречмером, виокремлював Приазов'я та Північно-Західний Кавказ як особливий мовний ареал, що своєю лінгвістичною своєрідністю завдячує особливому індоєвропейському неіранському етносу, який фігурує у літературній традиції та свідченнях давніх авторів як племена сіндів і меотів,¹ і така позиція навіть не ставиться під сумнів. Вже нині цілком очевидно, що у спробах тлумачення архаїчної ономастики регіону слід передбачити можливість залучення не так власне іранського, як індоіранського матеріалу, що принциповим чином змінює підходи до дослідження етнокультурної карти Північного Надчорномор'я, розширюючи перспективи етимологізації місцевих назв за рахунок індоарійської мовної, культурної й історичної традиції. Саме звернення до індоарійського мовного й культурного спадку у багатьох випадках дає змогу відповісти на питання, які не можуть настільки або більш вдало бути пояснені із залученням суто іранського матеріалу, тож цей підхід має стати частиною історичної самосвідомості сучасного дослідника індоєвропейської тематики.

Вже традиційне звернення сучасних мовознавців до давньоіранської мовної традиції чомусь не досі не викликало природної потреби звернутися до лінгвістичного спадку їхніх найближчих мовних родичів – праіндійців. Яскравий приклад подібної «короткозорості» – позиція українського мовознавця К. Тищенка, який у своїй праці виокремлює три «етномовні історії з часів прадавньої України» – найістотнішу кельтську, далі готську й іранську, навіть не згадуючи індоарійські мови.² Що це не прикра випадковість, свідчить інша стаття цього ж автора, у якій він згадує про «модну течію громадської свідомості» з міфом про індійську належність української мови, яка «нібито походить від санскриту», пропонуючи читачам самостійно переконатися у протилежному, прочитавши і спробувавши зрозуміти сучасний санскритський текст. Втім, навіряд чи пересічному читачеві без відповідної підготовки слід робити те, що за нього вже давно й переконливо зробили поважні науковці, визнавши, що за ступенем близькості серед і.-є. мов найближче стоять, з одного боку, слов'янські та балтійські мови, а з іншого – ведійський санскрит. Причому ця близькість стосується не лише основного лексичного фонду, а й граматичної будови, тотожності численних префіксів, суфіксів, часток, відмінків і відмінкових закінчень, кличної форми тощо, не властивих іншим мовам індоєвропейської мовної родини. Єдиним переконливим поясненням цієї обставини може бути та, що батьківщина індоєвропейців збігається з найдавнішим ареалом поширення слов'янських і балтійських мов.

На жаль, численні індоарійські мовні факти на теренах Східної Європи вітчизняна ономастична наука навіть не заперечує – вона їх просто ігнорує. Мені, до слова, невідомо, щоб і хтось із науковців відділу ономастики Інституту української мови НАН України – «ядра» української академічної ономастики, де зосереджена основна емпірична й теоретична база українського назвознавства³ бодай якось відреагував на факт існування шести (!) монографій українського мовознавця й індолога Степана Наливайка,⁴ присвячених напрямку, який О. Трубачов означив своєю працею як «Indoarica у Північному Надчорномор'ї».⁵ А між тим, як іще кілька десятиліть тому прогностично зазначав непохитний авторитет вітчизняного мовознавства О. Стрижак, «сучасна наука, очевидно, ще до кінця не збагнула як грандіозності, так і сміливості тих так званих індоарійських лінгвістичних (і не тільки!) проблем Північного Причорномор'я, які щойно встали на весь

¹ Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – 320 с.;

² Тищенко К. Етномовна історія прадавньої України. – К., 2008. – С. 25.

³ Вербич С. Українська ономастика: перспективи розвитку // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 77;

⁴ Наливайко С. І. 1) Тасмниці розкриває санскрит. – К., 2000, 2001, 2010. – 280 с.; 2) Індоарійські тасмниці України. – К., 2004. – 448 с.; 3) Українська індоарика. – К., 2006. – 632 с.; 4) Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять. – К., 2007. – 360 с.; 5) Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. – К., 2009. – 504 с.; 6) Індійський міф, український коментар. – К., 2010. – 576 с.

⁵ Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – 320 с.;

зріст перед численними дослідниками його старовини».¹ На жаль, ці ключові слова й досі лишаються непочутими...

Ще донедавна мовознавча наука виокремлювала три основні ідентифіковані лінгвістами ареали поширення арійських мов та етнічних груп – їх носіїв. Перша з них, поширена на теренах Індостану, здобула в історіографії назву «індоарії». Друга за тією ж логікою мала б здобути назву «іраноарії», проте їх назвали просто «іранцями». Третя взагалі не отримала особливої загальноновизнаної назви – її найчастіше просто означають мітаннійською мовою. Нагадаємо, що у XVI–XIII ст. до н.е. на теренах Північної Месопотамії та прилеглих областей існувала держава Мітанні (Майтані), постання якої з огляду на її назву дослідники переважно пов'язували з населенням Приазов'я – меотами, і у мові хурритської людності якої був особливо відчутний індоарійський мовний субстрат. Мітаннійські царі носили індоіранські імена поряд із хурритськими, а тексти договорів скріплювали, серед інших, іменами Мітри, Варуни й Індри. Особливо ж арійський вплив відбився у специфічній термінології, пов'язаній із тренуванням коней.²

Останні десятиліття у порівняльному мовознавстві позначилися істотними перемінами у сенсі наукових уявлень про поширення арійських мов і діалектів. Працями О. Трубочова та Ст. Наливайка було віднайдено ще один, найзахідніший (а водночас і найбільш могутній та архаїчний) пласт давньої арійської ономастики, зокрема гідронімії: на сьогодні кількість віднайдених і переконливо витлумачених арійських ономастичних фактів з теренів України і загалом Східної Європи вже сягнула відмітки у кілька тисяч – це принаймні на два порядки більше, аніж у будь-якому іншому регіоні Земної кулі, за винятком хіба що власне Індії; і ця цифра невпинно зростає. Нанесені на карту Східної Європи як поодинокі позначки, у своїй сукупності ці численні відповідності виглядали б на ній суцільною арійською ономастичною плямою. Тож на порядку денному стоїть завдання узагальнення й систематизації цього вже значного на сьогодні матеріалу. Нині готується до друку перша частина такого узагальнення, присвячена аналізу східноєвропейської гідронімії на основі індоіранського матеріалу.

Принагідно слід звернути увагу на важливий оціночний момент, адже факт етимологізації української і загалом східноєвропейської ономастики з індоіранських мов іноді хибно трактується як свідчення вторинності слов'янських мов по відношенню до останніх. Проте вислів «тлумачиться з санскриту» у даному контексті зовсім не рівнозначний виразу «походить із санскриту». Причини такої близькості закономірно впливають зі сказаного вище: саме санскрит – давньоарійська літературна мова в силу своєї архаїчності та водночас найбільшої збереженості найближче стоїть до праїндоевропейської мови – родоначальниці численних і.-є. мов, серед них і арійських, і слов'янських. Насправді та обставина, що істотна частка давньої (і сучасної) східноєвропейської ономастики переконливо тлумачиться саме з арійських мов (і лише з них), пояснюється тим, що тій гілці давніх арійських народів, яка, відділившись від свого первісного східноєвропейського ядра, переселилася у напрямку Індії та Ірану, в умовах етнічно та культурно чужого середовища краще за інших вдалося зберегти й донести до сучасника найдавніший індоєвропейський мовний і культурний спадок, ніби «законсервований» у найдавніших писемних пам'ятках релігійного й міфілогічного змісту (індійських ведах та епосі, іранській «Авесті» тощо). Натомість процес еволюції слов'янських і балтійських мов не припинявся, тож за кілька останніх тисячоліть, внаслідок численних мовних і культурних контактів вони відчутно трансформувалися, хоча сліди колишньої близькості і через багато тисячоліть проступають більш ніж виразно. Особливість санскрита полягає у тому, що в ньому у багатьох випадках краще, ніж навіть в архаїчних балтійських і слов'янських мовах, збереглися праїндоевропейські основи, що їх немає потреби виводити шляхом непростих лінгвістичних реконструкцій, тож і численні архаїчні східноєвропейські назви часто значно простіше етимологізувати не зі слов'янського мовного матеріалу (хоча у багатьох випадках це також можливо), а із залученням індоіранських мов.

¹ Стрижак О. Етнімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 12;

² Иванов Вяч. Вс. О соотношении этимологии и реконструкции текста // Этимология. 1984.– М., 1986.– С. 66–70.

Слід згадати ще один важливий напрямок компаративістських студій, який разом із порівняльним мовознавством стояв біля витоків сучасної індоєвропейістики. Йдеться про численні сходження, що простежуються між арійськими та слов'янськими народами у їхніх світоглядних уявленнях, віруваннях, звичаях та обрядовості, особливостях календарного циклу, міфологічних і казкових сюжетах тощо. Дослідники неодноразово відзначали той факт, що релігія давніх слов'ян і балтів напрочуд близька за своїм змістом до ранніх форм індуїзму, або ведизму – релігії давніх аріїв, причому значна кількість цих давніх вірувань виразно простежуються ще за доби Руської держави. Особливим і перспективним напрямком є дослідження давньоруських билин, матеріал яких у багатьох випадках віднаходить дивовижні аналогії в арійській традиції.

Годі оминати й інший перспективний напрямок сучасних індоєвропейських студій. Ідеться про залучення до історичного дослідження текстів найдавніших писемних пам'яток індоєвропейських народів – вед та арійського епосу. Адже якщо пристати до озвученої вище версії про те, що одна з гілок і.-є. народів, відома під ім'ям аріїв, прибула до Індії та Ірану з теренів Східної Європи (а така думка, як бачимо, обростає дедалі новішими аргументами), то постає закономірне питання: а чи не відбили найдавніші пам'ятки арійських народів (йдеться переважно про «Махабгарату») пам'ять про той віддалений, іще східноєвропейський період життя арійських племен? По суті, йдеться про розширення джерельної бази зі східноєвропейської історії за рахунок свідчень найдавніших писемних пам'яток індоєвропейських народів.

Прикметно, що у такому контексті питання переважно не розглядалося: вже традиційно вважається, що давньоіндійський епос відбиває суто індійські реалії, а сам він остаточно сформувався в Індії вже у перші століття нової ери. Проте час кодифікації писемної пам'ятки, особливо епічної, та датування історичних реалій, відбитих у ній – явища різного ґатунку, а постання й оформлення такого величезного комплексу усної традиції, якими є веди та індійський епос, мало обійняти, поза сумнівом, не одне тисячоліття.

Арійський епос означає первісну територію розселення арійських племен *Арьяварта*, тобто «Країна аріїв». Саме тут, у давній Арьяварті (а зовсім не на теренах Індійського субконтинента, як це прийнято вважати), і відбувалася насичена подіями історія давніх арійських народів, зокрема знамените протистояння двох арійських царських родів – пандавів і кауравів, опису якого присвячена багатотомна «Махабгарата» і яке завершилося 18-денною «битвою народів» на Курукшетрі (сам епос датує цю подію 3102 р. до н. е.). Винятково важливо, що «Махабгарата» не просто описує битву на Курукшетрі, оповідаючи перипетії цього військового протистояння. Вона подає сотні імен дійових осіб, називає численні народи, наводячи факти історичних взаємин між ними, а головне – докладно змальовує географічну карту місцевостей, де розгорталися описувані події.

Отже, якщо вірні вихідні міркування про те, що події, оповідані в арійському епосі, відбуваються, принаймні частково, «неіндійські» реалії, ця обставина відчутно полегшує завдання дослідника у пошуках того географічного ареалу, який можна було б «накласти» на карту Арьяварті – давньої країни аріїв, змальованої індійським епосом. А виходячи з того, що ономастичні факти арійського епосу представлені у ньому не одинично, а у певній цілісності; не хаотично, а у певному взаємозв'язку; враховуючи, що географічні ландшафти різних регіонів Земної кулі унікальні, а також беручи до уваги високу стійкість у часі ономастичних фактів (особливо гідронімії), географічна й етнічна карта Арьяварті, змальована в арійському епосі, може переконливо «накластися» лише на один географічний ареал на Земній кулі, який у такому випадку можливо розглядати в контексті передісторії арійських народів.

Хоча це завдання лише нещодавно постало перед історичною наукою, вже нині воно видається цілком продуктивним. Перші успіхи у цьому напрямку пов'язані з іменами наших сучасників – російського етнографа Світлани Жарнікової¹ та українського мовознавця й індолога Степана Наливайка. Детальний аналіз географічної інформації, закладеної, зокрема,

¹ Виноградов А. Г., Жарникова С. В. Восточная Европа как прародина индоевропейцев // Реальность и субъект. – СПб. 2002. – № 3. – Т. 6. – С. 119–121; Жарникова С. В. Золотая нить. – Вологда, 2003. – 221 с.

у деяких книгах «Махабгарати»,¹ засвідчує численні і водночас дивовижні відповідності географічної карти давньої Арьяварти з географічною і особливо гідронімною картою Східної Європи. Численні топоніми, гідроніми та мікрогідроніми, згадуваних в арійському епосі (причому часто – у їхньому взаємному розташуванні) і нині, як і багато тисячоліть тому, можна знайти на географічних і топографічних картах сучасної Східної Європи – України (наскільки можна судити з попередніх матеріалів, ідеться насамперед про Чернігівщину, Сумщину, Київщину, Житомирщину і взагалі Східноєвропейське Полісся, Харківщину, Полтавщину, Донеччину), а також суміжні області сучасної Білорусі (Гомельщина), Росії (Брянщина, Курщина, Білгородщина, Воронежчина, Волзько-Окське міжріччя тощо) – і це лише в першому наближенні. Серед численних арійських народів, згаданих у «Махабгараті», фігурують такі, чиї назви через багато тисячоліть постануть зі сторінок руського літопису як слов'янські племена, а імена дійових осіб арійського епосу й досьогодні фіксуються у сучасних слов'ян як прізвища.

Наукові успіхи у низці спеціальних історичних дисциплін, поза сумнівом, нададуть нового поштовху і спробам переконливішої етнокультурної атрибуції низки археологічної культури. Йдеться, зокрема, про залучення даних викопної ДНК, свідчення якої вже нині дають підстави визнати не умовно-гіпотетичний, а цілковито реальний, підтверджений мітками у викопних Y-ДНК зв'язок носіїв археологічних культур бойових сокир, потапівської (субклад Z645, 2200-1900 рр. до н. е.), зрубної (Z645-Z93-Z2123, 1800-1600 рр. до н. е.), а також андронівської та сінташтинської (Z645-Z93-Z2123, 2300-1900 рр. до н. е.), що їх віднесено до субкладу R1a.² З погляду ДНК-генеалогії це були одні й ті самі люди, предки і нащадки, що належали до різних гілок однієї популяційної лінії. Або ж навпаки, цілковито заперечити популяційну спорідненість носіїв двох археологічних культур, що віднесені до різних субкладів. Так, популяційний зв'язок носіїв носіїв названих вище культур з представниками ямної та полтавкинської археологічних культур (субклад R1b, 3300-2700 р. тому), як і зв'язок ямної археологічної культури та культури шнурової кераміки виглядає у світлі нових даних ДНК-генеалогії доволі проблематичним.

Таким чином, виходячи з сучасного стану світової індоєвропейістики, беручи до уваги висновки власних досліджень, а також певною мірою передбачаючи майбутні наукові результати, маємо достатньо підстав для того, аби не лише пов'язати первісну історію арійських народів із теренами Східної Європи, а й визнати безпосередній генетичний, етнічний, культурний та історичний зв'язок між значною частиною сучасних українців і загалом східних слов'яни і тими народами, що називали себе аріями, що переконливо простежується на рівні усього міждисциплінарного комплексу індоєвропейських досліджень. Важливо, що ці нові дані не лише не суперечать висновкам класичної індоєвропейістики, а навпаки, з доволі переконливих позицій пояснюють непояснювані досі історичні проблеми, об'єднуючи проблеми етнічної історії арійських і слов'янських народів в єдину історичну проблему, що так само потребує єдиної наукової відповіді. Не менш важливою видається і та обставина, що проблема походження українського народу (принамні у певній її частині), а також «індоєвропейська проблема» схоже, вперше можуть бути переконливо розв'язані засобами, що є в розпорядженні сучасної історичної науки.

Тож дослідник етнічної історії Східної Європи може закономірно вдаватися у своїх дослідженнях до індійської та іранської традиції, до санскриту й арійського епосу. Адже вони в силу історичних обставин змогли зберегти й донести до сучасника ту винятково цінну інформацію про найдавніший період історії наших предків, яка в інакших історичних умовах, внаслідок бурхливого тисячолітнього історичного розвитку народів Східної Європи значною втратилася, стерлася, асимілювалася. І британські лінгвісти, прибувши до Індії через три тисячі років після описаних подій, виявили цей факт, назвавши цю групу мов індоєвропейською.

¹ Йдеться, зокрема, про «Тіртха-ятру». Див.: Махабхарата. Книга третя. Лесная (Араньякапарва) / Пер. с санскрита, предисл. и коммент. Я.В. Василькова и С.Л. Невелевой. – М., 1987 (Памятники письменности Востока, LXXX). – 799 с.

² Клесов А. Миграции ариев от 6000 до 3000 лет назад – как их видит ДНК-генеалогия, археология и лингвистика. – С. 205, 212.

Певна річ, викладене у цьому розділі загальне бачення «індоєвропейської проблеми» на сучасному етапі не може вважатися вичерпно повним і цілковито доведеним. Багато питань іще належить розв'язати шляхом залучення різнопланового матеріалу та додаткової аргументації, а систематизація цієї ще доволі розпорошеної інформації, як і співставлення її з подібною традицією інших індоєвропейських народів, має стати важливим завданням для подальшого уточнення картини давнього арійського світу. Проте головне те, що нині у нас є реальний шанс здійснити якісно новий крок у розв'язанні проблеми походження індоєвропейців, вийти за межі суто гіпотетичної дискусії, вивести розв'язання проблеми на твердий ґрунт й отримати нарешті переконливу й історично обґрунтовану схему етнічної історії Східної Європи, обриси якої проступають все чіткіше. Важливо, що вже нині перед нами постає винятково цікава, спадкова історична, культурна, цивілізаційна картина – від найдавніших часів до доби раннього середньовіччя. На нашу думку, науковцям-історикам вже тепер слід враховувати висловлені вище концепційні міркування у їхніх спробах реконструкції найдавнішої історії Східної Європи.

Закономірно, що кожна епоха, кожне нове покоління дослідників вносить своє актуалізоване бачення у структуру, зміст і методологію індоєвропейських досліджень. І хоча світова індоєвропейістика має тривалу та багату на наукові здобутки історію, уособлену плеядою видатних у науці імен, ми й досі часто лишаємося у полоні усталених переконань й одного разу висловлених суджень та інтерпретацій, не наважуючись відкинути ту частину історіографічної спадщини, яка, висловлена без належного методологічного й фактологічного обґрунтування, вже давно перетворилася на зайвий баласт, що лише ускладнює рух уперед. Попри авторитет дослідників у своїй царині, бачимо, що вони далеко не завжди були послідовними та переконливими у своїх припущеннях і висновках. Тож і перспективи індоєвропейських студій полягають не лише у подальшому дослідженні низки історичних проблем, започаткованих нашими попередниками, але й у перегляді, акцентуалізації, верифікації, осучасненні наявної сукупності наукової інформації. Є вагомі підстави вважати, що вже найближче майбутнє принесе нові, логічні та переконливі аргументи для остаточного розв'язання цієї тривалої наукової дискусії.

РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

2.1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Національна історія будь-якого народу починається з народження її суб'єкта. Водночас, вона є стрижнем національної свідомості, на основі якої і формується модерна нація. Тож відсутність чітких уявлень про час, місце та обставини зародження суб'єкта української національної історії гальмує формування національної свідомості українців, що в свою чергу стримує процес формування сучасної української нації.

На жаль, за чверть сторіччя незалежності українська наука ще не утвердила в суспільній свідомості українців загально визнаної концепції походження українського народу.

У наш час три головні версії україногенезу змагаються між собою за прихильність громадян незалежної України: аматорсько-романтична трипільська, пострадянська пізньосередньовічна та ранньосередньовічна, яку з середини ХІХ ст. розвивають кілька поколінь українських істориків, мовознавців, етнологів. Головною перепоною на шляху затвердження правдивої версії походження українців, яка базувалася б не на аматорських фантазіях чи політичних спекуляціях, а на наукових аргументах, є її зайва політизація.

Пояснюється це тим, що проблема етногенезу східних слов'ян безпосередньо торкається гострого політичного питання легітимності приєднання українців та білорусів з їхніми етнічними землями до Російської імперії. Численні спроби легітимізувати загарбання українських та білоруських земель Росією призвели до політизації суто наукових проблем походження східнослов'янських народів.

В основі офіційної версії походження східнослов'янських народів лежить концепція давньоруської народності започаткована у 1947 р. російським медієвістом В.Мавродінім (1947), яку неодноразово аналізував автор цих рядків¹. У повоєнні часи без особливої дискусії з численними опонентами за підтримки ЦК КПРС було проголошено, що держава Русь зі столицею у Києві створена окремим східнослов'янським етносом – давньоруською народністю (ДРН). Внаслідок монголо-татарської навали та агресії Польщі з уламків ДРН почали формуватися три братні східнослов'янські етноси, які з моменту народження (зі злої волі сусідів) тільки і мріяли про возз'єднання в єдиній Московській державі.

Таким чином, загарбання Московським царством та Російською імперією колишніх земель Київської Русі, на яких проживали українці, білоруси, литовці, виглядало як поновлення історичної справедливості. Концепція ДРН з самого початку виникла як імперська ідеологема, що була псевдоісторичним підґрунтям експансії російського імперіалізму на землі західних сусідів. Це забезпечило її панування в радянській партійній науці до розпаду СРСР, а в РФ до нашого часу.

Трипільська версія україногенезу

Не менш заполітизованою є романтико-фантастична трипільська версія походження українців, яка розквітла за роки незалежності в середовищі патріотично налаштованих аматорів. Незважаючи на повне неприйняття фахівцями цього квазінаукового покруча та його неодноразову критику різними дослідниками, в тому числі і автором цих рядків², цей відверто фантастичний міф має досить широке коло прихильників серед свідомих українців.

Кількість літературних фантазій на цю тему не піддається обліку, утворюючи окремий квазінауковий жанр україністики, що отримав назву «трипология». Одним із його наріжних

¹ *Залізник Л.Л.* Походження українського народу. – К.: Бібл.українця, 1996. – 80 с.; *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. – К.:Бібл. українця, 1997. – 256 с.; *Залізник Л.Л.* Стародавня історія України. – К.: Темпора, 2012. – С. 361–377.

² *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. – К.: Бібл. українця, 1997а. – 256 с.; *Залізник Л.Л.* Трипільля очима науковців і політиків // Археологія. – 2004. – №3. – С. 95 – 103; *Залізник Л.Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – С. 14–32.

каменів є непохитний автохтонізм трипологів. Схоже, вони й не підозрюють, що своїм корінням він сягає найгірших традицій радянської історіографії. На противагу космополітичним міграціоністам, відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів у СРСР мало патріотичний підтекст, який нерідко виливався у твердження на кшталт «наш радянський неандерталець найпрогресивніший у світі». Політизація радянської науки часом набувала анекдотичного характеру. Видатний український археолог М.Я.Брайчевський¹ навіть цитату з виступу на сесії відділення історії та філософії АН УРСР, що відбулася в травні 1952 р. в Криму: «російський киїк-кобинець простягнув дружню руку китайському синантропу і вони об'єдналися проти імперіалістичного неандертальця».

Квазіпатріотизм деяких трипологів часом сягає наведених прикладів радянського патріотизму часів пізнього сталінізму. Сучасні трипологи категорично заперечують давно очевидне для фахівців балкано-дунайське коріння трипільської культури. Цій непатріотичній, на їх думку, позиції запроданців-міграціоністів вони протиставляють школу патріотичних автохтоністів. Останні нібито не тільки не визнають загальновідомі балкано-дунайські генетичні зв'язки Трипілля, але й вважають Україну батьківщиною землеробства та скотарства, а Трипілля давньоукраїнською державою, матір'ю усіх цивілізацій – «священною Арратою». Не володіючи в належній мірі науковими джерелами з трипільської проблематики, трипологи для зміцнення своїх позицій зараховують до автохтоністів таких авторитетів минулого як В. Хвойка, М. Грушевський, М. Біляшівський, В. Щербаківський, В. Даниленко, О. Кандиба-Ольжич, В. Петров та інші знані українські вчені. Однак, доведеться розчарувати патріотичних трипіллязнавців: згадані поважні дослідники не тільки не вважали трипільців українцями, а Трипілля автохтонним в Україні, але й бачили його витоки у Подунав'ї, на Балканах та в Малій Азії.

В. Хвойка (1913) на зорі української археології виводив від трипільців зовсім не українців, а взагалі слов'ян, чиї корені він опускав аж у палеоліт. Первісний центр землеробства він локалізував не в Україні, а між Карпатами і Балканами.

М. Грушевський бачив аналогії до щойно досліджених В. Хвойкою матеріалів далеко на півдні від України – серед «знахідок середньодунайських країв», у Фесалії і «в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійності (Трипілля – Л.З.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок»².

М. Біляшівський вважав, що трипільська культура «проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока»³. На тих же позиціях стояли фундатори російської археології В. Городцов та О. Спіцин: «Высокоразвитая культура киевских площадок – восточная, именно малоазийская»⁴.

В. Щербаківський писав: «Трипільці – це круглоголовці передньоазійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії»⁵.

В. Петров був учнем В. Щербаківського і слідом за ним вважав, що «трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменоїдного (баскоїдного) типу... Проф. В. Щербаківський мав цілковиту рацію, вказуючи на спорідненість між трипільцями і хетітами Малої Азії. Для хетитів властиве також скошене чоло, вигнутий вірлячий ніс, продовгасте, витягнене обличчя, як і для трипільців... За своїм антропологічним типом українці не є трипільці. Як в мовному відношенні український народ говорить однією з індоєвропейських мов, а не однією з передіндоєвропейських, яфетичною

¹ *Залізник Л.Л.* М.Ю. Браичевський і походження слов'янських народів // Михайло Браичевський. Вчений і особистість. – К., 2002а. – С. 177.

² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 45–46.

³ *Біляшевський Н.Ф.* Археологическая летопись Южной России. – К., 1899. – Т. 1. – С. 45.

⁴ *Спицын А.А.* Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известия Арх. комиссии. – М., 1904. – Вып. 12. – С. 14; *Городцов А.А.* Бытовая археология. – М., 1907. – С. 149–155.

⁵ *Щербаківський В.М.* Формация української нації. – Прага, 1941. – С. 39.

абощо, так і антропологічно український народ не може бути ототожнений з народами, що справді є прямими нащадками неолітичної людності Європи»¹.

Або ж: «Теперішня українська людність не належить до неолітичного «арменоїдного» расового типу, репрезентованого в третьому тисячолітті до Різдва Христового на території України трипільською людністю, як і мова українська ґрунтовно відрізняється від яфетичних мов Кавказу та Малої Азії, не маючи з ними нічого спільного»² (Петров 1992, с.109).

О. Кандиба-Ольжич також не вважав Трипілля автохтонним на українських землях: «Культура мальованої кераміки... була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу»³.

В. Даниленко серед культур розписної кераміки Європи, до яких належить і Трипілля, виділяв лінію розвитку, яку «в силу очевидного родства с юго-западноанатолийской культурой, естественнее всего связывать с проникшей из Восточного Средиземноморья в Южную Европу ветвью архаичного семито-хамитского массива»⁴.

Отже, розмови про знаних дослідників, які нібито масово притримувалися автохтоністських поглядів на походження Трипілля, слід віднести до розряду аматорських фантазій. Бачимо, що сам М. Грушевський стояв біля витоків непатріотичної міграційної версії походження трипільців з Подунав'я, Балкан, Малої Азії, а В. Даниленко долучився до «прасемітизації» балкано-дунайського неоліту (а, отже, і Трипілля), бо виводив культури розписної кераміки Європи зі Східного Середземномор'я.

Що ж до мрії трипільців проголосити Україну батьківщиною землеробства, то і на цій ниві їх також чекає розчарування. Адже найдавніші сліди землеробства у вигляді відбитків зерен на черепках неолітичного посуду у нас датуються близько 7,5 тис. р. т., у Східній Греції – більше 9 тис. р. т., а на пам'ятках натуфійської культури Східного Середземномор'я – понад 11 тис. р. т. Більше того, дикі прашури найдавніших культивованих рослин (пшениця, ячмінь, бобові), які вирощувала неолітична людність Європи (трипільці в тому числі), та перших domestikованих тварин (вівця, коза) і в наш час відомі на Близькому Сході і відсутні на території України. Вони потрапили до нас уже в одомашненій формі з пам'яток неоліту Подунав'я десь на початку VI тис. до н.е.

Як відомо, культура Кукутені-Трипілля сформувалася близько 7 тис. р. т. на території Румунії, звідки її носії просунулися на Правобережну Україну. Отже, прибічникам трипільської версії походження українців доведеться визнати, по-перше, що ми родом з Румунії і не є корінним етносом в Україні, а по-друге, що українці – найстарший народ у світі, і наша історія нараховує 7000 років. Останнє повністю суперечить усім відомим науковим фактам. До того ж, постає питання, чому трипільці власне були українцями, а не стародавніми румунами, як це стверджують румунські ультрапатріоти? Адже культура Прекукутені Румунії, східною гілкою якої було молодше від неї Трипілля, продовжила свій розвиток на теренах Румунії паралельно з останнім. Причому Трипілля України існувало під впливом нових хвиль кукутенських мігрантів із Молдови.

Неможливість виведення українського народу безпосередньо з Трипілля пояснюється, перш за все, неодноразовою зміною населення на теренах Правобережної України у післятрипільський час. Уперше культурно-історичний процес на території поширення трипільської культури перервався в добу бронзи в III–II тис. до н.е. У цей час Правобережну Україну з півночі заповнили войовничі племена культур шнурової кераміки, а з півдня – скотарі ямної культури (рис. 24). Рештки трипільського населення, схоже, були поглинуті в ході експансії згаданих індоєвропейських народів.

Після тривалого перебування в статусі «молодшого брата» нам кортить бути найстаршим з народів світу, якому усі вони завдячують світлом цивілізації. Відомий археолог і поет Борис Мозолевський, незадовго до смерті висловився відносно трипільської версії походження українців: «Чого ми такі нерозумні, що хочемо бути старшими за всіх. Адже чим старший, тим ближчий до могили». Народи, як і люди, не живуть вічно. Це добре

¹ Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1992. – С. 22, 24.

² Там само. – С. 109.

³ Кандиба-Ольжич О. Шипенці. – Прага, 1937; Чернівці, 2004. – С. 9.

⁴ Даниленко В.Н. Энеолит Украины. – К., 1974. – С. 142–147.

відомо археологам, що досліджують рештки культур десятків народів, які мешкали на території нашої країни до появи тут українців. Де ті кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни, авари, хозари, печеніги, половці? Вони пройшли свій життєвий цикл від народження через пасіонарний розквіт (за Л. Гумільовим), зістарилися і поступилися місцем молодшим етносам. Тільки степові могили нагадують про їх існування в минулому. То чи варто всіма правдами і неправдами записувати українців до числа дряхліючих народів-пенсіонерів?

Однак, було б невірно абсолютно заперечувати роль трипільців в процесі україногенезу. Як і інші стародавні народи України (скіфи, сармати, фракійці, балти, численні тюркські етноси тощо), трипільці не були українцями, але певною мірою були нашими пращурами. На нашу думку, деякі елементи традиційної культури, що мають близькосхідне походження, потрапили в український етнокультурний комплекс як спадщина трипільців. До них, зокрема, належать релікти культів священного бика, небесного змія тощо в українському фольклорі. Ці ж витоки має архаїчна лексика близькосхідного походження в індоевропейських мовах, у тому числі в українській. Ймовірно, деякі елементи землеробської етнокультури українців (наприклад, глинобитна хата) так само успадковані від найдавніших балканських землеробів.

Елементи культури не тільки трипільців, але й багатьох інших стародавніх народів, що мешкали на території України, стали органічними складовими неповторного українського етнокультурного комплексу, який, на нашу думку, склався у ранньому середньовіччі. Саме у цей час формувалася етнокультура більшості великих народів середньої смуги Європи: французів, англійців, німців, сербів, хорватів, чехів, словаків, поляків та ін.

Отже, українці не кращі, але й не гірші за інші народи Європи. Наш етногенез – це об'єктивний процес, зумовлений універсальними законами етнотворення континенту. Оцінювати ж концепції походження українців, чи будь-якого іншого народу, з точки зору патріотизму, романтичних сентиментів чи політичної доцільності безглуздо, непродуктивно, а часом і небезпечно. Яскраві приклади такого підходу знаходимо в побудовах сучасних трипівлогів-міфотворців.

Останніми роками апологетом антинаукової фантастики на трипільську тему став народний академік **Ю.О. Шилов**, який виклав її суть в своїх численних брошурах¹. Якщо російським ультрапатріотам миліша архангельська версія походження легендарних аріїв Індії та Ірану, то Ю. Шилов сміливо виводить усе прогресивне людство – індоевропейські народи з усіма відомими світовими цивілізаціями Старого і Нового світів – з рідної трипільської культури. Така географічна диференціація зазначених реконструкцій минулого свідчить не так про принципову боротьбу наукових концепцій, як про вагому політичну складову в етнологічних побудовах. Та Ю. Шилов не тільки не приховує, а навпаки постійно декларує у своїх текстах свою політичну орієнтацію та відверті месіанські амбіції.

Після двох років плідної праці в Російском общенародном движении, що бореться з «колоніальною експансією Запада... за об'єднання братьєв-славян в єдине економічне пространство и оборонний союз на території бывшего СССР»², він повернувся з Москви до Києва, де активно пропагує свою політизовану казку про найдавнішу у світі трипільську державу Аратту. «Включивши екстрасенсоріку і ясновидіння», Ю. Шилов³ дійшов висновку, що Трипілля-Аратта було не тільки матір'ю усіх стародавніх цивілізацій (Шумер, Єгипет, Китай тощо), але ще й колискою трьох братніх народів – українців, росіян та білорусів. Після її розпаду (звичайно ж зі злої волі сусідів – підступних євреїв, греків, латинян) частина трипільців пішла в болота Полісся і започаткувала білорусів. Домосіди лишилися в Україні і стали пращурами українців. Росіяни ж, за Ю. Шиловим, є нащадками найактивнішої частини трипільців, які нібито сіли на кораблі крито-мікенського типу і подалися до Малої Азії, де заснували легендарну Трою⁴.

¹ Шилов Ю.А. Победа, К., 2000. – 111 с.; Шилов Ю.О. Праслов'янська Аратта. – К., 2003. – 93 с.; Шилов Ю. Чого ми варті. – К.: Аратта, 2006. – 292 с.

² Шилов Ю.А. Победа, К., 2000. – С. 52, 56, 58.

³ Шилов Ю.О. Праслов'янська Аратта. – К., 2003. – С. 3.

⁴ Шилов Ю.А. Победа, К., 2000. – С. 59–62.

Після спалення Трої підступними греками її захисники трипільці-росіяни втекли до Італії. Пропливаючи повз Грецію, вони побачили там чорнявих людей, яких назвали «граками»¹. На думку Ю. Шилова, саме так виник етнонім греки, а легендарний герой Одисей, виявляється, звався так, бо був родом з Одеси! Отакої!

На Апеннінському півострові присутність росіян фіксує етнонім «етруски», що, за Ю. Шиловим, значить «это русские». Хитрі латиняни, будуючи Римську імперію, вигнали бідних етрусків, і ті попливли світ за очі до холодної Скандинавії, де прославилися під іменем норманів-вікінгів. Пізніше ці літописні вікінги-варяги нарешті повернулися на свою колишню трипільську батьківщину у Подніпров'я, де започаткували державу Русь. Але й тут довго не всиділи, і після татарського погрому Києва варяги-великороси, за Ю. Шиловим, помандрували на Верхню Волгу будувати Російську імперію. Тож остання, за Ю. Шиловим, є «прямой наследницей древнейшего государства Аратты, и следовательно хранительницей этнокультурного корня индоевропейских народов и земной цивилизации вообще. С крушением Российской империи начался смертоносный процесс», який загрожує усьому людству, і зупинити його можна лише об'єднанням Росії, Білорусії та України². «Братсьва-славян» знову закликають гуртуватися навкруг Москви, як запоруки збереження індоєвропейської цивілізації, єдиної надії «на построение коммунизма грядущего» проти натиску ненависних Заходу та Сіону.

Не коментуючи абсурдні та бездоказові марення «Спасителя людства» Ю. Шилова (як він сам себе називає), звернемо увагу лише на їх відвертий неоімперський характер. Виявляється, трипільська археологічна культура – це все та ж пріснопам'ятна «коліска» трьох братніх народів, що розпалася зі злої волі сусідів. Однак, трипільській колісці східних слов'ян не 1000 років, як давньоруській, а 7000 років, що, звичайно, зобов'язує до чергового «єдинення», зрозуміло з ким, під ким і проти кого.

Ось так квазіпатріотична трипільська версія походження українців, яка нібито повинна піднести Україну і українство в очах сусідів, трансформувалася в черговий банальний міф, що знову тягне нас в старе імперське стійло «єдиної і неділимої»

Ця шовіністична маячня зібрала під свої прапори значну частину свідомого українства від мрійливих романтиків до деяких знаних політиків і народних депутатів. Народний академік, як відомий щуролов середньовічної казки, награвши на сопілочки солодкі трипільські мелодії, завів багатьох українців-романтиків в драговину нового імперського псевдоісторичного міфу, що кличе українців до чергового єднання зі східними сусідами для подальшого протистояння цивілізованій Європі.

Дивує не політична гнучкість «православного академіка оригінальних ідей», а діалектична терпимість деяких українських патріотів, у тому числі і кількох нардепів, які морально та матеріально підтримували цю одіозну фігуру, що за українські гроші не тільки дискредитує українську науку, але й наполегливо бореться проти незалежності України.

Можна почути, що трипільський міф піднесе престиж Української держави в очах сусідів і згуртує українців, як свого часу популяризований Голівудом ковбойський історичний міф консолідував американську націю. Історичний міф у європейському розумінні – це реальний, правдивий сюжет чи явище національної історії конкретного народу, популяризований (як кажуть «розкручений») талановитими митцями серед громадян своєї країни. Прикладом позитивного впливу історичного міфу на консолідацію нації може служити не тільки ковбойський жанр в кіномистецтві США, а й романтизоване Т. Шевченком українське козацтво. Саме навкруги цього «розкрученого» класиками української літератури, але реального явища української історії розпочалася в XIX ст. консолідація модерної української нації. Існує навіть парадоксальна думка, що оспіване генієм Кобзаря та іншими талановитими українськими митцями та істориками козацтво затьмарило іншу важливу епоху нашої історії – княжу Русь, тим самим полегшивши «прихватування» княжого Києва північними сусідами.

¹ Шолов Ю.О. Праслов'янська Аратта. – К., 2003. – С. 40.

² Шолов Ю.А. Победа, К., 2000. – С. 75, 92, 105.

На відміну від позитивного впливу історичних міфів на націогенез, маємо численні приклади зворотного ефекту, коли всіма неправдами та брутальним насиллям над історичною реальністю намагаються звеличити свою країну за допомогою псевдоісторичної міфології, яка не має відношення до реальної історії цієї країни. Адольф Гітлер спробував причепити до німецької історії яскравий арійський сюжет, який дійсно мав місце в далекому минулому Індії, але не мав ніякого відношення до Німеччини. Що з цього вийшло – добре відомо. Дискредитованою виявилася не тільки німецька наука, але й уся Німеччина і навіть ні в чому не винні давньоіндійські арії, до проблеми яких вчені сучасної Європи і понині не наважуються наблизитися.

Інший приклад. Ультрапатріотичні румуни починають свою історію також від культури Кукутені-Трипілля або від заснування Риму, стверджуючи, що не румунська мова походить від латини, а навпаки. Чи підвищила ця абсурдна фантазія румунську націю над сусідами? Питання риторичне.

Врахуймо помилки сусідів і не смішімо їх сутужними спробами притягти Трипілля за вуха до етнічної історії українців. Адже розумні люди вчать на помилках сусідів, а нерозумні намагаються наступити на всі можливі граблі особисто. Патріотизм українського вченого полягає у максимальному наближенні до історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть із найкращих патріотичних міркувань, як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Рано чи пізно, історична неправда стає очевидною, що боляче б'є по престижу країни. Тому трипільсько-український міф не піднесе Україну, як сподіваються його прихильники, а навпаки «опустить» її в очах сусідів, дискредитувавши нашу науку і зробивши країну посміховиськом в очах цивілізованої Європи.

Від українських науковців можна почути, що дискутувати з прибічниками міфологічних фантазій типу священної Аратти Ю. Шилова немає сенсу, бо вони не мають відношення до науки. Однак ігнорувати цю проблему української науки теж небезпечно. Не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої» преси, але й підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь.

Замішана на постколоніальному комплексі меншовартості, щирому патріотизмі, аматорстві та зрозумілій недовірі до офіційної науки трипільська версія україногенезу являє собою типовий приклад псевдонаукової міфотворчості. Користь від неї Україні сумнівна, а шкода очевидна. Вона не тільки не наближає нас до істини, а навпаки зводить громадськість на далекі від історичних реалій манівці. Крім того, що в наш непростий для України час дезорієнтується і вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі. Сповідуючи і декларуючи ці абсурдні фантазії, ми робимо себе посміховиськом в очах цивілізованої Європи.

Змушений констатувати, що за роки незалежності надзвичайно важлива для формування історичної свідомості українців проблема україногенезу виявилася затиснутою між Сциллою та Харибдою двох імперських псевдоконцепцій походження українців – квазіпатріотичною трипільською Араттою та імперською давньоруською народністю. Ці дві модифікації імперського міфу про колицу трьох братніх народів викривлюють реальну історичну картину з очевидною метою створення ідеологічного підґрунтя для реанімації імперії. Особливо прикро те, що в утвердженні у свідомості української громадськості чергового неоімперського міфу беруть активну участь і деякі відомі політики.

Ранньосередньовічна концепція україногенезу

У тривалій боротьбі з імперськими фальсифікаціями історії східних слов'ян народилася ранньосередньовічна версія походження українців. Над нею працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, лінгвістів, антропологів – М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич, М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Єфименко¹, В. Петров², М. Брайчевський¹, М. Чубатий², Я. Дашкевич³, Я. Ісаєвич⁴,

¹ *Єфименко А.Я.* Історія українського народу. – К., 1990.

² *Петров В.П.* Походження українського народу. – К., 1992.

В. Баран⁵, Л. Залізняк⁶, С. Сегеда⁷ та ін. Концепція спирається на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, В. Русанівського, Г. Півторака (1993), В. Німчука, О. Тараненка та ін. (Історія української мови, 1996)⁸. Позиція цих дослідників базується на розгалуженій системі фактів та аргументів, створених кількома поколіннями вчених протягом останніх півтори сотні років. Їх потужна аргументація не була зруйнована навіть зусиллями кількох генерацій великодержавних істориків, радянських ідеологів та борців з українським націоналізмом з ВНК, НКВС та КДБ.

У тривалій боротьбі з імперськими фальсифікаціями історії східних слов'ян народилася ранньосередньовічна версія походження українців. Над нею працювало кілька поколінь українських істориків, археологів, етнографів, лінгвістів, антропологів – М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Дашкевич, М. Грушевський, Ф. Вовк, О. Єфименко (1990), В. Петров (1992), М. Брайчевський (1995; 2000), М. Чубатий (1963), Я. Дашкевич (1993), Я. Ісаєвич (1991; 1995), В. Баран (1998 а, б), Л. Залізняк (1994–2008), С. Сегеда (2001) та ін. Концепція спирається на потужне лінгвістичне підґрунтя, створене працями О. Потебні, А. Кримського, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, В. Русанівського, Г. Півторака (1993), В. Німчука, О. Тараненка та ін. (Історія української мови, 1996). Позиція цих дослідників базується на розгалуженій системі фактів та аргументів, створених кількома поколіннями вчених протягом останніх півтори сотні років. Їх потужна аргументація не була зруйнована навіть зусиллями кількох генерацій великодержавних істориків, радянських ідеологів та борців з українським націоналізмом з ВНК, НКВС та КДБ.

Перш ніж говорити про історичні витоки українського народу, слід визначити, що мається на увазі під поняттям народ і як етнологи визначають вік конкретних етносів.

Загальні принципи дослідження етногенезу

¹ Брайчевський М.Ю. Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1(4). – С. 72 – 82; Брайчевський М. Ю. До проблеми походження українського народу // Хроніка – 2000.- Вип. 27 – 28. – 1998.

² Чубатий М.М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964.

³ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – К., 1993. – С. 44 –53.

⁴ Ісаєвич Я. Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991; Ісаєвич Я. Походження українців: історіографічні схеми і політика // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С. 103 – 114.

⁵ Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 333 с.; Баран В.Д. Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – №2. – С. 30 – 37.

⁶ Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України.- К: Абрис, 1994. – 255 с.; Залізняк Л.Л. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. – Вип.1 (4). – К., 1995. – С. 115 – 123; Залізняк Л.Л. Походження українського народу. – К.: Бібл.українця, 1996. – 80 с.; Залізняк Л.Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С. 2 – 14; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К: Бібл. українця, 1997. – 256 с.; Залізняк Л.Л. Етногенез українців, білорусів, росіян // Пам'ять століть. – 1997. – №4. – С. 2 – 13; Залізняк Л.Л. Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // Записки НАУКМА. – Т.2. – 1997. – С. 5 –60. Залізняк Л.Л. Де, як і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. – 1998. – №6. – С. 2–15; Залізняк Л.Л. Київська Русь: праукраїнська держава чи «спільний стовбур» східних слов'ян // Український історик, т.35.- Нью-Йорк - Київ, 1998в; Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999. – 264 с; Залізняк Л.Л. Давньоруська народність. Історія проблеми // Наукові записки НАУКМА. – Т.18. – К., 1999; Залізняк Л.Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2001б. – Вип.9. – С. 12–21; Залізняк Л. Л. М.Ю. Брайчевський і походження слов'янських народів // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002а. – С. 67–83; Залізняк Л.Л. Новітні міфи в індоевропейстиці Східної Європи // Археологія. – №4. – 2002б. – С. 88–98; Залізняк Л.Л. Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // Магістеріум. – вип. 11. – Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82–94; Залізняк Л.Л. Трипільля очима науковців і політиків // Археологія, 2004б. – №3. – С. 95–103; Залізняк Л.Л. Про трипільців, семітів та нардепів-трипільлязнавців // Дзеркало тижня, 2004в. – №18 – 19; Залізняк Л.Л. Походження українців в лещатах імперських міфів // Магістеріум. – вип. 20.- Археологічні студії. – К., 2005. – С. 94–100; Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008.

⁷ Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. – К., 2001. – 256 с.

⁸ Історія української мови. – К., 1996. – 280 с.

Переважна більшість дослідників вважає, що народ, або етнос – це людська спільнота, яка склалася історично і відрізняється від подібних спільнот самосвідомістю, власною історією, окремою етнічною територією (батьківщиною), своєю мовою, культурою, характером (ментальністю). Сучасний розвиток етнології та суміжних дисциплін дозволяє суттєво наблизитись до розуміння складного процесу зародження і формування українського етносу та його сусідів. Етногенез українців підкорювався загальноєвропейським історичним закономірностям і протікав у тих же хронологічних рамках, що й процес формування інших великих етносів помірної смуги Європи. А це дає підстави екстраполювати краще вивчені закономірності етногенезу поляків, чехів, сербів, німців, англійців, французів на український етногенез, корегуючи його з урахуванням універсальних загальноєвропейських етно-історичних законів.

При вирішенні питань етногенезу сучасна етнологія спирається на декілька універсальних принципів:

1. Підхід до етносів як етнокультурних організмів, що в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів. Методологічним підґрунтям такого підходу є напрацювання класиків європейської історичної науки Освальда Шпенглера¹, Арнольда Тойнбі² та їх послідовника Льва Гумільова³, які розглядали відомі соціальні феномени (культура, цивілізація, етнос) як соціальні організми, що у своєму розвитку проходять певний життєвий шлях.

2. Вік етносу визначається ретроспективно, шляхом визначення за допомогою даних різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнографія, антропологія тощо) початкової точки безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу до нашого часу.

3. Переважна більшість європейських народів, що мешкають в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилася в ранньому середньовіччі у V–VII ст. (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки, українці та ін.).

4. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя (VI–IX ст.), коли попередники сучасних народів середньої смуги Європи існували у формі племінних об'єднань та етнографічних груп зі спорідненими діалектами, але різними етнонімами. У ранньому середньовіччі англійці склалися з англів, саксів, ютів; поляки – з вісян, слензян, мазовшан, кашубів, лендзян; руські (українці) – з полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, білих хорватів тощо.

5. З початком розвинутого середньовіччя в IX–X ст. згадані племінні групи консолідується в єдині середньовічні етноси з власними державами. У цей час постали перше Англійське королівство, Празьке князівство чехів, перші німецькі, французькі держави, Перше польське королівство Пястів, держави моравів, сербів, хорватів. У цей же час постала киеворуська (давньокраїнська) держава Русь. Вплив цих державних утворень нерідко поширювався на етнічні території сусідніх народів, формуючи середньовічні імперії (Англійська, Іспанська, Французька, Київська Русь, Польська, Литовська).

6. Імперії породжують на своїх периферіях молоді дочірні постімперські етноси. Римська імперія внаслідок асиміляції підкорених народів породила романську групу етносів: французи, іспанці, португальці, румуни, каталонці та ін.; англійська – англосаксонська, американська, канадська, австралійська, новозеландська; іспанська – іспаномовних мексиканців, аргентинців, колумбійців, чилійців, болівійців, кубинців тощо; киеворуська – білорусів, псково-новгородців, росіян.

Специфічну етнокультуру кожного народу визначає комплекс, ансамбль різноманітних ознак, а не окремі його елементи. Останні, як правило, не є оригінальними, властивими тільки одному якомусь етносу. Більшість таких елементів може входити до окремих культурних комплексів різних народів. Але кожному народу властива своєрідна і неповторна комбінація цих культурних ознак.

¹ Шпенглер О. Закат Европы. – М. – Птб., 1923.

² Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. – К., 1992. – Т. 1, 2.

³ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1993.

Етнос народжується, коли формується кістяк його етнічного комплексу, а не окремі його елементи. Цей етнологічний нюанс дуже важливий для вирішення проблеми походження того чи іншого народу. Поява таких екзотичних концепцій етногенезу українців як трипільсько-арійська пояснюється його ігноруванням. Дехто з істориків-аматорів, знайшовши той чи інший елемент українського національного комплексу в глибокій давнині (плахту в Шумері, мазанку в трипільській культурі, оселедець у хетів Анатолії тощо), поспіхом проголошує згадані народи українцями.

Серед найпоширеніших помилок при визначенні часу народження українського етносу, як і будь якого іншого, є невміння розмежувати конкретний етнічний організм з його пращурами. Усякий етнос є генетичним спадкоємцем багатьох інших народів-попередників. Так, пращурами українців у різній мірі були численні народи минулого (трипільці, праарійці, кіммерійці, скіфи, сармати, зарубинецькі племена та багато інших). Від них український етнос успадкував певні культурні надбання. Однак, принципово невірно плутати час зародження українського народу з появою його далеких і непрямих пращурів (наприклад, трипільців чи арійців). Незважаючи на певний спадок останніх в культурі українців, як і багатьох інших народів, згадані народи далекого минулого були окремими етнічними організмами з власною неповторною і окремою від українців історією та етнокультурою. Між ними і українським етносом відсутня безперервна тяглість етноісторичного розвитку, що не дає підстави вважати ці спільноти єдиним етнічним цілим.

Культурно-історична безперервність розвитку конкретного етносу – визначальний показник його віку і часу зародження: сучасна етнологія визначає час появи якогось народу на історичній арені ретроспективним шляхом, прослідковуючи тяглість його етнокультурного розвитку з глибини віків.

Зазначимо, що згадані етновизначальні риси матеріальної та духовної культури певного народу протягом його існування суттєво, іноді до невпізнанності, змінюються. Однак, завдяки тяглості розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами становлення культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя. Отже, головним, етновизначальним елементом для кожного етносу є навіть не якийсь постійний набір ознак, а безперервність його етнокультурного розвитку.

Яскравим прикладом практичного використання цієї універсальної методики визначення віку конкретного культурно-історичного явища є встановлення археологами віку міст. Покажемо, яким чином працює ця методика, на прикладі Києва. Історія міста починається не з появи перших людей на його території, а з поселення, безперервний розвиток якого призвів до постання даного міста. Так, стоянка мисливців на мамонтів на Кирилівських висотах у Києві була залишена 15 тис. р. т. Однак, історію Києва як міста починають з ранньослов'янського поселення культури Корчак, яке виникло близько 1500 р. т. на Старокиївській горі. Маленьке землеробсько-ремісничє селище поступово переросло у велике місто, столицю могутньої держави Русь.

Згідно з цією методикою часом народження якогось народу так само можна вважати період, від якого простежується неперервний і поступовий розвиток його головних етновизначальних ознак. До речі, безперервний розвиток слов'янської людності на українських етнічних територіях Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини простежується вченими саме від празько-корчацької людності V–VII ст., яка, на думку П. Толочка, і започаткувала Київ на зорі середньовіччя. Отже, щоб встановити час народження українського народу, слід визначити його найсуттєвіші ознаки і за допомогою методів різних наук прослідкувати, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, темпераменту, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання тощо.

Початковий етап становлення українського народу

Зародженню великих етносів середньої смуги Європи (в тому числі і українського) у ранньому середньовіччі передувала глобальна перебудова етнополітичної карти Європи, пов'язана з так званим Великим переселенням народів та падінням Римської імперії. Історичний процес був перерваний і на території України, спочатку навалою готів, а потім

гунів. Лише з кінця V ст. ситуація стабілізувалася, і вже до нашого часу включно в Північно-Західній Україні не було суттєвих змін населення. Отже, на українських етнічних землях між Київським Подніпров'ям, східними Карпатами та Прип'яттю протягом 1500 років розвивався один етнос, який з пізнього середньовіччя носить назву українського (рис. 25), що і дало підстави багатьом історикам, зокрема М. Грушевському, простежувати історичні корені українського народу з середини I тис. н.е.

Витоки українського народу та початок його історії тісно пов'язані з проблемою походження слов'янства. Показово, що прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій і займає Північно-Західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина).

Оскільки українці належать до слов'ян, то очевидно, що з'явилися вони не раніше появи на ній слов'янства взагалі. Сучасна наука дозволяє говорити про існування справжніх слов'ян лише з V ст. (культури Прага-Корчак, Пеньківка). Отже, є всі наукові підстави стверджувати, що праукраїнці з'явилися на історичній арені не раніше появи слов'янства у середині I тис. н.е.

Першими достовірно слов'янськими археологічними спільнотами були культури Прага-Корчак та Пеньківка – історичні склавини та анти території України. Лінгвісти вказують на прямі паралелі слов'янській топонімії та гідронімії Балкан, Подунав'я, Центральної та Східної Європи в назвах річок та місцевостей Північно-Західної України. Це переконливо свідчить, що саме звідси відбувалося розселення пращурів сучасних слов'янських народів. Носії празької та пеньківської культур території України (склавини та анти), які пішли в Подунав'я та на Балкани, започаткували південних та західних слов'ян, а ті, що лишилися між Дніпром та Карпатами, стали пращурами українців (рис. 26).

Різні дослідники неодноразово підкреслювали великий ступінь спорідненості сербської та лужицької мов з українською. До української лексики у сербській мові належать такі слова, як *вабити, важити, вилиця, газда, ватра, гай, гинути, голота, гуска, заскочити, злочин, квочка, комин, корисний, крок, лагодити, лаяти, людство, люлька, муляти, напад, паша, гуня, плахта, послуга, праля, сукня, шкодити та багато інших*¹. Така подібність сербської та лужицької мови до української вражає, особливо зважаючи на відсутність контактів між ними протягом останніх півтори тисячі років.

Усе це можна пояснити, лише припустивши, що слов'янська спільність на землях між Прип'яттю та Карпатами на момент розпаду в V–VII ст. розмовляла мовою, багато в чому схожою до української. Інакше кажучи, українська мова зберегла багато архаїчних, загальнослов'янських елементів, частина яких навіть стали визначальними для неї. З огляду на те, що територія слов'янської прабатьківщини значною мірою збігається з найдавнішим ядром українських етнічних земель, постає питання, чи не можна уявити слов'яногенез, як відгалуження окремих слов'янських праєтносів від праукраїнського етнічного дерева, яке з першої половини I тис. н.е. розвивалося між Прип'яттю та Карпатами?² (рис. 25). Безперервність етногенетичного розвитку на згаданих українських територіях протягом останніх півтори тисячі років дає підстави стверджувати, що корені праукраїнського етносу сягають принаймні середини I тис. н.е.

Безперервність етнокультурного розвитку у Північно-Західній Україні в другій половині I тис. н.е. стосується, перш за все, склавинів (празько-корчацька культура) та їх прямих нащадків (лука-райковецька культура). Як відомо, 602 р. авари розгромили антів (пеньківська культура), які були союзниками ромеїв. Частина антського населення перейшла Дунай і осіла на Балканах, започаткувавши південних слов'ян. Ті ж хто лишився злилися зі спорідненими північними сусідами склавинами і, таким чином, взяли участь в україногенезі.

Нагадаємо, що М. Грушевський вважав пращурами українців саме антів³. Етнонім анти розглядався як своєрідний попередник етноніму українці. Іранське слово «ант»

¹ Стрижак О.С. Сербі й Україна // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 258.

² Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К: Абрис, 1994. – С. 130; Залізняк Л.Л. Походження українського народу. – К.: Бібл.українця, 1996. – С. 74.

³ Грушевський М.С. Анти // Записки НТШ. – Львів, 1988. – Т. XXI. – Кн. I. – С. 11.

перекладається як «кінець, край», тобто народ анти – пограничні жителі, ті, хто живе у (на) краю, українці¹.

Однак археологічні дані свідчать на користь провідної ролі в україногенезі не антив, а їхніх північних сусідів склавинів. Після 602 р. анти не згадуються в письмових джерелах жодного разу, тоді як про склавинів пишуть всі європейські та східні автори, що торкаються населення України VII–IX ст. У VIII ст. на підґрунті празької культури склавинів Північно-Західної України постала лука-райковецька культура. Її поселення VIII–IX ст. відомі від Київщини на Сході до Словаччини на заході. Їх залишили безпосередні пращури українців – літописні племена деревлян, волинян, білих хорватів, полян, уличів, тиверців. Саме на їх основі наприкінці IX ст. постала перша праукраїнська держава Київська Русь.

На основі письмових та археологічних даних вимальовується наступна картина. Велике переселення народів у IV–V ст. призвело до падіння Римської імперії та докорінних змін на етнополітичній карті Європи, в тому числі й українських теренах. У кінці V ст. на Волині та в Прикарпатті постає перша достовірно слов'янська етнічна спільнота, відома археологам під назвою празької культури, а візантійським хроністам – склавинів (рис. 26). У VI ст. празька людність з Волині просувається на захід на Верхню Віслу, де дає початок племені віслян, які пізніше стали складовою польського народу. З Волині та Прикарпаття долинами Дністра та Пруту склавини рушили у Подунав'я та на Балкани, взявши участь разом з антами у формуванні південного слов'янства. Піднімаючись до верхів'їв Дунаю, вони дійшли до його витоків і заселили басейн Лаби. Так почалась історія лужицьких сербів. Пращурами словаків, моравів, чехів також було празьке населення, яке у VI–VII ст. прийшло у Центральну Європу з українського Прикарпаття через перевали Карпат (рис. 26).

Південніше склавинів у лісостепах між Прутом та Дінцем у V–VI ст. мешкали слов'янські племена антив (пеньківська культура). Північна їх частина злилася зі склавинами, західна пішла на Балкани, а східна просунулася на північ в балтське середовище, на Десну та Верхній Дніпро. В V–VI ст. тут постала балто-слов'янська колочинська спільнота. У VIII ст. під впливом нових переселенців з Київського Подніпров'я та Волині вона трансформувалася в людність літописних племен радимичів та кривичів, які пізніше взяли участь у формуванні російського етносу.

Таким чином, археологічні матеріали переконливо свідчать про безперервність культурно-історичного розвитку слов'ян на землях Північно-Західної України від склавинів Волині V ст. до Київської Русі. Зараз маємо всі наукові підстави стверджувати, що цей відтинок слов'яногенезу є першим, додержавним або племінним етапом формування українського етносу. Тяглість етноісторичного розвитку на українських етнічних теренах між Середнім Дніпром і Карпатами від склавинів Волині V ст. через лука-райковецьку культуру до південних русичів IX–XIV ст. і далі до козацької України дає підстави опускати коріння українського етносу до кінця V ст. н.е. (рис. 25).

Отже, так звані ранні слов'яни V–IX ст. (корчацька, пенківська, лука-райковецька археологічні культури території України) насправді були прямим пращурами українців або праукраїнцями. Ранні слов'яни – це абстрактне, штучне і далеке від історичної реальності поняття. Іншими словами, такого народу ніколи не було, як не існувало іранського, германського чи романського етносу взагалі, а існували окремі конкретні народи цих мовних груп. Усе це лінгвістичні класифікаційні терміни, що лише позначають групи мовноспоріднених народів.

Розселення слов'ян у V–VI ст. зі своєї прабатьківщини, обмеженої на сході Середнім Дніпром, на заході Карпатами, на півночі Прип'яттю, а на півдні середніми течіями Дністра та Бугу призвело до розпаду єдиної слов'янської прамови.

Важливо зазначити, що на момент початку розселення слов'янства воно вже не було етнічним монолітом з єдиною культурою і мовою, а очевидно складалося з окремих етнографічних та діалектних груп. Археологічно вони фіксуються наявністю у слов'янському масиві споріднених, але окремих культур – спочатку празької та пенківської,

¹ *Филин Ф.П.* Образование языка древних славян. – М. – Л., 1962. – С. 263.

дещо пізніше дзедзицької та ін. (рис. 26). Про неоднорідність слов'янства ще до розселення свідчать візантійські хроніки, які розрізняли серед слов'ян венедів, антів та склавинів.

Лінгвісти також вважають, що слов'янська прмова до її розпаду внаслідок згаданого розселення слов'ян у VI–VII ст. складалася з окремих діалектів¹. Розійшовшись у різних напрямках, ці діалектні групи започаткували окремі слов'янські народи з власними мовами. Отже, останні розвилися з діалектів слов'янської прмови V–VI ст. у специфічному етнокультурному оточенні нової батьківщини окремих гілок слов'янства. Саме в цей час почала формуватися і українська мова², що є надійним показником початку україногенезу.

Таким чином, сучасний стан науки дозволяє бачити витоки окремих слов'янських мов у діалектних особливостях слов'янської прмови склавинів та антів території України V–VI ст. Їхнє розселення у всіх напрямках у V–VIII ст. призвело до зародження окремих слов'янських народів з власними мовами. Тому, коли в IX ст. стародавній Київ почав об'єднувати в єдину державу Русь навколишні землі, на них проживали споріднені, але вже різноетнічні східнослов'янські племена. Не випадково літописець Нестор писав про них: «Усі племена мали ж свої звичаї, і закони предків своїх, заповіти, кожне – свій норів». Розмовляли вони на споріднених східнослов'янських діалектах. Єдиної ж давньоруської або східнослов'янської мови на той час вже не було, бо вона розпалася раніше³.

Сучасне мовознавство також не підтверджує існування в минулому спільної для усіх східних слов'ян давньоруської мови⁴. На думку більшості мовознавців, з XI ст. мову Південної Русі можна вважати праукраїнською⁵. Офіційні історики Москви та Петербургу, спираючись на сумнівний аргумент існування єдиної руської мови княжої Русі, насаджували великодержавну концепцію єдиного давньоруського народу, у факті існування якого в наш час сумнівається переважна більшість неупереджених фахових істориків, етнологів, лінгвістів.

Отже, дані лінгвістики підтверджують висновки археологів про початок формування окремих слов'янських народів внаслідок розселення слов'янства у VI–VIII ст. з Північно-Західної України (рис. 26). Таким чином, слов'яногенез виглядає як відгалуження окремих слов'янських етносів від праукраїнського етнокультурного дерева, що з кінця V ст. розвивалося між Середнім Дніпром, Східними Карпатами та Прип'яттю (рис. 25).

Україногенез як локальний прояв універсальних етногенетичних процесів середньовічної Європи

Сучасний стан етнологічних джерел дозволяє узгодити етногенез українців із згадуваними універсальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи, фундаментом якої, як відомо, була Римська імперія. Європа успадкувала державну релігію Риму – християнство, римське право, греко-римську інтелектуальну спадщину, культуру, мову. Латина стала мовою церкви, науки та дипломатії західноєвропейської цивілізації. Дезінтеграція Римської імперії була настільки значущою подією для Європи та прилеглих до неї територій Азії та Африки, що саме з неї починають нову історичну епоху – середньовіччя.

Розпад будь-якої імперії супроводжують війни, які метрополія веде з колишніми колоніями та сусідніми державами. Не випадково падіння Риму збіглося з великими пертурбаціями на континенті, відомими під назвою Великого переселення народів.

¹ *Смаль-Стоцький С.Й.* Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 109; *Півторак Г.П.* Коли ж виникла українська мова? // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 272 – 274.

² *Шевельов Ю.В.* Чому общерусский язык, а не віборуська мова // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 205; *Тараненко О.О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 284; *Німчук В.В.* Південні давньоруські говори – основа української мови // *Історія української мови.* – К., 1996.

³ *Півторак Г.П.* Українці: Звідки ми і наша мова. – К., 1993. – 200 с.

⁴ *Тараненко О.О.* Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 280 – 286.

⁵ *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 31; *Півторак Г.П.* Коли ж виникла українська мова? // *Історія української мови.* – К., 1996. – С. 276 – 278.

Поступово ситуація стабілізувалася, тому безперервність розвитку європейських етносів у зоні культурно-історичного впливу Риму простежується саме з доби відносної стабілізації у ранньому середньовіччі. З цієї причини саме тоді – у V–VII ст. – зародилися великі етноси Європи.

У Східній Європі впливи греко-римської цивілізації поширювалися через античні колонії Північного Надчорномор'я, і найпотужнішими ці впливи були в межах України. Природно, що етноісторичний розвиток території України випереджав більш віддалені від античних центрів регіони Східної Європи і за темпами наближався до історичного розвитку країн Західної та Центральної Європи, які розвивалися під безпосереднім впливом античної цивілізації.

Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пеньківська культури V–VII ст., які трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (лука-райковецька культура VIII–IX ст.). Лука-райковецька культура була безпосереднім генетичним підґрунтям культури Південної Русі. Її людність складалася з 7 споріднених праукраїнських літописних племен, що стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський народ Південної Русі. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X–XIII ст. здійснювала потужну експансію в безмежні лісові простори півночі Східної Європи (Залізняк, 1995; 1996; 1997; 1999; 2004; 2008). Унаслідок колонізації праукраїнським Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-балто-руські (росіяни) етноси (Чубатий, 1964; Залізняк, 1995; 1996; 1997).

Отже, як стародавній Рим романізував свою варварську периферію, так і княжий праукраїнський Київ русифікував (похідне від «Русь», а не «Росія») лісову північ Східної Європи. Згідно з універсальними законами етнічного розвитку на варварській периферії Римської імперії постав спектр похідних від латинян молодих романських етносів (іспанці, португальці, французи, румуни). Відповідно, внаслідок колонізаційних зусиль праукраїнського княжого Києва на далекій північній периферії імперії сформувалися молоді етноси білорусів, псково-новгородців, росіян.

Як власна етнічна історія романських народів почалася після розпаду Римської держави, так і молоді руські етноси виходять на історичну арену в процесі розпаду Київської Русі. Не випадково видатний російський історик В. Ключевський писав: «Великоросс вышел на арену истории лишь с князем Андреем». Мався на увазі Андрій Боголюбський, що княжив на Суздальщині у другій половині XII ст. З позицій етнічної історії доба феодальної роздробленості (XII – початок XIII ст.), фактично, є періодом боротьби молодих білоруського, псково-новгородського, російського субетносів за політичну незалежність від праукраїнського імперського Києва. В нестримному бажанні до незалежності молоді руські етноси утворювали антикиївські військові коаліції і 1169 та 1203 р. навіть брали штурмом та руйнували столицю імперії. Врешті-решт вони звільнилися від опіки імперської метрополії і Київська Русь як держава фактично розпалася ще до приходу татар¹.

Український етнос втратив створену ним імперію, але продовжив своє буття в бездержавному стані на своїх етнічних територіях, зберігаючи свій старий етнічний «руські», «русини». У XVII ст. український народ здійснює нову спробу створити власну державу під проводом Богдана Хмельницького. Третя та четверта спроби державного будівництва українцями припадають відповідно на 1917–1920 рр. та сучасність.

Наведена схема історичного буття українського етносу відповідає універсальним нормам етнічної історії великих етносів Європи. Тяглість історичного розвитку на етнічних землях українців у Північно-Західній Україні простежується з раннього середньовіччя, тобто протягом близько 1500 років (рис. 25). Отже, український етнос, як і французький,

¹ Чубатий М.М. Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964.

англійський, чеський, сербський, польський, зародився у післяримський час. Більшість народів Західної та Центральної Європи творять свої держави у IX–X ст., коли й на українських землях виникає держава Русь. Тому невизнання Київської Русі державою українців на давньоруському етапі історичного розвитку суперечить універсальним законам етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже аналогічні і синхронні їй держави, що виникли в той же час на землях французів, німців, англійців, чехів, поляків, сербів, хорватів беззаперечно визнаються світовою наукою першими державами відповідних етносів. Іншими словами, за канонами сучасної етнології, Київська Русь X–XIII ст. була настільки ж українською, наскільки тогочасні Англійське і Польське королівства та Празьке князівство були відповідно англійською, польською та чеською державами.

Етногенез білорусів, псково-новгородців та росіян також узгоджується з універсальними законами етнотворення. Як латиняни в процесі колонізації периферії своєї імперії породили романські етноси, іспанці – іспаномовні етноси Південної Америки, англійці – англослов'янські етноси Північної Америки та Австралії, так і давньоукраїнці Русі (власне, мешканці Київського Подніпров'я) в процесі колонізації лісової півночі Східної Європи породили згадані молоді руські етноси. Якщо користуватися родинною термінологією, то білоруси і росіяни не брати, а діти українців, так само, як дітьми латинян є французи, іспанці, румуни; англійців – американці, канадійці, австралійці; іспанців – мексиканці, чилійці, аргентинці, болівійці тощо.

Уже зазначалося, що в основі схеми етнотворення в середньовічній Європі лежить принцип неперервності, тяглості етноісторичного розвитку на етнічних землях народів Європи з часів падіння Риму. Не суперечить принципу безперервності розвитку європейських етносів протягом середньовіччя і періодична зміна ними етнонімів. Поляки у середньовічних хроніках фігурують під іменем ляхів, румуни – волохів, росіяни – московитів. Не є винятком з цього правила і українці. На ранньому племінному етапі своєї етнічної історії V–X ст. вони не мали спільного етноніму, а кожне праукраїнське плем'я чи племінне об'єднання носило власне ім'я: дуліби, склавини, анти, волиняни, деревляни, білі хорвати, уличі, тиверці, поляни. З часу консолідації в єдиній державі праукраїнці почали зватися руськими, русами, русинами.

Оскільки вплив держави поширився на землі сусідніх етносів, то етнонім державотворчого народу був поширений і на підкорені провінції, що властиво всім державам імперського типу. Навіть зараз московські урядовці звать росіянами не тільки представників профільного етносу Російської Федерації, а всіх її мешканців, у тому числі калмиків, татар, башкирів, осетин, чеченців, чукчів та ін. З початком нового часу етнонім руський на теренах України почав поступово витіснятися новим – українець. Однак, ще Богдана Хмельницького називали «князем руським», а корінних мешканців Галичини та їхню мову поляки звали руськими ще в 30-ті роки XX ст. Русини Карпат – це релікт старого етноніму українців, який остаточно був замінений новим лише у наш час.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що слов'янську людність, яка мешкала між Східними Карпатами та Київським Подніпров'ям у VI–X ст. не слід вважати сформованими українцями: вони були лише праукраїнцями на початковій (племінній) стадії етногенезу. Іншими словами, волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці були настільки ж праукраїнцями, наскільки сучасні їм племена англів, саксів, ютів Великобританії можна вважати праанглійцями, а племена мазовшан, віслян, слензян, кашубів – відповідно праполяками. Мешканці княжих Києва, Галича, Переяслава були у тій же мірі українцями, як тогочасні парижани, лондонці чи римляни були відповідно французами, англійцями чи італійцями. Усі вони були представниками існуючих у наш час відомих європейських етносів на середньовічній стадії їх формування.

Таким чином, ранньосередньовічна концепція україногенезу узгоджується з розробленою кількома поколіннями європейських вчених універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів. У ній немає місця романтичним фантазіям чи політизованим спекуляціям на кшталт Священної трипільської Аратти чи давньоруської народності.

Разом з тим, за роки незалежності правдива концепція походження українського народу так і не затвердилася належним чином ні в українській науці, ні в освіті, ні в громадській

свідомості. Ми продовжуємо борстися в тумані аматорських міфів та політизованих спекуляцій. Ними рясніють навіть освячені Міністерством освіти України навчальні посібники та підручники, зі сторінок яких всерйоз закликають виховувати дітей не тільки на засадах трипільської педагогіки, а навіть враховувати принципи виховання мисливців на мамонтів Мізинської палеолітичної стоянки. Усі ці квазіпатріотичні марення не тільки дезорієнтують українську громадськість, але й дискредитують нашу науку, як і країну в цілому, в очах цивілізованої Європи.

Без вирішення проблеми походження українців наша національна історія не має початку, тобто лишається незавершеною, що є серйозною перепорою на шляху формування національної свідомості українців, а значить і повноцінної модерної нації.

ІЛЮСТРАЦІЇ:

Рис. 24. Розселення прасурів індо-іранців та балто-слов'ян на колишніх землях трипільців у III–II тис. до н.е.

Рис. 25. Схема безперервного розвитку українського народу з раннього середньовіччя до нашого часу.

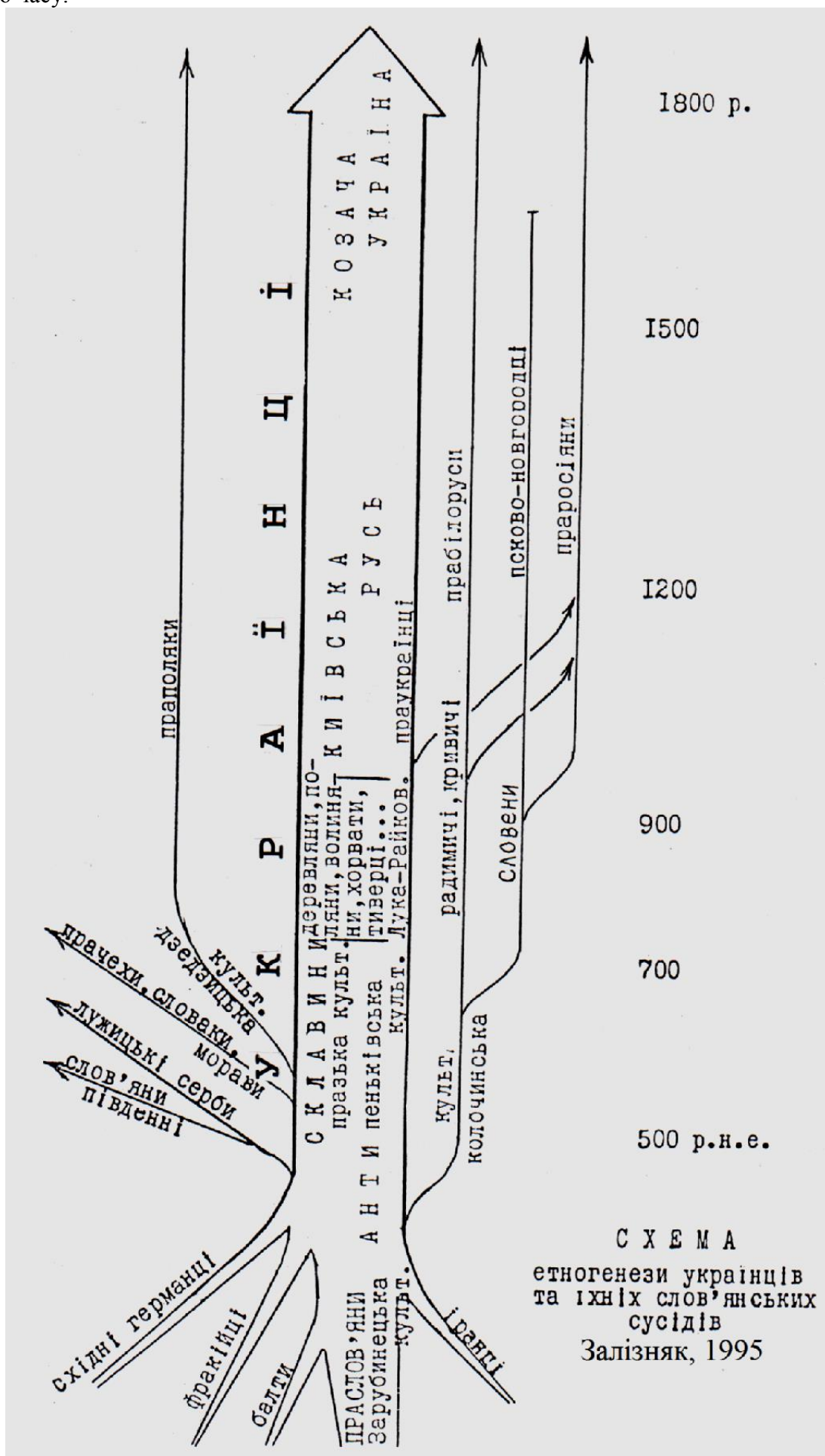
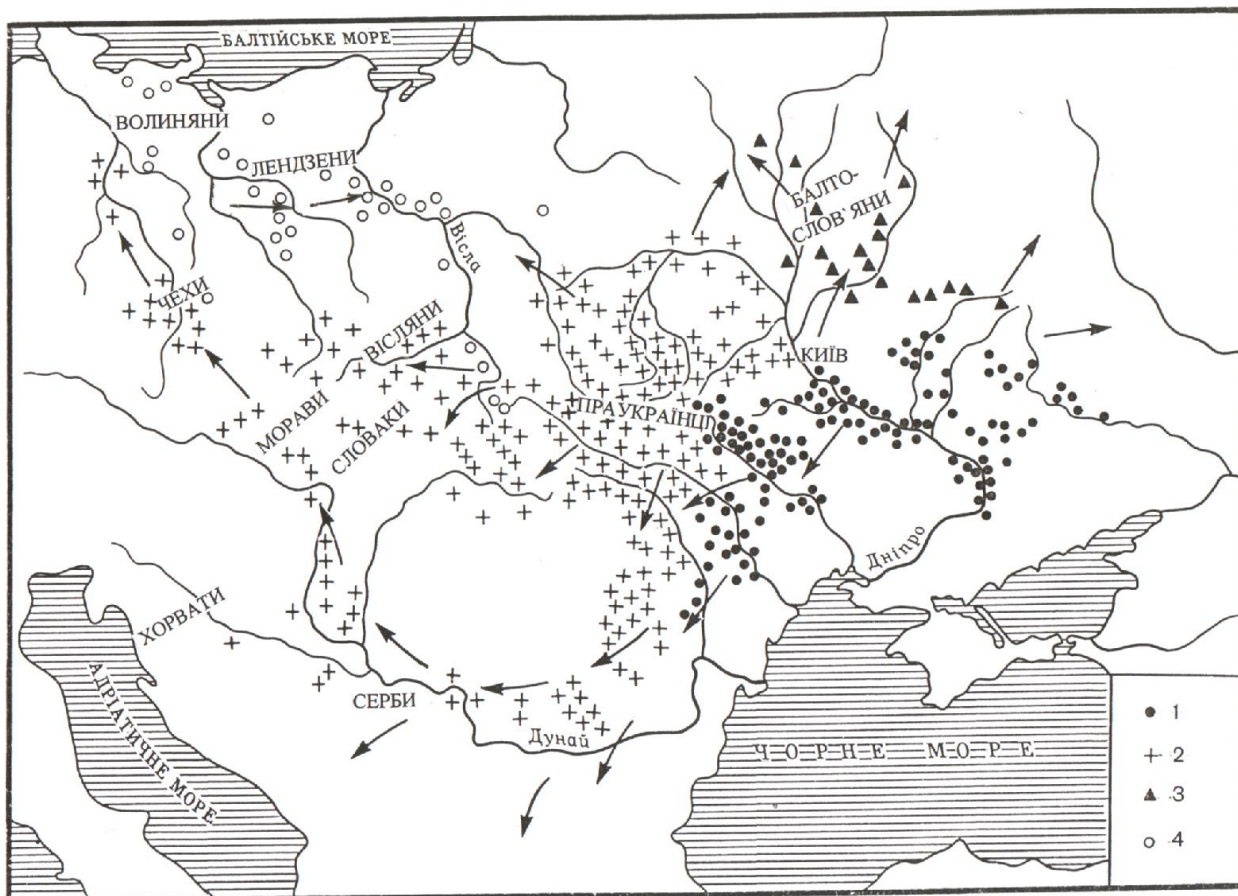

Рис. 26. Розселення слов'ян з території України у VI–VII ст.

Поселення: 1 – антів (пеньківська культура), 2 – склавинів (празька культура), 3 – колочинська група пам'яток (слов'яно-балтів), 4 – дзедзицька група (праполяки).

2.2. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ І НАЗВИ «УКРАЇНА»

Українці – другий за кількістю населення слов'янський народ. Утворився в наслідок симбіозу слов'янських племен антів і північно-східної частини склавинів. В археологічному відношенні – це Пеньківська культура антів та Празько-Корчацька культура склавинів. Поселення і могильники цих культур датуються V–VII ст. н. е. і займають велику територію від Дунаю і Карпат на півдні до Прип'яті та Подесення на півночі. Вони набувають тих усталених рис, які виразно виділяють слов'ян серед неслов'янських сусідів. Інтеграція цих племен напередодні утворення Київської держави приводить надалі до зародження української народності та інших слов'янських народів.

Усі нині відомі археологічні культури, що включають давньослов'янський культурний компонент, відкриті на території України, або сягають її території. Найбільш чітко та однозначно визначені слов'янські пам'ятки відносяться до раннього середньовіччя. Їх унікальність в тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента у попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – в більш ранніх.

З іншого боку, вони становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи другої половини I тис. у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів. Все це означає, що кожна із ранньосередньовічних слов'янських культур V–VII ст. н.е. представляє конкретні племінні утворення: східно- і західнослов'янські, південнослов'янські, північнослов'янські, кожне з яких у своєму культурно-етнографічному середовищі починає свій самостійний етнічний розвиток.

Накладення археологічних карт на слов'янські спільноти, згадані писемними джерелами, показали, що склавіни, котрі однозначно признані носіями Празько-Корчацької культури, займали не тільки землі між Дністром і Дунаєм, як про це свідчить Йордан, але й все Верхнє та частину Середнього Подністров'я і Волинь до Прип'яті і Дніпра, з Києвом включно. На південь від них на Південному Побужжі і в нижній частині Середнього Дністра та Дунаю жили анти, представлені Пеньківською культурою, що займала пограничні райони із степом Дніпровського Лівобережжя. Ці племена інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X спорідненими Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності.

На основі аналізу писемних джерел М. Грушевський висунув припущення, що предками українського народу можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів.

Виходячи з археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були ще невідомі, витоки культур – предків українців – слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, але й у празько-корчацьких на території Верхнього і Середнього Подністров'я і Волині, де відкриті численні поселення склавінів. Це тим більш можливо, що вже у VIII–X ст. пам'ятки Райковецької культури, що виростають на основі Празько-Корчацької культури, не тільки займають все Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини, але стають одним із вагомих компонентів Волинцівсько-Роменської культури Дніпровського Лівобережжя. Таким чином, усі літописні племена VIII–X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавіно-антській основі.

Все це визначає місце склавінів в тих історичних процесах, котрі привели до зародження етнокультурної спільноти, яка в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

У VIII–IX ст. відбувається перегрупування племен. Деякі із них (сіверяни, поляни) потрапляють у залежність від хозарів. Але ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, що призвели б до зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону, незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їх кордонів, що викликались, передовсім, причинами соціально-економічного розвитку, поступово стало рушійною силою процесів, що привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів – до завершення процесів формування української народності. Коріння цих процесів сягає пізньоримського і ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавінів стали підосновою матеріальної культури всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів – Волинцівсько-Роменської культури сіверян Дніпровського Лівобережжя.

Отже, інтеграція антів і склавінів, їх велике розселення та перегрупування приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що в майбутньому склали основу утворення українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено стверджувати відток, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавінів – на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де і зафіксували їх писемні джерела і, зокрема, археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидва боки Карпат (дністро-волинські дуліби, чеські дуліби, панонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати, балканські хорвати).

Поглинаючи різноетнічні місцеві субстрати або інтегруючись з ними, носії Пеньківської культури – анти на Балканах створюють нові етнокультурні спільноти, які стали предками болгарської, сербської, словенської та інших етнічних груп південних слов'ян; а склавіни у Верхньому Подунав'ї – словаків, моравян і чехів. Поляки або літописні «ляхи» Середньої та Північної Польщі сягають своїми витоками Дзедзіцької культури. Якась частина носіїв Дзедзіцької культури, що відселились у прибалтійські регіони межиріччя Одри та Ельби, утворила тут різні племінні групи ободритів, яких у XII–XIII ст. поступово асимілює місцеве германське населення. Слов'янська племінна група Верхнього

Подніпров'я, відома за пам'ятками Пізньозарубинецької і Київської культур, поступово займає території з балтським та угро-фінським населенням. На їх основі утворюються Колочинська, Тушемлинсько-Банцерівська культури, а у Верхньому Поволжі – Іменьківська, носіїв яких можна розглядати як майбутніх предків білоруського та російського народів, враховуючи місцевий балтський та угро-фінський компоненти, а також приплив якоїсь кількості населення з південних регіонів Волині на північний берег Прип'яті та з прибалтійських ободритських регіонів і «от ляхів» у Поволжя. Ми виключаємо з етнокультурних процесів такі нереальні утворення, як вигаданий «Руський каганат» навколо Києва, оскільки не має джерел, які підтверджували б його існування у VII IX ст.

На нашу думку, походження назви «Україна» сягає другої чверті I тис. н.е. Як відомо, етнонім «анти» не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне із степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранської означає «країні», «окраїнні». Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але утрималась в них лише до початку VII. ст. Надалі етнонім анти зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції і був заново зафіксований Літописом під 1187 р. у формі «Україна». Ця літописна згадка відноситься до тієї ж пограничної із степом слов'янської території, де раніше існували поселення антив. Причиною запису була хвороба і передчасна смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який повертався з походу на половців. «У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався» – пишеться в Літописі – «І принесли його в город його Переяславль на носилицах, і тут преставився він в місяці квітні у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він любив і дружину, і золота не збирав; майна не жалів, а давав дружині, був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила»¹.

У просторовому відношенні ця назва поступово охоплює землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства. Вона вживалася населенням того часу паралельно з назвами «Русь», «Земля Руська», поруч із конкретними назвами князівств або земель («Переяславське князівство», «Галицько-Волинське князівство», «Галицька земля»).

Як інтерпретувати ці дві згадки «анти» та «Україна» що безперечно зв'язані територіально, але розділені значним проміжком часу? Якщо анти відносно до римського, а потім візантійського Причорномор'я у сприйманні їх безпосередніх сусідів-скіфів і сарматів були «крайніми», «окраїнними», то такими ж залишились і їх нащадки стосовно до Візантії та її дунайсько-причорноморських провінцій, незалежно від того, яких внутрішніх перетворень вони зазнали. Тепер від останніх їх відділяли тюркські народи, що в середині I тис. н.е. витіснили із українських степів іраномовне населення. Можна вважати, що так само як етнонім «анти»: («країні», «окраїнні») відносився до населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім «Україна» означав не край Переяславської землі, а всю пограничну із степом територію. Антські поселення Пеньківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі і північного заходу охоплювали північну частину Степу. Саме ця частина східнослов'янської території разом з населенням може бути підведена під назву «Україна». Це посилює і наступна літописна згадка назви «Україна Галицька» під 1189 роком. Покликаний галицькими боярами на княжіння в Галич князь Ростислав Берладник «...приїхав до України Галицької і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх (галичан) радою»².

У цей період Галицька земля на південному сході сягала задністровських степів, отже «Галицька Україна» – це також порубіжний із степом регіон. На означення північно-карпатського регіону як «країни» вказує і ще одне джерело, а саме праця Константина Багрянородного «Про управління імперією», написана у 948-952 рр. За Константаном Багрянородним, етнонім «хорвати» виводиться від грецького слова «хора» «країна», «земля».

¹ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 343.

² Там само. – С. 347.

Автор 31 розділ своєї роботи озаглавив «Про хорватів і про країну, в якій вони зараз живуть». Вже в самому заголовку вжиті обидва співзвучні терміни (хорвати) і (країна). Отже, хорвати – мешканці країни, що перегукується з «галицькою Україною». Третя літописна згадка під 1213 роком відноситься до Волинської країни: «Данило... з братом (Васильком) забрав Берестій і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комів, і всю Україну»¹. Очевидно, тут маються на увазі пограничні із Польщею райони.

Таким чином, у просторовому відношенні усі ці назви, що мають стосунок до етноніма «Україна», охоплюють усі південні, південно-західні і західні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-волинського князівства.

Якщо етноніми «анти» і «хорвати» – це власні назви (хоч і не самоназви) конкретних племен або племінних союзів, то «Україна», «Україна Галицька», «вся Україна», «Україна Берестейська» – це територіально-етнографічні назви країв, що мали спільну границю з номадським степом і Польщею. Вони вживались населенням того часу паралельно з назвою «Русь», «Земля Руська», «Галицька Русь» і т.п. поруч із конкретними назвами князівств або земель («Переяславське князівство», «Галицько-Волинське князівство», «Галицька земля»). При цьому, на відміну від назв племен («анти», «хорвати»), привнесених зовні, «України» можна вважати самоназвами, донесеними до літописців місцевими інформаторами, що вважали себе їх мешканцями. Саме на таке розуміння семантики термінів «Україна» наштовхує нас літописна згадка 1268 р. Розповідаючи про воєнні сутички з поляками на Холмщині, літописець пише: «... і стали ляхи пустошити навкодо Холма... Але не взяли вони нічого, бо (люди) повтікали були в город, тому що вість і їм подали були ляхи-україняни»².

Тут «ляхи-україняни» (подаються як українці, що жили в Польщі, польські українці, а не як «українні», тобто порубіжні поляки, які, очевидно, в цьому контексті належали до тих, що пустошили Холмщину. Отже, якщо були польські «українянь», то чому нам відкидати можливість народного розуміння себе як Руських чи Галицьких «українянь», які таким чином відокремлювались від інших русів. Тим більше, що «Русь» – це була хоч і офіційна, книжна, але чужа політична назва Києво-Руської держави, привнесена на береги Дніпра і Дністра норманами-русами. В наступних літописних звітках (1280, 1282 рр.) йдеться про спільні пограничні з Польщею землі. Літописець їх розуміє як територію «України Галицької». «І спом'янув Володимир [Василькович] – князь волинський, що раніш Лестсько Чорний, пославши люблинців, узяв був у нього село на Вкраїниці за назвою Воїнь»³.

У хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 рр. вже іде мова про «Країни Руські» від Вільно до верхів'їв Німана, а під 1332 р. назва всієї Країни Русів охоплює південно-західні землі Русі. «По смерті Радивилової Микгайло, сын его, вступил на князство Новгородское й Подляское, также й весь краян русские от Вильна аж до жродел Неманов отчистим держал правом». Під 1332 р. записано, що князь Ольгерд «вси краини русские с Подольем поручил... сїновцам своим».

З цього випливає, що у XII – на початку XIV ст. зафіксована в писемних джерелах назва «Україна» охоплює майже всі землі Південної Русі від Дніпра до Дністра і Вісли. Польські королі звертаються до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської, Брацлавської. Густинський літопис під 1517 р. повідомляє, що польський король Зигмунд посилає посла Прецлава Ляцкоронського на Україну «собирати люду». Отже, «Україна» в цей час (початок XVI ст.) як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні. Це підтверджується десятками документів... Вона приймається як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому тодішньому розумінні, народу. Поняття «Русь» поступово втрачає свій попередній етно-географічний і політичний зміст, і не тільки підміняється, але й замінюється назвою «Україна». Остання затверджується в тих районах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике московське князівство переходить у назву Росія, де вперше появилися нормани, яких угро-фінське населення, а за ним і слов'яни знали як варягів-русів. Обидві назви відіграли в історії

¹ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 375.

² Там само. – С. 426.

³ Там само. – С. 434.

східних слов'ян свої ролі. Вони то схрещувалися, то розходилися, визначаючи у різні періоди, різні статуси того населення, якому належали. Зрештою ставши назвами окремих етнічних груп (назва «Україна» ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі), вони остаточно визначили окремішність двох найбільших східнослов'янських народів. Не маючи глибшого коріння, ніж назва «Русь» північні частини східних слов'ян залишилися з цим етнонімом, додавши до нього частки «Біло», – «Московська» та «Велика» («Білорусь», «Московська Русь», «Велика Русь») що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва «Мала Русь», що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поруч з «Великою» і «Білою» Руссю, поступово була витіснена назвою «Україна».

Таким чином, анти – окраїнні, в інтеграції із склавінами залишають свій виразний слід в назві «Україна», яка, проіснувавши поруч з офіційною книжною назвою «Русь», переживши декілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення. Літописна назва «Україна» не виникла сама собою із нічого, а була породжена народною традицією, що веде свій початок з глибокої давнини. Вона була зафіксована Йорданом, автором VI ст. під іменем антів («українних»), одних з трьох слов'янських племінних об'єднань, відомих в ті часи у Візантії. Як і назва «Русь»; «Київська Русь» у вузькому та широкому прочитанні, що появилася на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом із норманами-русами, так і назва «Україна» була започаткована в IV ст. скіфо-сарматським іраномовним населенням, що називало своїх північних численних слов'янських сусідів «антами» «українними». Обидва ці етноніми «анти» і «русь» є для слов'ян привнесеними зовні. Та, мабуть, не випадково назва «Україна» насамперед утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а «Русь» через велике Московське князівство переходить у назву «Росія», там де вперше появилися нормани, яких угрофінське населення, а за ним і північні змішані з ними слов'яни називали русами. Обидві назви відіграли в історії східних слов'ян різні ролі. У часи найбільших народних зрушень, у боротьбі за суверенність назва «Україна» підкреслювала глибокі історичні витоки українського народу, його прагнення до самоутвердження і право на самостійне державне існування. Тому вона була прийнята остаточно національним відродженням XIX ст., а в XX ст. стала офіційною, високою, визнаною світом національною назвою Української держави.

2.3. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Проблема походження українського народу – одна з найбільш складних і дискусійних в українській історичній науковій думці. Вирішити її намагалося і досі намагається не одне покоління українських вчених, що живуть як в Україні, так і поза її межами. Наявність чималої кількості наукових та науково-популярних праць з проблеми українського етногенезу спричинила необхідність всебічного наукового опрацювання цих досліджень. Ґрунтовний аналіз існуючих концепцій українського етногенезу дасть змогу виокремити їхні сильні та слабкі місця і відібрати найбільш науково обґрунтовані з них, допоможе широкому загалу громадськості орієнтуватися у великій кількості наявного матеріалу з проблематики українського етногенезу.

Провідною в українському науковому середовищі на даний момент є ранньосередньовічна концепція етногенезу українців. Наукове підґрунтя цієї концепції заклав у кінці XIX – початку XXI ст. відомий вітчизняний історик Михайло Сергійович Грушевський, який у своїх дослідженнях неодноразово торкався питань походження українського народу. Основною і найголовнішою працею М. Грушевського стала

багатотомна «монументальна аналітично-синтетична»¹ «Історія України-Руси», а вихід у 1898 році її першого тому, започаткував «нову добу в українській історіографії»².

В основу «Історії України-Руси» М. Грушевський поклав самобутню концепцію українського історичного процесу, яка мала вирішальний вплив на розвиток української гуманітарної науки ХХ ст. і була визнана й прийнята українськими істориками в Галичині, у 20-х роках ХХ ст. істориками радянської України та українськими істориками в еміграції, і згодом стала головною парадигмою української історичної та українознавчої наук³.

Основні положення цієї концепції М. Грушевський виклав у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», яка вперше була видана в 1904 р. у збірнику Петербурзької академії наук.

У цій праці М. Грушевський виступив із аргументованою науковою критикою російського концепту «руської» історії і запропонував своє історичне бачення розвитку українського, російського і білоруського народів. Власне, вчений відкидав сам термін «руська історія», зазначаючи, що в цьому понятті він вбачає комбінацію, «... чи властиво – конкуренцію кількох понять: історія Російської держави (сформування й розвою державної організації й її території), історія Росії, себто того, що було на її території, історія "руських народностей", і, нарешті – історія великоруського народу (його державного й культурного життя)»⁴.

Вчений наголошував, що кожне з цих понять може бути окремим предметом наукового аналізу, але зведення їх до одного терміна «руська історія» не дає змогу повністю розкритися жодному з них. М. Грушевський акцентував увагу на тому, що найбільше цей термін підходить для висвітлення історії Російської держави та великоруського народу, саме тому замість нього необхідно вживати поняття «історія Східного Слов'янства», яка й «... повинна стати на місце теперішньої «руської» історії»⁵. Дослідник констатував, що перш за все треба «... попрощатися з фікцією, що "руська" історія, підмінювана на кождім кроці великоруською, – то історія "общерусска"», бо зрештою «... "общерусської" історії й не може бути, як нема "общерусської" народності»⁶. Найбільш раціональним вчений вважав «представлення історії кожної народности зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж до нині»⁷.

М. Грушевський зауважував, що традиційна схема «руської історії», яка «... починається з передісторії Східної Європи, [...] потім іде мова про розселення слов'ян, про сформування Київської держави; історія її доводиться до другої половини XII в., потім переходить до великого князівства Володимирського, від нього в XIV віці, до князівства Московського, слідиться історія Московської держави, потім Імперії»⁸, має багато «нераціональностей» і є «... пережитком старомосковської історіографічної схеми, – пережитком, дещо приладженим до новіших історіографічних вимог, але в основі своїй таки нераціональним»⁹.

На думку вченого, твердження про те, що Володимиро-Московське князівство XIII–XIV ст. було спадкоємцем Київської держави, не має об'єктивної історичної основи, оскільки Київська держава (культура) була утворенням українсько-руської народності, а Володимиро-Московська – великоруської. Отже, київський період перейшов у галицько-волинський, потім у литовсько-польський, а не володимиро-московський¹⁰.

¹ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті / Любомир Винар. – [Б.м.]: Сучасність, 1986. – С. 17.

² Там само. – С. 11.

³ Там само. – С. 17–18.

⁴ Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Михайло Сергійович Грушевський // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 11.

⁵ Там само. – С. 12.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 7.

⁹ Там само. – С. 12.

¹⁰ Там само. – С. 8.

Прилучення історії Київської держави до державної і культурної історії великоруського народу залишає без початку історію україно-руської народності, подаючи її у вигляді «... якихось кавалків, *disjecta membra*, не пов'язаних між собою органічно, розділених прогалинами»¹.

М. Грушевський заперечував думку, що «... історія України, "малоруського народу" починається доперва з XIV–XV віком, а що перед тим – то історія "общерусская"»². Він вважав, що ця «... "общерусская история" свідомо і несвідомо на кожному кроці підмінюється поняттям історії державної і культурної великоруського народу, і в результаті українсько-руська народність виходить на арену історії в XIV–XVI ст. якби щось нове, мов би її перед тим там не було або вона історичного життя не мала»³. Отже, дуже сумнівно, зазначав вчений, щоб «... хтось, хто вчився "русської історії" по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленні з ранішими і пізнішими стадіями історії української народності, мислив би сю історію в її органічній цілості»⁴.

Саме тому, головним завданням дослідника стає простежити й довести цілісність та тяглість українського історичного процесу, безперервність і нерозривність української історії від її ранньої доби, через середньовіччя, аж до нового періоду історії України, показати, що «український історичний процес охоплював цілість діяння і життя українського народу на його території від найдавніших часів до доби Грушевського»⁵.

У своїй схемі М. Грушевський вибудовує періодизацію українського історичного процесу й створює відповідну історичну термінологію. Спочатку рання історія, або передісторія, потім період Київської держави, далі – Галицько-Волинський період XII–XIV ст., що переходить у Литовсько-Руський XIV–XVI ст., потім прийнято говорити про Україну під Польщею, про козаччину, Україну і Москву та національне відродження XIX–XX ст.⁶.

Отже, М. Грушевський вперше оприлюднив, обґрунтував і впровадив у наукове життя «самобутню схему історії українського народу на цілій просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний і нерозривний процес»⁷.

Тому дослідник і називає свій головний твір «Історія України-Руси», маючи на меті пов'язати українське життя з його традиціями. Ця назва наприкінці XIX ст. вживалася у формах «Україна-Русь», «українсько-руський», що асоціювалося з національним відродженням. Основною ідеєю цієї монументальної праці стало «розумінне української історії як одної тяглої і неперервної цілості, що йде від початків, або й з поза початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів ...»⁸, що М. Грушевський і реалізує на кожній її сторінці.

Ще одним з основних завдань «Історії України-Руси» є довести окремішність української народності від інших східнослов'янських народів, індивідуальність і неповторність «української людності», ненауковість і політичну заангажованість погляду на українську народність як на «... етнографічну масу без національної фізіономії, без традицій, навіть без імені»⁹, уявлення української народності тільки «... провінціалізмом народності польської чи великоросійської ...»¹⁰ й бажання «... бачити в ній тільки просту етнографічну масу, яка має служити будівним матеріалом для нації польської чи великоруської»¹¹. На

¹ Там само. – С. 9.

² *Грушевський М.С.* Звичайна схема «русської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Михайло Сергійович Грушевський // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 9.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті / Любомир Винар. – [Б.м.]: Сучасність, 1986. – С. 19.

⁶ *Крупницький Б. М.* Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. До початку XI віка / Б.Крупницький. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954. – С. 23.

⁷ Там само.

⁸ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 3.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – С. 4.

¹¹ Там само.

думку М. Грушевського, ця окремішність і відмінність виявляється не тільки в побуті, матеріальній і духовній культурі, у відносинах родинних і суспільних, а й у антропологічних (будова тіла) і психофізичних (склад індивідуальної вдачі) рисах. І самі ці «... психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою – зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, нарід, з довгою історією його розвою»¹.

Головними творчими силами у формуванні та розвитку українського народу М. Грушевський вважав територію і народність. Ці дві сили «... на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його»². Особливого значення М. Грушевський надавав саме території. Вчений зазначав, що «під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершується формування з цих племен окремої етнографічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід»³. «Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішуються до нової колонізації – все це багато важні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу» – стверджував дослідник⁴. Правитчизною українського народу М. Грушевський називав Середнє Подніпров'я. Під час великого слов'янського розселення усі східнослов'янські племена, які входили до складу українського народу, опанували майже всю нинішню етнографічну територію України. Саме від цього часу науковець починав відлік історії українського народу. Отже, він надавав особливого значення у формуванні українців як етносу саме великому слов'янському розселенню V–VII ст. «Порогом історичних часів» для українського народу вчений вважав IV ст., а до цього його варто розглядати як частину слов'янської групи.

М. Грушевський вважав антив безпосередніми предками українського народу, зазначаючи: «Анти в нашій матеріалі це полуднева частина східної галузі, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українською. Все промовляє за сим ототожненням Антив з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю»⁵. Він зазначав, що анти заселяли територію біля Дністра і Дону, де пізніше проживали русини.

Дослідник наголошував, що з початком VII ст. візантійські відомості про східних слов'ян обриваються, і наступним джерелом з історії українського народу є «Повість врем'яних літ» Нестора Літописця, зокрема її етнографічні огляди.

Наступним етапом розвитку українського народу М. Грушевський вважав східнослов'янську колонізацію X–XI ст., а до «полудневих племен» – предків українського народу – історик зараховував полян, сіверян і дреговичів. Основну роль у цій колонізації, а отже, і у формуванні українського народу, він надавав полянам, наголошуючи на їх основній ролі в утворенні Київської держави. Дослідник відкидав норманську теорію і стверджував: «Русь – це земля Полян, Русини – це Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню це ім'я й обіймало в XI–XII в. всю Україну, а і все східне Слов'янство, зв'язане київськими князями в одну державу, під іменем Русин протиставляло ся теж часом всім іншим політичним організаціям. [...] Очевидно «Русь» було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удають ся досі, то приходиться ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу созвучність сього імені з тутешньою річкою Росею, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі»⁶.

¹ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 6.

² Там само. – С. 8.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 176–177.

⁶ Там само. – С. 192–191.

Найбільшим з «україно-руських племен»¹ науковець називав сіверян, які розташовувалися на схід від полян, на лівому березі Дніпра. Наступне плем'я, яке розглядав М. Грушевський, – це дреговичі, що займали території Задніпров'я і з приводу яких у науці точилися дискусії: «чи вони належали до північної, по теперішньому – білоруської, чи до полудневої – української групи племен, бо їх територія перерізується тепер мовною границею цих двох груп»². Але далі вчений переконливо доводить, що «нема підстави приймати, що старі осадники Задніпров'я не належали до тієї полудневої групи, з котрої сформувався сучасний український нарід»³.

Таким чином, М. Грушевський створив фахову парадигму українського історичного процесу, згідно якої спочатку була рання історія або передісторія, потім період Київської держави, далі Галицько-Волинська доба, що переходить у Литовську-Руську, яка змінюється Річчю Посполитою, згодом настає доба козаччини та період національного відродження XIX – початку XX ст. Також вчений заклав основи ранньосередньовічної концепції походження українців. Український етногенез М. Грушевський розпочинав з IV ст. н.е., а до того він був невід'ємною частиною слов'янського. Правітчизною українців вчений вважав Середнє Подніпров'я, згідно з його поглядами, племена південної групи східнослов'янських племен – поляни, сіверяни і дреговичі – стали основою для формування в подальшому українського народу, а перші його початки треба вбачати ще в племені антів, яке займало значну українську територію між Дністром і Доном.

У 30-ті рр. XX ст. у СРСР ранньосередньовічну концепцію походження українців М. Грушевського заборонили й оголосили «антиісторичною». Лише поодинокі дослідники намагалися розробляти її основні положення. До цієї когорти і належав Любомир Терлецький. Протягом 60-80-х років XX ст. він потай від влади працював над книгою, у якій намагався дослідити проблему походження українського народу і спростувати панівну на той час концепцію єдиної давньоруської народності й теорію пізньосередньовічного етногенезу українців. Перебування поза ідеологічним тиском й особистий потужний науковий потенціал дав змогу Л. Терлецькому у 70–80-х рр. XX ст. фахово та об'єктивно досягнути та інтерпретувати великий обсяг історіографічного матеріалу, присвяченого походженню українського народу, джерельну базу та теоретично-категоріальний апарат, і зрештою, сформулювати власну концепцію етногенезу українців. Погляди на походження українського народу були викладені у його книзі «Етногенез українського народу», яка побачила світ уже у незалежній Україні у 2007 році⁴.

На думку дослідника, етногенез (тобто зародження народу) розпочинається в епоху цивілізації, коли культуротворчо-виробничий фактор в житті людей набуває вирішального значення і змінює попередні кровноспоріднені зв'язки племен даної ландшафтної геосфери, які, у взаємодії з нею, отримують характерний спосіб життєдіяльності для забезпечення необхідних засобів для життя, а з тим і своєрідну нову культуру, яка об'єднує їх у етнос-народ. Далі Л. Терлецький зауважує, що етногенез є також зародженням народу та людської спільноти, але етнос це не культура, і не геосфера в сенсі «батьківщина» і, згодом, не держава, а насамперед, люди⁵.

Науковець вважав, що етногенези мають загальні закономірності, властиві всім народам. Ключовим є той момент, коли етноси попередньої епохи – племена, що досягли розвитку культури, близького до цивілізації (коли вона стає більш важливішим зв'язуючим фактором, аніж попередні кровно-споріднюючі зв'язки), об'єднуються на основі своєї культури за характером, значною мірою визначеним геосферою (природним ландшафтом), де зароджуються, формуються і розвиваються конкретні історичні спільноти у нові етноси – народи. Водночас відмінним в етногенезах є передусім те, завдяки чому і виникають окремі народи – характерні властивості кожної культури, породженні своєю ідентичністю, «інакшістю»

¹ Там само. – С. 193

² *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1991. – С. 197.

³ Там само. – С. 200.

⁴ *Терлецький Л.* Етногенез українського народу // Любомир Терлецький – Львів: Інтелект-Бізнес, 2007. – 616 с.

⁵ Там само. – С. 82.

даних геосфер. Також різними є конкретні історичні умови, що впливає на інтенсивність, а отже, на загальну тривалість процесу кожного етногенезу аж до його завершення, на виникнення самосвідомості народу й навіть на рівень його консолідації¹.

Таким чином, дослідник наголошує на тому, що окрім загальних закономірностей етногенезу кожен народ під час свого історичного розвитку набуває своєрідних особливостей, і загалом етногенез – процес тривалий, який у середньому продовжується 10–12 століть².

Критично проаналізувавши праці української, російської, білоруської та зарубіжної історіографії, залучивши археологічні, етнологічні, лінгвістичні та антропологічні джерела Л. Терлецький прийшов до висновків, що окремі елементи українського етнокультурного комплексу формувалися ще етнічними спільнотами (племенами) трипільської археологічної культури (3500–2500 рр. до н.е.), комарівської культури (1500–1200 рр. до н.е.), чорноліської культури (900–750 рр. до н.е.), культури лісостепових «скіфів-орачів» (750–300 рр. до н.е.), зарубинецької культури (200 рр. до н.е. – 200 рр. н.е.). Однак ці культури не наблизилися до рівня цивілізації, тому не могли об'єднати окремі племена в єдиний етнос-народ³.

Щодо походження українського народу, то Л. Терлецький наголосив: «своєрідні і однотипні умови життя, які визначалися насамперед лісостеповим на чорноземі хліборобством, сформували особливу культуру в черняхівсько-антську добу II–VII ст., котра під впливом римської цивілізації досягла такого рівня єдності, що вже була спроможна об'єднувати навіть етнолінгвістично та расово-популяційно різні окремі племена тієї геосфери (слов'янські, але частково скіфо-сарматські та фракійські) в єдиний народ – антський-праукраїнський»⁴. Це, на думку автора, «... прискорювало співпадіння меж розташування великого зонального південно-східного слов'янського діалекту, яким в основному прислуговувалися слов'янські племена української лісостепової геосфери, з етнічними кордонами формованого народу»⁵. І вже на основі подальшої багатовікової ендогамії настає певне популяційно-антропологічне вирівнювання окремих компонентів народу. І тому, підкреслює науковець, саме завдяки напівдежавному утворенню – антському союзу з його дулібськими та полянськими відгалуженнями – виникає антська свідомість, яка проте не була стійкою і з розпадом антського союзу занепала⁶.

Л. Терлецький вважав, що всі етногенетичні процеси українського етносу завершилися ще на початку поляно-руської доби, а у IX–XIV ст., завдяки створенню поляно-русиною власної держави, яка зрештою підпорядкувала собі інші, зокрема й неслов'янські протонародності та племена, у самих поляно-русів виникла справжня, як на ті часи, найвищого рівня етнічна свідомість, першопочаток загальноукраїнсько-руської, а зі створенням останньої і завершувався український етногенез⁷.

Учений наголошує, що «... хоч матеріали археології, палеоантропології та лінгвістики не можуть зафіксувати існування свідомості, проте вони засвідчують чи не найважливіше: об'єктивне існування українського народу, його етнокультурний комплекс, особливо початкових етапів етногенезу»⁸. На думку Л. Терлецького, про завершення процесу етногенезу, тобто про формування етнічної самосвідомості знаходимо інформацію тільки у писемних джерелах. Проте, об'єктивний процес етногенезу, тобто створення своєрідного етнокультурного комплексу рівня цивілізації в даній своєрідній геосфері, в українців тривав не більше 10-ти століть, однак, його завершення, тобто утвердження етнічної самосвідомості, розтягнулося ще на кілька століть⁹.

¹ Там само. – С. 108.

² Терлецький Л. Етногенез українського народу // Любомир Терлецький – Львів: Інтелект-Бізнес, 2007. – С. 113.

³ Там само. – С. 613.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 114.

⁹ Там само.

Проаналізувавши та порівнявши українські, російські та білоруські етнічні процеси дослідник спростував гіпотезу про так звану давньоруську народність – спільну колиску східних слов'ян. Учений стверджував, що якщо «співставити мовні і антропологічні компоненти українського народу, з одного боку, та російського та білоруського з іншого, та додати ще їх найповніші, найвиразніші відмінності в основному – етногенетичному і етнічному складниках загалом, а також у способі життя і культурі, які формувалися на ґрунті чорноземного лісостепу в одному випадку, та інакших північно-східних лісових нечорноземних територіях – в іншому, то окремішність російського, білоруського і українського народів у всіх їх компонентах – етнокультурному, в тому числі й мовному, та антропологічно-популяційному є незаперечним історичним фактом ...»¹.

Таким чином, Л. Терлецький опрацював значну кількість історіографічних праць, писемних джерел, матеріалів археології, палеоантропології, лінгвістики, етнології та етнології, на основі чого об'єктивно охарактеризував роль, вплив і значення геосфери на господарську діяльність етнічних спільнот, які мешкали на теренах сучасної України у IV тис. до н.е. – першому тис. н.е., та на їх матеріальну та духовну культуру. Зокрема, проаналізував витоки, умови і час етногенезу українців. Це дало йому змогу дійти до висновку, що хоча окремі елементи української культури почали зароджуватися ще у IV–I тис до н.е., однак лише своєрідні і однотипні умови життя, які визначалися насамперед лісостеповим на чорноземі хліборобством, сформували особливу культуру в черняхівську-антську добу II–VII ст. н.е., котра під впливом римської цивілізації досягла такого рівня єдності, що вже була спроможна об'єднати навіть етнолінгвістично та расово-популяційно різні окремі племена тієї геосфери (слов'янські, але частково скіфо-сарматські та фракійські) в єдиний народ: антський-праукраїнський, який став згодом творцем києво-руської держави і створив власну (поляно-руську) етнічну свідомість.

Однією із перших у науковому просторі незалежної України з'явилася праця Михайла Брайчевського «Конспект історії України» (1993), в якій окрім суто української новітньої історичної концепції, М. Брайчевський виклав власне бачення проблеми походження українського народу.

На думку дослідника, етногенез – одна з найскладніших проблем стародавньої історії. Тривалий час поширеною була так звана індоєвропейська концепція з її уявленням про прамову, пранарод, і прабатьківщину, а процес етногенезу уявлявся як послідовний поділ пранароду – носія певної прамови – у наслідок розселення за межі первісної прабатьківщини².

У радянській історіографії індоєвропейській теорії було протиставлено «нове вчення про мову» академіка М. Марра, яке, однак, зазнало нищівної критики в 1950 р.³ Його суть полягала в тому, що замість руху від початкової єдності до множинності стверджувався протилежно спрямований рух – від первісної множинності до консолідованої єдності – методом злиття, схрещення, інтеграції. Спільною помилкою обох концепцій, відзначає М. Брайчевський, було ототожнення процесу глотогенезу (виникнення мов) і етногенезу (утворення народів), які хоча і пов'язані, але майже ніколи не збігаються, що зумовлює потребу чітко розрізняти поняття мовних і етнічних предків. Що ж до механізму розвитку етносів, М. Брайчевський вважав, що в етногонічному процесі диференціація й інтеграція діалектично поєднувалися, тому зводити всю складність до однієї якоїсь лінії – небезпечно і нефахово⁴.

Етногенез українського народу М. Брайчевський пов'язує з проблемою походження слов'ян, які вже від рубежу нової ери виступають у писемних джерелах під назвою венедів. Їм відповідають археологічні пам'ятки зарубинецької і пшеворської культур (II ст. до н.е. – II ст. н.е.), що охоплюють верхню частину басейну Одри, майже всю Надвіслянщину, Середню та Верхню Наддніпрянщину, Верхню Надбужанщину, а в басейні Дністра у той же час жили племена липицької культури, з якими пов'язують, зокрема і Птоломей, найдавніші

¹ Терлецький Л. Етногенез українського народу // Любомир Терлецький – Львів: Інтелект-Бізнес, 2007. – С. 289.

² Брайчевський М.Ю. Конспект історії України / Михайло Юліанович Брайчевський. – К.: Знання, 1992. – С. 24.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 24–25.

згадки етноніма «слов'яни». У II ст. н.е. у південній (лісостеповій) частині Східної Європи формується велика східнослов'янська група племен, яка в пізньоантичних джерелах має назву «анти», що разом із спорідненими склавинами займали величезні простори від Грону й Верхньої Одри на заході до Сейму на сході, саме на цій території в II – початку VII ст. існувала черняхівська культура¹.

Наприкінці XIX ст. М. Грушевський висловив гіпотезу, що «анти» є тогочасною назвою українців. З цього приводу М.Брайчевський зауважив, що ця думка виглядає цілком правдоподібною, але потребує певного уточнення. Зокрема, на його думку, безпосередніми предками українців були не тільки племена черняхівської культури, а й населення Полісся – пізніші деревляни та сіверяни, тому ставити знак рівності між антами й сучасним українським народом не можна – «це б означало спрощення дійсного етногенічного процесу»².

Власну концепцію походження українського народу М.Брайчевський сформулював так: «Етнічний розвиток Русі йшов за схемою: анти – початкова Русь V–VII століть – Київська Русь IX–XIII століть. У першій половині XI століття від спільного стовбула відгалужується білоруська етнічна спільнота. Головною основою її були Полоцька земля, а також Псков та Смоленськ. У середині та II половині XII століття визначилася російська спільнота, територіальним ядром якої стали Суздальська і Ростовська землі. Генетичною базою формування українського народу залишався отой первісний загальноруський стовбур. У 1187 р. Іпатський літопис фіксує перший згадку етнічного імені «Україна» (від апелятивного терміна «країна»). Ареал застосування цього етноніма – уся Південна Русь, себто обшир, який і сьогодні звано Україною. Для літописців «Україна» – це і Середня Наддніпрянина, і Галичина, і землі над Західним Бугом ...»³.

М.Брайчевський розкритикував так звану концепцію єдиної давньоруської народності, що стала науковим підґрунтям для пізньосередньовічної концепції походження українського народу, яку в радянські часи був змушений пропагувати і сам дослідник. Учений наголошував, що теза про розпад давньоруської народності в наслідок феодальної роздробленості (яка певного часу набула популярності в українській історіографії), та гіпотеза про абсолютну етнічну єдність східного слов'янства, нібито розбиту лише монгольською навалою, є неприйнятними⁴. «Основною помилкою обох концепцій було те, – писав М.Брайчевський, – що вони розглядали формування трьох східнослов'янських народів як акт єдиної дії; як розпад початкової загальноруської спільноти. У дійсності той процес не означав зникнення первинної Русі з історичного кону. Він мав складний діалектичний характер, у якому перепліталися як диференціаційні, так і інтеграційні тенденції»⁵.

Таким чином, походження українського народу М.Брайчевський вбачав за такою схемою: анти – початкова Русь V – VII ст. – Київська Русь IX – XIII ст., лише згодом від цього первісного загальноруського (праукраїнського) стовбура у першій половині XI ст. відокремилася білоруська етнічна спільнота, а у середині та другій половині XII ст. – російська спільнота, а українська етнічна спільнота продовжувала свій поступальний і цілеспрямований розвиток.

Всебічно аналізує проблему етногенезу українського народу й відомий український археолог Леонід Залізняк у численних книгах та статтях⁶. У своїх дослідженнях Л. Залізняк

¹ *Брайчевський М.Ю.* Конспект історії України. – К.: Знання, 1992. – С. 33–34.

² Там само. – С. 34.

³ Там само. – С. 52.

⁴ Там само. – С. 51.

⁵ Там само. – С. 51–52.

⁶ *Залізняк Л.* Етногенез українців // *Генега.* – 1995. – № 3. – С. 151–156; *Залізняк Л.* Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 4. – С. 2–13; *Залізняк Л.Л.* Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 254 с.; *Залізняк Л.Л.* Нариси стародавньої історії України / *Леонід Львович Залізняк.* – К.: Абрис, 1994. – 256 с.; *Залізняк Л.Л.* Первісна історія України: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.; *Залізняк Л.Л.* Походження українського народу. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.; *Залізняк Л.Л.* Походження українців в лещатах імперських міфів // *Магістеріум. Археологічні студії.* – 2005. – Вип. 20. – С. 94–100; *Залізняк Л.Л.* Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // *Збірник наукових праць НДІУ.* – 2007. – Т. XV. – С. 223–241.; *Залізняк Л.Л.* Проблема етногенезу українців з

намагається визначити реальний вік українського етносу, використовуючи для цього методи різних наук. Зокрема, в одній з перших своїх праць з проблематики україногенезу «Походження українського народу» (1996), виданій у серії «Бібліотека українця», вчений для визначення часу народження українського етносу пропонує використовувати методикку археологів для встановлення віку міст. Він зазначає, що в археології історію міста починають не з появи перших людей на його території, а «з поселення, безперервний розвиток якого призвів до постання даного міста»¹. Тобто вчений зауважує, що «за цією методикою часом народження якогось народу можна вважати період, з якого простежується безперервний і поступальний розвиток його головних етновизначальних ознак»².

У монографії «Походження українського народу» вчений виділяє чотири концепції походження українців: пізньосередньовічну, киеворуську, ранньослов'янську і трипільсько-арійську³. Пізніше Л. Залізняк пише лише про три головні версії походження українського народу: трипільсько-арійську, ранньосередньовічну та пізньосередньовічну⁴.

У своїх працях автор докладно аналізує всі концепції і подає широку історіографічну довідку про створення та розвиток кожної з них. Найбільш переконливою та науково аргументованою він вважає ранньосередньовічну версію походження українців, адже вона відповідає загальним закономірностям етногенезу в помірній смузі Європи⁵. Узгоджуючи етногенез українців з цими універсальними законами, Л. Залізняк так змальовує процес виникнення та становлення українського народу: «...безперервність етнокультурного розвитку на українських етнічних землях між Карпатами, Прип'яттю та Київським Подніпров'ям, як і на землях інших великих європейських етносів, що знаходилися в зоні впливу Римської імперії, простежується з раннього середньовіччя, а саме з кінця V ст. Дані археології, мовознавства, антропології, письмові джерела переконливо свідчать про тяглість, неперервність розвитку в Північно-Західній Україні одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Археологічними відповідниками згаданих племен є празька та пенківська культури V-VII ст., які трансформувалися в праукраїнські літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців Північно-Західної України (лука-райковецька культура VIII—IX ст.). Остання була безпосереднім генетичним підґрунтям Південної Русі. Її людність складалася з 7 споріднених праукраїнських літописних племен, що на кінець X ст. стрімко інтегрувалися у відносно єдиний руський

позиції сучасної європейської етнології // *Магістеріум. Археологічні студії.* – К., 2001. – С. 49–56.; *Залізняк Л.Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Магістеріум.* – Вип. 11. – Археологічні студії. – К., 2003. – С. 82–94.; *Залізняк Л.* Найдавніше минуле України. – К.: Наукова думка, 1997. – 84 с.; *Залізняк Л.* Походження східнослов'янських народів / Леонід Залізняк / *Дніпро.* – 1997. – № 9-10. – С. 71–81.; *Залізняк Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання / Леонід Залізняк – К.: Темпора, 2008. – 104 с.; *Залізняк Л.* Про давньоруську народність та її прибічників в Україні / Леонід Залізняк // *Українознавчий альманах.* Випуск 2. – К., 2010. – С. 93–97.; *Залізняк Л.* Стародавня історія України. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.; *Залізняк Л.* Україна: витоки і пращури / Леонід Залізняк // *Наука і суспільство.* – 1996. – № 3–4. – С. 33–40.; *Залізняк Л.* Україногенеза в тумані міфології / Леонід Залізняк // *Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей.* – К., 2008. – С. 33–49.; *Залізняк Л.* Українці: витоки та історичні долі. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.; *Залізняк Л.Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Л.Л. Залізняк // *Пам'ять століть.* – 1996. – № 2. – С. 2–14.; *Залізняк Л.Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність // *Пам'ять століть.* – 1998. – № 6. – С. 2–15.; *Залізняк Л.Л.* Древнерусская чи давньоукраїнська народність // *Магістеріум. Археологічні студії.* – К., 2009. – С. 70–75.; *Залізняк Л.Л.* М. Ю.Брайчевський походження слов'янських народів / Л.Л. Залізняк // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К., 2002. – С. 67–83.; *Залізняк Л.Л.* Новітні міфи в індоєвропеїстиці Східної Європи // *Археологія.* – 2002. – № 4. – С. 88–98.; *Залізняк Л.Л.* Трипілля очима науковців і політиків // *Археологія.* – 2004. – № 3. – С. 95–103.; *Залізняк Л.Л.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія».* – К., 2000. – Т. 18. – С. 53–60.

¹ *Залізняк Л.Л.* Походження українського народу / Залізняк Леонід Львович. – К.: Бібліотека українця, 1996. – С. 56.

² Там само.

³ *Залізняк Л.Л.* Від склавинів до української нації / Залізняк Леонід Львович. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 3.

⁴ *Залізняк Л.Л.* Походження українців очима науковців, політиків та фантастів / Л.Л. Залізняк // *Збірник наукових праць НДІУ.* – 2007. – Т. XV. – С. 223.; *Залізняк Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 33.

народ. Саме цей середньовічний етнос створив державу Русь, яка швидко трансформувалася в ранньосередньовічну імперію, що в X-XIII ст. здійснювала потужну експансію в безмежні лісові простори півночі Східної Європи. Внаслідок колонізації праукраїнським Києвом балтських та фінських племен лісової смуги Східної Європи постали молоді балто-руські (білоруси, псково-новгородці) та фіно-балто-руські (росіяни) етноси»¹.

У статті «Походження українців очима науковців, політиків та фантастів» (2007) Л. Залізняк стверджує, що етногенез українців відповідає універсальним законам етнічного розвитку європейських народів та підпорядковується «... загально визнаним сучасною європейською етнологією засадничим принципам етнічної історії середньовічної Європи»², до яких вчений відносить такі:

«1. Методологічний підхід до етносів як етнокультурних організмів, що в певний час народжуються, проходять життєвий цикл і неминуче дезінтегруються, розчиняючись серед сусідів.

2. Вік етносу визначається ретроспективно, шляхом встановлення за допомогою різних дисциплін (історія, археологія, мовознавство, етнографія, антропологія тощо) початку безперервності етнокультурного розвитку конкретного народу.

3. Переважна більшість європейських народів, які мешкають у зоні культурно-історичного впливу Римської імперії, народилися в ранньому середньовіччі у V-VII ст.

4. Племінний етап розвитку європейських етносів почався на зорі середньовіччя і закінчився в IX-X ст. їх консолідацією у власних державах ..., які нерідко поширювалися на етнічні території сусідніх народів, набуваючи форм середньовічних імперій .

5. У відсталіх провінціях імперій у процесі їх колонізації метрополією зароджувалися молоді постімперські етноси. Вони виникали внаслідок синтезу місцевих традицій з мовно-культурним комплексом імперського на-роду-завойовника і починали власне історичне буття з моменту відокремлення від імперії»³.

У праці «Походження українців: між наукою та ідеологією» (2008) Л. Залізняк, використовуючи дані різних наук, переконливо доводить необхідність прискіпливого наукового підходу до вирішення проблеми українського етногенезу, уникнення зайвої політизації питання та «історичної міфотворчості»⁴. Зокрема, він зазначає, що «перш ніж говорити про історичні витоки українського народу, слід визначити, що маємо на увазі під поняттям «народ» і як етнологи визначають вік конкретних етносів»⁵. Він стверджує, що для встановлення часу появи українського етносу треба визначити його найголовніші ознаки і простежити, як далеко в минуле сягає комплекс цих ознак. Цими основними ознаками автор, як і більшість сучасних дослідників, вважає мову, культуру, темперамент, характер, антропологічний тип, самосвідомість, специфічні форми господарювання. Але науковець зазначає, що «... суть етносу визначає саме комплекс різноманітних ознак, а не окремі його елементи [...] Кожен з таких елементів окремо може входити до культурних комплексів багатьох народів, але всякому народу властива своєрідна і неповторна комбінація цих культурних ознак»⁶. Отже, автор робить такий висновок: «Етнос народжується тоді, коли формується кістяк його етнічного комплексу, а не окремі елементи», ігнорування цього факту «... призводить до появи різноманітних екзотичних концепцій етногенезу»⁷.

Ще одну помилку у визначенні віку українського етносу Л. Залізняк бачить у неспроможності дослідників розмежувати конкретний визначений етнос від його попередників, бо головною, етновизначальною ознакою будь-якого етносу є тяглість його етнокультурного розвитку, тобто наявність усього комплексу етнокультурних ознак

¹ Залізняк Л.Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // Збірник наукових праць НДІУ. – 2007. – Т. XV. – С. 238.

² Там само. – С. 237.

³ Там само.

⁴ Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – С. 31.

⁵ Там само. – С. 10.

⁶ Там само. – С. 10–11.

⁷ Там само. – С. 11.

протягом достатньо тривалого часу. Отже, «культурно-історична безперервність розвитку конкретного етносу – визначальний показник його віку й часу зародження»¹.

Таким чином, у своїх працях Л. Залізняк обґрунтовує узгодженість ранньосередньовічної концепції походження українців з універсальною схемою етногенезу великих європейських етносів та схемою етногенезу східних слов'ян М. Грушевського. Якщо М. Грушевський вважав анти безпосередніми предками українського народу, то Л. Залізняк переконаний, що ними були саме склавини, а анти лише згодом долучилися до цього процесу. За Л. Залізником, українська етногенетична періодизація має такий вигляд: етногенез українців розпочинається з кінця V ст.; далі – склавини і частково анти (V–VII ст.); літописні племена волинян, деревлян, полян, білих хорватів, уличів, тиверців (VIII–IX); руський народ (праукраїнці) (IX–XIII ст.) й українців (XIV–XXI ст.). Активно критикуючи сучасні екзотичні концепції доісторичного походження українців, вчений наголошує: 1) український народ зароджується не будь-коли, а лише тоді, коли формується його базовий етнокультурний комплекс, до якого входять мова, культура, темперамент, характер, антропологічний тип, самосвідомість та специфічні форми господарювання; 2) головною етновизначальною ознакою українського етносу є тяглість його етнокультурного розвитку, тобто наявність цілісного комплексу етнокультурних елементів протягом достатньо тривалого часу.

Процеси становлення, історичного розвитку та розселення слов'ян, а також процеси зародження й формування українського та інших слов'янських народів розкриваються у монографії «Походження українського народу» (2002 р.) відомого українського археолога Володимира Барана.), написаній у співавторстві з Ярославом Бараном, а також інших дослідженнях вченого². Головним завданням В. Баран вважає вивчення на основі

¹ Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання – К.: Темпора, 2008. – С. 12.

² Баран В.Д. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.; Баран В. Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. – 63 с.; Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: т. 3: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смоля]. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.; Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 406 с.; Баран В. Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тис. нашої ери // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 261–311.; Баран В., Баран Я. У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / Баран Володимир Данилович, Баран Ярослав Володимирович [Упор. Ю.Фігурний]. – К., 2011. – 800 с.; Баран В. До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12–18.; Баран В. Етногенез українського народу: Короткий нарис: наук.-публіцист. пр. – К.: Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.; Баран В. Етногенетичні процеси на території України в другій половині I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11–20.; Баран В. Історичні та теоретико-методологічні питання етногенезу українців // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали... конф. 18–20 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 10–12.; Баран В. Походження українського народу // Україна–Етнос: 36-к наук. праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – 240 с. – С. 53–92.; Баран В. Проблема етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках // Українознавство. – 2006. – №4. – С. 305–309.; Баран В. Проблеми походження українського народу // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: 36-к наук. праць: у 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 20–25.; Баран В. Проблеми походження українського народу // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 79–97.; Баран В. Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 378–382.; Баран В. Етнічні процеси в період східнослов'янської державності // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 311–318.; Баран В. Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій пол. I тис. н.е. // Українознавство. Календар-щорічник на 2002 р. – К., 2001. – С. 75–79.; Баран В. Склавини – предки українського народу // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення. – Львів, 1993. – С. 5–6.; Баран В. Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.–Л., 1997. – С. 119–133.; Баран В. Слов'янський період в історії України: три хронологічні етапи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип. 8. – С. 94–97.; Баран В. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. – Т. ССХХV: Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 59–86.; Баран В.Д. Етнокультурні процеси на території України у ранньослов'янську добу // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воронаєва та ін. – К., 2010. – С. 103–188.; Баран В.Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: 36-к вибраних етнологічних праць – К., 2011. – 108 с.

археологічних джерел проблем формування слов'янських етнокультурних груп на території Східної та Центральної Європи. Він виходить з того, що розгляд кожного слов'янського народу, в тому числі й українського, треба розпочинати саме з етногенезу.

Схематично етногенез українського народу за В. Бараном можна зобразити так:

I. Слов'яно-венедський період (рубіж ер – IV–V ст.).

1. Зарубинецька культура (слов'янські елементи) (III–I ст. до н.е. – I ст. н.е.).

2. Пізньозарубинецька культура – наступниця зарубинецької (I–II ст. н.е.).

3. Волино-Подільська культура. Утворилася як синтез пам'яток Зарубинецької, Пшеворської та в деякій мірі Липицької культур (I–II ст. н.е.).

4. Черняхівська культура (слов'янські елементи). Утворилася на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (II–V ст. н.е.).

5. Київська культура. Утворилася на основі Пізньозарубинецьких пам'яток у синтезі з Пшеворськими (кінець II – початок III – середина V ст. н.е.).

II. Раннє середньовіччя – V–VII ст. н.е.

1. Празько-Корчацька культура склавинів. Утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури, можливо, у незначній мірі і Пшеворської (V–VII ст. н.е.).

2. Пеньківська культура антів утворилася на основі слов'янської частини Черняхівської культури Лівобережжя типу Хлопкова-Боромлі та елементів Київської культури (V–VII ст. н.е.).

III. Слов'яни напередодні утворення Київської Русі VIII–X ст.

1. Райковецька культура – наступниця Празько-Корчацької культури (дулібо-волинський племінний союз, у який входили племена волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, хорватів).

2. Роменська культура склалася на основі пеньківських старожитностей антів у поєднанні з пам'ятками Празько-Корчацької, Колочинської та Райковецької культур. Ця культура охоплювала плем'я сіверян.

IV. Доба Київської Русі та період після її розпаду. Симбіоз Райковецької та Волинцівсько-Роменської культур стає основою зародження української народності, яка сформувалася вже після розпаду Київської Русі. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів.

А тепер більш докладно розглянемо та проаналізуємо цю схему. Розпочнемо з цитати самого В. Барана, у якій він наголошує: «Наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, або навіть раннього заліза поки що можуть бути виражені як ймовірні гіпотези»¹. Спроби назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протоукраїнськими, вчений оцінює як «... тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності»². В. Баран зазначає, що виразні слов'янські елементи вдалося почасти виділити лише в культурах рубежу ер: Зарубинецькій (III до н.е. – I ст. н.е.) та Пшеворській (рубіж ер – V ст. н.е.). Елементи слов'янської матеріальної культури були основними при наявності ще балтських та германських у зарубинецьких пам'ятках на території України та Білорусії, у пшеворських старожитностях на території Польщі вони займали незначне місце поряд з основними германськими та кельтськими. У I ст. н.е. Зарубинецька культура трансформується в Пізньозарубинецьку на Подніпров'ї. Елементи Зарубинецької культури разом з елементами Пшеворської та Липицької культур у Подністров'ї утворюють Волино-Подільську групу пам'яток, тобто у другій половині I ст. та у II ст. н.е. праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями. Далі слов'янські елементи знаходимо у Київській культурі, яка формується в III ст. н.е. на основі пізньозарубинецьких пам'яток і пшеворських старожитностей та в синкретичній Черняхівській культурі, слов'янський компонент якої сформувався на основі синтезу пам'яток Волино-Подільської та Пізньозарубинецької культур (датується II–V ст. н.е.). Це

¹ Баран Я.В. Походження українського народу. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – С. 243.

² Там само.

підтверджується і писемними джерелами. На території Південно-Східної Європи, де римські автори I ст. н.е. Пліній Старший, Тацит і Птоломей серед інших племен називають венедів. З ними можна пов'язати пам'ятки Зарубинецької, Пізньозарубинецької, Волино-Подільської, Київської та частини Черняхівської культур. Зі зникненням цих культур на території України закінчується венедський період у розвитку слов'ян. Наступає раннє середньовіччя, представлене слов'янськими пам'ятками V-VII ст. Археологія для V-VII ст. знає принаймні три слов'янські культури: Празько-Корчацьку, Пеньківську і Дзедзіцьку. Празько-Корчацька культура утворилася на основі слов'янських елементів Черняхівської культури. Підґрунтям Пеньківської культури були як слов'янські групи Черняхівської, так і пам'ятки Київської та Черняхівської культур. Основою Дзедзіцької культури були слов'янські старожитності Пшеворської культури. Ареали цих культур відповідають регіонам, де писемні джерела VI-VII ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій) розміщують, відповідно, склавинів, антів та венедів. Зокрема, Йордан у «Гетиці» впевнено пов'язує сучасні йому племена склавинів та антів з венедями, про яких згадують римські автори I-II ст. Це твердження визначає праслов'янську належність венедів. Слов'янська матеріальна культура всіх описаних старожитностей досить чітко відрізняється від неслов'янських сусідніх культур. Разом з тим, уже на ранніх етапах виокремлюються пам'ятки різних слов'янських груп: венедів, склавинів, антів. Ці групи різняться притаманними тільки їм специфічними рисами, що дозволяє розглядати їх як окремі культури, специфіка яких проявляється в характері житлових будівель, поховальному обряді, кількісному співвідношенні різних типів посуду. В. Баран зазначає, що «кожна із представлених культур до великого розселення слов'ян характеризує окремі групи східного, південно-східного і західного слов'янства»¹. Вчений стверджує, що «такі значні археологічні культури, як Празько-Корчацька, котра належить склавинам, Пеньківська, залишена антами, Дзедзіцька, що зберегла в ранньому середньовіччі традиції привіслянських венедів на території Середньої і Північної Польщі, представляли вже не окремі племена, а слов'янські племінні союзи, особливо після великого слов'янського розселення. У них ми вбачаємо зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української, на обох берегах Дніпра Лісостепової України»².

Отже, підсумовує вчений, «унікальність ранньосередньовічних слов'янських старожитностей V-VII ст. полягає [...] в тому, що вони, з одного боку, уможливають ретроспективне виділення слов'янського етнографічного компонента в попередніх синкретичних культурах першої половини I тис. н.е., а через них – у більш ранніх. З іншого боку, вони «... становлять підґрунтя, з якого виростають всі наступні слов'янські культури, що репрезентують уже ті слов'янські племінні групи і союзи V-X ст., у середовищі яких зароджуються ембріони сучасних слов'янських народів»³. «Доленосною подією для всіх слов'янських народів»⁴ вчений називає велике розселення слов'ян, яке відбулося в V-VII ст., та зауважує, що історичне значення великого розселення слов'ян ще недостатньо оцінене істориками та археологами, бо саме «велике розселення слов'ян у V-VII ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII-X ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні й південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слов'янських народів управи шукати свої витоки в середовищі тих історичних подій, що відбувалися на просторах Східної і Середньої Європи в епоху великого розселення народів»⁵.

У VIII-X ст. на території України відомі дві археологічні культури. Це Райковецька культура, яка виникає на Правобережжі від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат і Буковини на основі Празько-Корчацької культури склавинів, та Волинцівсько-Роменська

¹ Баран Я.В. Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2002. – С. 163.

² Там само. – С. 164.

³ Там само. – С. 309.

⁴ Там само. – С. 192.

⁵ Баран Я.В. Походження українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – С. 204.

культура, яка виникає як результат поєднання елементів Пеньківської, Празько-Корчацької культур та впливів Райковецької культури на Дніпровському Лівобережжі. Таким чином, усі племена VIII–X ст., які називає головне історичне джерело того періоду «Повість минулих літ», написане монахом Києво-Печерської лаври Нестором, на Правобережжі Дніпра вписуються в межі Райковецької культури, а лівобережне плем'я сіверян виникає на змішаній склавино-антській основі. Отже, племена склавинів, представлені Празько-Корчацькою культурою, та антів, представлених Пеньківською культурою, «інтегруються і в межах українського лісостепу та утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Останній стає основою зародження української народності»¹.

Таким чином, за В. Бараном, саме велике розселення слов'ян у V–VII ст. приводять до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, яка в майбутньому стали основою для утворення українського етносу. Згодом, склавини (носії Празько-Корчацької археологічної культури) та анти (носії Пеньківської археологічної культури) об'єднуються й утворюють людність Райковецької і Волинцівсько-Роменської археологічної культури, яка стала базою зародження українців. Розпад Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарської навали, призвів до відокремлення та завершення формування білоруського, російського та українського народів. В. Баран вважає, що український етногенез мав таку періодизацію: 1) Слов'яно-венедський період (рубіж ер – IV–V ст. н.е.); 2) Раннє Середньовіччя (V–VII ст.); 3) Слов'яни напередодні утворення Київської Русі (VIII–X ст.); 4) Київська Русь та період після її розпаду (кінець X ст. – початок XIII ст.).

У 2004 році вийшла книга «Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов» українського вченого Г. Півторака, у якій він намагається дати відповідь на питання з якого часу починається історія українців як окремого етносу. Учений стверджує, що «визначальним показником часу зародження конкретного етносу з усіма його характерними ознаками, включаючи й мову, вважається культурно-історична неперервність його розвитку», а головним елементом будь-якого етносу є саме неперервність етнокультурного розвитку, а не певний постійний набір етновизначальних ознак, бо етновизначальні елементи матеріальної та духовної культури, а також мови, можуть змінюватися протягом тривалої історії етносу дуже суттєво, аж до невпізнанності². Однак, наголошує Г. Півторак, «завдяки неперервності розвитку зберігається генетичний зв'язок між окремими фазами розвитку культури та мови даного етнічного організму протягом усього його життя»³. Так, науково доведена та підтверджена археологічними матеріалами неперервність розвитку матеріальної та духовної культури простежується на українських землях лише від VI ст. н.е., за останні 1500 років. Г. Півторак, як і Л. Залізняк, стверджує, що археологи можуть з цього часу чітко прослідкувати безперервний розвиток традицій виготовлення посуду і спорудження житлових будівель на Середній Наддніпрянщині і Верхній Наддністріянщині, на Волині та в Галичині⁴. Усе це, на його думку, «... є вагомою й цілком достатньою підставою для того, щоб історію українців як окремого етносу починати, услід за М. Грушевським і багатьма іншими істориками, від середини I тис. н.е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності»⁵.

На думку дослідника, слов'яни у Східній Європі спочатку населяли лише територію в межах сучасного українського Полісся та Лісостепу, де у середині I тис. н.е. почав формуватися український етнос. Цю територію після розпаду праслов'янської етномовної

¹ Там само. – С. 310.

² Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак. – [2-е вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – С. 32.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 33–34.

⁵ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак. – [2-е вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – С. 34.

спільності заселяли хоча й близькі, але все ж таки різні групи слов'янських племен – більш численні склавини й менша група антів. Через це протоукраїнська територія була неоднорідна і виразно ділилася на два етнографічно і, можливо, діалектно відмінні масиви: північний і південний. Таким чином, узагальнює вчений, північний масив охоплював Полісся, Волинь, Наддністрянщину і Прикарпаття та у загальних рисах співвідносився з територією розселення склавинів. Нащадками ж склавинів були численні племена, що згодом об'єдналися в племінні союзи дулібів, волинян, деревлян, дреговичів, північних полян і частково – сіверян¹.

Також науковець стверджує, що «південний протоукраїнський етномовний масив» сформувався на початку VI ст. н.е. в лісостеповій частині Середньої Наддніпрянщини, включаючи також і середні течії Сули, Псла і Ворскли, й у Надпоріжжі, по Дніпру між Тясмином і Россю і в Прутсько-Дністровському межиріччі². Південний протоукраїнський етномовний масив співвідноситься, на думку вченого, з пеньківською археологічною культурою, яка проіснувала від VI до кінця VII ст. н.е. Ареал побутування пеньківської культури досить чітко збігається з територією розселення антів, про яких розповідають Йордан та Прокопій Кесарійський. А нащадки склавинів та антів на кінець VII ст. н.е. вже були на переддержавному рівні організації суспільства. Союзи племен, які на той час створювалися, були, очевидно, тимчасовими конгломератами різних племен або союзам дружинників різних племен, що організовувалися під час військових походів³. Однак, з часом, переконаний вчений, створювалися стабільні союзи сусідніх племен, які поступово переростали в феодальні князівства. Отже, «... коли ці князівства увійшли до складу Київської Русі, повного й остаточного злиття колишніх союзів племен в один етнос не сталося, бо люди були міцно прив'язані до своєї землі традиціями предків і послідовно зберігали свої етнічні й діалектні особливості»⁴. Усі взаємозв'язки і взаємовпливи у той час відбувалися, на думку Г. Півторака, на регіональному рівні, тобто перш за все з сусідніми племенами. Саме тому разом з консолідаційними процесами у середині всієї держави значно інтенсивніше відбувалися об'єднавчі процеси в окремих її регіонах, а саме у Наддністрянщині, Поліссі, Прикарпатті і Волині, у Полоцько-Смоленському регіоні, Псковсько-Новгородській, а згодом і Ростово-Суздальській землях⁵.

Науковець доходить до висновку, що «виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви»⁶. У ході подальшої консолідації цих масивів, вони, на думку вченого, переросли в українську, російську та білоруську народності. Однак, «консолідація східнослов'янських територіально-племінних об'єднань відбувалася не синхронно: як свідчать археологічні джерела, різниця в матеріальній і духовній культурі між окремими проукраїнськими племінними союзами Півдня почали зникати ще в переддержавний період у VIII–IX ст., і в XI–XII ст. їхня культура вже становила відносно монолітну цілісність»⁷.

Отже, підсумовує Г. Півторак, є усі підстави вважати, що «... вже на кінець XII ст. українська народність у тому розумінні, до якого ми звикли ще зі шкільної лави, в основному сформувалася і мала дві гілки: галицько-волинську (вона зберегла за собою традиційну назву Русь) і наддніпрянську, для якої з кінця XII ст. з'являється назва Україна»⁸.

¹ Там само. – С. 56.

² Там само.

³ Там само. – 57.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Півторак Г.П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак. – [2-е вид., доповн.]. – К.: Арістей, 2004. – С. 58.

Таким чином, згідно з поглядами Г. Півторака, український етнос почав формуватися у VI ст. н.е., в основному сформувався у кінці XII ст., маючи дві основні гілки: галицько-волинську (зберегла традиційну назву Русь) і надніпрянську (пізніше отримала назву Україна). Вчений заперечує існування так званої давньоруської народності й переконаний, що виникнення самодостатніх східнослов'янських народів (українців, білорусів і росіян) відбулося не внаслідок дезінтеграції давньоруської народності, а шляхом консолідації етнокультурно-споріднених східнослов'янських територіально-племенних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви, і цей процес відбувався не синхронно, а з певними часовими розбіжностями.

Доктор історичних наук С. Павлюк у книзі «Походження українського народу» (2006)¹ подає свою концепцію українського етногенезу. Український народ, вважає він, належить до таких етнічних спільнот, генетичну і соціальну тяглість якого можна відрахувати від останніх століть до нашої ери². А «поступ етнічних спільнот забезпечувався насамперед злагодженою ендегенною взаємодією у сукупності із зовнішніми гео-ландшафтними, а точніше – з біоценозними факторами – клімат, флора, фауна тощо»³. У цьому контексті «етногенеза виступає як сукупність історичних, соціокультурних явищ і процесів, біоценозних факторів, які спричинили до утворення етносу»⁴. У етногенезі вчений виділяє дві стадії: початкову (етногонічна стадія або етногонія), коли формувалась праєтнічна спільнота, і власне етногенез, «... як процес становлення генетично-родинних, соціальних та історично стабільних утворень, еволюція яких простежується історично від родів, родів-лінідів, через племена, племена-чіфдоми до народу і нації»⁵.

За С. Павлюком, територію сучасної України протягом багатьох тисячоліть заселяли різні племена, творці різних археологічних культур, і ці давні племена опосередковано причетні до етногенезу українського народу «... як ті, що постійно підтримували життєдіяльність на наших теренах і від яких успадковувались наступними племенами господарські та культурні досягнення»⁶. Однією з цих культур була Трипільська археологічна культура (V–III тис. до н.е.), яку створили місцеві неолітичні племена та прийшли племена з Балканського півострова.

С. Павлюк звертає увагу, що за ранньозалізного часу населення території України чітко поділяється на дві групи: напівкочове, що заселяло степ (скіфська та сарматська археологічні культури), та скотарсько-хліборобське – у лісостеповій та лісовій зонах, тісні взаємозв'язки між якими зумовлювали об'єднавчі процеси. А вже до II тис до н.е. на величезному просторі між Дніпровським Лівобережжям, Прип'яттю, Віслою, Карпатами і степами Північно-Західного Причорномор'я сформувався «сталій праслов'янський масив»⁷.

Спираючись на дослідження українських славістів, С. Павлюк пише, що «... процес формування слов'янського етносу до III–II ст. до н.е. відбувався, головним чином, у Повісленні, охоплюючи також територію Волині»⁸. Подальший розвиток праслов'янського масиву можна побачити у племенах Зарубинецької культури (II ст. до н.е. – I ст. н.е.), що охоплювала східний регіон давньослов'янського масиву в басейнах середньої і верхньої течій Дніпра, Прип'яті, Південного Побужжя. Засновниками цієї культури були прийшли праслов'янські племена, можливо, праслов'яно-балтські племена та частина місцевих жителів. Після виникнення зарубинецької культури центр слов'янського етногенезу перемістився у межиріччя Вісли і Дніпра⁹.

Крім того, С. Павлюк характеризує кожен історичний період. На рубежі ер завершився період формування праслов'янських племен, а з VI ст. н.е. починається відлік власне

¹ Павлюк С.П. Етногенеза українців: спроба теоретичної реконструкції / С. П. Павлюк. – Львів, 2006. – 247 с.

² Там само. – С. 31.

³ Там само. – С. 175.

⁴ Там само. – С. 175–176.

⁵ Там само. – С. 176.

⁶ Там само. – С. 36.

⁷ Там само. – С. 36–37.

⁸ Там само. – С. 37–38.

⁹ Павлюк С.П. Етногенеза українців: спроба теоретичної реконструкції / С.П. Павлюк. – Львів, 2006. – С. 38.

слов'янської історії¹. Наприкінці I ст. н.е., зарубинецька етнокультурна східнослов'янська спільнота розпадається під натиском сарматів та основна маса населення зарубинецької культури відходить у Верхнє Подністров'я та Подесення, витісняє з цих земель балтів і частково асимілює їх. Центр слов'янського розвитку в I–II ст. н.е. переходить у західні області сучасної України, які не постраждали від сарматської навали. У цих областях формується так звана Зубрицька культура, що ідентифікується з давньослов'янськими племенами венедів. Археологічні культури I ст. н.е., представлені східними слов'яно-венетами (ареал зарубинецької та пізньозарубинецької культур), західними слов'яно-венетами (ареал зубрицької культури), дулібами (територія липецької культури)². Таким чином, «... якщо венеди західного регіону в процесі свого культурного розвитку "поглинули" у той час якусь частину дакійського та германського етносу, то східні слов'яни увібрали в себе значний балтійський та сарматський культурний компонент»³.

У II ст. н.е., на думку вченого, стає помітною стабілізація етнокультурної та політичної ситуації на українських теренах. Археологічні джерела засвідчують поглиблення культурних зв'язків між слов'янськими племенами, що заселяли Волинь, Подністров'я, Подніпров'я та уніфікацію їх матеріальної та духовної культури. Це «... свідчить про економічну і політичну консолідацію слов'янських племен венедів між Дністром і Дніпром, утворення на цій основі єдиної етносоціальної одиниці»⁴. Вчений зауважує, що важливий процес в історичному розвитку слов'янства був перерваний навалюю готів, які в останній чверті II ст. вирушили на Волинь, примусивши волинських слов'ян переміститися у Подністров'я та частково у Середнє Подніпров'я, де вони взяли участь у формуванні нової київської культури⁵.

Таким чином, підсумовує С. Павлюк, «готи ніби розрізали єдиний слов'янський масив на дві половини з центром у Подністров'ї, де з середини III ст. формується своєрідна слов'янська культура черняхівського типу, і Понесенні, в якому слов'яни створили київську культуру»⁶. Решта території України перебувала до кінця III ст. під гнітом готів, які стали каталізатором формування черняхівської культури, у середовищі якої мали місце значні процеси інтеграції різних етнокультурних груп, але ці процеси не завершилися створенням нової етнокультурної спільності, бо були зупинені приходом кочових племен гунів, які розгромили готів і стали причиною розпаду черняхівської культури⁷.

У другій половині V ст., за С. Павлюком, розпочинається формування власне слов'янських культурою, саме в цей час на території Європи відбуваються важливі політичні та етнічні процеси, пов'язані з остаточним розгромом готів, розпадом західно римської імперії та активним наступом слов'ян на Візантію. На той час у слов'ян завершується розпад первіснообщинного ладу і починається становлення класових відносин і формування військової демократії, відбувається утворення великих міжплемінних союзів слов'ян, а саме антського і склавінського об'єднання⁸.

На думку С. Павлюка, одним із перших союзів, що, напевно, сформувався ще у IV ст. під час боротьби з готами і проіснував до VII ст. н.е., мав назву дулібського. Дулібський союз об'єднував дулібів, волинян і бужан і займав території Волині й Поділля. На території Волині жило також плем'я древлян, а на схід від древлян знаходився один з найбільших східнослов'янських союзів – полянський союз племен, центром якого був Київ⁹.

Південну околицю земель східних слов'ян заселяли племена уличів та тиверців, що жили у Південному Побужжі та Подністров'ї, численний племінний союз (розпався під нападом аварів) становили білі хорвати, які займали землі Прикарпаття, на лівому березі Дніпра жили сіверяни. На зламі VIII–IX століть зазначені племена утворюють державне

¹ Там само. – С. 37.

² Там само. – С. 38.

³ Там само. – С. 39.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 40.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Павлюк С.П. Етногенеза українців: спроба теоретичної реконструкції / С. П. Павлюк. – Львів, 2006. – С. 41.

об'єднання Руська земля, до складу якого увійшли також племена дреговичів, радимичів, в'ятичів, кривичів та ільменських слов'ян. Загалом, констатує дослідник, основу Руської держави склали «... близькі за походженням племена, які усвідомлювали свою причетність до створених уже господарських і культурних надбань, володіли спільною мовою й освоїли певну територію», а саме племена полян, древлян, волинян, дулібів, сіверян, тиверців, білих хорватів та уличів, які склали основу руського (давньоруського) народу, і саме цю частину племен Руської держави охоплював етнонім «руський», «русич»¹. Тому, «... вже у Руській державі сформувались усі ознаки існування українського народу: самоназва як етнополітонім (назва держави) "Русь", "етноніми русич", "руський", культурна і психологічна спорідненість центральноруського етнокультурного масиву, достатньо органічно поєднані господарські зв'язки на віддавна освоєній території»².

Отже, підсумовує С. Павлюк, «витоки української етногенези, за даними культурної спадщини, безперечно сягають енеоліту, а можливо, й неоліту, культурними набутками яких діяхронно користувались послідовні поселенці теперішніх українських земель; генетична спадковість простежується від рубежу нової ери, як групи племен, чия присутність на етнічній території є постійною, із врахуванням мікроміграцій упродовж I тис. н.е.»³. Суспільно-політична еволюція, яка почалась у VI ст. із виникненням чіфдомів, як нового етапу суспільного структурування племінних союзів, завершила праруський (проукраїнський) період реально-історичної генези українського народу. А вже з антсько-полянського конфедеративного утворення «Руська земля» почалась власне етнічна історія українців⁴.

Таким чином, за С. Павлюком, українці належать до таких народів, генетичну тяглість якого можна відраховувати від останніх століть до нашої ери. Разом з тим, вчений безпосередньо пов'язує український етногенез із загальнослов'янським. Він переконаний, що на ці взаємопов'язані етногенетичні процеси мала великий вплив цілісна сукупність історичних, соціокультурних, геополітичних і біоценозних явищ, процесів і факторів. На думку С. Павлюка, саме антський союз племен стає основою утворення і формування українського етносу.

Намагаються віднайти відповідь на питання коли і як на історичній арені з'явився український етнос і автори колективної монографії «Походження, становлення та розвиток українського народу» (2010). Вони досліджують проблему походження українського народу, використовуючи нові методологічні засади та концептуальні підходи етнологічної науки, а також базуючись на теоретико-методологічних принципах сучасної етнології, етнофілософії та етнопсихології. Так, Тетяна Воропаєва розглядає етногенез і етнічну історію як головні процеси етнічної еволюції. Дослідниця також виділяє поняття передісторія – сукупність усіх суспільно-історичних та етнокультурних процесів, які відбувалися до моменту етногенезу перед утворенням даного етносу, а також – усі ті культурно-історичні події та міграції, що стають передумовою появи конкретного етносу; тобто все те, що випереджає зародження етнічного ядра народу, маючи певний вплив на майбутні етногенетичні процеси⁵.

За Т. Воропаєвою етногенез – це походження народу, перший етап його етнічної історії (або первинний момент зародження нового етносу), коли формується ядро етносу та його головні структуроутворюючі ознаки, які визначають його самобутність, оригінальність і несхожість на інші етноси. Індикатором зародження етносу, на думку Т. Воропаєвої, являється поява групи споріднених племен, які поступово інтегруються в етнотериторіальні спільноти, а пізніше – у сформований етнос. Для визначення початкової межі етногенезу Т. Воропаєва вводить поняття «етногонічний вузол» – «... складне сплетіння зв'язування родоплемінних спільнот в історично зумовленому, довготривалому, діючому на конкретній

¹ Там само. – С. 44–45.

² Там само. – С. 45.

³ Там само. – С. 177.

⁴ Там само.

⁵ *Воропаєва Т.* Теоретико-методологічний підхід до вивчення та становлення українського народу // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / *М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва та ін.* – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 8–9.

території процесі взаємного протягування та зміщування певного числа протоетнічних одиниць, внаслідок чого утворюється зав'язок (тобто початок, зачаток, основа, початковий стан розвитку етнічної спільноти) ядро нового етносу»¹.

Етногонічний вузол формується на основі вже існуючих етнічних компонентів, які створюють новий унікальний комплекс етновизначальних ознак (особливості мови, фізичного типу, матеріальної, соціальної і духовної культури). Системоутворюючим фактором цих ознак виступає українська етнічність (українськість). Етнічність, вважає Т. Воропаєва, це сукупність суб'єктивних і об'єктивних ознак, які відрізняють одну етнічну спільноту від іншої². Українська етнічність репрезентується в українськості. Українськість на початкових етапах етногенезу розглядається як «... унікальне поєднання культурно-специфічних рис, ознак, характеристик і установок, властивих для даної спільноти, які поділяються більшістю членів спільноти, спеціально фіксуються та передаються від покоління до покоління»³. На більш пізніх етапах етногенезу та протягом етнічної історії українськість постає як відносно цілісна адаптивно-еволюційна система ознак і диспозицій «... у якій органічно поєднані раціональні й ірраціональні, популяційно-спільнотні та спадкоємно-культурні начала»⁴.

Важливе місце у своїй праці Т. Воропаєва відводить поняттю культурогенезу, який розглядає як «... складний і багатолінійний процес зародження й послідовного розвитку культури як такої»⁵. Етногенез і культурогенез, на її думку, нерозривно пов'язані між собою. Бо культурогенез «... зумовлюється природно-географічними, господарсько-економічними та соціокультурними чинниками, а також психосоціальними чинниками та адаптаційними можливостями людей»⁶.

Т. Воропаєва наголошує, що правильне розуміння і використання поняття культурогенез дає можливість виявити наскрізну лінію геокультурного, господарського та соціокультурного розвитку етносу, що вкрай важливо при дослідженні етногенетичних процесів. Однією з головних ознак закінчення етногенетичних процесів, стверджує вчена, є поява колективної етнічної самосвідомості та колективної самоназви спільноти – етноніму, який фіксує усвідомлення людьми їхньої причетності до власного народу⁷.

Важливою умовою для утворення нового етносу є також етногенетична ніша – «... локальний регіон ойкумени, що має специфічні природно-географічні (сукупність клімату, рельєфу, вод, ґрунтового й рослинного покриву, тваринного світу) і геокультурні (зафіксовані в культурно-історичному досвіді місцевих спільнот особливості взаємодії з природним середовищем і способи культурної адаптації до нього) параметри, а також чіткі популяційно-спільнотні кордони»⁸.

Отже, підсумовує дослідниця, засадничими позиціями при дослідженні етногенезу будь-якого народу є утворення вузла етногонічного процесу, формування комплексу головних етновизначальних ознак, визначення перших носіїв цього комплексу, становлення етнічного ядра, окреслення етногенетичної ніші й етнічної території, простеження безперервності культурно-історичних процесів, а також наявність етноспадкоємної лінії неперервного розвитку народу⁹.

Т. Воропаєва виділяє декілька фаз етногенезу українців, який тривав з V по середину IX ст.

¹ *Воропаєва Т.* Теоретико-методологічний підхід до вивчення та становлення українського народу // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / *М.І. Обушній, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва* та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 8.

² Там само. – С. 22.

³ Там само. – С. 25.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 14.

⁶ Там само. – С. 15.

⁷ Там само. – С. 14–15.

⁸ Там само. – С. 18.

⁹ *Воропаєва Т.* Теоретико-методологічний підхід до вивчення та становлення українського народу / *Воропаєва Тетяна Сергіївна* // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / *М.І. Обушній, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва* та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 12.

Перша фаза етнogeneзу – це фаза «етногонічного зв'язування». Вона тривала з V по VII ст. В цей період був започаткований особливий вузол українського етногонічного процесу (початкова основа етнogeneзу) та відбулося формування ядра українського етносу. Етногонічний вузол утворився на ґрунті взаємодії східної частини склавинів і північної частини антів. Також відбулось приєднання до них іранських, тюркських і інших етнічних компонентів. Як наслідок цієї взаємодії «... утворюються перші проукраїнські племена, які поступово інтегруються в етнотериторіальні спільноти ...»¹.

Саме з утворенням етногонічного вузла починає поступово формуватися українська етнічність (українськість), яка виступає системоутворюючим фактором етновизначальних ознак.

Друга фаза етнogeneзу – це фаза етноплемінного розвитку (VIII – середина IX ст.). У цій фазі відбуваються накопичення та утвердження елементів давньоукраїнського етнокультурного комплексу. Також із цього періоду простежується неперервний розвиток етновизначальних ознак українців. Основа давньоукраїнського етнокультурного комплексу формувалася на землях Волині, Прикарпаття, Поділля, Київщини. Ці території створювали українську етногенетичну нішу. Носіями комплексу етновизначальних ознак були літописні племена волинян, деревлян, полян, уличів, тиверців, білих хорватів. Саме вони створили Райковецьку археологічну культуру кінця VII – початку X ст. Т. Воропаєва зазначає, що саме з цього часу можна виявити етнокультурну спадкоємність матеріальної культури. В кінці другої фази етнogeneзу відбувається активізація етноконсолідаційних процесів у межах праукраїнських племен і союзів племен, що призводить до виокремлення головного етнополітичного центра – Києва. Політична активність давньоукраїнських племен призвела до появи державного утворення «Руська земля» (у 60-ті роки IX ст.) Ядром цієї держави стають полянські землі. Етнонім поляни поступово виходить із ужитку і замінюється етнонімом «русь»². Отже, «закінченням етногенетичних процесів і початком етнічної історії українського народу можна вважати другу половину IX ст., коли постала держава «Руська земля» і почала утверджуватись колективна самоназва давньоукраїнської спільноти»³.

Таким чином за Т. Воропаєвою, етнogeneз українського народу розпочинається саме в V ст., в цей час формується етногонічний вузол і ядро українського етносу, яке має склавіно-антську основу. Завершується етнogeneз українців у середині IX століття з появою держави «Русь» і самоназви «русини». З середини IX століття починається етнічна історія українців, яка тривала до середини XVI ст. А з XVI ст. розпочинається етап національного розвитку, який триває і нині.

Аналізує основні концепції українського етнogeneзу й вчений Ю. Фігурний у книзі «Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі» (2010)⁴.

Досліджуючи основні концепції походження українського етносу, вчений наголошує на стрижневому аспекті цієї проблеми. На його думку, «... коли ми вивчаємо етнogeneз українців, [...] доводячи при цьому ідентичність цього процесу із загальноєвропейським, а значить, подібність загальносвітовим етнічно-формотворчим стандартам, тим самим ми будуємо міцне підґрунтя для становлення українця не як раба-малороса, чи хохла-кріпака, а як освіченого [...] громадянина сучасної європейської держави Україна. [...] Ось тому і кожен народ, який претендує на суверенне місце в цивілізаційному історичному процесі, хоче, щоб його інтелектуальна еліта дослідила свої витоки і створила власну родовідну

¹ Там само. – С. 419.

² Там само. – С. 421.

³ Там само.

⁴ Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Фігурний Юрій Степанович. – К., ННДІУ. – 2010. – 158 с.

книжку – етногенез своєї нації. Це і є одним із наріжних каменів надійного підмурівка потужної політичної нації й держави»¹.

Здійснений аналіз основних концепції українського етногенезу дозволив Ю. Фігурному прийти до висновку, що найбільш аргументованою є ранньосередньовічна концепція україногенезу². Основні положення ранньосередньовічної концепції походження українського народу Ю. Фігурний узагальнює таким чином: 1) етногенез українського народу почався в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV – на початку V ст., великий вплив на етнологічні процеси мало Велике переселення народів; 2) впродовж VI-VIII ст. відбувався тривалий процес зародження українського народу на українських етнічних землях; 3) у IX ст. розпочалося формування українського народу; 4) протягом X-XII ст. відбувається остаточне формування українського етносу³. Проте, наголошує дослідник, не можна порівнювати тогочасних праукраїнців і сучасних українців, бо це дві великі різниці, але «... їх більш-менш об'єднують такі головні етновизначальні ознаки: спільність мови, наявність певної власної етнічної території, безперервність етнокультурного розвитку, подібність традиційної культури, існування етнічної totoжності, самосвідомості й самоідентифікації, присутність подібних ментальних, антропологічних і психофізичних ознак, наявність спільної історичної пам'яті тощо»⁴. Поступальний розвиток тогочасних праукраїнців і призводить, врешті-решт, до виникнення сучасного українського народу.

Отже, Ю. Фігурний переконаний, що осягнення походження українського народу є надзвичайно важливою українознавчою проблематикою, оскільки кожна етнічна спільнота, яка претендує на суверенне місце в цивілізаційному історичному процесі, повинна мати об'єктивно обґрунтований родовід та науково вивірену концепцію етногенезу. На думку науковця, саме ранньосередньовічна концепція походження українців є найбільш аргументованою.

Таким чином, проаналізувавши концепції ранньосередньовічного етногенезу українців виявлено, що М. Грушевський у кінці XIX – на початку XX ст. заклав основи концепції ранньосередньовічного походження українського етносу. У своїх дослідженнях М. Грушевський довів цілісність та тяглість українського історичного процесу, безперервність і нерозривність української історії від її ранньої доби, через середньовіччя, аж до нового періоду історії України.

З'ясовано, що у радянські часи концепції ранньосередньовічного походження українців офіційною академічною наукою була визнані антиісторичними, і через це вони на теренах СРСР практично не досліджувалися. Лише Л. Терлецький у 60-80-ті роки XX ст. розробляє власну концепцію українського етногенезу, головні положення якої не оприлюднює. Його фундаментальна праця була видана вже за часів незалежної України. Л. Терлецький вважав, що саме своєрідні і однотипні умови життя, визначені хліборобством, сформували особливу черняхівську-антську культуру II-VII ст. н.е. у єдиний народ: антсько-праукраїнський, який став згодом творцем Києво-Руської держави і створив власну поляно-руську етнічну свідомість.

Виявлено, що після відновлення Україною незалежності теорії ранньосередньовічного етногенезу українського народу починають активно розроблятися провідними українськими науковцями. Одним із перших виклав свою нову концепцію українського етногенезу М. Брайчевський у 1993 році. Згідно з уявленнями вченого походження українського народу відбувається за такою схемою: анти – початкова Русь V- VII ст. – Київська Русь IX – XIII ст., а далі – поступальний і цілеспрямований розвиток української етнічної спільноти. На думку археолога В. Барана, племена склавинів, представлені Празько-Корчацькою культурою, та

¹ *Фігурний Ю.С.* Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Фігурний Юрій Степанович. – К., ННДІУ. – 2010. – С. 27.

² *Фігурний Ю.С.* Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі / Фігурний Юрій Степанович. – К., ННДІУ. – 2010. – С. 53.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 53–54.

антів, представлених Пеньківською культурою, інтегруються і в межах українського лісостепу утворюють етнокультурний симбіоз, представлений у VIII–X ст. Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Цей симбіоз і стає основою зародження українського народу. За Л. Залізником, культурно-історична безперервність розвитку конкретного етносу є визначальним показником його віку й часу зародження. Вчений також вважає, що неперервність етнокультурного розвитку на українських етнічних землях простежується з раннього середньовіччя, а саме з кінця V ст. Тому тяглість та безперервність розвитку в Північно-Західній Україні засвідчує існування одного етнічного організму від дулібів, склавинів та антів до сучасних українців. Г. Півторак стверджує, що історію українців як окремого етносу можна починати від середини I тис. н.е., тобто безпосередньо від розпаду праслов'янської етномовної спільності. С. Павлюк зазначає, що тяглість українського народу можна прослідкувати від останніх століть до нашої ери. За Т. Воропаєвою, етногенез українського народу розпочинається в V ст., а завершується у середині IX століття з появою держави «Русь» і самоназви «русини». А згідно з поглядами Ю. Фігурного, етногенез українців розпочинається в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV-V ст.

Отже, дослідивши праці прибічників ранньосередньовічного походження українського народу, можемо стверджувати, що, завдяки фаховим і обґрунтованим доказам, ця концепція на даний момент є найбільш аргументованою та в цілому відповідає загальноновизнаним світовим науковим вимогам і загальноєвропейським етногенетичним тенденціям. Водночас на академічному рівні ранньосередньовічна концепція походження українського народу залишається невизнаною, що не сприяє її визнанню та популяризації як в Україні, так і за її межами.

2.4. АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

Проблема походження українського народу в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. викликала і викликає посилену увагу як у середовищі фахових дослідників так і серед широкого українського загалу. Якщо пересічний українець прагне дізнатися в яких умовах і як розпочиналося народження і творення його народу, то вчені окрім цих питань намагаються прослідкувати закономірності й особливості українського етногенезу у контексті європейських і світових етногенетичних процесів.

За багатовікову історію українців побачила світ велика кількість наукових, науково-популярних, публіцистичних праць, у яких їх автори (фахівці й аматори) намагалися раз і назавжди вирішити питання: коли виник український етнос та які визначальні етапи він здолав під час свого народотворення. У своїх дослідженнях В. Хвойка, М. Грушевський, В. Щербаківський, М. Чубатий, Я. Пастернак, В. Петров, К. Гуслистий, В. Довженко, М. Брайчевський, Л. Терлецький, Л. Залізник, В. Баран, Г. Півторак, С. Павлюк, П. Толочко, О. Моця, П. Кононенко та інші вчені нагромадили значну кількість знань й уявлень про етногенез українців.

Зрештою, у кінці Другого – на початку Третього тисячоліття прийшов час фахово проаналізувати величезний масив наукової, науково-популярної, публіцистичної та публіцистично-художньої літератури з цієї проблематики.

У своїх працях Я. Ісаєвич, Л. Залізник, В. Баран, П. Толочко, О. Шакурова, А. Телегуз, В. Юрченко, Ю. Кириченко, К. Івангородський, О. Гончаров, Н. Юсова та інші дослідники намагалися зробити історіографічну оцінку етногенетичним дослідженням кінця XIX – початку XXI ст. Разом з тим, яскраво унаочнилася проблема відсутності комплексного фахового дослідження, яке посприяло б систематизації концепцій етнічного розвитку людності Давньої України.

Вивчаючи український етнос як один із важливих центрів українознавства, треба наголосити на стрижневому аспекті цієї проблеми, а саме – на етногенезі (походженні) українців. Чому ж вона нас так цікавить?

Фундатор сучасного українознавства, Петро Кононенко наголошує: «Розкриття українського етногенезу – це шлях до пізнання кожним свого органічного зв'язку з рідним народом, його природою, історією, мовою, культурою (а відтак – усвідомлення своєї як

особистості, так і всезагальності, а також як своїх прав, так і обов'язків, як джерел, мотивів, так і наслідків формування та діяння), а тим самим з землею, вселюдством, космосом, адже як ми бачим, і український етнос є наслідком як індивідуально-субстанціонального розвитку, так і багатоманітних впливів етносів Європи та Азії, що означає – їхнього соціального, духовного, психічного буття та культури. Це – найефективніший шлях до самопізнання та самореалізації, отже – до щастя»¹.

Ґрунтуючись на цих засадничих позиціях, а саме, вагомості й актуальності осягнення проблеми походження та формування українського етносу, протягом ХХ ст. виникло багато концепцій і теорій, автори яких намагалися розв'язати це архіважливе питання. З цього приводу автор навчального посібника «Українська етнологія» Борис Савчук зазначає: «Значний вплив на такі наукові пошукування мали ідейна заангажованість, пануючі загальнотеоретичні постулати, громадський романтизм чи консерватизм та інші характерні для тієї чи іншої епохи ідеологічні явища. Серед безлічі теоретичних конструкцій можна вирізнити принаймні п'ять основних концепцій формування (етногенезу) українського народу. Це: автохтонна, трипільська, ранньослов'янська, киеворуська та пізньосередньовічна. Умовність такого поділу, з одного боку, зумовлюється численними модифікаціями названих концепцій, а з другого – всередині кожної з них існують різні варіанти і течії»².

Ми погоджуємося з цією слушною думкою Б. Савчука, бо ж скільки людей – стільки думок, тим паче в середовищі науковців, де майже кожен себе вважає неординарною особистістю і креативним творцем оригінальних наукових парадигм і теорій.

Так, одним з перших, хто почав фахово вивчати проблему походження українського народу у відновленій Українській Самостійній Соборній Державі на початку 90-х рр. ХХ ст. був археолог Леонід Залізняк. У своїх перших етнологічних дослідженнях («Походження українського народу. – К., 1996»; «Від склавинів до української нації. – К., 1997»; «Первісна історія України. – К., 1999» та ін.) він (на той час, провідний науковий співробітник відділу етнології Інституту українознавства КУ імені Тараса Шевченка) виокремлює і аналізує чотири головні концепції етногенезу українців: пізньосередньовічна, киеворуська, ранньослов'янська і трипільська. На його думку, перша й остання є найбільш сумнівними. Зокрема він пише: «За пізньосередньовічною версією українці як етнос з'явилися не раніше XIV-XVI ст. внаслідок розбиття татарами єдиного давньоруського народу. Ця заідеологізована концепція відображає імперські претензії на історичну спадщину Київської Русі. В радянські часи вона базувалася на відомих тезах ЦК КПРС 1954 р. про святкування «возз'єднання» України з Росією. Виникає питання: як міг консолідуватися своєрідний її чисельний етнос саме в той час, коли його етнічні території були роздерті та поділені між різними агресивними сусідами (Польща, Литва, Угорщина, татари). Очевидно він формувався раніше, у більш сприятливий для цього час єдиної національної держави – Київської Русі»³.

Через деякий час, а саме на початку ХХІ ст. шановний дослідник у своїх наступних етнологічних працях («Від склавинів до української нації. Видання друге, доповнене. – К., 2004»; «Україна в колі світових цивілізацій. – К., 2006»; «Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008» та ін.) дещо корегує й уточнює своє концептуальне бачення проблеми формування українського етносу. Тому знаний етнолог Л. Залізняк наголошує: «Існує три найпопулярніші концепції походження українців, які тепер відстоюються з різним успіхом науковцями, політиками, романтичними аматорами: трипільсько-арійська (3-2 тис. до н. е.), ранньосередньовічна (VI-VIII ст.), пізньосередньовічна (XVI-XV ст.). На нашу думку, перша й остання концепції є більше заполітизованими і слабше аргументованими з наукової точки зору»⁴.

А у мережі Інтернет на веб-сайті «Вікіпедії» (українському домені всесвітньої електронної енциклопедії відкритого доступу) оприлюднюються такі основні погляди на цю

¹ Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1996.– С. 87.

² Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004.– С. 56-57.

³ Залізняк Л.Л. Походження українського народу. – 1996.– С. 3-4.

⁴ Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008.– С. 12.

проблему: 1) теорія «споконвічності» – українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років; 2) теорія автохтонності (М. Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання; 3) теорію «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-ті рр. ХХ ст.) – зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної древньоруської народності; 4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом¹.

Загалом, як слушно зауважує Б. Савчук, є й інші теорії походження українського народу, що будуються на основі комбінації різних етнотворчих процесів, які відбувалися у певному часі на нашій території, а також на основі антропологічних ознак, що з'явилися внаслідок кровозмішування. На такій основі, наприклад, ще в кінці ХІХ ст. виникла «азійська теорія», прихильники якої коріння слов'ян-українців шукали серед скіфо-сарматських племен та інших численних кочових народів, що почергово перебували на території України².

Враховуючи обмежений формат нашого дослідження, ми стисло проаналізуємо лише деякі, найбільш аргументовані й обґрунтовані концепції етногенезу українського етносу. Розглянемо їх у певній хронологічній послідовності: трипільсько-арійська, ранньосередньовічна, киеворуська, пізньосередньовічна.

Перша версія походження українців – трипільсько-арійська (чи трипільська й арійська теорії україногенезу). Так, трипільська концепція була започаткована наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним з перших дослідників трипільської культури (сучасна назва – археологічна енеолітична культура Трипілля-Кукутені чи трипільсько-кукутенська спільність, яка датується ІV-ІІІ тис. до н. е.) Вікентієм Хвойкою, який вважав її носіїв предками слов'ян, виходячи з того, що хліборобсько-скотарські племена заселяли споконвічно слов'янські землі між Дністром і Дніпром, а в їхньому повсякденному побуті, заняттях, віруваннях спостерігається багато подібних рис, споріднених з традиційною, духовною і матеріальною культурою слов'ян. Основні засади трипільської теорії сформулював археолог Ярослав Пастернак. Зокрема, у своїй видатній науковій праці «Археологія України» він пише: «Для східних слов'ян, для українців, розв'язуючою етнічною базою були трипільські племена. Безперервний, органічний розвиток їхньої культури, що з ходом тисячоліть не раз змінювала свій матеріальний вияв, можна добре простежити через культуру чорнолісько-білогородівську ранньої залізної доби, хліборобську т. зв. «скитів-орачів» Геродота, розвиненої залізної доби та «полів поховань» римської доби аж до ранньослов'янських та княжих часів»³. З цього приводу інший визначний український вчений Віктор Петрів наголошував: «Почнімо з Трипілля. Мова тодішньої людності нам невідома. Це примушує відмовитись від прямих етнічних визначень. Посилання на сталу осілість населення і безперервний розвиток землеробства в Наддніпров'ї від неоліту до згадуваних в літописі історичних слов'ян, як це робив Хвойка, не вирішує питання. Цього не досить, щоб називати трипільців далекими предками слов'ян і бачити в них найдавніших протослов'ян [тим паче пра-пра-праукраїнців; – Ю.Ф.]. Доводиться шукати інших шляхів і більш переконливої аргументації»⁴.

А сучасний вітчизняний дослідник Леонід Залізник зазначає: «Так звана Трипільська версія походження українців стверджує, що український етнос існував ще за часів трипільської археологічної культури, тобто 5-7 тис. років тому. В такому разі українська історія відразу стає винятком у загальноєвропейському історичному процесі, адже вік більшості народів помірної смуги Європи, які безпосередньо контактували з греко-римським світом, близько 1,5 тис. років. Прибічниками такої давності походження українців є, як

¹ http://uk.wikipedia.org/wiki/Етногенез_українців.

² Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 60-61.

³ Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 539.

⁴ Петров В.В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972. – С. 203.

правило, аматори, а не фахівці-науковці, адже фахівці розуміють неможливість коректно довести безперервність культурно-історичного розвитку на українських теренах від трипільської культури до відомих нам українців»¹.

Щодо арійської концепції етногенезу українців, то її прихильники переконані, що український етнос є прямим спадкоємцем прааріїв, себто індоєвропейців (однієї з найдавніших етномовних спільнот Homo Sapiens), які у IV-III тис. до н. е. рушили з українських причорноморських степів на схід і десь, ймовірно, в середині II тис. до н. е. оволоділи землями Північної Індії та Ірану. Взагалі, трипільська й арійська версії українського етногенезу дуже між собою взаємопов'язані. Так, один із сучасних adeptів цих споріднених концепцій, особливо трипільської, археолог і міфотворець Юрій Шилов у своїх багаточисельних книгах, зокрема, й у праці «Праісторія Русі XX тис. до н. е. – I тис. н. е.» стверджує, що історія почалася в Аратті, державі, яка виникла в долині Дунаю вже в VII тис. до н. е., а між серединами VI-V тис. до н. е. її центр змістився в Дунайське-Дніпровське межиріччя, де став відомий згодом під умовною науковою назвою «археологічна культура Кукутені-Трипілля», й саме тут, головним чином на території сучасної Черкащини, традиція Арати проіснувала аж до часів Русі, до складу якої, за свідченням арабських мандрівників IX-XI століть, входило князівство Арсанія зі столицею Артою². Щодо взаємовідносин т. зв. «трипільців» і «арійців», то, на думку Ю. Шилова, перші стали для останніх духовними наставниками і культуртрегерами: «Таким чином, розвинений Аріан та його апофеоз можна ототожнювати з Оріяною – яка мала араттську основу, сполучену зі значними арійськими впливами. Сутність оріан-аріїв полягала не в етнічній, расовій чистоті – а в державотворчій тенденції (зорієнтованій на Арату, як на вищий взірець)³.

У свою чергу, один із модерних і модних (його книги друкуються і передруковуються багатотисячними накладками) промоутерів арійської теорії українського етногенезу науковець (доктор економічних наук, професор) і письменник Юрій Канигін у праці «Шлях аріїв» та в інших своїх книгах переносить т. зв. «арійські міфи» на українські терени, доводячи, голослівно і бездоказово, що людство саме з України отримало мову санскрит, писемність, землеробську культуру й інші вагомні здобутки цивілізації⁴. Грунтуючись на цих псевдонаукових і пустопорожніх твердженнях, він пропагує ідею духовної вищості аріїв-орачів, але разом з тим Ю.М. Канигін іноді дискутує з цього приводу з Ю.А. Шилівим. Зокрема, Юрій Михайлович наголошує: «Україна звичайно, не є «прабатьківщиною аріїв», як дехто вважає [Шилов Ю. Прародина ариев: История, обряды и мифы. – К., 1995.– Ю.Ф.]. Арії вийшли з півночі, їхня прабатьківщина – «за хребтами Рифейськими». Вони прийшли на українські землі і започаткували тут першу цивілізацію людства – «орійську», хліборобську цивілізацію. Це питання потребує подальшого вивчення. Як виявляється, Трипілля було першою цивілізацією не тільки в генетичному, а й хронологічному плані. Уже 7 тисяч років тому в ареалі Дніпра-Дністра мали місце компактні поселення «Майданецького типу», була писемність – дві головні ознаки цивілізації. І вам українцям, про це потрібно знати, цим потрібно пишатись і докладати зусиль, щоб про це знав весь світ. Отже, арії заснували Трипілля, інші цивілізації після потопної епохи (Аркаїм, Андронівська культура, цивілізації в долині Гангу тощо). Важливо те, що всі вони були «хліборобські», пов'язані з обробитком (оранкою) землі»⁵.

Таким чином, кандидат історичних наук, «народний академік» Ю. Шилов переконаний, що саме трипільська Арата була першою цивілізацією людини розумної і з часом сприяла культурному і економічному становленню арійської Аріани (Оріяни), тоді як доктор економічних наук, професор Ю. Канигін вважає, що навпаки – якраз арії стали фундаторами найпершої післяпотопної цивілізації – орійського Трипілля, яке невдовзі розповсюдило цивілізаційну естафету по величезних географічних обширах Євразії.

¹ Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008.– С. 31.

² Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н.е. – К., 2002.– С. 11-12.

³ Там само.– С. 39.

⁴ Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. – К., 1997.– С. 88-102.

⁵ Канигін Ю.М. Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. – К., 1997.– С. 94.

На противагу цим дослідникам, видатний український вчений, археолог, етнолог, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Володимир Баран, який скептично оцінює напрацювання й аргументацію прихильників трипільської та арійської концепцій: «Їхнім авторам притаманна надмірна емоційність, проповідь винятковості та месіанства українців. Такі публікації не тільки вводять читача в оману, а й викликають настороженість і навіть вороже ставлення до української науки. Бо хто ж з наших близьких чи далеких європейських сусідів хоче бути нащадками меншовартісних предків. Тим паче, що загальновідомо (або має бути відомо), що з найдавніших часів європейські народи знаходились у взаємозв'язку та взаємозалежності, переживаючи ті самі, або подібні стадії соціально-економічного, культурного та етнічного розвитку. А можливо, нас навмисне втягують у безплідні дискусії про те, чиї предки давніші та кращі, щоб відвернути нашу увагу від розв'язання справді життєво важливих проблем нашого історичного буття?»¹.

З цією позицією солідаризується доктор історичних наук, фаховий археолог і етнолог Л. Залізник стверджує: «Арії – один з багатьох етносів східної, індо-іранської гілки індоєвропейської сім'ї народів. Тому значно більший ступінь спорідненості з аріями мали скіфи або сармати, чия мова також належала до іранських. Нашадками аріїв можна вважати й інші народи східної індоєвропейців – таджиків та саків у Середній Азії, носіїв мови хінді та урду в Індії пустунів в Афганістані, персів в Ірані, аланів та осетинів на півдні Східної Європи та Кавказу тощо. Переважна більшість академічних учених визнає спорідненість згаданих народів з аріями, але вважає останніх своєрідним окремим народом... Отже, «арії» («арійці»), які так часто згадуються в аматорських версіях походження українців, – це інша гілка індоєвропейців, аніж та, до якої відносяться слов'яни... Трипільська та арійська версії походження українців є типовим прикладом історичної міфотворчості, бо надто погано аргументується науковими фактами. Вона є породженням, з одного боку, щирого патріотизму та зрозумілої недовіри до офіційної науки, а з іншого – постколоніального комплексу меншовартості й аматорства. Користь для України від цього суперпатріотичного, але псевдонаукового жанру сумнівна, а шкода – очевидна. Окрім дезорієнтації громадськості, відбувається дискредитація української історичної науки»².

Таким чином, трипільсько-арійська версія походження українців (чи трипільська й арійська теорії україногенези) переважною більшістю сучасних українських вчених-професіоналів (в тому числі й авторами цієї монографії) обґрунтовано вважається найбільш міфологізованою і найменш науково верифікованою (підтвердженою). Її прихильники, насамперед, оперують не достовірними науково-обґрунтованими фактами, а безпідставними припущеннями, вигадками, гіпотезами, які базуються передусім, на урапатріотичних мареннях і фантазіях. Всі ці добре розтиражовані міфи і побрехеньки про Україну як колиску світової цивілізації, про месіанство українців тощо, лише шкодять українському народові та декласують вітчизняну науку як у самій Україні, так і поза її межами. Особливо це на руку як російським шовіністам, так і фаховим академічним ученим Росії, що не втомлюються коментувати такі «наукові досягнення незалежної України», хоча у них самих є дуже багато власних шилових і канигіних.

Друга концепція етногенезу українського етносу – ранньосередньовічна. Біля її джерел перебували видатні українські вчені: Михайло Максимович, Микола Костомаров, Михайло Грушевський та інші. Зокрема, у своєму полемічному листуванні з М. Погодіним М. Максимович спростовує претензії росіян на етнічні українські терени та виняткове право великоросів на спадщину Київської Русі. М. Костомаров, у свою чергу, зазначав, що початок суттєвих відмінностей і поділ слов'ян на окремі народності розпочався ще у сиву давнину, при цьому він наголошував про неодноразовість утворення українців (малоросіян) і росіян (великоросів). Він був переконаний, що в період удільно-вічового укладу, народна загальноруська стихія виступає на історичну арену в сукупності шести головних народностей, а саме: південноруської, сіверської, великоруської, білоруської, псковської і

¹ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005.– С.5.

² Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008.– С. 29–32.

новгородської¹. Проте, справжнім фундатором ранньосередньовічної версії походження українського етносу безсумнівно став М. Грушевський. Зокрема він стверджував: «Порогом історичних часів для українського народу можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи; його жите не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків передісторичного житя. Порівняне язикознавство слідить їх по язиковому запасу, а пізнійші історичні й археологічні дані допомагають контролювати його виводи і доповнюють в цілім ряді пунктів... Розселенне українсько-руських племен на своїй нинішній території припадає якраз на початки його історичного житя. Століття безпосередно по с'єм розселенню приготовляють організацію Руської держави, що служить головним змістом першого періоду історичного житя українського народу»²

Таким чином, М. Грушевський вважав, що вже з середини I тис. н. е., а якщо більш точніше – з IV ст. можна розпочинати хронологічний відлік існування як самодостатньої етнічної спільноти – українського народу та його безперервного етногенетичного розвитку від антів до модерних українців, саме тому, на його переконання, за часів Київської Русі вже існував і розвивався цілком сформований «український нарід».

Л. Залізник ось так оприлюднює її засадничі положення: «Найбільш переконливою і науково аргументованою, на мою думку, є ранньосередньовічна (ранньослов'янська) версія походження українців [VI-VIII ст. – Ю.Ф.]. Її прибічники вважають, що вік українського етносу становить близько 1500 років – стільки ж, скільки мають в середньому всі народи, сформовані в загальноєвропейському історичному процесі. Головним аргументом на користь цієї наукової концепції є безперервність етнічного, культурного та історичного розвитку на українських етнічних землях з середини I тис. н. е. до нашого часу. Це відповідає загальним закономірностям етногенезу в помірній смузі Європи. Саме в середині I тис. зароджується переважна більшість європейських етносів, чії землі лежали вздовж північного кордону Римської імперії, яка визначально вплинула на європейську цивілізацію у ранньому середньовіччі. Після великого переселення народів та падіння Риму в V ст. ситуація в Європі стабілізувалася. Тому саме з цього часу простежується безперервний розвиток не лише українців, але й інших народів, розташованих у зоні безпосереднього впливу Римської імперії – французів, іспанців, англійців, німців, румунів, чехів, поляків»³.

Чому саме середина I тис. стала тим визначальним часовим рубежем, від якого розпочинає свій відлік модерна європейська етнічна історія, в тому числі й українська? Тому, що якраз тоді розпочалося т. зв. Велике переселення народів – величезні геополітичні міграції та масові вторгнення войовничих народів на терени Римської імперії, які відбувалися в Європі у IV-VII ст. і були спричинені розпадом родоплемінного ладу народів, які перебували на своєрідній стадії суспільного розвитку (т. зв. «військової демократії»). Весь цей процес супроводжувався збільшенням чисельності та фахового зростання військових дружин та прагнення військової аристократії на чолі зі своїми ватажками до захоплення нових земель і військової здобичі, швидкий приріст населення (т. зв. «демографічний вибух»), який при екстенсивному характері ведення господарства збільшував потребу у наукових пасовиськах і орних землях. Поштовхом до нього стали масова навала гунів, які близько 370 р., переправившись через Волгу, вторглися у Північне Причорномор'я, а сама доба Великого переселення народів починається у 375 р, коли гунни разом з аланами, які до них приєдналися, вщент розбили готів (т. зв. «державу Германаріха»), тим самим підкоривши більшу частину остготів та інші народи, у тому числі й антів. У 410 р. вестготи під керівництвом Аларіха I захопили Вічне місто – столицю колись могутньої Римської імперії, а невдовзі на європейських теренах постала ціла низка т. зв. «варварських королівств» – Тулузьке, Бургундське, Франкське та ін. Врешті-решт, у 476 р. ватажок скирів Одоакр скинув останнього малолітнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августа. Завершальний етап Великого переселення народів належить до VI-VII ст. і

¹ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Спб., 1872. – Т. I. – С. 21.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Том I. До початку XI віка. – Нью-Йорк, 1954. – С. 19.

³ Залізник Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – С. 33.

тісно пов'язаний зі слов'янською колонізацією Подунав'я та Балкан, де згодом виникли нові державні утворення слов'ян – Болгарія, Хорватія, Сербія, Велика Моравія. Отже, Велике переселення народів кардинально змінило тогочасну етнічну, геостратегічну і геополітичну карту Європи, призвело до знищення Західної Римської імперії, пришвидшило реформування й оновлення Східної Римської імперії (Візантії) та започаткувало процеси зародження і формування багаточисельних європейських народів, зокрема, й українців та їх державних утворень¹.

З цього ж приводу В. Баран наголошує: «Історичне значення Великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які створили основу для формування сучасних слов'янських народів... Виходячи з археологічних джерел, склавини та анти, представлені Празько-Корчацькою та Пеньківською культурами, стали предками українського народу»².

З цією думкою солідаризується Л. Залізняк: «Велике переселення народів у IV-V ст. призвело до падіння Римської імперії та докорінних змін на етнополітичній карті Європи, в тому числі й України. У кінці V ст. на Волині чи Прикарпатті постала перша достовірно слов'янська етнічна спільнота, відома сучасним археологам під назвою празької культури, а тодішнім візантійським хроністам – як склавини... Південніше склавинів, у лісостепах між Прутом та Дінцем у V-VII ст. жили слов'янські племена антив (пеньківська культура). Північна їх частина злилася зі склавинами, західна пішла на Балкани, а східна просунулася на північ у балтське середовище, на Десну та Верхній Дніпро. Тут у V-VII ст. постала балто-слов'янська колочинська спільнота. У VIII ст. під впливом нових переселенців з Київського Подніпров'я та Волині вона трансформувалася в літописні племена кривичів та радимичів – безпосередніх предків білорусів та далеких предків росіян... Тяглість етноісторичного розвитку на українських етнічних теренах між Середнім Дніпром і Карпатами від склавинів Волині V ст. через лука-райковецьку культуру до південних русичів IX-XIV ст. і далі до козацької України дає підстави поглибити коріння українського етносу до кінця V ст. до н. е.»³.

Разом з тим провідні вітчизняні вчені, які фахово досліджують етногенез українців і є прихильниками ранньосередньовічної концепції походження українського етносу, дещо по-різному трактують деякі її положення. Так, В. Баран стверджує: «Таким чином, у VI-VII ст. на великій території від Дніпра до Одри існували чотири ранньосередньовічні слов'янські культури (Колочинська, Пеньківська, Празько-Корчацька, Дзедзіцька)... Слов'янська матеріальна культура в цей час зберігає свою внутрішню єдність. Вона проявляється в поховальному обряді, певних формах ліпного посуду, наявності заглиблених жител. Разом з тим, усі чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають свою специфіку, яка дає змогу розглядати їх як окремі культури, що належали різним племінним групам слов'ян. Вони є джерелом для вивчення історичних процесів венеців, склавинів та антив... Усе це приводить до важливого принципового висновку щодо самотності розвитку кожної з груп слов'янських пам'яток. Вони не привнесені в готовому вигляді з одного регіону в інший. Результати археологічних досліджень доводять, що вже в V – на початку VI ст. існували синхронно чотири групи слов'янських пам'яток, які представляють окремі племінні об'єднання, причому кожне з них займає певну територію. Вони склалися після розгрому наприкінці IV ст. причорноморських готів гунами»⁴.

У свою чергу Л. Залізняк зауважує: «Отже, слов'яни V-IX ст. (корчацька, пеньківська, лука-райковецька археологічні культури) насправді були праукраїнцями. Вважаю, що в історичній науці поняття «ранні слов'яни» є абстрактним і далеким від реальності, так само, як поняття «слов'яни» в етнології. Іншими словами, такого народу («ранні слов'яни» чи «слов'яни») ніколи не було, як не існувало іранського, германського чи романського «загального етносу», а існували окремі конкретні народи цих мовних груп. Наприклад,

¹ Фігурний Ю.С. Український етнос у просторі й часі: українознавче дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. – К.: ННДІУ. – 2009. – С. 358-359.

² Баран В.Д. Київ, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007. – С. 30-31.

³ Залізняк Л.Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – С. 44-45.

⁴ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу. – К., 2005. – С. 77,82.

ніколи не існувало «германців взагалі», а були франки, готи, гепіди, вандали, так само не існувало «іранців взагалі», натомість були перси, скіфи, сармати, алани, осетини. Зауважимо, що згадану балто-слов'янську колочинську людність, яка жила на Верхньому Дніпрі в V-VII ст. не можна називати прабілорусами чи праросіянами. Це був лише той субстрат, який під впливом численних хвиль переселенців з праукраїнської Волині та Київщини лише у X-XII ст. трансформувався в прабілорусів та праросіян... Український етнос почав формуватися дещо раніше, а саме в V-VII ст. на теренах Північно-Західної України. Пояснюється це перш за все його близькістю до центрів античної цивілізації, впливи якої були потужним каталізатором культурно-історичних процесів у всій ранньосередньовічній Європі. Якщо колочинська культура перш ніж трансформуватися в білоруський та російський етноси зазнала значних зовнішніх впливів як від згаданих мігрантів з півдня, так і від автохтонних балтських та фінських племен, то людність празької та лука-райковецької культур Волині V-IX ст. розвивалася без суттєвого впливу зовнішнього етнокультурного фактора. Внаслідок її саморозвитку постав український етнос. Тобто слов'янські племена Північно-Західної України другої половини I тис. н. е. можна назвати праукраїнцями... Отже, слов'яногенез виглядає як відгалуження окремих слов'янських етносів від праукраїнського етнокультурного дерева, що з кінця V ст. розвивалося між Середнім Дніпром, Східними Карпатами та Прип'яттю»¹.

Таким чином, ранньосередньовічну концепцію походження українського етносу багато сучасних вітчизняних науковців вважає найбільш аргументованою і прийнятною. На її користь свідчить як просторовий чинник, а саме те, що ймовірна слов'янська прабатьківщина частково збігається з осердям українських етнічних земель (Волинь, Київщина, Прикарпаття, Поділ), так і часовий фактор – тому що саме з середини I тис. н. е. можна фахово простежити безперервність етнотворчих процесів на теренах України аж до початку III тис.

Третя концепція етногенезу українського народу – киеворуська (давньоруська). Її фундатором і репрезентантом є кандидат історичних наук, колишній провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ імені М. Рильського НАН України Василь Балушок. У багатьох своїх публікаціях, особливо у монографіях «Етногенез українців» (2004) і «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія» (2008) він послідовно досліджує тему походження українського етносу, в тому числі об'єктивні причини, передумови виникнення, механізми формування, основні етапи його становлення та завершення україногенезу. На його думку, дві існуючі на сьогодні контроверсійні версії походження українців – патріотична (до неї В. Балушок відносить, і трипільську, і ранньосередньовічну) й антиукраїнська (пізньосередньовічна), однаково далекі від дійсного стану речей і зумовлені вони винятково політико-ідеологічними чинниками. Саме тому вчений переконаний: «Актуальність вивчення етногенезу українців підсилюється тим, що й досі українська наука не створила базованої на фактах задовільної версії походження українського народу. Ми маємо лише напрацювання вчених кінця XIX – початку XX ст., деякі наукові досягнення другої половини XX ст., а також кілька патріотичних, проте бездоказових варіантів версії походження українського етносу, а паралельно – модифіковану відповідно до нових умов, переважно за рахунок введення нових термінів, радянську концепцію «спільної колиски». Практично не виявленими лишаються причини, що зумовили появу українського етносу, не встановлено, коли ж конкретно починається етногенез власне українців, не розкрито механізми етногенетичного процесу, що привели до появи на історичній арені українського народу. Так само не визначені етапи становлення українського етносу, а також чіткі ознаки, які б вказали на час, коли даний етнос уже можна вважати таким, що відбувся»².

В. Балушок стверджує, що етногенез будь-якого народу, зокрема й українського, протікає наступним чином: спочатку йде процес утворення етногенетичної ніші (під нею науковець розуміє локальний регіон ойкумени, який виділяється з-поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками, і

¹ *Залізник Л.Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – С. 45-47

² *Балушок В.Г.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла церква, 2008. – С. 6.

який, будучи об'єднаним єдиною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, утворює певну цілісність), потім виникнення внаслідок її дії відповідної етнічної культури, за допомогою якої дана людська популяція й пристосовується до умов цієї ніші, а через деякий час – формування під впливом даної етнокультури, а також системи інформаційних комунікацій, що об'єднують територію даної ніші, самосвідомості (з усіма її особливостями і рівнями, відзначеними вище), спільної для всіх членів даної спільності і відмінної від самосвідомостей сусідніх людських спільнот¹. Головні положення концепції В. Балущка: 1) із завершенням формування української етногенетичної ніші, що припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н. е., бере початок етногенез українців; 2) перед утворенням Київської Русі на території України формується протоукраїнська метаєтнічна спільність, що складається з окремих етносів племінного типу (співплемінностей полян, хорватів, тиверців, уличів, волинян; можливо, також дулібів і бужан, якщо це не попередні назви волинян; древляни, західні сіверяни та південні дреговичі до цієї спільноти входили, очевидно, лише частково; 3) утворення в кінці IX-X ст. Київської Русі, у межах якої було об'єднано кілька етногенетичних ніш (зокрема, українську й ті, що утворилися на територіях Росії й Білорусі), повернуло етногенетичний процес на теренах України в дещо іншому напрямку, а також певною мірою загальмувало його, оскільки протоукраїнська метаєтнічна спільність увійшла до складу метаєтнічної спільності більш високого порядку, що охопило все слов'янське населення Київської Русі (в СРСР її охрестили «давньоруською народністю»), проте розгортання удільної роздробленості в кінці XI-XII ст. знову «запускає» етногенетичний процес і приводить до формування на території України (як і Росії, Білорусі, а також інших, зокрема, європейських країн) цілого ряду земельно-територіальних етнічних спільнот (русь (кияни), чернігівці, галичани, володимирці (волинці), дрібна спільнота болохівців, а також периферійні – турівці та сіверяни), які виникають (з деякою корекцією) на основі давніх етнічних спільнот племінного типу, а їх сукупність визначити як українську метаєтнічну спільність, що існувала в XI – середині XII ст., тобто тоді існував не єдиний український, а кілька українських (з певною долею умовності) етносів, точнісінько як у більшості країн тогочасної Європи; 4) в останній чверті XII ст. на території Південної Русі знову складається етнополітична спільність у формі двох інтеграційних центрів – Галицько-Волинського і Чернігівського об'єднаних боротьбою за Київ, також у цей час формується загальнопівденноруська етнічна протоінтелігенція (верства книжників), яка формує загальнопівденноруську етнічну самосвідомість, а наслідком всіх цих процесів стало завершення в основному в кінці XII – на початку XIII ст. формування єдиного українського етносу в Південній Русі, що відповідала в той час нинішній Україні².

Розпочинаючи критичний аналіз т. зв. киеворуської (давньоруської) концепції В. Балущка, ми зразу ж хочемо наголосити на двох суттєвих, на наш погляд, факторах, які вплинули на її появу. Суб'єктивний – зрозуміле бажання будь-якого дослідника реалізувати себе як особистість, створити власну наукову школу, концепцію, гіпотезу тощо, тобто мати свою версію чого-небудь, ніж бути пересічним прихильником загальновизнаних концепцій. Об'єктивний – з більшості сучасних вітчизняних дослідників, які займаються проблематикою походження українського етносу та його етнічної історії, етнолог-етнограф В. Балущок дійсно вирізняється т. зв. «академізмом» – знанням джерельної бази, літератури, теорії, методології, наукової термінології щодо досліджуваної ним теми. Особливо, коли читаєш: «слідом за етнологами московської етнологічної школи, ми визначаємо етнос як...»³.

Але, коли неупереджено прочитати фактаж і аргументацію В. Балущка, то враз спадає полуда з очей і разом з професійною аналітикою дослідник нам безсоромно намагається нав'язати догматичну радянську методологію стосовно етнічної проблематики, з якою він так широко, нібито дискутує. До речі не було в СРСР етнологів і московської етнологічної школи, а були етнографи і московська етнографічна школа, а якщо для В. Балущка етнологія

¹ Там само.– С. 48–79.

² Там само.– С. 281–282.

³ Там само.– С. 37.

і етнографія – це одне і теж, то йому треба було аргументувати свою позицію не одним абзацом в посиланні¹, а дещо докладніше.

А тепер по суті питання – концепції В.Балушка. Ми переконані, що всі ці «етногенетичні ніші» «українська етногенетична ніша», «протоукраїнська метаєтнічна спільність», «українська метаєтнічна спільність», «загальнопівденноруська етнічна протоінтелігенція» тощо є лише суто формальним псевдонауковим «тюнінгом» за допомогою якого вчений намагається надати вагомість і новизну своїй нібито незалежній, оригінальній і науково верифікованій концепції походження українського етносу, яка насправді є лише дещо модернізованим варіантом, точніше декоративним оздобленням («тюнінгом») комуно-тоталітарної пізньосередньовічної теорії етногенезу росіян, українців, білорусів.

В. Балушок, характеризуючи праці «відомого археолога В. Барана» відкритим текстом пише: «Зроблені ним на основі власних досліджень і підкріплені конкретним матеріалом висновки про те, що різні східнослов'янські народи сформувалися на базі різних племінних груп давніх слов'ян, для яких були властиві дуже значні етнокультурні відмінності, вважаємо одним з найвидатніших досягнень української науки у вивченні етногенезу українців»². А в іншому місці цієї ж праці, він стверджує, що патріотична версія, в тому числі і її ранньосередньовічний варіант (прихильником якої, без сумніву, є В. Баран – Ю.Ф.) далека від дійсного стану речей і зумовлена винятково політико-ідеологічними чинниками³. Тому виникає логічне запитання, коли В. Балушок щирий, тоді, коли хвалить (прямо), чи критикує (опосередковано) того ж В. Барана? То де ж наукова істина, де правда? Сам же В. Балушок і відповідає на наше риторичне запитання: «А правда, як відомо, завжди знаходиться десь між крайнощами»⁴.

За В. Балушком початок етногенезу українського народу припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н. е., в перекладі на зрозумілу рідну мову – на VIII-IX ст., а саме, майже на час утворення Київської Русі. Тоді ж на території України формується протоукраїнська метаєтнічна спільність, що складається з т. зв. «літописних племен». Утворення Київської Русі в кінці IX-X ст. загальмувало, на думку дослідника, український етногенетичний процес, і лише розгортання удільної роздрібленості знову активує цей процес і призводить до створення української метаєтнічної спільності, що існувала в IX – сер. XII ст., і яка в собі нараховувала кілька українських етносів. Врешті-решт, їх взаємодія, а саме галичан і чернігівців, при посильній участі русів (киян) [наше вітання В. Барану, який не визнає існування русів – Ю.Ф.], волинців та ін. Завершилася в основному в кінці XII – на початку XIII ст. формуванням єдиного українського етносу⁵.

Отже, по-перше, В. Балушок розпочинає відлік етногенезу українців приблизно у середині VIII ст. (750-ті рр.) і завершує його на початку XIII ст. (1230-ті рр.), а разом цей процес нараховує майже п'ять століть (480 років). В принципі не погано, але недостатньо для того, щоби представити розмірений еволюційний розвиток українського етносу стрімким реактивним польотом. Все ж таки, за такий проміжок часу, не може повноцінно сформуватися будь-яка етнічна спільнота, зокрема українська, яка згодом успішно витримає багатовіковий період роз'єднаності і асиміляційних потуг панівних етносів (угорців, поляків, литовців, молдаван, росіян, румунів, мадяр, чехів тощо) та їх державних утворень. По-друге, якщо в XI – сер. XII за В. Балушком вже існувало кілька українських етносів, то той час, за який вони інтегрувалися в єдиний український народ (близько 100 років), є недостатнім, щоби зберегти його від подальшої дезінтеграції до попереднього стану, а якщо ще й врахувати фатальну роз'єднаність українців протягом XIII-XX ст., то мав у підсумку сформуватися не один український етнос, а декілька, як наприклад, румуни і молдавани. Проте, попри всі негаразди, пройшовши всі горнила випробувань, на початку XXI ст. ми маємо єдиний український народ (який, в свою чергу, має деякі гострі проблеми, як

¹ Там само.– С. 39–40.

² Там само. – С. 45–46.

³ Там само. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 6.

⁵ Там само. – С. 281–282.

наприклад, існування т. зв. російськомовних українців, політико-деструктивна діяльність т. зв. «закарпатських русинів», тотальна асиміляція етнічних українців за межами України тощо) та декілька етнографічних його субетносів (бойки, гуцули, лемки). По-третє, якщо переважна більшість вітчизняних дослідників переконливо вважає Київську Русь – праукраїнською державою, яку консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці, як безпосередні предки сучасних українців, то, в свою чергу, В. Балушок не виявив у Давній Русі ні українців, ні давньоруську народність¹, а метаєтнічну спільність «більш високого порядку, що охоплювала все слов'янське населення Київської Русі (в радянські часи її охрестили «давньоруською народністю»)»². Виникає знову логічне запитання, коли В. Балушок пише правду про давньоруську народність, коли заперечує її існування, чи коли стверджує, що вона була, тільки називає її іншим «мудр'яним» терміном? Так з ким Ви пане Балушок?

Таким чином, неупереджено проаналізувавши киеворуську (давньоруську) концепцію В. Балушка, ми прийшли до висновку, що її автор, вщент розкритикувавши за його класифікацією патріотичні концепції етногенезу українців (насамперед, трипільську і ранньосередньовічну) і проросійську версію (пізньосередньовічну), намагається створити своє власне бачення цих процесів – т. зв. киеворуську (давньоруську) гіпотезу. Проте, після прискіпливого аналізу, ця версія не витримує критики, тому що є не тільки механічним поєднанням ранньосередньовічної і пізньосередньовічної версій походження українського народу, а ще й здобутків і напрацювань т. зв. «московської етнологічної школи», і, врешті-решт, за всім цим нагромодженням фактів, теорій, аналітики та протиріч втрачається об'єктивність і починає домінувати суб'єктивність й упередженість В. Балушка.

Четверта концепція етногенезу українців – пізньосередньовічна. Її суть полягає у доведенні гіпотези, що в IX-XIII ст. існувала єдина давньоруська («древнерусская») народність, яка утворилася й розвинулася в часи Київської Русі на базі т. зв. східнослов'янських літописних племен, проте зі зникненням Давньої Русі з геополітичної карти світу, внаслідок монгольської агресії та анексії більшості її земель Польським королівством і Великим князівством Литовським, єдина давньоруська народність хоча і припинила своє існування, але стала тим спільним коренем, із якого в післямонгольські часи почали розвиватися три братні народи – російський, український і білоруський. Щодо українців, то довготривалий процес виокремлення їх як самобутнього етносу розпочався у XII-XIII ст., а завершився лише не раніше XIV-XVI ст. Чому радянська заідеологізована історична наука так підтримувала цю концепцію? Тому що, комуністичні ідеологи планували створити нову «прогресивну» етнічну спільноту людей т. зв. «радянську», за своєю глибинною сутністю – комуноімперську, й для того шукали схожі прецеденти в минулому. Саме тому існування т. зв. «давньоруської народності», її розпад і наступне об'єднання спочатку в Московському царстві, потім у Російській імперії, й, врешті-решт, у СРСР трактувалося як прогресивне явище в ім'я утвердження тоталітарної імперії за допомогою покірних виконавців – радянських людей.

Витоки цієї концепції сягають ще часів Російської імперії, коли в другій половині XIX ст. представники великодержавницької школи стали трактувати у своїх працях малоросів (українців) як субетнос російського із незначними регіональними відмінностями від останнього, тим самим заперечуючи їх самобутність і неповторність. У середовищі науковців ця заідеологізована гіпотеза була знана як «теорія колбочки». Друге дихання вона отримала в радянські часи, спочатку в 30-х, а вже в 50-х рр. XX ст. ця теорія утвердилася остаточно як офіційно визнана в науці і суспільстві тогочасними комуністичними ідеологами. Цьому визнанню посприяла публікація в 1954 р. офіційного партійного документу «Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», який призупинив будь-які наукові дослідження щодо давньоруської народності. Головним її творцем був В. Мавродін, який у низці своїх праць, зокрема у монографії «Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности». – М., 1971, обґрунтував основні

¹ Там само. – С. 6.

² Там само. – С. 281.

положення цієї концепції. У другій половині ХХ ст. вона набула офіційної теорії етнонаціонального розвитку східнослов'янських народів (росіян, українців і білорусів), і саме на її фундаменті, опираючись на ідею інтернаціоналізації, комуно-радянська влада намагалася реалізувати на практиці теорію створення єдиної історичної спільності людей – «радянський народ», що мав сформуватися шляхом злиття всіх соціалістичних націй. Після ліквідації СРСР, концепція давньоруської народності залишається панівною в академічних колах Російської Федерації і Білорусі та й в Україні вона має багатьох прихильників (П. Толочко, М. Котляр, О. Моця та ін.). У своїй монографії «Древняя Русь» у 1987–р. П. Толочко так характеризував давньоруську народність (цитуюмо мовою оригіналу): «Древнерусская народность была настолько монолитным этническим образованием, что даже в условиях чужеземного господства – сначала монголо-татарских ханов, а затем литовских князей, польских и венгерских королей – в разных частях бывшей территории Древней Руси сохранялось очень много общего в языке, культуре, быте, обычаях, традициях. Восточнославянские народы – русский, украинский и белорусский, этнической основой которых явилась древнерусская народность, в одинаковой степени унаследовали черты блестящей культуры Древней Руси IX–XIII вв.»¹. В іншій своїй книзі «Київська Русь», але вже в суверенній Україні, у 1996 р. підсумовуючи етнічний розвиток Русі IX–XIII ст., він писав: «1. У межах державної території Київської Русі IX–XIII ст. склалася відносно єдина східнослов'янська спільність, яка продовжувала існувати навіть після розгрому Русі монголо-татарами. 2. Ядром цієї етнокультурної спільності була Русь у вузькому значенні цього слова, або «внутрішня Русь», згідно з термінологією іноземних джерел. 3. Народ, його держава і територія розселення мали єдину назву «Русь». Єдиною була і мова – руська, що надовго пережила Київську Русь, в умовах існування якої вона сформувалася»².

Отже, зникла з геополітичної карти світу держава – СРСР, відновила свою незалежність інша – Україна, а знаний вчений П. Толочко залишився при своїх переконаннях, хоча і ніде правди діти, децю їх підкорегувавши у зв'язку з політичними змінами, ймовірно, тому що – послідовний!

А тепер ми хочемо надати слово опонентам цієї концепції. Так, В. Баран наголошує: «Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності й сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе політичне навантаження. Прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підмінюють поняття державно-політичного утворення поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати і в цьому випадку визначають зовсім різні історичні процеси»³.

А Л. Залізник додає: «Ще складнішими для прибічників теорії існування в Київській Русі єдиного давньоруського етносу виглядають проблеми, і що постають через неузгодженість їхніх поглядів на походження східних слов'ян (у т. ч. й українців) з універсальними принципами етнічного розвитку середньовічної Європи. Адже більшість великих етносів Європи в зоні впливу Римської імперії народилися після її розпаду в V–VII ст., а в IX–X ст. вони створили свої перші держави. Ця загальна схема підтверджує правоту М. Грушевського, який виводив походження українців з раннього Середньовіччя і вважав Київську Русь їх першою державою. Незрозуміло, чому українці мають бути винятком з правила і народитися не в ранньому (VI–IX ст.), а в пізньому (XIV–XV ст.) середньовіччі. Цікаво, як прибічники теорії пізньосередньовічного походження українців можуть пояснити, чому поляки народилися в VI–VII ст., а їхні східні сусіди українці лише в XV ст. ? Чим вони пояснюють, що згідно з їхньою теорією, етноісторичні процеси на західному березі річки Сян випереджали аналогічні процеси на протилежному березі на 700 р.? Пізньосередньовічна (XIV–XV ст.) версія походження українців суперечить засадничим принципам сучасної етнології щодо етнічної історії народів Європи, що є переконливим свідченням сумнівності головних постулатів офіційної радянської версії етногенезу українців, білорусів та росіян. За своєю суттю ця версія є черговою трансформацією

¹ Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.– С. 191.

² Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.– С. 255.

³ Баран В.Д. Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007.– С. 50–51.

російського історичного міфу, головною метою якого здавна було ідеологічне виправдання та обґрунтування імперської експансії»¹.

Отже, проаналізувавши основні положення пізньосередньовічної концепції походження українського етносу, всі аргументи її прихильників і опонентів, бачимо, що виводячи етнологію українців з т. зв. давньоруської народності (IX-XIII ст.), а тим більше з пізнього середньовіччя (XIV-XVI ст.), йдуть хибним шляхом – це не правомірно, бо цим самим повністю нехтується і заперечується колишній довготривалий процес його зародження, формування та й сам україногенез стає одним із унікальних євразійських феноменів.

Таким чином, неупереджено розглянувши найважливіші концепції походження українського народу, ми прийшли до висновку, що найбільш аргументованою серед них є ранньосередньовічна теорія. Головні її положення: 1) етнологію українців бере початок в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV-V ст. як наслідок Великого переселення народів; 2) протягом VI-VIII ст. розпочинається тривалий процес зародження українського етносу на його етнічних землях, частина з яких була ймовірно слов'янською прабатьківщиною; 3) у IX ст. започатковується формування українського народу; 4) у X-XII ст. завершується й остаточно формується український етнос, але не в сучасному розумінні цього поняття (тогочасний українець (точніше праукраїнець) XII ст. і сучасний – дві великі різниці), а в етнологічному аспекті, тому що їх більш-менш об'єднують такі головні етновизначальні ознаки: спільність мови, наявність певної власної етнічної території, безперервність етнокультурного розвитку, подібність традиційної культури, існування етнічної тотожності, самосвідомості й самоідентифікації, присутність подібних ментальних, антропологічних і психофізичних ознак, наявність спільної історичної пам'яті тощо. Весь цей унікальний комплекс і призвів, врешті-решт, до зародження, формування, становлення і розвитку українського етносу протягом кінця IV – початку XXI ст.

¹ *Залізняк Л.Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – С. 56–57.

РОЗДІЛ 3. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У I-II ТИС. Н.Е.

3.1. ПРОЦЕСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У I ТИС. Н.Е.

Територія України входить у той етнокультурний простір, де відбувалися процеси становлення індоєвропейських, праслов'янських і слов'янських етнічних утворень. Південно-східне крило індоєвропейських груп успадкувало якоюсь мірою досягнення трипільської культури, котра за доби енеоліту (кінець V – початок III тис. н.е.) на території України визначається високим злетом землеробства, общинних ремесел, особливо гончарства, виникненням протоміст, де нерідко проживало по декілька тисяч жителів (Майданецьке, Тальянки на Черкащині). Однак, треба зауважити, що походження трипільської культури пов'язане з Балканами, Подунав'ям, і навіть з Передньою Азією, тоді як культури кулястих амфор та шнурової кераміки, з якими археологи співвідносять частину індоєвропейців, з яких виділились германо-балто-слов'яни, сформувались північніше цієї зони. Отже, тут мова не може йти про їхню пряму спадкоємність. Ще менше даних існує, або їх немає зовсім для зіставлення степових культур з синхронними культурам Лісостепу. У III-II тис. до н.е. степове іраномовне населення Ямної та Катакомбної культур лише контактувало з тими племенами Лісостепу, які мали відношення до зародження праслов'янських старожитностей. Дещо виразніше процеси культурогенезу проявляються у II тис. до н.е. на території Центральної і Лісостепової зони Східної Європи. Окремі праслов'янські племінні групи цього періоду археологи співвідносять з тшчинецькою та комарівською культурами, що займають велику територію у межах річки Одеру та Дніпра. Диференційовані групи праслов'ян зв'язують з пам'ятками Лужицької та поморсько-підкльошової культур у Середній Європі та землеробськими культурами лісостепової частини України - білогрудівською та чорноліською. Ця схема, хоч і доволі реалістична, є надто загальною. Визначити етнічну належність археологічних культур глибокої давнини без ретроспективної їх прив'язки до більш пізніх етнічно визначених старожитностей та порівнянь з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) дуже важко. Тому дослідники слов'янського етногенезу результати своїх розробок викладають у вигляді можливих припущень та гіпотез. Ті навколо-наукові археологічні "розробки", які нібито знаходять слов'ян і навіть предків українців у степових культурах кочових арій добу бронзи, а то й раніше, забуваючи при цьому, що степове населення розмовляло індоіранськими, а пізніше тюркськими мовами, ми свідомо упускаємо.

Відзначимо, що і лінгвістика, яка у вирішенні проблем етногенезу має вирішальне значення, для згаданого періоду обмежується відкриттям на території Середньої і Східної Європи пластів давньоєвропейських гідронімів, що слабо піддаються мовній диференціації.

Кожна із цих дисциплін має свої специфічні джерела, свою методику, а разом і певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Так мовні явища важко, а здебільшого неможливо продатувати; археологічні культури піддаються, зазвичай, хронологічним визначенням, але вони не завжди відповідають чітко визначеним етнічним спільнотам. Відомі поліетнічні культури, які покривають декілька різних етнічних груп (лужицька, пшеворська, черняхівська та інші). Крім того, археологічні матеріали без зіставлення їх з писемними джерелами або мовними даними самі по собі не можуть визначати конкретного етносу.

Має свої особливості й історична антропологія. Зокрема, всі слов'янські ранньосередньовічні поховання, за окремими винятками, являють собою трупоспалення, що значно звужує їхню інформативність,

Все це якоюсь мірою обмежує дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних процесів та етногенезу слов'ян і слов'янських народів вимагає комплексного підходу до їх вирішення із використанням результатів усіх суміжних дисциплін.

Внесок археології у вивчення складних проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян загальноновизнаний. Він, в міру нагромадження все нових джерел, що фактично залишаються невичерпними, постійно зростає. Проте звичайне нагромадження артефактів не завжди збільшує можливості вирішення проблем. Якісні зміни здебільшого залежать від нових відкриттів відсутніх ланок в історичному розвитку народів, що є предметом вивчення.

Саме тому, проблеми етногенезу та ранньої історії слов'ян вимагають комплексних інтердисциплінарних досліджень, використання писемних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, які себе взаємодоповнюють і контролюють. Кожна з названих дисциплін має свою специфіку, свою методику, а також певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Тому теоретичні побудови, основані на джерелах лише однієї із згаданих дисциплін, можуть призвести до хибних уявлень про реальні процеси і явища.

Розглянемо наскільки корелюються дані археології, та українського мовознавства щодо процесів єдності та диференціації східних слов'ян.

Розвиток слов'янських племен у час їх великого розселення і в наступні століття відбувався за однаковими або близькими історичними законами. І якщо на лівому березі Вісли або на південь від Карпат у VI-X ст. на основі племінних союзів народжувалися різні слов'янські етноси, і цього ніхто не заперечує, то дивує потяг об'єднати всі численні східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу. У світлі нових археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел, такої єдиної східнослов'янської групи не існувало. Не існувало також у VI-VII ст. н.е. (за Б. Рибаківим) слов'янських Русів, а у VIII-IX ст. (за В.Сєдовим) Руського каганату.

Аналіз археологічних пам'яток не суперечить автохтонності слов'ян у лісостеповій та лісовій зонах України. На жаль, археологам-славістам поки що не вдалося розробити таких надійних критеріїв, за допомогою яких можна було б однозначно визначити і виділити слов'янські чи праслов'янські старожитності у масивах первісних культур. Спроби навколонукових любителів старовини, особливо в останні роки, назвати ті чи інші археологічні культури первісності слов'янськими, а то й протоукраїнськими, слід оцінювати як тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням Української державності.

Наукові пошуки старожитностей, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи, навіть раннього заліза поки-що можуть бути виражені як імовірні гіпотези. Такими їх вважають самі дослідники цих старожитностей¹.

Більш-менш виразні елементи слов'янської матеріальної культури вдалося виділити в культурах рубежу ер: Зарубинецькій – на території України і Білорусі, де вони були основними при наявності балтських та германських, і Пшеворській – на території Польщі, де вони займали незначне місце поряд з основними германськими та кельтськими. Археологічні культури корелюються з писемними даними Плінія Старшого, Тацита Птолемея, за якими слов'янські венеда, починаючи з I тис. н.е. виразніше фіксуються на правому березі Вісли, ніж на її лівому березі.

У наступних століттях (друга половина I - II ст. н.е.) праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими старожитностями, що становили певну культурно-етнічну спільність. Її розкололи германські племена готів, що просувалися у кінці II-III ст. н.е. із Нижнього Повіслення до узбережжя Чорного та Азовського морів. Останні позначені пам'ятками Вельбарської культури.

У III ст. н.е. в Україні, за участю слов'янських племен, виникають дві культурні групи: північна і південна, які надалі, до утворення Київської держави, розвиваються самостійно. Це Київська культура, що покрила балтський субстрат у верхів'ях Дніпра, та велика за територією багатоетнічна Черняхівська культура між Прип'яттю і Десною на півночі, Чорним морем і Дунаєм на півдні. Вони вичерпують венедаський період в історії слов'ян на території України в римський час, тобто у першій половині I тис. н.е.

У кінці IV ст. н.е. на історичній арені появляються назви ще двох слов'янських племінних союзів – склавинів та антів. Археологічно ці дві групи племен виражені Празько-

¹ Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972.

Корчацькою та Пеньківською культурами. Вони виникають на основі слов'янської частини Черняхівської культури на території України за незначною участю Київської.

Носії Київської культури, територіально віддалені від кордонів римського лімесу, не отримали писемного етнонімного виразу, тому ми не знаємо імені племінного об'єднання, яке утворилося в V-VII ст. н.е. на її основі. Воно в археології отримало назву Колочинської культури. Не знаємо також імені слов'янської групи, що утворилась у Самарському Поволжі під назвою Іменьківської культури за участю слов'янських переселенців з Верхнього Подніпров'я, що почали переселятися на угро-фінські землі.

Починаючи з перших століть нашої ери, за археологічними й писемними матеріалами простежуються дві лінії розвитку східнослов'янських культурних груп. Перша, південна, що межує з провінціями Риму й Візантії, добре відома їхнім хроністам, особливо у період розселення слов'янських племен у Подунав'ї, на Балканському півострові, у межиріччі Ельби і Заале; друга – північна, розселенський рух якої веде на північний схід у межі сучасної Білорусі та Росії, тодішніх балтських і угро-фінських племен. Ці процеси мають глибокі корені. Вони обумовлені розколом на дві частини волино-подільської та пізньозарубинецької груп з приходом готів у кінці II ст. н.е. на територію України. Результати цього розколу простежуються в матеріальній культурі східних слов'ян протягом наступних століть. Вони визначають розвиток східнослов'янських літописних племен у VIII-IX ст. напередодні утворення Київської держави.

Загально визнано, що відкриття і широке дослідження слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI-VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття XX ст. виділення слов'янських пам'яток V ст. на території України не тільки заповнило хронологічну лауну в історичному розвитку матеріальної культури слов'ян у середині I тис. н.е., але й поставило проблему становлення слов'янських етнічних груп на нову наукову основу. Нововідкриті слов'янські культури раннього середньовіччя вдалося достовірно зіставити з писемними джерелами й виключно археологічними методами показати, з одного боку, їх переростання в культури доби Києво-Руського та інших південнослов'янських і західнослов'янських державних утворень; з іншого, шляхом ретроспекції зв'язати з більш ранніми старожитностями Східної і Середньої Європи. Виявилось, що вже у VI – VII ст. н.е. слов'янські старожитності поділяються на чотири різні культурні групи (колочинську, пеньківську, прасько-корчацьку і дзедзіцьку культури). Перші три виникають уже у V ст. н.е. на території України і заходять в деякі пограничні області Білорусії і Росії, а дзедзіцька група – в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. Нещодавно стала відомою ще одна група — іменьківська — у Верхньому Поволжі, де присутні елементи слов'янських культур V-VII ст. Кожна з перелічених слов'янських ранньосередньовічних культур має свої підоснови, які необхідно шукати у більш ранніх культурах. До виявлення слов'янських пам'яток V-VII ст. такі пошуки, зазвичай, закінчувались безрезультатно. Вони породжували багато суперечливих концепцій, оскільки етнічну належність археологічних культур першої половини I тис. н.е. і більш ранніх без типологічної прив'язки їх до етнічно визначених культур раннього середньовіччя неможливо було визначити. Ще більш складними виявились спроби виділити певні етнічні групи в багатоетнічних культурних ареалах. Деякі археологи навіть вважали, що жодну з культур I-IV ст. н.е. і більш ранніх неможливо визначити як слов'янську. Єдиний вихід з цього становища німецький вчений – К.-В. Штруве вбачав у припущенні, що «...слов'яни адаптовані або подавлені в культурному відношенні своїми сусідами, скриваються під личиною однієї з декількох поліетнічних культурних провінцій»¹. Уся ця безнадійність і зневіра в можливості використання археологічних джерел для вирішення проблем слов'янського етногенезу в міру виявлення все нових етнічно беззаперечних слов'янських пам'яток V-VII ст., заповнення реальними матеріалами хронологічних лакун і порівняльного вивчення з більш ранніми культурами стали поступово набувати оптимістичних обрисів

Створені типологічні колонки безперервного розвитку слов'янської матеріальної культури на території Південно-Східної Європи, зокрема в Україні, дозволяють у

¹ *Struve K.-W. Zur Etnogenese der Slawen. // Starigard – Oldenburg. – Neumünster, 1991. – S. 8–18.*

ретроспективному плані, з одного боку, простежити розвиток місцевого слов'янського населення принаймні з рубежу нашої ери, з іншого боку, розкрити його у взаємодії з іншими неслов'янськими племенами. Шляхом ретроспекції слов'янські етнографічні елементи виявлені в ряді поліетнічних культур Південно-Східної та Середньої Європи. При цьому встановлено, що в першій половині I тис. н. е. поруч із слов'янами – корінним населенням пограниччя лісу і лісостепу на території України в різний час жили й інші етнічні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського населення, що знайшло своє відображення в археологічних матеріалах¹.

Аналіз археологічних і лінгвістичних даних дозволяє вважати, що слов'яни, та навіть праслов'яни уже в найвіддаленіші епохи являли собою, хоч і споріднені, але окремі етнокультурні та етномовні групи. О.М. Трубачов – автор багатьох лінгвістичних досліджень, присвячених давнім слов'янам – пише, що його не може задовольнити ні постулат «...ізначально бездіалектного язика» ні суто слов'янська гідро- і топонімічна область, без домішок чужих неслов'янських елементів². Це, підтверджує археологія давніх слов'ян, представлена значною кількістю культур згаданих вище, та їхніх локальних груп.

Значне місце в історії слов'ян посідають проблеми Великого слов'янського розселення, коли слов'янські племена, які до середини I тис. н.е. займали лісові та лісостепові області Південно-Східної Європи, з'являються в Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова - на півдні; на заході – доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону і Волги. У другій половині I тис. н.е. розселення слов'ян досягло таких розмірів, що вони стали однією з основних груп, які формували етнічну карту ранньосередньовічної Європи. Водночас велике розселення слов'ян започаткувало процеси слов'янського народотворення, тобто формування тих слов'янських, в тому числі східнослов'янських, груп що стали ембріонами сучасних слов'янських народів й українського.

За археологічними даними чітко простежуються основні напрямки розселення слов'ян:

1. Шляхи верхньодніпровських слов'янських груп – носіїв Київської, (III – перша половина V ст.. н.е.) її наступниці Колочинської (друга половина V-VII ст.. н.е.) культур вели на північ і північний схід, в ареали балтських та угро-фінських культур.

2. Склавіни – носії слов'янської частини Черняхівської культури (III – перша половина V ст. н.е.) та їхні нащадки – творці Празько-Корчацької культури (друга половина V-VII ст.. н.е.) зайняли середній та верхній Дунай і межириччя Ельби та Заале

3. Анти – носії Пеньківської культури прийшли в Нижнє Подунав'я та на Балкани. Не можна виключати, що якась незначна частина склавінів разом з антами відійшла на Балкани, а частину антів захопили з собою племена склавінів, що рухались вгору по Дунаю. Північна порубіжна частина антів відійшла разом з носіями Колочинської культури на північний схід, де сиділи балти та угро-фіни.

Історичне значення Великого переселення народів, яке охопило I слов'янський світ, в першу чергу полягає в тому, що воно започаткувало етнополітичну карту середньовічної Європи. На ній свої усталені місця зайняли слов'яни. В їхньому середовищі відбувся поділ на ті етнічні утворення, які в залежності від історичних обставин заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових освоєних землях, поступове поглинення субстратів приводить до етнокультурних змін і зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і Подунав'ї, так і на Двіні і на Волзі. Ті групи слов'янського населення, що залишилися на своїй корінній території, а це Український Лісостеп, а також Лівобережне Повіслення, отримали по відношенню до тих слов'янських груп, що переселилися в нові регіони, свої культурно-мовні статуси і також стали окремими етно-мовними одиницями. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені Празько-Корчацькою культурою по обох боках Карпат, стали предками не тільки правобережних українців, але й склали

¹ Баран В. Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 6–17.

² Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991. – С. 4.

основний компонент предків словаків, морав'ян і чехів та українського і польського населення у Верхньому Повісленні. Крім того, склавини, в інтеграції із слов'янами – антами Дніпровського Лівобережжя, стали вагомою частиною лівобережних предків Українського народу. Поляки Середньої та Північної Польщі мають свої історичні витоки, що сягають дзедзіцької та пшеворської культур. Та частина антів, що понесла з собою Пеньківську культуру на Балкани, стала важливим компонентом болгарської, сербської та інших етнічних груп південних слов'ян. Предками білорусів та росіян було населення представлене верхньодніпровськими ранньосередньовічними культурами типу Колочина-Тушемлі-Банцерівщини, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Про інфільтрацію верхньодніпровських слов'ян у Верхнє Поволжжя свідчать пам'ятки Іменьківської культури V-VII ст. н.е.¹.

Отже, генетичні корені сучасних слов'янських народів, як і переважної більшості «варварських» народів Європи сягають епохи великого переселення. Це, безперечно, стосується і східних слов'ян. Ми впевнені в тому, що вирішення проблеми походження східнослов'янських народів лежить в площині загальноєвропейських історичних закономірностей. Їх початок відкриває велике розселення слов'ян. Державотворчі процеси, які набирають розмаху в наступні століття, дещо уточнюють політичну карту Європи, але їхній вплив на етнічний розвиток європейських народів, в тому числі слов'янства, не приводить до корінних етнокультурних змін. Навіть такі могутні державні утворення як імперія Карла Великого, Великоморавська держава, чи Київська Русь розпадаються на менші етнополітичні утворення зародження яких спостерігаємо у ранньому середньовіччі. Історичні школи, особливо в Росії, які ставлять знак рівності між державотворчими і народотворчими процесами, керуються більше політичними інтересами, ніж реальними фактами. Розпад східнослов'янської імперії Рюриковичів, – Київської Русі на нашу думку, це не вихідна точка зародження трьох східнослов'янських народів, а логічний наслідок несумісності економічних та політичних інтересів тих етнічно різних племінних груп східного слов'янства, що входили до неї. Роз'єднана і ослаблена внутрішніми суперечностями Русь потерпіла поразку від полчищ монголо-татарських ханів. Етнічний розвиток трьох східнослов'янських груп, започаткований процесами великого розселення слов'ян, тепер вже в іншому історичному вимірі продовжується, досягаючи свого логічного завершення.

Велике розселення слов'ян не тільки значно розширило їх етнокультурний простір і поглибило їх диференціацію. Воно викликало помітні зміни та перегрупування племінних груп на їх корінній території. В лісостеповій частині України утворюються нові археологічні культури, що відображають процеси подальшого етнокультурного і соціального розвитку південної групи східнослов'янських племен.

Літопис для цього часу вже не згадує ні венедів, ні антів. Він називає низку конкретних племен на Дунаї, на Віслі, на Дніпрі і Прикарпатті, Білоруському Поліссі, на Двіні і на Волзі. Тепер їх об'єднує лише первісна самоназва “слов'яни”. Вона фіксує їх приналежність до сім'ї слов'янських народів, незалежно від місця проживання, мови та характеру взаємних стосунків.

Все Дніпровське Правобережжя займає Райковецька культура (в літературі вона відома ще під назвою Лука Райковецька) – пряма спадкоємиця Празько-Корчацької. Вона поширюється за Дністер, Карпатські гори і заходить у теперішню Закарпатську область, Буковину, Молдову до Дунаю. В окремих місцях виходить на дунайське правобережжя в межі теперішньої Болгарії. На півночі райковецькі пам'ятки займають все Прип'ятське Полісся, виходячи на лівий берег Прип'яті, у її верхів'ях вклинюються на територію сьогоднішньої Білорусі. На сході Райковецькі поселення частково переходять на лівий берег Дніпра, де межують з ареалом Волинцівсько-Роменської культури. У Середньому і Верхньому Подунав'ї на основі Празько-Корчацької культури появляються пам'ятки з керамікою дунайського типу.

¹ Баран В.Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К, 1981.– С. 71–73.

Степовий південь між Доном і Дністром надалі знаходився в сфері тюркських кочових орд, проте слов'янські землеробські поселення дедалі більше звужують їхні володіння.

Дослідженням пам'яток Райковецької культури, починаючи з кінця XIX ст. займалася велика група археологів. Серед них С. Гамченко, Ф. Мовчанівський, В. Гончаров, Ю. Кухаренко, І. Русанова, В. Петров, А. Сміленко, В. Ауліх, Г. Мезенцева, Г. Шовкопляс, В. Петрашенко, Б. Тимошук та інші¹.

Нині відомо близько 400 пам'яток. Велика кількість із них піддана археогічним дослідженням. Широко вивчене Райковецьке городище в урочищі Лука, яке дало назву культурі, Сахнівка, Канів, Петрівка, Монастирьок, Кодин, Хлепча I, Рашків I, Ріпнів I та багато інших.

Пам'ятки Райковецької культури представлені поселеннями, городищами і могильниками. В порівнянні з попереднім періодом, зростає кількість укріплених городищ, в тому числі і зародків майбутніх міст, до числа яких входить Київ. Значна частина їх була общинними осередками, ремісничими, політико-адміністративними, а деякі і культовими центрами². Городища займали переважно малодоступні берегові миси або високі дюни в болотистих місцевостях. Вони розкидані по всьому ареалу Райковецької культури від Карпат до Прип'яті і Середнього Дніпра. Укріплювались земляними валами з дерев'яними стінами або частоколом та ровами. Навколо городищ розміщувались гнізда поселень.

Характерні для Райковецької культури житла – підквадратні напівземлянки площею 7-16 кв.м з піччю-кам'янкою, на окремих поселеннях Волині – глиняною піччю, нижня частина якої вирізана в материках. Стіни житла – зрубні або на стовпах, дах – двосхилий. Такі житла-напівземлянки з піччю, складеною з каменя-піщаника або гальки, з'являються на Дністрі в IV ст. і існують тут до XII ст.

Могильники Райковецької культури досліджені дещо слабше, ніж поселення. Основним типом захоронення і надалі залишається трупоспалення. Тепер значно зменшується кількість безкурганних поховань і збільшується кількість курганів. Спалені останки поміщали в ямки та урни (останніх дуже мало). Зустрічаються поховання у вигляді ритуальних вогнищ на горизонті, перекритих курганним насипом. Інвентар досить бідний: бронзові прикраси, астроголи, пастові намистини, фрагментарні залишки глиняних урн, ножі, наконечники стріл тощо.

Крім характерного для райковецьких пам'яток ліпного посуду, знаходять вироби, обточені за допомогою гончарного круга (5-20% всієї виявленої кераміки).

На відміну від слов'янського посуду V-VII ст., як правило позбавленого будь-яких орнаментальних мотивів, ліпні посудини Райковецької культури часто орнаментовані нарізками по краю вінчика, пальцевими вдавленнями та ін., гончарні вироби прикрашалися багаторядним лінійно-хвилястим орнаментом, нерідко по всьому корпусу.

За формою райковецький посуд має свої прототипи в празько-корчацьких старожитностях. На етапі Райковецької культури збільшується кількість землеробського та ремісничого інвентаря, поліпшується його якість. Він представлений наральниками, серпами, косами, мотиками, жорнами, сокирами, теслами, долотами, токарними різцями, свердлами тощо. Відомі глиняні та кам'яні відливні форми, лячки, тощо. Дуже рідко зустрічається зброя, представлена листоподібними наконечниками списів та різнотипними наконечниками стріл. Прикрасами служили скроневі дротяні кільця, лунниці, підковоподібні фібули, браслети, персні, скляні намистини тощо.

Поповнюється кількість монетних надходжень. До знахідок візантійських монет, притаманних пам'яткам попереднього періоду, додаються численні арабські диргеми, карбовані у VIII-X ст.

Райковецька культура є прямим продовженням Празько-Корчацької культури. Вона вкладається в хронологічні рамки кінця VII – початку X ст. За ознакою наявності або браку

¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 255–321.

² Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V – IX ст. – К., 1976. – С. 60–62; Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972. – С. 46–51.

гончарного посуду, на основі стратиграфії, монет та інших датуючих знахідок, археомагнітних дат, вона поділяється на два хронологічні етапи.

Перший етап датується в рамках кінця VII-VIII ст., другий – IX – початком X ст.¹. Як видно з карти розміщення пам'яток Райковецької культури, вони на півночі і на сході виходять за межі регіону, який займали Празько-Корчацькі старожитності і поступово займають райони Подніпров'я, де раніше розміщувались пеньківські поселення. Це загальна тенденція, яка відноситься до VII-VIII ст., коли нащадки склавів – носіїв Празько-Корчацької культури помітно трансформують місцеві пеньківські старожитності, що приводить на межі VII-VIII ст. до утворення на Лівобережжі нової культури – Волинцівсько-Роменської.

Якщо Райковецька культура продовжувала глибинні традиції празько-корчацьких старожитностей, то синхронна їм слов'янська культура Лівобережжя – Волинцівсько-Роменська – сформувалася у більш складних умовах, викликаних, з одного боку, інфільтрацією на Лівобережжя частини правобережних слов'ян, а з другого – впливом Салтово-Маяцької культури, створеної населенням, що входить до складу Хозарського каганату.

Початок археологічних досліджень волинцівсько-роменських пам'яток пов'язаний з іменем М.Макаренка². Еталонне поселення і могильник біля с. Волинцева Путивльського р-ну Сумської обл. багато років досліджувалися Д. Березовцем³, а продовжувала дослідження С. Юренко⁴, яка разом з О.Сухобоковим провела розкопки на поселенні в Битиці. Дослідженням роменських пам'яток успішно займався І.І.Ляпушкін, який повністю розкопав Новотроїцьке городище⁵.

Пам'ятки Волинцівського етапу представлені неукріпленими поселеннями і безкурганними могильниками. На Роменському етапі різко збільшується кількість городищ, з'являються курганні поховання.

Поселення займали підвищені ділянки перших надзаплавних терас, лише зрідка і то переважно пізні, влаштовувалися на більш високих місцях. Отже їхня топографія повторює топографічні схеми пам'яток попередніх слов'янських культур на території України і загалом не відрізняється від традиційного влаштування поселень носіями синхронної Райковецької культури на Правобережжі.

Судячи з результатів досліджень Волинцівського поселення і Новотроїцького городища, житла розташовані кількома групами, як і об'єкти на райковецьких поселеннях, наприклад у Рашкові І⁶.

Основний тип житла – це квадратна або прямокутна напівземлянка, стовпової і зрубної конструкції, площею 10-12 кв.м. Бувають і більші житла до 25 і 30 кв.м. Етнографічною особливістю житлових споруд волинцівсько-роменських поселень можна вважати своєрідність печей. Вони майже усі вирізані в материковому останці або в масиві спеціально принесеної спондилової глини, якщо піщаний материк для цього був непридатний. І хоч цей тип печі не має тут місцевих коренів, а був занесений на Лівобережжя безпосередніми нащадками склавів – носіїв Празько-Корчацької культури – із Волині, він фактично був тут єдиним.

¹ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988. – С. 92–94; Русанова И.П. Славянские древности VI–IX ст. между Днепром и Зап.Бугом // САИ. – 1973. – Вып. 1-25. – С. 18–21; Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976. – С. 21 – 30; Смиленко А.Т. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецькой) // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 110–113.

² Макаренко Н.О. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. – 1907. – Вып. 22. – С. 142–144.

³ Березовец Д.Т. Археологические памятники летописных северян // КСИА. – 1953. – Вып. 3. – С. 25–26.

⁴ Юренко С.П. Днепровское Лесостепное Левобережье в VII–VIII вв.: автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1983. – С. 5 – 20.

⁵ Ляпушкін И.И. Городище Новотроїцькое. – М.-Л. – 1958.

⁶ Баран В. Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.

Похоронний обряд на Волинцівському етапі відомий в основному за 17 безкурганними похованнями, відкритими Д.Березовцем на Волинцівському могильнику¹. Незначна кількість поховань відома і на інших могильниках (Сосниця), але вони менш виразні. Волинцівські поховання – урнові трупоспалення. В урну засипалися кальциновані кістки, очищені від решток вогнища. В поховання потрапляли й металеві предмети вбрання покійного, спаленого за межами могильника. Поряд з урною ставилися горщики-стравниці, інколи гончарні. Поховання здійснювалися у неглибоких ямах, засипаних зверху землею і прикритих дерном. Отже, на відміну від Правобережжя, де процес витіснення плоских поховань курганными в VII-VIII ст. набрав інтенсивності, слов'янське населення Лівобережжя протягом усього волинцівського періоду курганными поховань не знало. Це також є одним із свідчень того, що склавінське населення на цю територію заходить вже наприкінці VII-VIII ст. коли провідними у склавів були ще безкурганні поховання.

У кінці VIII-IX ст. на роменському етапі курганні поховання з трупоспаленнями появляються і на Лівобережжі.

Серед інших синхронних слов'янських пам'яток Волинцівські поселення і поховання виділяються і своєю гончарною керамікою, яка в переважній більшості житлових комплексів супроводить ліпний посуд.

Гончарний посуд на волинцівському етапі характеризується високими технологічними якостями, своєю формою та пролощеним орнаментуванням. Він не має місцевих традицій у середовищі ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Найбільш ймовірно привнесення його на волинцівські поселення з регіону Салтівської культури алано-болгарським населенням що входило до Хозарського каганату². Тут відомі великі гончарні центри, які продукували цей посуд³. На Правобережжі така кераміка відома на Пастирському городищі та інших пам'ятках пастирського типу.

В меншій кількості гончарно-салтівська кераміка відома на роменських пам'ятках, а також в одиничних випадках і на Райковецьких поселеннях. На культурні контакти волинцівсько, роменського та салтівського населення вказує також наявність групи дворучних круглодонних амфор салтівського типу, відомих у Подонні та в Криму.

На роменському етапі у X – IX ст. на Лівобережжі почалось виробництво місцевого посуду, обточеного на примітивному гончарному крузі. Він прикрашався гребінцевидним штампом або у вигляді ланцюжка.

Основну групу кераміки на волинцівському і роменському етапах становили ліпні кухонні товстостінні посудини, представлені горщиками, сковорідками та мисками, що становлять близько 90% усього керамічного комплексу. Більшість їх прикрашена пальцевими вдавленнями і нарізами по краю вінчика. Лише поодинокі ліпні горщики з високими циліндричними вінчиками виготовлені за зразками гончарних. Вони найчастіше служили урнами.

Переважна кількість товстостінних ліпних посудин знаходить собі аналогії в комплексах Райковецької культури, типологічно зв'язаних з керамікою Празько – Корчацької культури. Лише незначна кількість волинцівсько – роменських біконічних горщиків виявляє риси, притаманні місцевому пенківському середовищу.

В. Петрашенко провела статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів з одного боку, та їх відношення до кераміки Райковецької і Роменської культур, з іншого. Коефіцієнт подібності основних форм посуду виявився вражаючим. Подібність основних форм посуду Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва досягає 80-88%; Волинцівського поселення, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва – 81-86%; Новотроїцького городища, Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки – 80-81%. Автор підкреслює що в усіх трьох групах присутнє Житомирське Полісся, тобто класична кераміка Райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних

¹ Березовец Д.Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси): автореф. дис... канд. истор. наук. – М., 1969. – С. 9.

² Березовец Д.Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. – 1965. – Т. XIX.

³ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XII ст.). – К., 1975. – С. 118-157.

комплексів – в межах 80-85%. Якщо врахувати що Русанова тим же методом довела пряме переростання пам'яток Празько-Корчацької культури в Райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створили Празько-Корчацьку і Райковецьку культури в процесі розселення та асиміляції носіїв Пеньківської культури антив стало також основним творцем Волинцівсько-Роменської культури¹.

Не заперечуючи ранньої інфільтрації правобережних слов'ян в ареал Пеньківської, а пізніше і Волинцівсько-Роменської культур, В.Седов применшує значення цього компоненту в процесах формування останньої. На його думку, до цього часу ніким не підтриману, творцями Волинцівсько-Роменської культури були вихідці із Самарського Поволжя – носії Пеньківської культури².

В реконструкції Седова це виглядає так: частина слов'янського населення Черняхівської культури в симбіозі з сарматами під тиском гунів наприкінці IV – на початку V ст. переселилися з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут воно створило Іменьківську культуру. В кінці VII, на початку VIII ст. носії Іменьківської культури вже зовсім в іншій іпостасі повертаються на Лівобережне Подніпров'я і створюють Волинцівську культуру. Свою "гіпотезу" він намагається обґрунтувати наявністю досконалого гончарного посуду як на пам'ятках Волинцівської так і Іменьківської культури. І дійсно, в складі керамічного матеріалу на Волинцівських пам'ятках є високодосконалий гончарний посуд, згаданий нами вище, і виготовлені за його зразками ліпні пролощені посудини. Вони разом складають від 5 до 10%, на окремих пам'ятках до 50% всіх керамічних виробів. Такі ж, але поодинокі гончарні посудини зрідка зустрічаються і на деяких поселеннях Іменьківської культури. Як відомо, цей посуд не виготовлявся ні на Волинцівських поселеннях, ні, тим більше, на Іменьківських, де не виявлено ні одної гончарної майстерні. Він характерний для Салтово-Маяцької культури Хазарського каганату, звідки розповсюджувався на сусідні території. В усіх культурах, носії яких знаходилися у сфері впливу Хазарського каганату, такий посуд присутній. Із цього випливає, що він є етнічною ознакою лише для Салтово-Маяцької культури. На пам'ятках інших культур в тому числі Волинцівсько-Роменської та Іменьківської – це імпорт. В залежності від його кількісного співвідношення з місцевою керамікою гончарний салтово-маяцький посуд визначає лише інтенсивність хазарських культурно-економічних впливів. Ніяких інших ознак, які б свідчили, що в основі Волинцівсько-Роменської культури лежать іменьківські старожитності, немає. Їх не приводить і В.Седов. Етнічна належність Іменьківської культури однозначно ще не визначена. Ряд археологів співвідносять її з місцевим балтійським, угрофінським, або болгаро-аланським населенням³. Один із її дослідників П.Старостін доводить, що населення Іменьківської культури у VII ст. в основній своїй масі було поглинуте Волзькою Болгарією⁴.

Таким чином археологія засвідчує зв'язки Волинцівсько-Роменської культури з місцевими та правобережними, попередніми і синхронними їй старожитностями і їх відсутність з пам'ятками Іменьківської культури Поволжя. Процеси етнокультурного розвитку північно-східної і південної груп слов'ян з періоду великого розселення пішли різними шляхами.

У багатьох археологічних працях радянського часу, присвячених вивченню етнокультурних процесів у Східній Європі VIII-X ст., були спроби співставити з археологічними культурами літописні племена. Для племен північно-східної групи, що сіла на чужі різноплемінні субстрати, це вдається, для південно-західної, що має місцеві підоснови – ні. Але в кожній спробі проглядаються достатньо чіткі етнографічні відмінності

¹ *Петрашенко В.О.* Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ-Львів. – 1999. – С. 230–237.

² *Седов В.В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1996. – С. 194 – 195.

³ *Халиков А.Х.* К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. – Казань, 1988. – С. 119–126.

⁴ *Старостин Н.Н.* Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы и I тыс. н.э. – Куйбышев, 1986. – С. 31–32.

між південно-західною і північно-східною групами, закладені ще в попередні періоди. Це відповідає і їхнім діалектно-мовним особливостям, в чому переконана більшість лінгвістів.

Вже О. Шахматов вважав, що після того, як східні слов'яни в VII-IX ст. з дніпровсько-волинського регіону розселилися на великих просторах від Чорного моря до Ільменського озера й від Карпат до Дону, їхня мова розчленувалася на три великі діалектно-територіальні групи. «Руйнація східнослов'янських племен і їх мови відноситься (у своєму поступовому розвитку) до VII і VIII ст.; ймовірно, до IX ст. розпочинається (як завершення процесу) розпад єдиного російського племені на три племенні групи: південну, північну та східну»¹. «Спільноруська прामова (мається на увазі східнослов'янська – авт.) розпалася на три окремі говори, ще в добу доісторичну – в кінці VIII чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не могло привести до утворення однієї спільної народної мови»².

Процеси становлення східних слов'ян О. Шахматов уявляв як поетапне їх переселення із межиріччя Нижнього Дніпра і Пруту, де, на його думку, була їхня перша прабатьківщина, і де виділилися праруси – анти, що прийшли на Волинь і Середнє Подніпров'я. Тут, за О. Шахматовим, слов'яни ще не становили одної етнографічної групи³. Зрозуміло, що у світлі сьогоднішніх джерел, зокрема археологічних, картина інша. Розселення слов'ян відбувалося із Північного Прикарпаття на Дунай, а не навпаки. Крім того, нині документально встановлено, що VI-VII ст.ст. це період антив та склавів, а не “руського племені” і мова антив – це не мова русів.

Концепція О.Шахматова була прийнята багатьма російськими лінгвістами та істориками, і не тільки російськими. Правда, якщо М. Погодін та Ю. Готье вважали антив предками усіх східних слов'ян, то М.Грушевський вважав їх предками лише південно-західної групи слов'ян, тої Русі, що стала предком українського народу⁴.

Г.Гірт східнослов'янські діалекти ділить на дві великі групи: малоруські на півдні та великоруські на півночі. Заслуговують на увагу його спостереження за процесами формування мовних відмінностей тих слов'янських груп, що в часи міграції осідали на різні етнічні субстрати. Наприклад, відмінності між сербсько-хорватською і болгарською мовами він пояснює тим, що серби і хорвати поглинали іллірійський, а болгари – фракійський субстрат⁵.

Аналізуючи історичний розвиток польської мови, Розвадовський розглядає її як одну із небагатьох, що належать до сім'ї слов'янських мов, які своїм походженням сягають праслов'янської епохи. “Польська мова, тобто збір діалектів, що разом творять польську мову, успадковує разом з іншими слов'янськими мовами те, що створили праслав'яни... Процес і виділення почався і тривав століттями, ще в часи спільнослов'янські, коли всі пізніші слов'янські мови існували як більш-менш різні говори і діалекти...”⁶. Ця закономірність відноситься до кожної із слов'янських мов.

Науково обгрунтовану позицію щодо зародження сьогоднішніх слов'янських мов у праслов'янському мовному середовищі зайняв С.Смаль-Стоцький. Він вважає, що “...українська мова являє собою тільки добуток дальшого розвитку праслов'янської, колись дійсно говореної мови... переформування її діалекту (говору) на спеціальний український лад, як усі інші слов'янські мови являють собою перетворення праслов'янської мови (її говорів) на їхній питомий лад ... Зарисовані вже в цій добі діалекти і відтінки розробили опісля поодинокі слов'янські мови. Розвиток північно-староруського і південностароруського вже в своєму праслов'янському зародку пішов іншими шляхами... На перепоні правильному розумінню і поясненню цих явищ стоїть фікція праруської мови”⁷.

¹ Шахматов А.А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – С. 25–36.

² Шахматов А.А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – С. 681.

³ Шахматов А.А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899 – № 4. – С. 324–384.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I. – С. 158–166.

⁵ Hirt H. Die Indogermanen, ihre ferbrattung, ihre Uhrheimat, und ihre Kultur. – Strasburg, 1905. – S. 121–125.

⁶ Rozwadowski J. Język polski. – Warszawa, 1915. – S. 36.

⁷ Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов // Хрестоматія. К., 1996. – С. 98–110.

С. Смаль-Стоцький приводить обґрунтовані докази, що заперечують існування єдиної давньоруської мови.

За фонетичними властивостями існування вже в києво-руський період двох відмінних діалектів північного і південного допускав Т. Лер-Сплавінський та Н. Трубецький.

Сьогодні існують різні точки зору лінгвістів та археологів на проблеми східнослов'янської мовної і культурної єдності. Одні йдуть від єдності до розподілу на діалектно-культурні групи, що зв'язано з процесами розселення слов'ян, інші заперечують діалектно-плеємінну спільність у праслов'янському чи слов'янському середовищі вже з самого початку¹. В.Седов на основі порівняння археологічних культурних ареалів та мовних особливостей їхніх носіїв доходить висновку, що «східнослов'янський етнос був складним утворенням і включав в себе племена кількох праслов'янських груп»².

Складність проблеми єдності чи дезінтеграції східнослов'янських плеємінних утворень в I тис. н.е., як їх розуміли різні дослідники, можна проілюструвати й іншими прикладами. Так П.Третьяков вважав, що слов'янську спільність створили ще племена Зарубинецької культури на рубежі ер, асимілювавши балтомовне населення Верхнього Подніпров'я. Саме з Верхнього Подніпров'я в середині I тис. н.е. вони розселяються на всі сторони світу, в тому числі і в Середнє Подніпров'я, завершуючи етнокультурну карту, відому за Літописом³.

Ф. Філін то майже приєднується до гіпотези П.Третьякова про загально слов'янську спільність часів Зарубинецької культури в II ст. до н.е. – II ст. н.е., то декларує формування загальнослов'янської мови у VIII-IX ст. на великій території Східної Європи, то говорить, що розселення слов'ян на великій території Східної і Середньої Європи привело до роз'єднання загальнослов'янських мовних явищ. У результаті на сході слов'янського світу утворилася особлива зона, де і виникла східнослов'янська або давньоруська мова⁴. Слід додати, що і П.Третьяков не раз міняв свою точку зору на проблеми розвитку східних слов'ян.

О. Трубачов не хоче «круто покінчити... із східнослов'янською давньоруською єдністю». Він дотримується концепції «складної єдності, що не відмовляється від визнання давності діалектних відмінностей... не відміняючи всеохоплюючої їх єдності»⁵.

Якщо «всеохоплюючу єдність» слов'ян чи праслов'ян розуміти в сенсі - праслов'янські племена, слов'янські племена і народи, мови яких, безперечно, ближчі між собою, ніж до мов неслов'янських сусідів (це спостерігається і в матеріальній культурі), то з цією тезою автора, яка відповідає мовно-історичним реаліям, можна погодитись.

Аналізуючи писемні джерела, Агатангел Кримський дійшов висновку, що за браком писемних джерел «... достовірну історію малоруської (української – авт., терміни «української», «українських» поставлені нами у дужках після термінів «малоруської», «малоруських» для уточнення змісту, якій виражають останні в розумінні Агатангела Кримського) мови, а так само великоруської, доводиться поневолі починати аж з XI ст., дарма, що чимало малоруських (українських) і великоруських ознак готові були ще в IX ст.»⁶.

«Таким чином, – пише він, – усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком вже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко і виразно можна пізнати прямого предка

¹ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова. З проблем східнослов'янської глатогонії // Історія української мови. – К., 1996. – С. 193.

² Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996. – С. 360.

³ Третьяков П.Н. У истоков древнерусской народности. – Л., 1970. – С. 153.

⁴ Филлин Ф.П. Образование языка восточных славян. – М.-Л. – 1962; Филлин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972. – С. 29; Филлин Ф.П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопросы языкознания – 1980. – № 4.

⁵ Трубачев О.Н. Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991. – С. 131–132.

⁶ Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. – К., 1996. – С. 23.

сьогочасної малоросійської (української) мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських (українських) особливостей”¹.

Г. Півторак вважає, що за “історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами... спільнослов’янський період тривав приблизно до середини I тис.н.е. Після розпаду праслов’янської етномовної спільності у VI-VII ст. почалося формування східнослов’янських племен та їхніх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та білоруського народів. З цього часу окреслились і тенденції формування східнослов’янських мов”².

Рішучу позицію щодо роздільності процесів формування українського та російського народів і їхніх мов зайняв останнім часом О.Стрижак. Він вважає, що “виникнення порівняльно-історичного мовознавства призвело до повного визнання самостійності української мови, структурно-фонетично сформованої відповідно до її історико-геополітичної суті, взаємозв’язків і контактів”³. У статті “Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов” (1998) О.Стрижак приводить нові дані, які спростовують “теорію” давньоруської чи праруської східнослов’янської спільної прамови. Він приєднується до Смаль-Стоцького і Г.Гартнера, які у праці “Grammatik der ruthenischer (ukrainischen) Sprache” бачать підоснови української мови у праслов’янській⁴.

Резюмуючи праці С.Смаль-Стоцького, О.Стрижак поділяє його думку, що “діалект, від якого походить українська мова, сусідив із південнослов’янськими (хорватськими, сербськими, словінськими, болгарськими) на півдні; білоруськими (дреговичі, кривичі) на півночі; польськими, словацькими, чеськими на заході. У VI-VII ст. ряд цих племен пішов з прабатьківщини, своєї дніпро-вісянської на південь, захід і північ, а протоукраїнські, лишившись дома, трохи просунулися за Дніпро й на південь і західні землі, покинуті сусідами, і стали центральнослов’янським народом. Розселившись, слов’яни на новій батьківщині, розвивали старі традиції і нові тенденції. Удержавнювалися, індивідуалізувалися, виокремлювалися, створюючи власні структурно-семантичні риси”⁵. Таку постановку питання про формування окремих слов’янських народів та їхніх мов нині фундаментально підтверджує археологія⁶.

Цікаві і важливі спостереження зробив румунський мовознавець Е.Петровичі. Характеризуючи слов’янські топоніми на території Румунії і Молдови, Е.Петровичі помітив зміну приголосних з “g” на “h”, яка, за даними лінгвістики, відбувалася в середовищі склавіно-антських племен ще в часи їхніх найінтенсивніших контактів з іраномовним населенням. Тоді вони разом входили в одну спільну Черняхівську культуру III – початку V ст. Визначивши характер і області топонімів слов’янського походження в Подунав’ї, румунський вчений дійшов висновку, що слов’янське населення цих областей до його асиміляції румунами говорило на одному із українських діалектів⁷.

Сам факт мовної спорідненості слов’янських топонімів у Подунав’ї, де відомі змішані пам’ятки склавінів та антів V-VII ст. із діалектами української мови, є одним із важливих та незаперечних підтверджень появи в різноплемінному середовищі слов’янського світу зародків слов’янських народів, у цьому випадку – українського. Усі наведені в попередніх розділах археологічні матеріали і короткі висновки ряду лінгвістів незаперечно свідчать, що

¹ Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. – К., 1996. – С. 31.

² Півторак Г. Коли ж виникла українська мова. – К., 1996. – С. 273.

³ Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6. – С. 55.

⁴ Смаль-Стоцький С. Генеза української мови та її передісторичний розвиток // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К. 1994. – С. 345.

⁵ Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6. – С. 55.

⁶ Баран В. Давні слов’яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 29–135.

⁷ Petrovici E. Toponimice slave d'est pe teritoriul Republicii Populare Romane. I Toponimice presentind H provent din G. // Romanoslavica. Vol.IV, București, 1960. – P. 41–61; Petrovici E. Toponimice cu polnoglasiu // Romanoslavica Vol. VI, București, 1962. – P. 5–17.

ніколи не існувало єдиної праслов'янської, чи слов'янської, чи східнослов'янської спільноти, а завжди були праслов'янські, слов'янські, східнослов'янські племена та їх об'єднання, "...живяху каждо со своим родом и на своих местах, владеюще каждо родом своим", як про це говорить Літопис.

Північно-східну країну слов'янського світу слов'янські племена поступово почали заселяти принаймні з V-VI ст. (Іменьківська культура), хоч окремі елементи матеріальної культури слов'ян в балтському, а також угро-фінському середовищі простежуються і в більш ранній час. На хронологічному зрізі VIII-IX ст. це вже були слов'янські племінні об'єднання і їхні групи з виразними рисами своєї матеріальної культури і мови.

На відміну від південно-західних племен, що у VIII-X ст. формувалися в межиріччі Дніпра і Дністра на основі місцевого склавіно-антського населення, де домінуючими виявилися спільні риси матеріальної культури, на нових землях культура слов'ян отримувала нове етнічне забарвлення залежно від складу субстратних груп. В результаті поглинення слов'янами неслов'янських субстратів фактично формувалися нові етнічні групи. За археологічними матеріалами спостерігається виразна закономірність, яка полягає в тому, що етнографія слов'янських племінних об'єднань VIII-X ст. втрачає багато своїх первісних рис, засвоюючи елементи місцевих культур. Довгі кургани кривичів, сопки ільменських словен та ін. яскрава тому ілюстрація. Все це відповідає і мовним особливостям слов'янського світу.

Важливим питанням етнокультурної карти Східної Європи кінця I тис. н.е. є визначення культурних ознак згаданих Літописом племен та їхніх союзів. Їх вважали територіальними об'єднаннями (С. Середонін, В. Ключевський), окремими етнічними або етнографічними групами (М. Грушевський, О. Шахматов, О. Спіцин), політично-географічними утвореннями (М. Барсов та ін.). У свою чергу А. Сміленко та В. Седов за Б. Рибаківим вважають, що літописні племена – це етнополітичні та територіальні об'єднання¹. Виходячи із сучасних археологічних джерел, можна вважати, що вони відображають великі етнополітичні об'єднання, та утворюють великі етнокультурні масиви певних груп літописних племен – своєрідні напівдержавні структури. Це стосується, зокрема, Райковецької культури, яка покриває все Правобережжя від Дніпра до Західного Бугу і Сяну, де, за Літописом, жили дуліби-бужани-волинці, деревляни, хорвати, тиверці, уличі, більша частина полян. Останні разом із сіверянами становили одну етнокультурну, мовну і політичну групу, яка і економічно тяжіла до Придунав'я на відміну від північно-східної групи слов'ян, що разом із балтами і фінами була зорієнтована на Балтику.

Огляд літописних племен почнемо з Дніпровського Лівобережжя. На лівих притоках Дніпра Літопис розміщує сіверян. "...А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами². Їм відповідає Волинцівсько-Роменська культура кінця VII-X ст. як в географічному так і хронологічному вимірах. Дослідники визначають межі сіверянських пам'яток по середній течії Десни, Сейну і верхній течії Сули, що збігається з літописними даними. Основні міста сіверян – це Новгород Сіверський, Путивль, Рильськ та інші (28). Досить ґрунтовно вивчені і городища: Опошня – предтеча сьгоднішньої Полтави, Новотроїцьке та Битиця³. І. Ляпушкін звернув увагу на безпосереднє сусідство і типологічну близькість пам'яток Волинцівсько-Роменської та Райковецької культур.

У складі волинцівських пам'яток присутні елементи Салтово-Маяцької культури. Вони вказують на впливи Хозарського каганату, якому сіверяни платили данину. Останні зустрічаються і на роменських пам'ятках, наприклад, городищі Новотроїцькому, але в меншій кількості. У монографії "Дневнерусская народность" В. Седов, на місце літописних сіверян намагається поселити русів, які ніби-то утворили тут "руський каганат"⁴.

Першу спробу посадити на правобережжі Середнього Дніпра "народотворчих" та "державотворчих" русів, які поглинули всі інші східнослов'янські племена і відкрили шлях

¹ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XII ст.). – К., 1975; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 269 – 273.

² Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 3.

³ Ляпушкін І.І. Городище Новотроїцкое. – М.-Л. – 1958; Сухобоків О.В. Дніпровське Лівобережжя у VIII-XIII ст. – К., 1992. – С. 125 – 134.

⁴ Седов В.В. Дневнерусская народность. – М., 1999.

до утворення східно-слов'янської єдності і давньоруської народності зробив Б.Рибаков, про що сказано вище. Наступні археологічні та лінгвістичні розробки з використанням нових джерел поставили під сумнів схему Б.Рибакова, за якою згаданий Йорданом рід сарматських росомонів перетворюється у слов'янських полян-русів¹. В.Сєдов тепер це робить на інших археологічних та історичних джерелах. Він переносить регіон надуманого руського племені і його каганату на Лівобережжя до північно-західних границь Хозарії. Що стосується археологічних джерел, то вище вже нами доведено повну відсутність даних, які б свідчили про перехід слов'яно-сарматського Черняхівського населення з Придніпровського Причорномор'я у Самарське Поволжя, як і його повернення на Дніпровське Лівобережжя. Схема: Черняхівська – Іменьківська – Волинцівська культури, носіїв яких примушують з Північного Причорномор'я пересилитися у Верхнє Поволжя, щоб там обрусіти, а потім зайняти Подніпров'я, з точки зору типології вказаних пам'яток, не витримує жодної критики.

Тепер звернемося до історичних джерел, які нібито дозволяють вже не полян, а сіверян зробити частиною русів і помістити в ареалі Волинцівсько-Роменської культури “руський каганат”. В.Сєдов використав для цього журнал спостережень франкського уряду за етно-географічною ситуацією у Північному Подунав'ї. Він відомий у літературі як “Опис міст та областей північного Дунаю”, іменований “Баварським географом”. Дослідники журналу, зокрема О.Назаренко, О.Пріцак, О. Трубачов, Й. Геррманн, вважають його першою згадкою про русів (Rurzi) в латино-германському варіанті, що не викликає сумнівів². Найбільш широко опрацював це джерело О.В.Назаренко. Він датує його другою половиною IX ст.³. Таким чином цей документ дійсно синхронний Волинцівсько-Роменській культурі в широких хронологічних межах. Якщо Волинцівсько-Роменську культуру розглядати як два етапи або дві окремі культури, то на другу половину IX ст. припадає її Роменський етап. Отже, “Баварський географ”, як історичне джерело корелюється не з Волинцівським, а Роменським етапом. Між ним та Іменьківською культурою існує хронологічний розрив у 100-150 років. В цей період IX ст. тут появляється місцевий гончарний посуд, а кількість гончарної високоякісної імпоротної Салтово-Маяцької кераміки, на якій будує свою концепцію В.Сєдов, зменшується до мінімуму. Втрачаються ті культурні риси, що за В.Сєдовим мають поєднувати пам'ятки Іменьківської та Волинцівської культур.

Із списку етнообластей (civitates) обираються ті, які відносяться до східноєвропейського ареалу. Серед них Caziri (хозари), після яких вписані Ruzzi (руси), після них Forsderen, Liudi, Fresiti. За послідовністю назв у списку В.Сєдов поселяє русів в ареалі Волинцівської культури на північний захід від Хозарського каганату. Forsderen і Liudi читаються ними як одне складне слово з давньверхньонімецької – Foristariliudy і вважаються деревлянами (лісними людьми), хоч існують й інші трактування, де об'єднані Forsderenliudi читаються як керуючі люди; Fresiti (за Й.Геррманном – з давньверхньонімецької мови Freisassen – “вільні люди”), тобто, на думку В.Сєдова, мешканці поля – поляни. Правда, тут є одне неузгодження. Як відомо, літописні поляни займали регіон, що лежить між деревлянами і Волинцівською культурою, що не відповідає послідовності списку. Крім того, і Forsderen, і Liudi, і Fresiti – це за списком “Баварського географа” окремі назви етнообластей, тому їх інтерпретацію В.Сєдовим слід вважати некоректною, а місце на карті Східної Європи можна і навіть слід вважати невизначальними.

Й.Геррманн вважає, що етнообласті зафіксовані відповідно до напрямів торгових шляхів. Отже етнообласті Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fresiti знаходяться у нього між хозарами (Caziri) та уграми (Ungare) в Причорномор'ї, тобто південніше від регіону Волинцівської культури.

¹ Баран В. Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – С. 55–69.

² Геррманн Й. Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fvesiti. К вопросу об исторических и этнографических основах Баварского географа // Древности славян и Руси. – М., 1988; Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. Тексты, переводы, комментарии. – М., 1993; Пріцак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т.І. – С. 40–45; Трубачев О.Н. К истории Руси (Наблюдения лингвиста). – М., 1993.

³ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. Тексты, переводы, комментарии. – М., 1993. – С. 15–42.

Дещо по іншому представляє собі список civitates “Баварського географа” О.Назаренко, і вже зовсім інакше читає його О.Пріцак.

О.Назаренко, як і Г.Ловмянський, Й.Геррманн та ін., розділяє етноназви на групи за торговими магістралями. Він зводить їх до чотирьох груп, позначаючи цифровою нумерацією. 1-а група з першої частини списку (№ 3-17) веде свій перелік з півночі на південь вздовж границі Франкської держави; 2 – Сілезько-Лужицька група (№ 54-64); 3 – група, що відповідає балтійсько-волзькому торговому шляху (№ 42-48) з можливим північно-причорноморським продовженням (№ 49-53). Через велику кількість неідентифікованих назв ще одна велика центральна група civitates (№ 18-40) не може бути підведена під будь-яку закономірність. Для нашої теми найважливішою є третя група civitates, прив’язана до балтійсько-волзького торгового шляху. За О.Назаренком, сюди входять етнообласті від назви Прішани (Prissani) до назви Угри (Ungare). Ідентифікація трьох перших не зовсім ясна, але серед них вписана назва Bruzi (Пруси), тому їх локалізація на північному торговому шляху допустима. Четвертий за порядком списку етнікон Вісунбейри (Vuisunbeire) приблизно визначається О.Назаренком як весь. Отже його відношення до балтійсько-волзького шляху також зрозуміле. (В.Седов цей етнікон визначає як (волиняни?)). Безсумнівно, з волзьким шляхом зв’язані Caziri (хозари). Між ними та уграми (Ungare), що у IX ст. кочували в Причорномор’ї, стоять у списку Ruzzi (руси), Forsderen, Liudi, Fresiti, Seravici, Lukolane. Усі спроби ідентифікації останніх п’яти етніконів, на нашу думку, безуспішні. Навіть Lukolane, якщо їх співвідносити з лучанами, випадають із групи, поєднаної назвами хозар та угрів. Тому визначати за ними локалізацію русів, перетворивши останніх на Руський каганат, як це робить В.Седов, недопустимо. Отже, через неможливість їх однозначної ідентифікації вони ніяк не можуть служити історико-географічними реперами.

О.Пріцак, який присвятив багато сторінок праці “Походження Русі” лінгвістичному та історичному аналізу “Баварського географа” як джерела, повністю заперечує, що тут йдеться про слов’янських русів із Середнього Подніпров’я. На його думку, в останній чверті VIII ст. цю назву перенесла до Північно-Східної Європи Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, що сформувалася в Галії під назвою “Русь”. Саме цих русів фіксує “Географ Баварський”, що складений в імперії Каролінгів¹.

Таким чином, список етнообластей, де велика кількість етніконів не піддається перевірці і не може бути визначена, дуже ризиковано, а то й просто недопустимо ставити в основу відповідальних історико-археологічних реконструкцій.

Вже сам факт того, що В.Седов поселяє русів IX ст. у лівобережжі Середнього Подніпров’я, Й.Геррманн та О.Трубачов – в Азовсько-Причорноморському регіоні, а О.Пріцак – у регіонах, де діяла Рутено-фризько-норманська торговельна компанія, говорить про рівень невизначеності “Баварського географа” як історичного джерела. Якщо вважати ймовірною спробу О.Назаренка зв’язати ідентифіковані етнікони пруси, хозари, руси, угри з балтійсько-волзьким торговим шляхом (навіть при тому, що він повертає в сторону Причорномор’я), то з цього ніяк не випливає, що руси середини IX ст. – це слов’яни, і що жили вони в цей час до приходу норманських князів Рюриковичів у Середньому Подніпров’ї. Це настільки ж очевидно, як очевидно, що виникнення Волинцівсько-Роменської культури ні в якій мірі не зв’язано з приходом в регіон Дніпровського Лівобережжя населення з Поволжя, і що саме воно тут стало русами.

Таким чином археологічні і писемні джерела суперечать спробам помістити у Лівобережжі на місце сіверян “Каганат русів”.

На Правобережжі між Дніпром, Прип’яттю і Дністром об’єднавчі процеси мають більш реальні обриси. Тут, починаючи з VII ст., в складі склавнів утворюється міжплеменне об’єднання дулібів. Літописець згадує дулібів, розповідаючи про напади на них аварів в часи візантійського імператора Іраклія (610-641). “... Си же обри воеваху на словенех и примучиша дулебы, суцая словени, и насилия творяху жонам дулебским”. (Ипатьевская летопись, 1962, С.10). Про напади аварів на дулібські землі згадують й інші більш ранні

¹ Пріцак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т.І. – С. 45.

джерела, зокрема “Хроніка Фредегара”¹. Дуліби, а за ними волиняни і бужани займали територію Західної Волині і Верхнього Подністрів’я. Вона окреслюється топонімами, похідними від назви “дуліби”. Їм відповідають пам’ятки кінцевого етапу Празько-Корчацької та раннього етапу Райковецької культури, розташовані в цих областях. Як відомо, Райковецька культура покриває територію всіх літописних правобережних племен: дулібів-волинян-бужан, що є назвами одної племінної групи, деревлян, полян, уличів, тиверців і хорватів. Все це дозволяє зробити висновок, що на правобережжі Дніпра існувало етнокультурне племінне об’єднання, у яке вони входили.

В.Ключевський, Б.Греков, Л.Нідерле, М.Державін та ряд інших дослідників, спираючись на писемні відомості арабських авторів, зокрема аль-Масуді, про плем’я валіняна, яке мало свого князя і якому віддавна підкорялися інші слов’янські племена, не сумніваються в тому, що, починаючи з VI ст., на території Волині і Прикарпаття існував великий племінний союз східнослов’янських племен, що об’єдналися навколо племені дулібів². В.Ключевський пише, що в Прикарпатті в VI ст. “...ми застаємо великий племінний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася у VI ст. на самому краю, в південно-західному кутку руської рівнини, на північно-східних схилах і передгір’ях Карпат”³. Початковим етапом державності східних слов’ян це об’єднання називають В.Мавродін і Б.Греков⁴. Відкриття у с. Зимному Володимир-Волинського району ранньослов’янського городища VI-VII ст. з великою кількістю металевих знахідок і слідів їх місцевого виробництва підтверджують висновки істориків. Покищо інших слов’янських ранньосередньовічних городищ, які б існували раніше VII ст., немає. Є всі підстави вважати зимнівське городище центром найбільш раннього східнослов’янського дулібо-волинського об’єднання. Воно було недовготривалим і розпалося, очевидно, під ударами аварів, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Спорідненість племен, що до нього входили, ілюструється єдиним етнокультурним простором, заповненим пам’ятками Празько-Корчацької та Райковецької культур, що виростають одна з одної.

Спроба окремих польських істориків-медієвістів (Р.Якимовича, С.Кучинського, Й.Скжипека, Ф.Персовського) підмінити дулібський союз правобережних племен об’єднанням віслянських лендзян у світлі нових археологічних відкриттів зазнала невдачі⁵.

У світлі нових археологічних джерел не витримали критики і спроби підмінити дулібське напівдержавне утворення царством антів або князівством полян, що нібито представлені Черняхівською культурою.

Після того, коли було встановлено, що пам’ятки V - VII ст. н. е., зокрема, Празько - Корчацької культури склавнів та Пеньківської культури антів, на території українського лісостепу у середині V ст. н. е. міняють попередні черняхівські старожитності, і проблема так званого царства антів, відпала. Високорозвинута багатоетнічна Черняхівська культура, що у другій чверті I тис. н. е. становила провінціально - римську периферію, після гунського розгрому у 375 р. поступово припиняє своє існування. Германські готи та іраномовні алами і деякі інші сарматські племена, що разом із слов’янами і фракійцями становили її основу, відходять у Подунав’я і далі на південний захід. Їх місце у Приазовсько - Причорноморських степах на багато століть займають тюрські племена. У лісостеповій частині на руїнах Черняхівської культури у середині V ст. н. е. утворюється нові слов’янські культури, Празько - Корчацька культура склавнів і Пенківська культура антів.

Остання, на відміну від Черняхівської культури, яка розвивалася поряд з провінціально - римською цивілізацією і під її впливом, за своїм економічним і культурним розвитком не переходить рівня племінних, чи міжплемінних утворень, у яких лише зароджуються ознаки

¹ Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1993. – Т. II. – С. 48.

² Ключевский М.А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч. I. – С. 103 – 104; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 442 – 443; Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956. – С. 173 – 177; Державин Н.С. Славяне в древности. – М., 1946. – С. 14 – 15.

³ Ключевский М.А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч. I. – С. 103 – 104.

⁴ Мавродин В.В. Древняя Русь. – М., 1946. – С. 62; Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 29.

⁵ Баран В. Давні слов’яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с. – С. 123 – 125.

державності. Разом з тим, наявність багаточисельних пам'яток ранньосередньовічних слов'янських культур, що датуються серединою V - VII ст. н. е. зводять до нуля усі спроби протягнути існування Черняхівської культури до VII ст. включно. Крім того, за Йорданом напівдержавне утворення, представлене Черняхівською культурою середини III - початку V ст. очолювали готські «Королі» з роду Амалів, що ніяк не в'яжуться з царством антів. Лише після розгрому готів гунами, Бож - Князь антського союзу племен почав боротьбу проти ослаблених готів, але був переможений та страчений. Таким чином, за писемними й археологічними джерелами першим і до виникнення Києво - руської держави єдиним державним утворенням східнослов'янських племен, хоч і не завершеним був дулібський союз, племен на території від Західного Бугу до Дніпра, де жили склавіни. До нього у VI - VIII входили усі літописні правобережні племена, в тому числі і поляни, представлені в археологічному виразі Празько - Корчацької Райковецькою культурами склавінів і їх безпосередніх нащадків. Саме в цьому регіоні відкритті численні топоніми «дуліби» або похідні від них. На території антів, визначеної за пам'ятками Пенківської культури їх не має.

На схід від дулібів-волинян на території Східної Волині Літопис поміщає деревлян "...Зане седоша в лесех". У 945 р. вони вбили київського князя Ігоря, який переборщив з даниною. Очевидно, деревляни, які раніше входили у дулібо-волинське об'єднання, у X ст. ще користувались статусом в якійсь мірі незалежного племені.

Княгиня Ольга, дружина Ігоря, жорстоко помстилася за чоловіка, спаливши їхнє головне місто – Іскоростень. Їхні поселення та курганні поховання належать до Райковецької культури.

На окрему увагу серед племен, що входили у дулібське племінне об'єднання, заслуговують хорвати, які після його розгрому аварами утворюють у Прикарпатті окремий племінний союз. Навіть їхнє найменування деякі дослідники (М.Смішко) пов'язують з Карпатами. Археологічно вони, як й інші племена південної групи, представлені пам'ятками Райковецької культури.

Розміщення топонімів, утворених від етноніму "хорвати" вказує, що вони були безпосередніми сусідами дулібів і займали не тільки Північне але й Південне Прикарпаття. В цих областях, як і на Волині і Подністров'ї, відкриті пам'ятки Празько-Корчацької культури, які наприкінці VII-VIII ст. переростають в Райковецьку культуру. Хронологія цих пам'яток показала, що їх поширення спрямоване із Верхнього і Середнього Подністров'я у Посання, Південне Повіслення і на Південні схили Карпат. Це спостерігають і польські археологи¹. Разом з тим, у польській літературі переважає тенденція до виділення ранньосередньовічних пам'яток Верхнього Повіслення в окрему групу, яку нерідко зв'язують із західнослов'янськими лендзянами. Такі спроби археологічно не виправдані. Хорвати зберігали статус окремого племені до часів Володимира Святого.

Крім східнослов'янських хорватів, Літопис називає, разом із сербами та хорутанами, південне відгалуження – білих хорватів, які переселилися на Балканський півострів. Відомі також чеські хорвати. Л.Нідерле та В.Седов зв'язують це переселення з навалою аварів в 560 р.². Протягом останніх років І.Корчинський досліджував велике обнесене валами і ровами городище Стільсько на Львівщині, яке могло бути одним із центрів східних хорватів. Очевидно, і в с.Кринос над р.Луквою існувало хорватське городище, на місці якого був заснований Княжий Галич. Поряд з Галичем над Дністром, Б.Томенчук розкопав хорватське городище Буківна.

Географія хорватських городищ і могильників значною мірою збігається з тим регіоном Прикарпаття і Подністров'я, який пізніше іменувався Галицькою землею.

У межах ареалів Празько-Корчацької та Райковецької культур знаходились правобережні поляни, улличі і тиверці.

Археологічні матеріали не дозволяють підмінити дулібо – волинське племінне напівдержавне об'єднання і князівством полян, яке на думку М. Брайчевського, що

¹ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991. – С. 30–43.

² *Седов В.В.* Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 125.

суперечить літописним даним, поглинуло племена уличів, тиверців, хорватів, бужан, дулібів, волинян. Саме ці правобережні племена разом з полянами входили у дулібський союз. Разом з тим, відповідно до Літопису, після розпаду дулібського союзу, поляни відіграли важливу об'єднавчу державотворчу роль. Це в археологічному відношенні підтверджується великою кількістю багатих скарбів сконцентрованих в середньодніпровському регіоні навколо Києва, де за Літописом жили поляни. Вони засвідчують існування значної і добре організованої полянської дружини, а також купців і ремісників здатних до нагромадження багатств, необхідних для функціонування державних інститутів.

Поляни серед східнослов'янських племен займають особливе місце. Літописець, а за ним ряд істориків і археологів-славістів виділяють полян як державотворців. Вони побудували величний град Київ на дніпровських горах і брали безпосередню участь у створенні Київської держави. Поляни користуються особливою симпатією літописця. Вони "мужі мудрі і смислені", дали перших київських князів – Кия з його братами Щеком та Хоривом, сестрою Либіддю. Кий був прийнятий з почестями візантійським імператором у Константинополі. Навіть першу данину Хозарському каганату поляни дали мечами. Це було натяком на те, що останні згодом платитимуть самі данину полянам. Так воно і сталося, підсумовує літописець. Б.Рибаков поміщає полян на правому березі Дніпра між деревлянами та уличами¹. Літопис ніяких географічних орієнтирів не дає. А може це не випадково? Може і не було таких орієнтирів? У літописі сказано лише "... сіли по Дніпру і називалися полянами... бо в поле седяху"². Але у Літописі також знаходимо рядки, де сказано, що поляни жили в "...лесехъ на горахъ над рекою Днепрською".

Якщо звернутися до археологічних даних, можна пересвідчитися, що на Правобережжі в районах, де повинні жити поляни, поселення, городища та курганні поховання VIII-X ст. становлять повну аналогію всім іншим пам'яткам Райковецької культури. Тобто правобережна культура полян є складовою частиною цієї культури, і лише літописні дані уточнюють, що десь біля Києва і в Києві жили не тільки деревляни і сіверяни, а й поляни. Відкрите на Старокиївській горі чотирикутне житло-напівземлянка VI ст. з піччю-кам'янкою нічим не відрізняється від жител на поселеннях типу Корчака, що знаходяться на деревлянській землі. Складається враження, що перше слов'янське поселення в Києві було закладене ще деревлянами. Але поляни укріплюють його і перетворюють у городище. На відкритих лівобережних поселеннях під Києвом спостерігаються включення елементів Салтівської культури, що вказує на змішаність полян з болгаро-хозарами. Такі пам'ятки під Києвом відомі і на правому березі Дніпра, поряд з Пастирським городищем. Остання є прикладом болгаро-слов'янського симбіозу.

Варто звернути увагу і ще на один аспект. Літописні тексти, що відносяться до полян, рясніють похвалами щодо їхньої шляхетності і вартих наслідування традицій, протиставляють їх усім іншим східнослов'янським племенам, які жили "подібно до звірів", "по-скотськи" і "їли все нечисте"³.

Вже на 14-й сторінці Літопису його автор обирає з-поміж східнослов'янських племен саме полян, щоб сказати, що вони, хоч нині, тобто в XI ст., зветься "Русь", такі ж слов'яни, як і ті, що сиділи "по Дунаю: і морави, і чехи, і ляхи". "...Був же один народ слов'янський"⁴. Отже, поляни особливі серед східнослов'янських племен, але вони все ж таки слов'яни, хоч і "прозвашася руссю"⁵.. Звідси випливає, що літописець чомусь вважав за потрібне спеціально доводити слов'янство полян. Чи не тому, що вони "прозвашася Руссю"?

М.Грушевський справедливо вважав, що в X-XI ст. полянська земля була невеликою. Очевидно, не більшою вона була і у VIII-IX ст. На північному заході її крайніми містами були Білгород на Ірпіні та Вишгород на Дніпрі, на півдні – Родень в гирлі Росі, на сході поляни займали вузьку смугу на лівому березі Дніпра. У VI ст. тут жили анти, представлені поселеннями Пеньківської культури, які вже у VII-VIII ст. внаслідок інфільтрації сюди

¹ Рыбаков Б.А. Поляне и северяне // СЭ. – 1947. – № 5/6. – С. 85.

² Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – 592 с. – С. 2.

³ Там само. – С. 8-9.

⁴ Там само. – С. 14.

⁵ Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 23.

склавинів замінюються на Правобережжі пам'ятками Празько-Корчацької і її наступниці Райковецької культури, на Лівобережжі спорідненої їй Волинцівсько-Роменської. Тому цілком логічним можна вважати включення полян до дулібського племінного союзу. Але якщо в VII-VIII ст. південну племінну групу слов'ян очолювали князі дулібів-волинян, то в IX ст. цю роль взяли на себе поляни.

Якраз на цей регіон, і саме на VII- початок VIII ст. припадає значна кількість скарбів, що є безперечним свідченням появи прошарку елітних людей – дружинників, купців, ремісників, здатних до державотворчої діяльності. Знахідки скарбів мартинівсько-трубчівського типу займають дещо ширшу територію, де у VIII-X ст. сиділа ще й частина сіверян і радимичів. Але саме полянська верхівка за Літописом виділялася особливою активністю, очоливши відносини південних східнослов'янських груп з хозарами, а в IX ст. – з норманами. Може, непримиренність до хозарів, яким поляни і сіверяни платили данину і прийняття полянами в Києві норманських князів, виразником інтересів яких був автор Літопису, викликало його особливо прихильне ставлення до полян.

Отже поляни – це не стільки етнічно-територіальне, як соціально-політичне об'єднання середньодніпровських слов'ян, до скаду якого входили представники сусідніх племінних груп, а також, судячи з характеру скарбів та наявності салтівських елементів матеріальної культури, якась невелика група номадів. Але поляни – це не руси, ім'я яких вони отримали лише після приходу в останній чверті IX ст. в Київ норманської династії князів Рюриковичів. "... Поляне еже ныни (тобто в кінці XI ст., автор) зовомая русь"¹.

Окрему групу складали північно-східні літописні племена, що поступово освоювали землі балтів та угро-фінів.

Вже на Волинцівському етапі якісь групи сіверянського населення поступово починають заселяти райони Придоння та Оки. Вони привносять сюди свої прийоми домобудування та керамічного виробництва. Змішуючись з місцевим неслов'янським населенням, слов'янізуючи його, вони утворюють тут нові етнокультурні племінні групи "донських слов'ян" та літописних вятичів. В основі племені вятичів лежить поступово слов'янізований угро-фінівський субстрат Мошинської культури. Якщо в житловому будівництві на поселеннях і керамічному матеріалі місцеві традиції проявляються досить слабо, то в похоронному обряді вони домінують. На відміну від Волинцівсько-Роменської культури сіверян, де курганні поховання, що відображають похоронну традицію волино-дністровської групи слов'янських племен, появляються лише в IX-X ст., тут курганна традиція інша. Вона сприймається прибульцями від мошинського субстрату уже в VIII ст., тобто тут кургани появляються раніше, ніж у Роменській культурі. Крім того, кургани вятичів характеризуються багатством речового інвентаря і наявністю зрубних камер, що також суттєво відрізняє їх від поховань південної, української групи племен. Вятицькі жіночі поховання позначені наявністю в них семилопатевих підвісних скроневих кілець, відсутніх у похованнях сіверян, що у якійсь мірі визначають їхню племінну територію.

Етнографічне обличчя радимичів на Сожі, де вони появляються вже у IX ст., визначається поєднанням місцевих балтських і привнесених слов'янських елементів матеріальної культури. Це вказує на змішання місцевого балтського субстратного населення і слов'янських переселенців. Поки що не встановлено регіону, звідки останні прибули. У Літописі вказується на прихід радимичів "от ляхов", але археологічними матеріалами це повідомлення не підтверджується.

Поселення і городища радимичів ще зберігають риси, близькі до Боршівської культури. Курганний обряд та матеріал поховань мало чим відрізняється від своїх балто-слов'янських сусідів. Свеєрідними, власне радимичькими, можна вважати семипроменеві скроневі кільця, що були жіночими прикрасами. "В курганній культурі радимичів більшою мірою, ніж в інших місцях давнього балтського ареалу, проявляються балтські елементи"². Серед них – шийні гривни, зіркоподібні пряжки, кістяні підвіски у вигляді качечок, прикраси з кінцевим оформленням у вигляді зміїних голівок та інші. До місцевих балтських традицій В.Седов

¹ Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 20.

² Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М., 1982. – С. 368.

справедливо відносить звичай хоронити покійників головою на схід. Ця обрядність, що відбиває традиції балто-слов'янського симбіозу, властива і дреговичам та кривичам¹.

Племінна група кривичів, “иже сядять на верхъ Волги, и на верхъ Двины, и на верхъ Днепра”², включала в себе ряд дрібніших, не названих літописцем племен. Вони у VIII-X ст. вже обжили названі літописцем райони, що раніше належали неслов'янському населенню. Їх основою були племена, котрі в VI-VII ст. представлені псковськими довгими курганами, що розвивалися тут без будь-яких змін. В IX-X ст. довгі кургани були замінені напівокруглими з одним-двома похованнями за обрядом кремації. Інгумації тут появляються лише в кінці X-XI ст.

Смоленсько-полоцькі кривичі, основу яких склало населення Тушемлянсько-Банцерівської культурної групи, були окремим племінним утворенням, яке склалося в результаті слов'янізації балтського населення³. Центром смоленських кривичів вважається поселення в Гніздові під Смоленськом з великим курганним могильником. На могильнику виявлено поховання представників різних етнічних груп населення, у тому числі і норманів. Цей пункт відіграв велику роль як торговельно-ремісничий центр на торгових шляхах у Константинополь.

Своєрідну окрему північну групу становили ільменські словени. Літопис вказує: “Словени же седоша около озера Ильменя, и прозвашася именем своим”⁴. Очевидно, “своє ім'я” виділяло їх, не давало загубитися серед моря чужого фінського місцевого населення.

Похоронними пам'ятками Ільменських словен були сопки, які пізніше замінюються, очевидно, в процесі слов'янізації місцевого населення звичайними курганами з округлою кам'яною обкладкою в основі.

Ця деталь перейшла до круглих курганів від сопок. Існують різні точки зору, звідки слов'янське населення прийшло на Ільмень. Одні припускають південне походження ільменських словен, інші – західне. Г.Смирнова, вивчаючи ліпну кераміку із Новгорода, дійшла висновку, що на озеро Ільмень приходить населення із Балтійського Помор'я⁵. Це підтверджують й інші дослідники, які вказують на наявність балтійських комплексів IX-X ст. не тільки в Новгороді, а й в Старій Ладозі, в містечку на Ловаті, Пскові та інших пунктах⁶. В.Седов розцінює речові матеріали із курганів як свідчення того, що у складі міграційних потоків у ранній період були “... також скандинави і вихідці з прибалтійського середовища”⁷. Новгородські сопки, на його думку, залишені слов'яно-фінським населенням.

Відомі поселення ільменських словен (Коліно, Нові Дубовники, Прость та ін.). Житла переважно наземні, керамічні комплекси мають форми, близькі до посуду типу Суків-Фельдберг. Деякі засновані у VIII-IX ст. городища в районі ільменських словен поступово перетворюються у великі торговельно-ремісничі центри. Одним із перших таких центрів стає Ладога. Наприкінці IX ст. в ній будується кам'яна фортеця. У Ладозі відкрито значну кількість наземних жител з сіними і печами-кам'янками, які нагадують як слов'янське, так і фінське домобудування. У IX-X ст. у Верхньому Поволхов'ї існувало так зване Рюрикове городище, що було воєнно-адміністративним і торгово-ремісничим центром. За 2 км від нього на початку X ст. виникає м.Новгород, що стало великим центром торговельних зв'язків з навколишніми і далекими землями. Історична роль Ладоги і Новгороду в формуванні північно-східної групи слов'янства і її зв'язків із фінськими та скандинавськими народами незаперечна.

У другій половині I тис.н.е. завершується перший етап заселення східними слов'янами Північно-Східної Європи. Деякі її регіони були освоєні ще в VI-VII ст., інші – у VIII-X ст.

¹ Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970. – С. 134–170.

² Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 13.

³ Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996. – С. 369.

⁴ Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 11.

⁵ Смирнова Г. О трех группах новгородской керамики X – начала XI вв. // КСИА АН СССР. – 1974. – Вып. 139. – С. 17–22.

⁶ Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С. Археологические памятники древней Руси IX-XI вв. – Л., 1978. – С. 89; Горюнова В.М. О раннекруговой керамике на Северо-Западе Руси // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982. – С. 44; Пивторак Г. Коли ж виникла українська мова. – К., 1996. – С. 158.

⁷ Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996. – С. 372.

Серед перших знаходиться регіон на північ від Прип'яті, де Літопис згадує дреговичів, що "...сіли межі Прип'яттю і Двиною". В останній своїй монографії В.Седов дреговичів зв'язує з південною східнослов'янською групою, навіть включає їх до племінної групи дулібів-волинян¹.

У VI-VIII ст. на етапі Празько-Корчацької культури і її переростання в Райковецьку, слов'янські пам'ятки на північ від Прип'яті справді мало чим відрізняються від пам'яток типу Корчака. Лише в наступні століття в міру заселення слов'янами більш північних регіонів теперішньої Білорусі, де вони змішувалися із місцевими балтами, починають дещо виразніше проявлятися етнографічні риси (в житловому будівництві, ліпній кераміці, прикрасах), які виділяють дреговичів як окрему племінну групу. Тобто матеріальна культура цієї групи слов'ян пронизується балтськими елементами, що відповідає закономірностям, властивим іншим слов'янським племенам, які зайняли в процесі свого розселення території, де жила до їх приходу чужа неслов'янська людність. Тут слід відзначити, що інфільтрація слов'ян у Верхнє Подніпров'я, судячи з археологічних даних, почалася дуже рано, з періоду Зарубинецької і Київської культур, і завершилася у ранньому середньовіччі. Проте довгий час ті райони дреговичів, як і радимичів, придонських слов'ян, а навіть вятичів, які прилягали до території волинян і сіверян, зберігають етнографічні традиції своїх сусідів, з якими в V-VII ст. на склавіно-антському хронологічному етапі вони ще утворювали певну культурну спільність.

Отже, ми простежили розвиток слов'янських етнокультурних груп на території України протягом всього I тис. н. е. від венедів до літописних племен. Все це дозволяє розділити слов'янський період в історії України на три хронологічні етапи. Перший етап доцільно було б назвати праслов'янсько-венедським. Він визначається у хронологічних рамках I-IV ст. н. е і відповідає римському періоду в історії Європи. Нижню дату цього етапу окреслює поява в римських джерелах перших писемних згадок про венедів Сарматії (Пліній Старший, Птолемей, Тацит). Верхню межу замикають гунська навала, анто-готські війни наприкінці IV ст. і поділ венедів ще на дві групи, які фіксують виділення в межах венедської спільноти антів і склавів, що, за Йорданом, «походять від одного кореня». Ця теза Йордана одночасно визначає праслов'янську належність венедів.

Другий етап займає хронологічні рамки V-VII ст. У ньому закріплюється поділ венедів на три окремі групи: венедів, антів і склавів. Етнонім *Sklave* (склавів) – латинізована форма самоназви «слов'яни», що визначає рівень їхньої самосвідомості, починає поширюватися на всі слов'янські племена. Верхня межа другого етапу позначена появою тринадцяти нових племінних груп на території Східної Європи і багатьох таких же груп у Середній Європі, відомих київському авторові «Повісті минулих літ», їх кристалізація вже відноситься до третього етапу. Знаменним в історії слов'ян того часу було їх велике розселення за межі історичної прабатьківщини, що стало основою формування нових слов'янських груп, замішаних на субстратах захоплених регіонів-зародків майбутніх слов'янських, у тому числі і східнослов'янських народів. Другий етап позначається великою активністю слов'ян на історичній арені Європи – «через гріхи наші вони тепер бушують повсюдно»². Візантійські автори, зокрема Йордан і Прокопій Кесарійський, не тільки називають три великі союзи племен: венедів (у вузькому розумінні), склавів та антів, а й визначають місця їхнього проживання. Це дозволило зв'язати їх з певними конкретними археологічними культурами.

Третій етап в історії давніх слов'ян датується VIII-X ст. Він позначається утвердженням їхньої самоназви в історичній літературі. Тепер дуже рідко вживається етнонім «венеди». Історичні джерела називають велику кількість конкретних племен, їх поселення і городища густо вкривають значну частину Європейського континенту від верхів'їв Дніпра, Дону і Волги на північному сході до Подунав'я і Балканського півострова на півдні; на заході сягають окраїн Північної Балтики (Любек, у гирлі Ельби). Незважаючи на глибоку диференціацію слов'янського світу, племена свідомі свого слов'янського

¹ Седов В.В. Славяне в раннем средневековье. – М., 1996. – С. 360.

² Йордан О происхождении и деяниях гетов (пер. Скржинской). – М., 1960. – С. 90.

походження. Слов'янами їх називають майже всі тогочасні писемні джерела. Найзнаменнішою віхою в історії слов'ян того часу було виникнення слов'янських держав. Причому першими з'являються слов'янські держави не на корінній слов'янській території, а в регіонах, де слов'яни поселилися на римській лімес (Болгарія, Держава Само, Велика Моравія), що є незаперечним доказом впливу античних центрів на державотворчі процеси європейських народів, у тому числі і слов'ян. Ці процеси корелюються з аналогічними процесами загальноєвропейського масштабу. Саме в цей час, переважно у IX–X ст. на європейському континенті виникає ряд держав, зокрема французька і німецька, внаслідок розпаду імперії Карла Великого, англійське Королівство та ін.

Таким чином, виходячи із принципів, що всі слов'янські, в тому числі східнослов'янські народи, як й інші народи Європи, мають свої окремі історичні витoki (хоч всі вони в тій чи іншій мірі взаємозалежні), тому основна увага нами була спрямована на вивчення процесів зародження слов'янських народностей в період раннього середньовіччя та розкриття їх причин. За писемними та археологічними джерелами південну групу східнослов'янських племен включно з сіверянами, на нашу думку, можна вважати етнокультурним утворенням, корені якого сягають ранньосередньовічного і римського часу на цій же території. Північну і північно-східну групи (дреговичі, радимичі, кривичі, вятичі, ільменські словени), які сформувалися в процесі довготривалого розселення слов'ян на балтські та угро-фінські території і слов'янізації місцевого населення – пізнішими етнотериторіальними утвореннями. Вони вже в цей час становили окремі етнокультурні групи, які після розпаду Київської Русі завершили свій розвиток як окремі східнослов'янські народи. На відміну від українського народу, давні предки якого займали корінні слов'янські землі, ряд інших слов'янських народів, в тому числі східнослов'янські, що в процесі свого розселення зайняли великі території з чужим (балтським та угро-фінським) населенням і зазнали впливу цих субстратів. Це справило вирішальний вплив на формування їхньої етнічної самосвідомості. Вказані чинники не були знівельовані в період Києво-руської державності, централізація якої фактично закінчилась після смерті Ярослава Мудрого. Це і стало історичною основою для завершення процесу формування трьох східнослов'янських народів, зародження яких спостерігаємо в ранньому середньовіччі.

3.2. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ І ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У кінці IX–X ст. племінний устрій на східнослов'янських землях поступово набирає державотворчих обрисів. Виникнення Києво-Руської держави змінює етнокультурну ситуацію. У межах етнічного східнослов'янського простору появляється новий норманський («варязький») компонент – варязькі дружини і їхні князі, їхня присутність засвідчена писемними та археологічними джерелами. В історичній, археологічній, лінгвістичній літературі вже понад двісті років стоїть питання, за яких умов і ким була створена східнослов'янська держава – Київська Русь. Чи вона виникає внаслідок поступового еволюційного економічного і суспільного розвитку шляхом об'єднання вже існуючих на той час слов'янських племінних союзів, чи державність привнесена ззовні? Чи діяли обидва – внутрішній і зовнішній фактори? Як вони взаємовідносилися між собою? Коли і як на просторах східнослов'янської рівнини появилася новий етнонім «русь»? Чи його утвердження в умовах східнослов'янської державності рівночасно означало утворення давньоруської народності, яка розпалася на окремі східнослов'янські народи після занепаду Київської держави? Чи білоруський, російський та український народи, як і західні – та південнослов'янські, а також більшість європейських народів сягають своїми витокami додержавних часів?

Ці питання, на жаль, нерідко із сфери науки переходять у сферу політики з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Етнічні та державотворчі процеси взаємопов'язані та взаємозалежні. Зрілість перших сприяє посиленню і завершенню других. З іншого боку, утвердження державності будь-якої

етнічної групи стає запорукою її вільного етнокультурного розвитку, підживлює її етнічну самосвідомість. Тому при вивченні суспільно-економічної та політичної історії необхідно враховувати й еволюцію самого етносу як об'єкту державотворення, його ролі в цих процесах. Етнічні процеси слов'янства загалом і слов'янських народів зокрема складні та багатолінійні.

Етноісторичний процес будь-якого народу, у тому числі європейського, слов'янського, конкретно українського, не можна звести до простого біологічного відтворення поколінь одного етносу. Уже від самого зародження українці були частиною слов'янства, подібно як їх предки – частиною індоєвропейського світу. Розвиток українського народу проходив у безпосередніх контактах і взаємовпливах із сусідніми етноісторичними спільнотами. Поруч із процесами диференціації та виділення окремих етнічних груп і народів мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних етнічних племінних груп утворювалися нові народи. Ця закономірність притаманна в першу чергу тим слов'янським групам, які в процесі розселення осідали на чужі території і змішувалися з субстратним населенням.

Усі ці процеси суворо регламентовані, прив'язані до певних природних та географічних зон і визначені часом. Тобто зародження слов'янських, народів відбувалось у межах певних географічних регіонів, певного етносоціального середовища і на певному історичному етапі. Етноісторична схема, розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами, археологами зведена до декількох ієрархічно-історичних етапів: індоєвропейці або староевропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'янські народи. Кожна з цих етноісторичних категорій повинна була пройти довгий історичний шлях через зародження та розвиток до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну самобутність. Зрозуміло, що це зайняло століття й тисячоліття. При цьому формування кожного європейського етносу відбувалось в конкретних історичних умовах, які в різних регіонах Європи мали свої особливості, залежні від географічного та природного середовища. Наприклад, найбільш сприятливою для етносоціального та етнокультурного розвитку в Європі була Середземноморська зона. Там з'являються перші європейські народи, перші європейські цивілізації.

Звідси випливає, що ми не можемо довільно визначити виникнення слов'янських народів. Вони, у тому числі й український народ, не могли утворитися раніше поки їхні предки не пройшли певні історичні стадії свого розвитку.

Частина українського суспільства дещо болше сприймає тезу про зародження слов'янських народів та українців у ранньосередньовічний час, хоча тоді народжується переважна більшість європейських народів. Це сприймається як значне припізнення. Один із учасників українознавчої конференції на противагу викладеним тезам, назвав стоянку Королеве на Закарпатті часів палеоліту, якій близько мільйона років, поселенням наших предків. Хіба ж це не так? І справді, ця шельська стоянка, як і аналогічні стоянки часів нижнього палеоліту Причорномор'я і Криму та мустьєрські на Середньому Дністрі, відкривають історію наших земель, історію України, бо вони вказують на появу тут людини в прадавні часи, у дольодовиковий період. Від Королево до слов'янських народів пройшли тисячоліття. За такий тривалий час тут безліч разів змінювалося населення. Відомо, що коли в кінці першої половини I тис. н. е. на південні схили Карпат, де відкрита стоянка Королеве, прийшли слов'яни, вони застали там фракійське населення, германців та рештки кельтів. Так чийми предками були люди з Королево? Сучасна наука встановити цього не може. Люди із Королево ще не усвідомлювали себе якоюсь етнічною групою.

Ми не згадували зазначеного епізоду, коли б його не підхопила кореспондентка газети «Хрещатик», яка переконувала своїх читачів, що саме з Королево треба починати український етнос. Подібних статей і виступів в засобах масової інформації безліч. Для їхніх авторів характерна надмірна емоційність, проповідування винятковості українців та їх месіанізму. Такі роботи не тільки вводять читача в оману. Вони викликають настороженість, навіть вороже ставлення до української науки. Бо хто ж із наших близьких чи далеких сусідів хоче визнати свою відсталість чи хоче бути нащадком менш вартісних предків? Тим паче, що сьогодні відомо (або має бути відомо), що з найдавніших часів європейські народи знаходились у взаємозв'язку та взаємозалежності, переживаючи ті самі або подібні стадії

соціально-економічного, культурного та етнічного розвитку. А може, нас навмисне втягують у безплідні дискусії про те, чиї предки давніші та кращі, щоб відвернути нашу увагу від вирішення справді життєво важливих проблем нашого історичного буття?

Інший аспект поставленої проблеми полягає в тому, що нас намагаються буквально «прищепити» до інших сусідніх народів, переконати нас і світову громадськість у тому, що ми їх менша чи молодша частина, відмовляючи українському народові в самобутності його етнічного та історичного розвитку. Ми не будемо аналізувати всю ту велику лінгвістичну та історичну літературу в якій розглядається ця проблема. Лише наголосимо, в історичній літературі, зокрема російській (просякнутій імперіоцентризмом), можна знайти безліч прикладів, коли східнослов'янські народи характеризуються як єдина етномовна цілісність, а Київська держава — як «коліска» давньоруської народності. Провідні російські історики М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський та інші розглядають історію східних слов'ян і Київської Русі як історію Росії.

За М. Погодіним і О. Соболевським, українське Подніпров'я споконвіку було заселене предками росіян, яких прогнали монголо-татари. Лише в XIV ст. їхнє місце зайняли українці з Галичини і Волині. Для В. Ключевського дулібський союз племен на Західному Бузі, Волині та Прикарпатті — це початки «нашої» (російської) державності.

Не менш тенденційні й новітні праці. У 1982 р. у Москві побачила світ колективна монографія Інституту слов'янознавства і балканістики «Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья». Загалом, вона претендує на об'єктивність. У ній розглядаються питання розвитку етнічної самосвідомості всіх західнослов'янських та південнослов'янських народів, навіть полабських слов'ян. Кожному з них присвячені окремі розділи праці. Лише три східнослов'янські народи увійшли в один розділ під назвою «Формирование этнического самосознания древнерусской народности за памятниками древнерусской письменности X–XII вв.» Автори цього розділу А. Рогов та Б. Флоря «доводять» існування давньоруської народності через утворення «Руської землі». Для них Русь – це давній етнонім іранського походження, що в Середньому Подніпров'ї уже з раннього середньовіччя визначав східнослов'янське надплеменне політичне утворення. Поглинувши всі інші, східнослов'янські племена, воно, на їх думку, у період державності привело до виникнення єдиної давньоруської народності. Роботи, в яких це утворення трактується як зародження української державності, зрозуміло, не згадуються. Повністю замовчуються праці, в яких, посилаючись на літопис, розвивається думка, що назву «Русь» до Києва принесла династія Рюриковичів. Дуже своєрідно використовуються деякі тексти літописів. Наприклад, у Літописі за Іпатіївським списком читаємо: «А слов'янський народ і руський – один; од варягів бо прозвалися вони руссю, а спершу були слов'янами; хоча вони і полянами звалися, але мова в них слов'янська була».

У розділі згаданої вище роботи також знаходимо цитату: «А словенський язык и руский одно есть...», далі цитата обривається, викидаються з неї слова «от варягов прозвашася руссю, а сперва они быша славяне», і закінчується словами «аще и поляни звахуся, но словенская речь бе». Так можна довести все, що завгодно. У такий спосіб і сарматський рід росомонів, згаданий Йорданом – автором VI ст., перетворюється на Русів.

В іншій роботі, у цитату з Літопису, де йдеться про племена, які «Имяху бо обычаи свои и закон отец своих и преданья каждо свой норов», додається одне слово «славяне», яке повністю змінює її зміст. Тепер вона звучить так: «Имяху бо (славяне) обычаи свои и закон отец своих и преданья каждо свой нрав». Цим прийомом автор «доводить» етнічну єдність слов'ян «... від Чорного моря до озера Ільмень, від Карпат до Волги». Насправді ж, наведені рядки з Літопису підкреслюють етнокультурну своєрідність слов'янських племен як окремих етносоціальних одиниць, а не етнічну єдність слов'ян у VI-IX ст.

Це лише деякі із прикладів використання писемних джерел. Не менш своєрідно використовуються і трактуються інколи й археологічні матеріали. У 1999 р. вийшла монографія В. Седова «Древнерусская народность», де з допомогою археологічних матеріалів робиться спроба поновити згадану концепцію М. Погодіна. Тут уже не через сарматський рід росомонів і через «Руську землю» доводиться існування давньоруської народності, а вводиться ще одна, проміжна ланка – «Руський каганат». Він, на думку автора

згаданої монографії, у VII-VIII ст. знаходився на Лівобережжі між Хозарією та плем'ям полян. Це, правда, суперечить Літопису, за яким у регіоні було поселення Сіверян, що сіли «на Десні і по Сейму, і по Сулі і називалися Сіверянами», але це автора не турбує. Сіверяни, як відомо, представлені Волинцівсько-Роменською культурою, яка виникла на основі місцевих пам'яток попередньої Пеньківської культури, в інтеграції з правобережними старожитностями Празько-Корчацької культури. Їх типологічний зв'язок фундаментально доведений українськими та російськими археологами.

За В. Седовим, Волинцівську культуру створило не населення Подніпров'я, а вихідці із Самарського Поволжжя – носії Іменьківської культури, відкритої там в останні десятиліття минулого віку. Про це, на його думку, свідчить наявність в обох згаданих культурах незначної кількості високоякісного гончарного посуду. Ця натяжка зроблена свідомо, бо загальновідомо, що цей посуд і у волинцівські поселення, і в іменьківські потрапляв із Хозарії. Він визначає етнос хозарів та їх торгово-економічні зв'язки із сіверянами, а не «Руський каганат». Отже, В. Седов за допомогою археологічних матеріалів робиться спроба поновити вищезгадану концепцію М. Погодіна. Нагадаємо, цей російський вчений ще у XIX ст. писав, що Дніпровське Лівобережжя до татарської навали займали предки росіян, яких після татарського іґа змінили галичани, що прийшли сюди із західних областей України. Ця концепція була повністю розкритикована українськими вченими М. Максимовичем, М. Костомаровим, В. Антоновичем і, зокрема, М. Грушевським.

У свою чергу англійський вчений, теоретик історії, історіософ А. Дж. Тойнбі у своїй фундаментальній багатотомній праці «Дослідження історії» називає Русь «скандинавським царством» і ставить в один ряд з Данією та Норвегією, що також не відповідає дійсності¹.

Вивчаючи світові цивілізації та їх роль у всесвітній історії за принципом «виклик — відгук», А. Дж. Тойнбі вважає, що адекватність відповіді на виклик зумовлює і стимул, і характер процесу історичного розвитку. Слабкість або неможливість адекватної відповіді на виклик, що характерно для «недорозвинених», «загальмованих», «недоношених», «нежиттєздатних» цивілізацій, призводить до їх занепаду. Відсутність виклику і позитивних впливів розвинутих цивілізацій (наприклад античності) на варварські суспільства означає відсутність стимулів, а це зумовлює їх інертність і застій. Саме такими А. Дж. Тойнбі вважає слов'ян. Він знає останніх лише за писемними джерелами. Це, на нашу думку, суттєво знижує результативність його окремих досліджень та об'єктивність оцінок. Обмеженість та невиразність багатьох античних писемних джерел без доповнення їх даними інших наук, у тому числі археології, обмежує можливості історіософічних підходів до вивчення історичних явищ, у нашому випадку давньої історії слов'ян.

Наведені приклади не можуть переписати самотньою історією українського народу. Його предки споконвіку займали лісостепову частину теперішньої території України, хоч і не без вклинювання чужих, неслов'янських етнокультурних груп. Ні історія, ні археологія, не знають таких катаклізмів, за яких пройшла б повна зміна етносів у лісостеповій частині України. Якась частина населення завжди залишалася, забезпечуючи наступність етнічного та етнокультурного розвитку, зберігаючи та збагачуючи генофонд рідної землі.

Але простежити ці процеси на археологічному матеріалі ми можемо лише в ретроспективному плані і тільки з часу раннього середньовіччя, коли археологічні культури представляють відомі за писемними джерелами племена антів і склавинів, яких у симбіозі можна вважати безпосередніми предками українського народу. Тому раннє середньовіччя і розглядається як час зародження українського народу. Починати цей відлік ранішим часом ми не можемо, бо для цього немає джерельного, у тому числі й виразного археологічного матеріалу.

Саме тому, у наукових дослідженнях, науково-популярних працях вже багато століть стоїть питання, в яких умовах і ким було створене східноєвропейське державне утворення — Київська Русь.

¹ Тойнбі А. Дослідження історії: В 2 т. — К., 1992. — Т. 1. — С. 165.

Першим питання про походження східнослов'янської держави – Київської Русі – поставив літописець Нестор: «... Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля (державна) постала?»¹.

Київський літописець чітко, впевнено і однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає варягів – «русів», до яких належить і династія київських князів Рюриковичів, називає племена, які посилали до них посольства з запрошенням на княжіння. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолена ними держава, отримавши від них назву «Русь», поступово поширювала її на всі племінні об'єднання, що входили до неї («поляне иже ныше зовома я Русь»), то він, ніби передбачаючи полеміку, вважав за необхідне не тільки довести, що в державотворчих процесах на східнослов'янських землях брали участь «варяги» – руси, але і пояснити нащадкам етнічне походження князів і цієї назви. Називаючи всі чотири північно-східні племена (чудь, словени, кривичі і весь), які посилали посольства «... за море, до варягів, до русі», літописець пише: «Бо так звали тих варягів - русь, як ото одні зуться севями, інші урмани, англяни, інші готами, отак і ті...»².

Ще одним, на думку багатьох дослідників, заслуговуючим на увагу джерелом є «Бертинські анали». У них йдеться під 839 р. про прихід в Інгельгейм до франкського короля Людовика Благочестивого візантійських послів. З ними в Інгельгейм прийшли люди, яких направив візантійський імператор Феофіл. При візантійському дворі вони називали себе русами і повідомили імператора, що послав їх в Константинополь каган ради дружби. Людовику Благочестивому в Інгельгеймі зізналися, що вони – нормани, шведи³.

Дві згадки про норманів – русів залишив кремонський єпископ Ліутпранд, що у X ст. двічі побував послом в Константинополі. У його записках читаємо: «...на північ від Константинополя живуть: угри, печеніги, хозари, руси, котрих ми інакше називаємо норманами ...це народ, що живе на півночі: греки називають їх русиос (rusios), тобто світлими (русявими) за особливостями їх тіла, а ми називаємо їх норманами за їх місцезнаходженням»⁴.

Отже, етнонім нормани-руси, чи за Літописом варяги-руси, тоді означав одну й ту ж етнічну групу. «А слов'янський народ і руський один; од варягів, бо прозивалися вони руссю, а спершу були слов'янами»⁵.

Літопис, Бертинські анали і перші договори київських князів з Візантією, у тексті яких переважають норманські імена, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних процесів міжетнічних відносин напередодні виникнення східнослов'янської державності.

За Літописом, слов'янські племена, в тому числі і східнослов'янські, у VIII–IX ст. являли собою мозаїку численних етнокультурних груп і союзів. Усі вони «мали свої обичаї і закони предків своїх і заповіти кожне свій норів»⁶. За археологічними матеріалами у VIII–IX ст., південна група правобережних племен, до якої входили волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь час знаходились в дулібо-волинському племінному союзі, представлена однією Райковецькою культурою. Сіверяни, які утворили на Дніпровському Лівобережжі свою Волинцівсько-Роменську культуру, зв'язують з Правобережжям спільні етнокультурні витоки, що сягають празько-корчацьких та інтегрованих з ними пенківських старожитностей. Маючи у значній мірі спільні корені, ці культури дуже близькі за характером поселень, жител, похоронного обряду і, зокрема, лігшого посуду. Вони засвідчують існування на обох берегах Дніпра єдиного етноплемінного простору. Були зроблені навіть спроби (І. Ляпушкін) розглядати старожитності VIII–X ст. Лівобережжя і Правобережжя Дніпра як одну культуру. Етнокультурна єдність сіверян і правобережних племен та спільність їхніх витоків документуються все новими матеріалами.

¹ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 1.

² Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 12.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I. – С. 591.

⁴ Кобичев В. П. В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 104.

⁵ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 16.

⁶ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 8.

Окрему етнокультурну групу представляють північно-східні племена Поволжя, представлені своїми культурами (довгі кургани, сопки і т. п.).

В. Седовим зроблені спроби підмінити сіверян русами, які нібито принесли на Дніпро Волшщівську культуру із Самарського Поволжя¹. Як ми вже згадували, за В. Седовим, на Дніпровське Лівобережжя у кінці VII ст. переселяються носії Іменьківської культури. Остання у V–VII ст. була створена на верхній Волзі вихідцями із степового Причорномор'я сармато-слов'янами, що були розгромлені Іунами разом з готами та іншими носіями Черняхівської культури².

Щоправда, автор не уточнює, чи це населення вже було русами на Волзі, чи стало ними, повернувшись знову на Дніпро. Доказів, які свідчили б про перенесення Черняхівської культури у V ст. на територію Верхнього Поволжя, як і про появу Іменьківської культури у Дніпровському Лівобережжі та перетворення її тут у Волинцівсько-Роменську, в природі не існує. У степовій зоні Північного Причорномор'я, вщерть заповненій у III–IV ст. кочівлями багатьох сарматських племен, пізніми скіфами і готами, не було місця для слов'янських землеробів. Слов'янських пам'яток III–IV ст. там не виявлено. Тоді де ж міг утворитися той сармато-слов'янський симбіоз, що отримав назву «роси»? До цього часу нікому із лінгвістів, ні істориків не вдалося доказати, що якесь із сарматських племен носило назву – «Русь» (див. розділ III) і передало її слов'янам. Таких даних не містять жодні достовірні писемні джерела, в тому числі «Баварський Географ». Усе це суперечить спробам поселити на Дніпрі під Києвом сармато-слов'янських русів, ба, навіть утворити з них поруч з Хазарією у кінці VII–VIII ст. могутній «Руський каганат»³.

Руси і «Руський каганат» знадобилися В. Седову як етнотворча, а згодом державотворча сила, яка, нібито, поглинувши інші східнослов'янські племінні групи, обумовила виникнення в додержавній племінній період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. Ці етноорієнтовані в минуле «концепції», що нагадують погодінський імперіоцентризм, шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину. Аналіз усіх наявних даних дозволяє констатувати, що ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела не знають на теренах східнослов'янського етнічного простору до утворення Києво-Руської держави Руського каганату. Тим більше, його неможливо створити з допомогою археологічних джерел. До речі, навіть В. Седов примушений визнати, що «... Последний период истории Русского каганата не отражен письменными документами»⁴. З повною відповідальністю до цього можна додати, що немає реальних джерел ні писемних, ні, тим більше, археологічних і для відображення його початку. Племена (поляни, сіверяни, в'ятичі), які, за В. Седовим, повинні були входити у Руський каганат, за свідченням Літопису, платили данину Хозарії⁵. Поляни, як відомо з літописних текстів, у VIII–IX ст. утворили своє племінне князівство із центром у Києві.

Відсутність будь-якого спадкоємного зв'язку між Іменьківською культурою на Волзі і Волинцівсько-Роменською на Дніпрі одночасно спростовує спроби поєднати неіснуючий руський ранньосередньовічний каганат з пізнішою літописною «Руською землею». Назва «Русь», «Руська земля» появляється лише в кінці IX ст. з приходом до Києва князів Рюриковичів. На думку більшості лінгвістів, вона скандинавського походження⁶.

В. Ключевський та О. Пріцак вважають, що топонім «Руська земля» покриває, передусім, Київську, Чернігівську та Переяславську області, де осідали варяги, які були певний час опорою княжої влади. Згодом «Русь» стає офіційною назвою держави Рюриковичів, і вже як політонім поступово сприймається її оточенням. Це знаходить своє відображення в документах і писемних джерелах. До 60-х років IX ст. загальноживаними

¹ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 50–80.

² Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 50–80.

³ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 50–82.

⁴ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 77.

⁵ Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 18.

⁶ Ономастика України першого тисячоліття нашої ери : монографія / О.В. Абакумов та ін. К.: Наукова думка, 1992. – С. 37.

були назви «слов'яни» і племінні назви («поляни», «сіверяни», «деревляни» та ін.), які в додержавний період слід розглядати як окремі етнічні одиниці. При цьому загальна назва «слов'яни» визначала всіх слов'ян, усю загальнослов'янську різноплемінну сім'ю, що у VIII–IX ст. зайняла ряд суцільних регіонів між Ельбою та Волгою, Прибалтикою, Подунав'ям та Балканським півостровом. Лише у X–XI ст. «Русь» як назва державного утворення східних слов'ян поступово починає закріплюватись на землях тих племен, яких підкорили і обклали даниною київські князі. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, вона, як політонім, поширюється на увесь етнічний простір східної частини слов'янства. Тепер назви «Руська земля», «руські люди» визначають їх належність до Києво-Руської держави Рюриковичів, ким би вони самі себе не усвідомлювали, чи деревлянами, чи словенями, чи іншими. Питома вага племінних назв в документах XI–XII ст. зменшується, хоч повністю не зникає. У ряді випадків давні племінні назви переходять у назви земель («Древлянська земля», «Волинська земля»). У період роздробленості після смерті Ярослава Мудрого, кількість князівств-земель значно збільшується. Тепер їх територіальні назви «Київська земля», «Галицька земля», «Ростово-суздальська земля» і т. п. засвідчують корінні зміни в політичному та етнокультурному розвитку того населення, яке входило ще недавно в могутню державу Рюриковичів. Вони поступово формуються в ще ширші етнотериторіальні об'єднання як на півдні, так і на півночі Русі і фактично визначають етнічний розвиток тих східнослов'янських народів, ембріони яких як на півночі, так і на півдні з'явилися ще в VI–VIII ст. в часи великої міграції слов'ян. З цього випливає, що центральна великокняжа київська влада, для якої назва «Русь» була етнонімом, успішно забезпечила його поширення як політоніма на всю державу, але для перетворення його в етнонім, який би об'єднав у єдиний етнос все її населення, часу забракло. На думку Б. Грекова «Время уделов нельзя называть киевским, хотя бы по той причине, что Киева как политического центра уже тогда не было, он ступешвался и решительно затерялся среди других местных центров», «...политического единства, хотя бы в относительной форме Древнерусского государства в это время уже не было»¹.

Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота, слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, а також різні торговельно-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники, були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. На нашу думку, найбільшим досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак, єдність культу ще не означає створення єдиного етносу.

Натомість, сама княжа династія слов'янізується, порівняно, досить швидко. Уже в третьому поколінні князі починають прибирати слов'янські імена (Святослав). При збереженні свого етноніма вони втрачають свою норманську самосвідомість і, навпаки, в різних кінцях Києво-Руської держави населення приймає привнесений етнонім, «Русь» в якості політоніма, але зберігає свою самосвідомість, почувуючи себе мешканцем своїх князівств-земель. Це й стало вирішальним чинником етнокультурного розвитку Київської Русі і визначило його остаточний результат – утворення трьох східнослов'янських народів. Це відображено і в писемних джерелах. «Русь», «Руська земля» подавались літописом у двох значеннях: вузькому і широкому. У вузькому значенні ця назва покривала лише Київщину і Чернігівщину разом з Переяславом Руським, що, за Костянтином Багрянородним, ще носила назву «Внутрішня Русь». У широкому значенні це була офіційна загальнодержавна назва, яка, однак, не усвідомлювалась в усіх кінцях імперії Рюриковичів як етнонім, а означала поняття підданства, приналежності до держави русів. Так, проти Святополка і польського короля Болеслава Хороброго «Ярослав же совокупивь Русь, й варяги, й словень»², тобто, об'єднав варягів і слов'ян в руську дружину. У літописних текстах знаходимо приклади, коли князі з периферійних земель добивалися частки для себе або своїх дітей у «Руській землі». Відомий вислів Володимиро-Суздальського князя Юрія Долгорукого «Тако ли мне части нету в Руской земли й моим детемь?» У Ки'їв або Переяслав, тобто в «Русь» з різних

¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С. 9.

² Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 96.

кінців Київської держави ходили духовні чи державні чини, посольства, дружини. Наприклад, із Новгороду «йде в Русь (Київ – Баран В.) архієпископ Нифонт»¹. Отже, «Русь», «Руська земля» виділяється Літописом, як основна центральна, столична частина Київської держави, де поселилися перші князі-руси із варязькими дружинами.

Візантійські джерела також чітко виділяють норманів-русів із «Внутрішньої Русі» навколишніх слав'янів.

Перші були не тільки соціальною верхівкою, як це намагаються зобразити деякі історики², але й прийшлою етнічно іншою від слов'ян панівною групою.

Описуючи полюддя, Костянтин Багрянородний (X ст.) розглядає його як наїзди «русів» на залежні від них землі східнослов'янських племен, що знаходились за межами «Руської землі». «Коли наступить місяць листопад, тоді їх архонти виходять з усіма русами із Києва і відправляються за полюддям, що іменується «кружінням», а іменно – в Славинії вервіанів (волинян), драгувітів (дреговичів), кривичів, сіверян та інших слов'ян, які є пактіотами (данниками) русів»³. Збираючи данину, княжа дружина, ядром якої у X ст. ще були варяги-руси, «насиляє» слов'янське населення. У часи Ігоря деревляни, що усвідомлюють себе окремою племінною етнічною групою, за Літописом, протистоять русам та їх князю, який «аки волк, восхїщая й грабя» внадився на «Деревлянську землю». Деревляни не вважають себе русами. Убивши Ігоря вони кажуть «...се князя убихом руского».

Отже, усвідомлення своєї племінної належності навіть у часи державності не тільки зберігалось, але й активно протиставлялось князям і «Руській землі». Це характерно не тільки для деревлян, але й для всіх інших племінних об'єднань, принаймні для переважної більшості. Таким чином, цілком закономірно розглядати русів і слов'ян на початку створення Київської держави не тільки як дві різні соціальні групи, але й етнічні.

У науці навіть прийнято ділити дослідників східних слов'ян на норманістів – тих, хто вважає, що Києво-Руську державу створили нормани-руси, та антинорманістів – тих, хто це заперечує.

На цю тему є величезна література. На нашу думку, найбільш всебічно розглянув позиції творців норманської теорії та їх противників М. Грушевський у спеціальній роботі, поміщеній в примітках до першого тому «Історії України-Руси»⁴. Історіографію норманської теорії він починає з «Повісті минулих літ», «бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь – то один з варязьких народів, а варяги – се північно-германські народи на Балтійському побережжі». Далі йде цитата з Літопису: «...си це бо звахуся Свее (шведи), друзии же Урмани (нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) – тако й си»⁵. М. Грушевський стверджує: «...варягами на Русі в X–XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів», які автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. На його думку, у XVIII ст. оповідання Літопису про призначення варязьких князів-русів «...прийнято просто як канонічне. « Не дивлячись на критичну оцінку тексту Літопису щодо процесів слов'янського державотворення, М. Грушевський деякі докази Шлецера, і, зокрема, Байера на користь літописної версії про норманів-русів називає важливими. Серед них він виділяє звістку «Бертинських аналів»; зв'язок варягів із скандинавськими «Veringamy» про переважаючу кількість норманських імен у договорі Олега з Візантією у 911 р.; про назви дніпровських порогів у Костянтина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. «Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах», – робить висновок автор «Історії України-Руси». Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А. Куника, М. Погодіна), М. Грушевський не менш суворо оцінку дав багатьом представникам антинорманізму: Г. Еверсу за хозарське походження київських князів і «... притягнення до Русі біблійного Роша»⁶

¹ Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. / С предисл. Б. М. Клосса. М., ЯРК. 1998. – С. 308.

² Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В.Д. Королюк. – М.: Наука, 1982. – С. 105.

³ Там само. – С. 273.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I. – С. 578–602.

⁵ Там само. – С. 579.

⁶ Народ Рош – народ-чудовисько в «Книзі пророка Єзекіїля».

та сарматів-Роксоланів», С. Гедеонову за те, що бачив у варягах «балтійських слов'ян», а теорію Д. Іловайського про те, що «... роксолани - це Русь, а гунни і болгари - це слов'яни», вважав «безвихідною». Зрозуміло, М. Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А. Куника.

Основною засадою, з якої виходив М. Грушевський у критиці Літопису і прихильників привнесення східним слов'янам державності ззовні, було в принципі правильне розуміння ним загальнолюдських процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали й слов'яни. Він пише: «Може тепер кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду (про походження Русі – *авт.*), але не може будувати свою концепцію виключно на її основі, мусить шукати глибших основ в самому народі, в фактах побуту, права, культури і т. ін.»¹.

Не менш дискусійним залишається питання про спадкоємність Києво-Руської держави. М. Грушевський, всупереч російській історіографії, не визнає східнослов'янської єдності і єдиної східнослов'янської мови, якої «ніколи не існувало»². Основними творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян – предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М. Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були у складі Римської імперії. «Від часів слов'янського розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу»³.

Близькі концепції, хоч і не так вичерпно висловлені, існували й до М. Грушевського. Ще на початку XIX ст. Д. Бантиш-Каменський, що Київську Русь розглядав як «вітчизняну колиску», в політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємицею основної частини руських князівств⁴. М. Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі⁵. О. Шафонський також визнавав старшинство українців над іншими слов'янськими народами. Він фактично вважав, що більшість із них - це давні нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України⁶.

Цікава позиція М. Костомарова. Він виділяв аж шість головних народностей у киево-руський період, зокрема в часи існування удільних князівств: південноруську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську⁷. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, які склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вимальовуються у світлі археологічних джерел VI–X ст. Це південна, північно-західна і північно-східна групи. «Південноруську народність» М. Костомаров розумів у «... тому вигляді, який був прообразом сучасного»⁸ тобто, як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, які були властиві українцям XIX ст.

У російській історіографії проблему спадкоємності загострив М. Погодін. Він, з одного боку, рішуче підтримав прихильників норманської теорії, що створювало йому видимість об'єктивності навіть в очах представників європейської історичної науки; з другого боку, він, всупереч будь-яким історичним фактам, археологічним та лінгвістичним даним, оголосив Середнє Подніпров'я землею предків росіян. Останніх ніби-то прогнали з Подніпров'я монголо-татари. І лише тоді їх місце в Подніпров'ї зайняли нові поселенці, що прийшли сюди з Волині та Галичини. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями Київської Русі, за М. Погодіним, було придніпровське населення – предки росіян – та нормани-руси. Звідси Російська імперія є прямою спадкоємицею Київської держави.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I. – С. 590.

² Там само. – С. 4.

³ Там само.. – С. 6.

⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – С. 10.

⁵ Маркевич М. История Малороссии. – М., 1842. – С. 6.

⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 41.

⁷ Костомаров Н.Н. Исторические монографии и исследования. – СПб, 1872. – Т. I. – С. 21.

⁸ Там само. – С. 58.

Аналогічну позицію щодо слов'ян і Русі підтримував С. Соловйов. Для нього історія східних слов'ян і Русі – це історія Росії, хоч він також не сумнівався в правдивості Літопису про покликання варягів-русів, які, на його думку, підтверджуються свідченнями іноземними: свідченнями «Бертинських літописів (аналів)», відомостями Ліутпранда, Єпископа Кремонського «про тотожність русів з норманами»¹.

Отже, згадані автори єдність східних слов'ян і виключну спадкоємність від Русі до Росії декларували без слов'янських русів і Руського каганату на Дніпрі у VIII–IX ст.

Цікавим у цьому аспекті є визнання Б. Ключевським некоректності вживання стосовно східних слов'ян додержавного періоду, до IX ст., термінів «руси», «русь» і похідних від них. Не сумніваючись у тому, що Русь – це нормани, він вслід за своїми попередниками, зокрема, своїм учителем С. Соловйовим, вживав стосовно східних слов'ян перед утворенням Київської Русі терміни типу «русские славяне», «русские купцы», «Русь», «русская равнина», «Южная Россия», «русская степь», і т. п., «пользуюсь, – за його висловом, – привычным словоупотреблением». Разом з тим, В. Ключевський визнає, що «... о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX–X вв. Русь среди восточных славян – еще не славяне, отличаюсь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения»². «Привычные словоупотребления» також: не такі вже й безневинні. Ці терміни вживалися російськими, а пізніше нерідко і радянськими вченими цілком свідомо, з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східного слов'янства, а значить – неподільності імперії.

Спроби М. Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я – предків українців – предками росіян розкритикував М. Максимович. Вважаючи південноруську і північноруську мови братніми, він не сумнівався, що вони вже були окремими в дотатарський період³.

Його підтримав Б. Антонович, який обстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я, що зараз фундаментовано археологічними матеріалами, і різко виступив проти надуманих і нічим не обгрунтованих спроб М. Погодіна і О. Соболевського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням, що нібито під тиском монголо-татар відійшло в Росію, а на його місце в XIV ст. прийшли українці з Галичини і Волині. З іншого боку, він повністю відхилив твердження деяких польських дослідників про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після татарської навали. Отже, він зайняв цілком чітку позицію, згідно з якою носієм державотворчих зрушень у Подніпров'ї було місцеве населення⁴.

Історики радянського періоду в Україні, Росії та Білорусії: Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаків В. Довженок та інші дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави. Вони з офіційного погляду розглядали цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східного слов'янства. Лише в окремих випадках появлялися статті, у яких автори дотримувалися джерельних матеріалів. Серед них можна назвати статтю В. Мавродіна «Основные этапы развития русского народа». У ній визначаються етнографічні і мовні відмінності племен у додержавній період, а потім утворення на їх основі земель, які не були знівельовані в часи Києво-Руської держави. У період феодальної роздробленості відокремлення земель та князівств поглиблюється. Усе це створює умови, за яких етнічні утворення, що свого часу відповідали «самостійним державам», визначають хід історичного процесу. Успадковані від племінного періоду старі мовні особливості, а також етнокультурні відмінності, не знівельовані в період державності, поновлюються в період феодальної роздробленості та економічної й політичної ізоляції руських князівств»⁵. Ця стаття була організовано розкритикована, після чого її автор був вимушений приєднатися до офіційної позиції з цього питання. Фактично не визнавав етнічної монолітності Київської Русі К. Гуслистий⁶.

¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1988. – Т.І. – С. 118.

² Ключевский М.А. Курс русской истории. – М., 1987. – Ч.І. – С. 142.

³ Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т.ІІІ. – С. 189–190.

⁴ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1985. – С. 225.

⁵ Мавродин В. В. Народные восстания в древней Руси XI–XIII вв. ... Д. Киевская Русь. М.; Л., 1953. – С. 63.

⁶ Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма)

Питання існування давньоруської народності не втрачає своєї актуальності і сьогодні. При цьому воно, як і раніше, несе певне політичне навантаження.

У нових роботах ми знаходимо і росомонів-русів Б. Рибаківа, і спроби знайти слов'янських русів в інших джерелах, поминаючи росомонів¹.

Такі настійливі пошуки етнотворчої сили, яку має становити феномен русів ще задовго до утворення Київської Русі, викликані тим, що інакше неможливо довести «етнічну монолітність» східних слов'ян у період племінного устрою. Якщо такого племені чи союзу племен, тим більше «Руського каганату», що поглинув усі інші східнослов'янські племена, не існувало, то всі доцентрові об'єднувальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності. Тому прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підмінюють поняття політичного союзу, навіть примусового, поняттям «етнічної єдності», хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси.

Окрему позицію щодо норманської теорії, проблеми походження Русі та спадкоємності Київської держави зайняв О. Пріцак. У своїй фундаментальній праці «Походження Русі», виданій англійською мовою у 1981 р., а українською у 1997 р., він розглядає ці проблеми на широкому історичному тлі, в контексті загальноєвропейських та візантійських історичних процесів (ми вже торкалися деяких його концепцій у цій праці).

Викладаючи свої методологічні засади відносно державотворчих процесів, О. Пріцак у передмові пише, що держава виникає «...не спонтанно, а запозичується в народів, у яких вже існує... Погано організованим, язичницьким, неписьменним селянським громадам Східної Європи у VII–X ст. було неможливо створити державу..., яка є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації». «Лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує»².

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «...спроможність слов'янських народів створити державу».

Викладені методологічні принципи при нігілістичному ставленні автора «Походження Русі» до археології та у якійсь мірі лінгвістики не позбавлені суперечностей. Не можна не прийняти справедливого постулату О. Пріцака, який перегукується з методологічними засадами М. Грушевського і багатьох інших дослідників, що «...держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем... не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв». Разом з тим, це, безсумнівно, суперечить його ж твердженню, що народ (в цьому разі слов'янські племена, які вже мали свої організаційні структури і входили в племінні союзи (дулібо-волинське племінне об'єднання) був лише пасивним прохачем і платником данини чужим каганам і князям, що силою накиннули йому державність. Про наявність порівняно високої структурної організації слов'янських племен свідчать масштаби їх великого розселення. Без військових дружин і виділення керівної верхівки захоплення і освоєння таких значних просторів Подвіння, Подоння і Поволжя, суцільних регіонів у Подунав'ї і на Балканах, в межиріччі Одри та Ельби, які в багато разів перевищували їх корінні землі, було нездійсниме. Не слід вважати випадковістю також той факт, що населення середньовічних слов'янських держав Болгарії, Великої Моравії, Польщі, Русі спілкувалось слов'янськими мовами, як про це пише О. Пріцак стосовно Русі. На нашу думку, це може свідчити про фундаментальність слов'янського компонента та його асимілятивні можливості. Саме археологія, яку О. Пріцак не хоче вважати праісторією, дає незаперечні факти порівняно високого економічного розвитку та соціальної організації східнослов'янських племінних груп, особливо у Подніпров'ї, принаймні за 600–700 рр. до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури (III–IV ст.) слов'яни-венеди переможені і підкорені готським «рексом» Германаріхом, перебували у складі його держави, брали участь у Маркоманських війнах з Римською імперією. У кінці IV ст. Бож – князь слов'янських антів – зробив спробу

/ Кость Григорьевич Гуслистый [доклад о содержании основных опублик. работ, представл. по совокуп. на соискание ученой степени д. и. н.]. – К.: Наук. думка, 1963. – С. 105–107.

¹ Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999.

² Пріцак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т.І. – С. 72.

звільнитися від готів, ослаблених гуннами. Крім готської, південно-східні слов'яни пройшли гунську, аварську, хозарську «школи», доки досягли того соціально-економічного та культурного рівня, за якого можна було підійти до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів.

Порівняно досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні і широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема Києва, Галича та інших запрошували або проганяли своїх князів. Наведені нами приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори, що мають відношення до утворення східнослов'янської державності. Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О. Пріцак свою «нову», «незалежну» концепцію про заснування Київської держави та привнесення самої назви «Русь» зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галії під назвою Русь. Опираючись на «Баварського Географа», цей етнонім виводиться О. Пріцаком від Родезу(Рутенії), що знаходиться в південній частині Центральної Франції.

За О. Пріцаком, слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладоги, вепси з Білоозера в середині IX ст. «...запросили на правління, тобто признали владу могутнього фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика)... У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності»¹.

Як відомо, і норманісти, і навіть антинорманісти переважно визнають датське походження Рюрика, а «об'єднати» різні верстви населення на місцях для створення держави, на нашу думку, треба розуміти, як «втягнути» їх в державотворчі процеси. Це здійснимо лише при умові, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального рівня і було готовим до цього. Як відомо, за Літописом та іншими писемними джерелами, Рюрику в північно-східних регіонах не вдалося створити справжніх державних структур, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. До речі, за археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних слов'янських племінних груп був дещо вищий в порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням.

Все це дозволяє вважати, що в утворенні держави східних слов'ян – Київської Русі – брали участь два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

О. Пріцак поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні етапи. Перший носить назву волзького (839–930 рр.), другий – дніпровського (бл. 930–1036 рр.), третій – київського (1036–1169 рр.). Протягом двох перших руси, що в той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами і племенами, а не територіями. Лише Ярослав Мудрий, на думку О. Пріцака, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в «Руську Правду»².

На наш погляд, початки державно-територіального устрою були закладені вже Володимиром Святим, який на місце племінних князів садовив своїх синів, замінюючи міжплемінні відносини на династійно-територіальні. Про це може свідчити і його війна з Польщею за порубіжні землі і повернення Червенських городів.

¹ Пріцак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т. I. – С. 53, 58, 94–95.

² Там само. – С. 99–101.

У цілому схема О. Прицака відбиває об'єктивні реальності. Такий хід історичного процесу має свої підоснови, закладені в додержавний племінний період.

Тут варто звернути увагу на те, що волзький період - це період регіональний. Загально східнослов'янські державні структури були закладені лише після приходу Рюриковичів до Києва, а сформовані пізніше Володимиром Святославичем і, особливо, Ярославом Мудрим.

Чи створення Києво-Руської державності привело до виникнення «давньоруської народності»? Це питання сьогодні гостро стоїть як в лінгвістичній літературі, так і в історико-археологічній¹. Воно тісно переплітається з процесами формування східнослов'янської держави і, зокрема, визнанням факту участі в них нарівні із внутрішніми зовнішніх сил. Поява варягів – русів на східнослов'янському етнічному просторі не тільки прискорила державотворчі процеси, але й принесла і поширила свою назву – «Русь», що стала офіційною назвою новоствореної держави.

Хід подій напередодні і в процесі східнослов'янського державотворення піддається історичній реконструкції.

Як відомо, північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення – чудь і меря та інші платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх центрами, як Ладога, Ізборськ, Новгород та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торгово-економічну зону. «В лето 6367 (859) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди й на словенех, на мери й на всьх кривичгх», – пише літописець². Нормани контролювали Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно мали сутички з хозарами.

Водночас із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних в'ятичів збирали данину хозари: «А хозари имяху (дань) на полянх, й на северьх й на вятичхх»³. Н. Яковенко вважає, що федератами Хозарії були тиверці навіть і в часи Аскольда. У політичній залежності від них знаходився ряд об'єднань Степу. О. Прицак навіть «ставить питання про хозарську належність полян і м. Києва, яке, на його думку, виникло лише у IX ст. як хозарська фортеця. П. Толочко, Г. Шовкопляс, С. Кілієвич та інші археологи – дослідники Києва – здобули матеріали на Старокиївській горі, які датуються VI–VIII ст. і належать слов'янським Празько-Корчацькій та Райковецькій культурам. Вони незаперечно свідчать, що Київ виникає у VI ст. як слов'янське поселення, яке переростає в городище, а потім у середньовічне місто. Археологічний матеріал із розкопок м. Києва, який можна зв'язати з хозарами, представлений окремими фрагментами салтівської кераміки. Вони можуть свідчити лише про присутність у Києві окремих незначних груп представників Хозарського каганату»⁴.

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги – нормани, а південну – каспійсько-причорноморську – Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли «за море») тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь⁵. Не згадується жодне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує принаймні різну політичну орієнтацію племінних груп – північно-східної і південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, що посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була рідним або вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли «за море», а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах з варягами передавалися й населенню південнослов'янської

¹ Толочко П.П. Етнічні процеси в часи Київської Русі // Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – С. 195.

² Повесть временных лет. – Ч.І. – М., 1950. – С. 18.

³ Там само.

⁴ Кишлевич С.Р. Детинец Киева первой половины IX-XIII вв. – К., 1982.

⁵ Літопис Руський (За Іпатійським списком) / Переклад і коментарі Л. Махновця. – К., 1989. – С. 12.

дніпровської групи. «Мудрі» поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. До поневолення їх хозарами вони мали своїх князів. Один з них – Кий, який потрапив на сторінки недатованої частини «Повісті минулих літ», навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, поляни з легкістю впустили в Київ варязькі дружини Аскольда і Дира, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Отже, варязькі князі в боротьбі за «путь із Варяг у Греки» повинні були подолати опір хозарів, і вони це зробили не без допомоги полян, поневолених останніми. Поява династії Рюриковичів на довгий час визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, спираючись на військові дружини, кістяком яких первісне були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або повністю розгромлюють (деревян, в'ятичів і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI – 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі держави-імперії Рюриковичів.

Уже син Ігоря, Святослав, розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і воєнною силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами торговельні договори; київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях-Рюриковичах, а його автор, на думку Б. Грекова, був «историком княжившей в Києве при нем династии», то важко уявити, що він міг неправильно подати її етнічне походження, якщо б самі князі не підтверджували свого норманського походження. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Костянтин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів, і навіть протиставляють одних одним як два соціальне та етнічно різні прошарки¹. Тому всі спроби знайти русів серед кочового, сарматського населення, які в різних варіантах сармато-слов'янського симбіозу чи руського каганату періодично поновлюються², приречені на невдачу.

На кого ж спиралася київська княжа династія в XI і наступних століттях?

Виходячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні, своєю чергою, приймають привнесenu в Київ назву Русь. Розповідаючи про прихід Олега до Києва, літописець пише: «... беша у него (Олега) варязи й словени, й прочи, прозвашася Русью». Це початок Київської Русі і «Землі Руської» як у вузькому, так і в широкому розумінні. Ми в цьому аспекті поділяємо думку О. Прицака та інших дослідників, що «Руська земля у вузькому розумінні – це Київське і найближчі Чернігівське і Переяславське князівства, де жила еліта, насичена руссю³.

Якщо місцевої «слов'янської Русі», а тим більше «Руського каганату» до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то вона прийшла ззовні і принесла свою назву, прийняту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-купцями із Галії, чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед придніпровських племен, перелічених у Літописі, немає русів, і що вони ніколи не поглинали всіх інших племінних союзів, що ніби-то привело до виникнення спочатку слов'янської етномовної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і принаймні двох окремих торговельно-економічних зон – Балтійської та Південної – Дунайсько-Причорно-морської, – до яких тягнулися різні частини східного слов'янства, сформовані на етнічно різних субстратах, політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів – норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-

¹ *Константин Багрянородный. Об управлении империей.* – М., 1991. – С. 135–141.

² *Седов В.В. Древнерусская народность.* – М., 1999. – С. 50–90.

³ *Прицак О. Походження Русі.* – К., 1997. – Т. I. – С. 100.

мовних відмінностей, корені яких сягають принаймні великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

Безперечно, утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло всесильне центральне управління на чолі з сильним вольовим великим київським князем, сприяло політичній консолідації різних слов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Цьому сприяло також створення державного економічного простору, єдиної православної церкви, вживання в писемних творах церковнослов'янської літературної мови, культурного впливу міських центрів та деякі інші фактори.

Однак ми маємо на увазі державно-політичну спільність і спільність економічних інтересів до періоду роздробленості, що почався після смерті Ярослава Мудрого. Ми не можемо прийняти ці фактори як докази етнічної спільності, а тим більше утворення в межах величезної держави-імперії – єдиної давньоруської народності. Так висвітлюють ці процеси й інші дослідники. На думку Ж. Бланкофа «...концепція часом перебільшена та ідеалістична єдності Русі до процесів роздрібнення другої половини XII–XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні зони, що складала Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря»¹. При цьому не можна лишати поза увагою і різне субстратне середовище та етнічне оточення. Як напередодні, так і в час формування східнослов'янської державності, етнічно диференційовані групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи «чужого» сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це було тюркомовне населення (торки, печеніги, чорні клобуки, половці); на північному сході предки росіян поглинали угро-фінські племена – чудь, мерю, весь та багато інших; на північному заході предки білорусів змішувались з балтами. Фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу посилював вже існуючі, принаймні з доби Великого переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим паче, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, вливаючись у слов'янські общини, або ті, яких землею наділяли київські князі у південних порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду великого слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді у процесі змішування при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян виростав новий слов'янський етнос.

Не можна повністю прийняти концепції виняткової ролі давньоруських міст як центрів уніфікації виробництва, мовно-культурного розвитку на усій території Київської держави, а також «єдиної дружинної культури». Із літопису відомо, що крім дружини великого київського князя, існували племінні дружини. Археологія, зокрема аналіз курганних дружинних поховань, відкритих в Гніздові, Шестовиці, Чернігові та інших місцях, де захоронені різні групи міського населення: слов'янські дружинники, скандинавські варяги, вихідці з угро-фінського середовища, вимагають дещо іншої їх інтерпретації. Вже сам факт можливості виділення етнічно різних груп поховань на одному й тому ж могильнику свідчить, що представники різних етносів дотримувалися власних поховальних звичаїв, власних народних традицій. На нашу думку, етнічно строкаті крупні давньоруські центри: Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Новгород, Псков, Суздаль та ін., куди стікався ремісничий і торговий люд з різних племінних об'єднань та зарубіжжя, не стали тою вирішальною силою, що визначила етнічний розвиток Русі. І якщо в Старій Ладозі чи в Ізборську жили ільменські словени, кривичі, чудь, балти і варяги, то це аж ніяк не свідчить про їх одноетнічну громаду. Разом з тим, можна погодитися з тими дослідниками, які вважають, що міське населення, зокрема ремісники і торговці, своїми виробами і поширенням їх на далекі окраїни сприяли певним чином створенню відносної уніфікації певних виробництв, особливо в межах певних

¹ Бланкофор Ж. Чернігів – суперник Києва. – Чернігів, 1992. – С. 7.

економічних зон, наприклад, балтійської або дніпро-дунайської. Це підтверджують археологічні матеріали, які, зокрема, вказують на поширення деяких технологій (наприклад, гончарної техніки), жіночої моди (різноколірні скляні намистини, браслети, прикраси з кольорових металів) у різних частинах Русі. Початок цих процесів простежується лише з кінця X–XI ст. До цього часу ще легко розрізняються археологічні культури, що беруть початок у VIII ст. і репрезентують великі, але регіональні племінні об'єднання.

Погоджуючись з тим, що міські центри здійснювали певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що у X–XI ст., коли міські центри позитивно впливали на об'єднувальні процеси, їх було, за підрахунком М. Тихомирова, лише 25 на тисячі поселень, їх чисельність значно зростає за роздрібнення; у XII ст. – 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом їх налічується вже близько 300¹. Починаючи з XII ст., за умов міжусібних князівств міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, вже діяли не як доцентрові, а як відцентрові сили. Саме в містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII–XIII ст. перед татарською навалою і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному та оборонному відношеннях нові державні утворення – князівства.

Безперечний позитивний вплив на об'єднувальні процеси мало прийняття християнства. Воно принесло з собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті і створенню літературних творів. Появляються такі історико-літературні шедеври як «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід» та інші. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Разом з тим, спільна писемна церковнослов'янська мова, якою користувалося духовенство та представники елітної частини суспільства, що володіли грамотою, при наявності різних народних східнослов'янських мов та їхніх діалектів, як вказують лінгвісти, не вирішують питання про існування єдиної етномовної спільності та давньоруської народності. Як відомо, візантійське православ'я не привело до злиття в один етнос усіх народів, що його сповідували, хоч єдина віра позитивно впливала на їхні взаємовідносини. Також і літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного етносу від Польщі до Іспанії². Ця загальна закономірність властива для всієї середньовічної Європи, немає виключень і на Сході. Таким чином, уся сума незаперечних фактів спростовує всі спроби поставити під сумнів розробки та висновки лінгвістів (О. Шахматова, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, Ю. Шевельова, О. Стрижака, В. Німчука, Г. Півторака та ін.) про зародження трьох східнослов'янських мов задовго до утворення Київської держави. Вони з певними нюансами збереглися і в часи Київської Русі, навіть у період її розквіту, який тривав менше одного століття.

Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них - хорватів і в'ятичів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і заклав правові основи держави. А вже їхні діти та онуки почали міжудільні війни, які привели до роздрібленості Києво-Руської держави. Імперія Рюриковичів – Русь – розпалася на 15 окремих самостійних князівств, що в ряді випадків збігалися з колишніми племінними об'єднаннями. Ті сили, зокрема міські центри, що в X–XI ст. були консолідувальними факторами, у XII–XIII ст. діяли у зворотному напрямку, про що йшлося вище. У період міжкняжої ворожнечі поступово втрачають свою об'єднувальну силу династичні зв'язки, починається процес переформування політичних, а за ним економічних та культурних полюсів.

Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони розгромили та підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім – Південну Русь.

Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибші корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян і племінного періоду.

¹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 19–43.

² Залізняк Л.Л. Походження українського народу – К.: Бібліотека українця, 1996. – С. 24.

Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів виходить Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше – Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народностей. Не татари, плондруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною частинами Русі, що в часи стабільності Київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 році, коли Київ здобув і не залишився в ньому суздальський князь Андрій Боголюбський, який почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. Київ для нього втратив смисл як об'єднувальний центр і зосередження верховної влади.

У XII–XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич – столиця Галицько-Волинського князівства. Визначаючи межі цього державного утворення, історики-медієвісти на сході доводять його до Київської землі. Але історія взаємовідносин цих земель настільки переплетена і взаємозалежна, що вимагає окремого аналітичного розгляду. Хочемо звернути увагу, що об'єднання Галицького і Волинського князівств, здійснене Романом Мстиславичем у 1199 р., майже одночасно привело його до Києва. І якщо до цього Волинь переважно знаходилася в орбіті політики великих київських князів і була їх доменом, то тепер Роман Мстиславич, не претендуючи на великокняжий київський стіл, що вже давно втратив своє виключне значення загальноруському центру, фактично визначає політичне місце Києва і Київської землі в системі тогочасних удільних князівств. Цю політику продовжує протягом першої половини XIII ст. його син Данило Романович Галицький, тримаючи у Києві своїх воєвод. Отже, Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було в попередніх випадках, а й етнокультурними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднувчих тенденцій стосовно до Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького – Дмитро не руйнував Києва, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 р.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до відокремлення білоруського, російського та українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими і діяли стабільніше, ніж більш загальні політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані непрохідними природними бар'єрами за відсутності сухопутних шляхів ніколи не почували себе одною етнічно-мовною спільністю і ніколи їй не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час монголо-татарських завоювань північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім – Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо справедливий вислів М. Грушевського: «Не було общеруської народності» – немає «общеруської історії». Кожен із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витоки і право лише на частину східнослов'янської спадщини: на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджалися київські князі чи московські царі, кожен з них створив свою історію.

Таким чином, лінгвістичні, історичні і, зокрема, археологічні матеріали переконують нас у тому, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільністю. Вони як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського кореня виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи, що були етносоціальними одиницями. Київська Русь виникла як державне об'єднання багатьох різних слов'янських і неслов'янських племен на чолі з князями норманської династії Рюриковичів. Як і імперія Карла Великого та інші їй подібні, Київська Русь вже з дня свого зародження була вражена бацилами розпаду. Київські князі створили державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдиної давньоруської народності. Її вигадали історики. Тому, ні в

додержавний період, ні в часи державності не було якогось етнічного стовбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і у різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації. Ця історична закономірність відноситься до всіх слов'янських народів, незважаючи на те, через які політичні форми вони проходили на шляху до своєї етнічної зрілості. Протягом першої половини XIII ст. політичний центр південної Русі, що становила собою етнокультурну єдність, переміщується з Дніпра на Дністер, з Києва до Галича. Під час монгольсько-татарської навали саме Данило Галицький покладає на себе завдання підготувати ґрунт для рішучої боротьби за повне визволення від загарбників. Такі відносини між Подніпров'ям та Подністров'ям склалися історично. Передісторія згаданих нами подій і процесів має глибоке коріння, що сягає венедекського часу. Від венедеків і до сьогодні Прикарпаття і Волинь є базовими центрами слов'янської, а згодом й української етнокультурної ідентичності. Тому Роман Мстиславович і Данило Галицький були активними продовжувачами політичних, економічних та культурних досягнень київських князів. Саме в такому аспекті Галицько-Волинська земля зайняла своє місце в історії українського державотворення. Галицько-Волинське князівство, а з 1253 р. – королівство, яке характеризується всіма ознаками тогочасної могутньої європейської держави, більше ніж на століття продовжило середньовічну історію незалежної України-Руси.

3.3. ЕТНІЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ІХ–ХІІ СТ. В УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НА ЗЛАМІ ХХ–ХХІ СТ.

Київська Русь – могутнє політичне об'єднання, одне з найбільш розвинених і економічно процвітаючих суспільств тогочасної Європи. Але вже понад кілька століть й до сьогодні точаться дискусії щодо питання, за яких умов і ким була створена ця східнослов'янська держава.

Відновлення самостійної Української держави на початку 90-х рр. ХХ ст. дало можливість вітчизняним ученим, які перебували під постійним тоталітарним диктатом, позбутися комуністичного радянського ідеологічного тиску й відповісти на питання: які ж причини насправді сприяли утворенню Києво-Руської держави? Коли і як на просторах Східної Європи з'явився новий етнонім «Русь»? Чи його утвердження в умовах східнослов'янської державності одночасно означало утворення давньоруської народності, яка розпалася на окремі східнослов'янські народи після занепаду Київської держави?

У ХVІІІ ст. ряд німецьких учених, зокрема Готліб Байер, Герхард Міллер та Август-Людвіг Шльоцер, які в цей час працювали у Петербурзькій Академії наук, розвинули так звану норманську теорію. В ній доводилося, що Київську Русь заснували варяги, відомі на Заході як вікінги або нормани.

Підкреслювання важливості германських впливів та натяки на нездатність слов'ян створити власну державу викликали обурення російського вченого ХVІІІ ст. Михайла Ломоносова, який доводив першочергову роль слов'ян у створенні Київської Русі. Твердження Ломоносова дістали назву антинорманської концепції та поклали початок суперечкам, які тривають і до сьогодні.

У 30-х рр. ХХ ст. радянський режим оголосив норманську теорію політично шкідливою і проголосив, що Київську Русь заснували східні слов'яни без участі варягів. Ряд російських і українських істориків того часу вважали, що Русь – це не привнесена норманами назва, а слов'янське плем'я, яке дало назву державі. Згідно з їхніми переконаннями, східні слов'яни об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільність, яка поглинула всі інші племена й утворили єдину «давньоруську народність». Отже, постає питання про існування цієї народності як цілісної самосвідомої етнічної єдності, що жила на всьому обширі східнослов'янської держави в Х–ХІІІ ст.

В науці проблема давньоруської народності визначається такими основними рисами, як спільність мови (при збереженні місцевих діалектів), спільність території, що збігалася з політичною спільністю в формі Давньоруської держави, певна економічна спільність, а також спільність матеріальної та духовної культури, релігії, яка в ті часи була єдиною формою ідеології. На думку істориків радянського періоду, усі ці ознаки були притаманні «давньоруській народності».

На противагу цьому, ще з кінця XVIII ст., починаючи від невідомого автора «Історії русів», патріотично налаштовані українські вчені вважали і вважають, що державу Русь утворили українці, а Київ споконвічно був українським містом. Хто ж має рацію?

З іншого боку, існує чимало псевдонаукових концепцій, згідно з якими слов'яни загалом (а також і предки українців зокрема) виводяться з палеоліту чи неоліту. Вони надмірно амбіційні, проповідуючи винятковість та месіанство українського народу, що викликає настороженість і навіть вороже ставлення до української науки.

Нинішня актуальність цих питань, що мають також і певне політичне навантаження, зумовлена особливостями історичної долі України. Спробуємо висвітлити їх, звернувшись до досліджень українських вчених доби незалежності, зокрема, і праць вчених-українознавців Науково-дослідного інституту українознавства.

М. Котляр розглядає Київську Русь як «колиску» трьох братніх східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського. «Давньоруська народність, яка займала величезну територію Східної Європи, поряд з досягнутою нею відносною мовною й культурною єдністю зберігала місцеві особливості в економіці, мові, побуті й звичаях, що не встигли нівелюватись і зникнути за час існування цієї народності (IX–XIII ст.). Певне відособлення окремих земель, населених давньоруською народністю, викликане соціально-економічним і культурним розвитком Русі у др. пол. XII–XIII ст., було головною причиною того, що ці місцеві особливості, при безумовному збереженні досягнутої спільності матеріальної і духовної культури, зміцніли і поступово, протягом кількох століть надали специфічного етнокультурного обриса кожній з обособлених частин, що поволи склалися в окрему народність: російську, українську і білоруську»¹.

М. Котляр вважає початковим періодом складання давньоруської народності VI–IX ст. Це утворення, на думку науковця, відбувалося завдяки відособленню східних слов'ян (предків російського, українського й білоруського народів) від західних (предків поляків, чехів, словаків) і південних (предків болгар, сербів, хорватів та ін.). Дослідник приходить до висновку, що мовна єдність східних слов'ян в IX ст. і наступних століттях зміцнювалась спільністю державного життя. Дальший розвиток Київської держави сприяв поглибленню спільності матеріальної й духовної культури, становленню національної (етнічної) єдності Русі та монолітності руського (давньоруського) народу².

В. Ричка вважає, що утворення Давньоруської держави було закономірним наслідком внутрішнього, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку місцевого, слов'янського у своїй основі, населення. За часів раннього середньовіччя найманці варяги залучались на державну службу багатьма країнами тогочасної Європи. Не була у цьому відношенні винятком і Київська Русь. Однак, на думку історика, норманський етнічний компонент не був тут превалюючим навіть у межах військової дружини. Із самого початку існування останньої до її складу входили різноетнічні елементи. Отже, дослідник не говорить про первісну норманську основу цього давньоруського суспільного інституту³.

В. Ричка у своєму дослідженні «Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект)» (1994) звертає увагу на те, що хоч слов'янський елемент у давньоруській державі і був провідним, однак до його складу входило біля двох десятків

¹ Котляр М.Ф. Київська Русь – колиска трьох братніх народів / Котляр Микола Федорович. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1981. – С. 6.

² Там само. – С. 7–8.

³ Ричка В.М. «Київська Русь: чия спадщина?» / Ричка Володимир Михайлович // День – № 82. – 2003. – 16 травня. – С. 8.

неслов'янських племен, які інтегруючись у суспільство, об'єктивно сприяли етносоціальним перетрубаціям, що відбувалися в самому слов'янському середовищі¹.

На погляд В. Рички, більш правомірно було б говорити про «давньоруську етнокультурну спільність». До її формування залучалися різні компоненти в різних частинах Київської держави, внаслідок чого джерела етнічного поповнення на північно-східних і південно-західних її землях істотно відрізнялися. Це відкривало можливості для подальшої етнічної диференціації, яка вже в інших політичних умовах призвела до остаточного відокремлення окремих народностей. Матеріали археологічних досліджень і дані лінгвістики свідчать про етнокультурну відмінність південної і північної групи східних слов'ян, що простежується мало не з самого початку розкладу праслов'янської спільності. Попри певні регіонально-племінні відмінності, продовжувала зберігатися загальнослов'янська етнічна самосвідомість, яку живила єдність мовної й усно-поетичної традиції, релігійних уявлень та спільність матеріальної культури².

О. Моця обстоював тезу про існування і єдність давньоруської народності. Вчений, на основі аналізу стародавньої доби, приходять до висновку, що в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя починаючи з епохи бронзи зароджується праслов'янський етнічний масив, який часом посів провідне місце і став основою формування українського етносу. Він наголошує, що ідея єдності набула найбільшого поширення у феодальних верхах (рід Рюриковичів, бояри), бо саме феодальна еліта була носієм етнічних (національних) ідей³. Вчений впевнений, що уявлення про спільність походження відступає на другий план порівняно з уявленням про спільність культури, і тому говорити в IX–XIII ст. про самоусвідомлення українців зарано. Дослідник вважає, що спроби «віддати» давньоруську спадщину лише одному з сучасних народів – українцям чи росіянам, котрі, як стверджує О. Моця, «в цілому сформувалися й самоусвідомили себе... у пізніші часи, є науково некоректним»⁴.

Разом з тим, у своїх подальших дослідженнях О. Моця дещо модернізує свої погляди стосовно давньоруської народності, зазначаючи, що це вже не народність в академічному розумінні, а своєрідна давньоруська етнічна спільність, яка існувала, насамперед, на рівні носіїв елітарної культури й зовсім не усвідомлювалася переважною більшістю населення Київської Русі⁵.

Досліджуючи проблему державного і етнічного розвитку Київської Русі XII–XIII ст., П. Толочко показує, що саме давньоруська народність була одним із основних елементів єдності давньоруських земель XII–XIII ст. Усвідомлення спільності походження і розвитку, почуття територіальної цілісності, єдність мови, культури, віри, наявність єдиної економічної системи – все це, з одного боку, неможливе в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств, з іншого – зумовлювало необхідність подолання політичного сепаратизму земель. Природним центром, ядром давньоруської народності протягом усієї до монгольської історії були Південна Русь і Київ.

Його книга «Київська Русь» (1996 р.)⁶ є своєрідним підсумком багаторічної праці, і безумовно, має своїх прихильників і опонентів. Проблемі етнічного розвитку Русі науковець присвятив окремий розділ, у якому викладає власну теорію етногенезу східних слов'ян, що об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільноту, яку він називає «давньоруською народністю». Вчений наголошує на необхідності врахування міграційних, інфільтраційних й асиміляційних процесів, що впливали на етногенез.

¹ Там само. – С. 9

² Ричка В.М. «Київська Русь: чия спадщина?» / Ричка Володимир Михайлович // День – № 82. – 2003. – 16 травня. – С. 5.

³ Моця О.П. Південна «Руська земля». / О. П. Моця. – К.: Корвін прес, 2007. – 264 с.

⁴ Там само. – С. 143.

⁵ Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О. П. Моця // Український історичний журнал. – Київ, "Дієз-продукт", 2006. – № 2. – С. 10.

⁶ Толочко П.П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.

У книзі визначено основні елементи давньоруської народності і доводиться, що вона була відносно стійкою етнокультурною спільністю, причому, пояснює автор, всі явища і процеси середньовічного буття були нестійкими.

П. Толочко впевнений, що після розпаду Київської Русі ні Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію і були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділювався на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками; спершу монголо-татарами, згодом – Литвою і Польщею»¹. Дослідник вважає, що давні міжкнязівські суперечності володіти Києвом відродились у формі питання про право на киеворуську спадщину. Він наголошує, що в реальному житті проблеми спадщини не існує. Її давно і успішно вирішили самі народи – український, російський і білоруський, розвиток яких у по монгольський період рівною мірою ґрунтувався на високих досягненнях епохи Київської Русі².

Підводячи підсумок теми етнічного розвитку Русі, автор «Київської Русі» зупиняється на питаннях монолітності і територіальних меж руської етнічної спільності IX-XIII ст. Науковець наголошує, що етнічні процеси не мають повного завершення, а рівень етнічного самоусвідомлення ніколи не буває однаковим на всій території розселення одного етносу. До того ж, існування єдиної народності не призводить до нівелювання регіональних етнографічних особливостей.

На підставі викладеного дослідник робить такі висновки: 1) У межах державної території Київської Русі IX – початку XIII ст. склалася відносно єдина східнослов'янська спільність, яка продовжувала існувати навіть після розгрому Русі монголо-татарами; 2) Ядром цієї етнокультурної спільності була Русь у вузькому значенні цього слова, або «внутрішня Русь», згідно з термінологією іноземних джерел; 3) Народ, його держава і територія розселення мали єдину назву «Русь». Єдиною була і мова – руська, що надовго пережила Київську Русь, в умовах існування якої вона сформувалася³.

Вважаючи, концепцію давньоруської народності справедливою, П. Толочко засуджує великоруську доктрину «старшого брата». Він наголошує, що насправді в реальному житті проблеми спадщини не існує. Дослідник робить висновок, що давньоруська спадщина рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам.

Отже, дослідник робить висновок, що давньоруська спадщина рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам.

У своїй останній книзі «Откуда пошла Руская земля», яка побачила світ у 2016 р., П. Толочко намагається вкотре відповісти на сакраментальне питання: звідки пішла Руська земля? На його думку, ця важлива і вкрай важка проблема походження Русі полягає у знаходженні відповіді на два головних питання: звідки східні слов'яни отримали свою нову назву «Русь» і кому вони насамперед зобов'язані своєю державністю⁴.

Проаналізувавши проблему т.зв. «Руського каганату»⁵; взаємозв'язок Русі з варягами⁶; Хазарією⁷; Візантією⁸; становлення східнослов'янських державних утворень другої половини I тис. н. е.⁹ та утворення Руської держави¹⁰, автор прийшов до висновків, що, незважаючи на потужний вплив на Русь з боку сусідів, як варягів (більшою мірою), так хазарів (меншою), витоки східнослов'янської державності обумовлені насамперед їх внутрішнім суспільним і соціально-економічним розвитком¹¹.

¹ Толочко П.П. Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: Абрис, 1996. – С. 342.

² Там само. – С. 343.

³ Там само. – С. 255.

⁴ Толочко П.П. Откуда пошла Руская Земля / П. П. Толочко. – К., 2016. – С. 4–9.

⁵ Там само. – С. 38–69.

⁶ Там само. – С. 70–100.

⁷ Там само. – С. 101–125.

⁸ Там само. – С. 126–154.

⁹ Там само. – С. 155–212.

¹⁰ Там само. – С. 212–272.

¹¹ Там само. – С. 273–278.

Щодо етнокультурної проблематики Русі (походження і становлення українців, білорусів і росіян та проблемою так званої «давньоруської народності»), то вона, на превеликий жаль, залишилася поза увагою П. Толочка. Отже, ми можемо вважати, що динаміка змін поглядів вченого на цю проблему залишилася без суттєвих зрушень.

Таким чином, П. Толочко продовжує вважати Київську Русь колискою трьох братніх народів, а давньоруську народність відносно стійкою етнокультурною спільнотою, яка згодом стала підґрунтям для розвитку і становлення російського, білоруського й українського народів.

На противагу науковцям, які у своїх працях обґрунтовують існування у IX – XII ст. так званої давньоруської народності у сучасній Україні є багато вчених, які переконливо спростовують цю заідеологізовану гіпотезу. Так, Л. Залізняк у своїх багаточисельних працях зробив спробу додатково підсилити аргументацію поглядів М. Грушевського щодо етногенезу українців археологічними й етнологічними фактами та досліджував етнічну приналежність Київської Русі й тогочасні етнокультурні процеси¹. При цьому він зупинився на вузлових моментах проблеми походження українського народу, зробивши висновок, що формування українського етносу відбулося у тих же хронологічних межах, що і генеза інших великих етносів помірної зони Європи, землі яких належали до зони впливу греко-римської цивілізації².

Вчений вважає, що безперервний етнокультурний розвиток на українських етнічних землях простежується з кінця V ст. н.е. – від склавинів та антів, через Лука-Райковецьку культуру, до Київської Русі і козацької України. Дослідник впевнений, що формування українського етносу розпочалося в середині I тис. н.е.³.

На думку дослідника, для встановлення часу народження українського народу, слід визначити його найсуттєвіші ознаки і за допомогою методів різних наук прослідкувати як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного комплексу української культури, мови, темпераменту, характеру, антропологічного типу, самосвідомості, специфічних форм господарювання тощо – всього того, що називається безперервністю або тяглістю етно-культурного розвитку⁴.

Наголошуючи на тому, що визначення етнічної приналежності Київської Русі є однією з найважливіших проблем в історії України, Л. Залізняк вважає, що це питання має не тільки суто наукове, а й велике політичне значення. Вважаючи Київську Русь багатоетнічною державою імперського типу, дослідник стверджує, що в ній проходили консолідаційні процеси (в тому числі етнічні) навколо пануючого етносу, що був у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави. На його думку це були русини-українці на середньовічному етапі розвитку⁵.

Окрім проукраїнської етнічної компоненти в етнокультурних процесах доби Київської Русі були активно задіяні і варязький (норманський) чинник. Зокрема, Л. Залізняк у монографії «Від склавинів до української нації»⁶ наголосив на тому, що не підлягає сумніву важлива роль скандинавського військово-аристократичного та торгового елемента в кристалізації держави Русь у IX–X ст.ст. Про це переконливо свідчать як середньовічні

¹ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.; Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – Видання друге, доповнене / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.; Залізняк Л.Л. Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології / Л. Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 2–13.; Залізняк Л.Л. Нариси стародавньої історії України / Леонід Львович Залізняк. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.; Залізняк Л.Л. Походження українського народу / Залізняк Леонід Львович. – К.: Бібліотека українця, 1996. – 80 с.; Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання / Леонід Залізняк – К.: Темпора, 2008. – 104 с.; Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – 542 с.; Залізняк Л. Українці: витоки та історичні долі / Леонід Залізняк. – Київ: Темпора, 2011. – 424 с.; Залізняк Л.Л. Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність / Л. Л. Залізняк // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 2–14.

² Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – С. 397–401.

³ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 127.

⁴ Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – С. 391.

⁵ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 126.

⁶ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 256 с.

письмові джерела, так і археологічні знахідки у Подніпров'ї – типові прикраси вікінгів, характерний поховальний обряд, рунічні написи тощо¹.

Науковець звертає увагу на те, що скандинавські імена перших руських князів та їх дружинників – Аскольд, Олаф (Олег), Інгвар (Ігор), Хельга (Ольга) – з утвердженням Руської держави у другій половині X ст. замінюються слов'янськими – Святослав, Володимир, Ярополк тощо. Цей нібито формальний показник відображає глибинний процес слов'янізації русичами прийшлої іноземної знаті. Він був типовим явищем для ранньосередньовічних держав Європи. Більшість європейських середньовічних етносів VIII–X ст., дозрівши до творення власних держав, консолідувалася саме навколо іноземної знаті².

Так, державотворчою елітою Франції за часів Карла Великого стала військова аристократія германського племені франків. Так і в Британії, першими англійськими королями та аристократами X–XI ст. були вікінги Данії та Норвегії. Разом з тим, Англійське королівство цього часу вважається першою державою англосаксів, тобто англійців, на ранньосередньовічному етапі етно-історичного розвитку. Виходячи з цих міркувань, за аналогією, Л. Залізняк стверджує, що Київська Русь виникла як держава південних русичів-праукраїнців³.

Вчений вважає, що безперервний етнокультурний розвиток на українських етнічних землях простежується з кінця V ст. н.е. – від склавинів та антів, через Лука-Райковецьку культуру, до Київської Русі і козацької України. Дослідник впевнений, що формування українського етносу розпочалося в середині I тис. н.е.⁴.

Однак інтенсивність цих процесів пропорційна силі впливу центру на периферію, який не міг бути потужним через нерозвиненість комунікацій, величезні простори імперії та досить короткий час її існування, – стверджує Залізняк. Він повністю згоден із тими істориками, які заперечують існування монолітної давньоруської народності і наголошують на багатоетнічності та федеративності Русі. На археологічних та етнографічних матеріалах Л. Залізняк вибудовує тезу, що матеріальна культура козацької України безпосередньо виростає з культури Південної Русі. Козацтво ж, – один із найсуттєвіших чинників формування українського народу, по суті, є продовженням традиції дружин київських князів X–XIII ст.⁵.

Отже, вважає дослідник, за даними історії, археології, етнографії, мовознавства антропології, українці XVI–XVIII ст. були безпосередніми генетичними нащадками людної Південної Русі X–XIV ст. А русичі Середнього Подніпров'я, Волині, Галичини, Поділля за етнічними ознаками були праукраїнцями, які створили державу Русь зі столицею в Києві⁶.

Після падіння Київської держави під ударами татар український етнос продовжував розвиток на своїх споконвічних землях за несприятливих політичних умов. Незважаючи на поневолення сусідами, останні сім століть дослідник називає безперервною боротьбою за національне визволення і незалежну державу. Л. Залізняк переконаний, що культурні традиції Південної, Київської Русі були важливою складовою підгрунтя білоруського та російського народів. Однак на відміну від українців, які є прямими етнічними нащадками людної княжого Києва, Галича, Чернігова, російська та білоруська етнічна специфіка є прямим продуктом їхнього саморозвитку в умовах власних етнічних територій⁷. Науковець стверджує, як що росіяни розбудували Російську імперію, так праукраїнці були творцями і будівничими Київської Русі. Остання була ранньосередньовічною імперією, державотворчим етносом якої були південні русичі, або праукраїнці. Київська Русь – перша українська держава, підвалина державної історії України.

Прибічники пізнього часу народження українців нерідко аргументують свою позицію тим, що сам етнонім «українці» поширився лише у пізньому середньовіччі. Однак зміна

¹ Там само. – С. 139.

² Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 141.

³ Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк – К.: Темпора, 2012. – С. 402–419.

⁴ Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1997. – С. 127.

⁵ Там само. – С. 128.

⁶ Там само. – С. 141.

⁷ Там само. – С. 143.

народом свого імені не є чимось екстраординарним у європейській історії. Так, середньовічні поляки звалися ляхами, румуни – волохами. Росіяни остаточно відмовилися від етноніму московіти лише за Петра I, тобто на початку XVIII ст., і сталося це значною мірою з політичних міркувань. Тобто те, що людиність Південної Русі X-XIII ст. звалася не українцями, а русами, не заперечує факту, що останні в етнічному розумінні були українцями на княжому етапі історичного розвитку цього етносу¹.

Отже, Л.Залізник, заручившись вітчизняними та іноземними джерелами, даними археології, мовознавства, етнології, етнографії, антропології та інших наук, має підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого розвитку.

Р. Іванченко у своєму дослідженні «Київська Русь: початки української держави» (1995) аналізує норманську теорію походження Київської Русі, вважаючи виникнення Київської держави як цілком самобутнього державного утворення південно-східних слов'ян Подніпров'я, що цілком самостійно витворила свої власні форми існування на засадах праслов'янських родових звичаїв, а також увібрала в себе звичаї і традиції сусідів, з якими вона спілкувалась мирно чи войовничо². В цій державі зберігалась розмаїтість племен і народів, які утверджувались під владою спільних правителів, але зуміли зберегти свою етнічну відмінність, що позначилось на формуванні сталої національної самобутності східнослов'янських народів. Р. Іванченко переконана, що основою творення Київської держави стало населення подніпровських полян. А ці поляни, перейнявши на себе ще одну назву – руси, були давніми пращурами українського народу³.

Ставлячи під сумнів, що варяги, які прийшли до словенів та їхніх сусідів з Балтійського моря, неодмінно мали бути шведи, або дани, або нормани, Р. Іванченко припускає, що ті ж варяги-руси могли прийти й із-за іншого моря, якщо зважити на те, що морем у давнину часто називали і великі озера – такі як озеро Ільмень на півдні від ільменських поселень словенів, чи озеро Чудське на захід від них. А якщо зважити, що словени ільменські прийшли туди від південніших розселень слов'янських племен, що вони безумовно підтримували стосунки зі своїми співплемінниками (а навіть, якщо словени ті були за походженням із слов'ян балтійських). Виходячи з цього, дослідниця вважає, що ільменські словени могли запросити варягів від південних сусідів своїх – полян і русів – й таким чином і могли з'явитися на Волхові руси-варяги⁴.

Р. Іванченко робить висновок, що Київська Русь створена автохтонним населенням Подніпров'я, в якому провідна роль належала слов'янам-полянам, що жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами. Ця держава створена задовго до появи будь-яких інших племен з півночі і була цілком самобутньою в своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями і навіть своєю назвою⁵.

Посилаючись на літописи, зокрема на «Повість минулих літ», Р. Іванченко стверджує, що основою творення Київської держави стало населення подніпровських полян. І саме ці поляни, перейнявши на себе ще одну назву – руси, були давніми пращурами народу, який споконвіку жив на цій же території, нікуди не зникав і нізвідки не приходив упродовж усієї відомої історії східноєвропейського регіону. Саме цей народ уже в XI–XII ст. став називатись українським (через те прямий генетичний зв'язок з першим державним утворенням на Подніпров'ї має саме український народ. Історик повністю підтримує М. Грушевського, який наголошував на прямому генетичному зв'язку спадщини Київської Русі і українського народу⁶.

Р. Іванченко пише, що назва «Руська земля» виникла як назва територіального ядра київсько-полянської держави і вперто утримувалась протягом X–XII ст. в основному за

¹ Там само. – С. 145.

² Іванченко Р.П. Київська Русь: початки української держави: [посіб. з історії] / Р. П. Іванченко. – К.: Просвіта, 1995. – С. 8.

³ Там само. – С. 9

⁴ Там само. – С. 13.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Там само. – С. 9.

регіоном Київського, Переяславського, Чернігівського князівств. До меж Київської Русі, за літописними джерелами, не входив регіон північно-східних, північних і північно-західних земель, які жили своїм особнім життям, проте в певні часи тісно контактували з київською державою, то визнаючи залежність від неї, то воюючи з нею. Лише в деяких літописах пізнішого часу на певні частини державних київських окраїн поширилась назва «Руська земля». Виходячи з цього, дослідниця відкидає твердження російських та деяких українських істориків про те, що Давньоруська держава виникла внаслідок об'єднання Новгородської Русі з Київською Руссю, і, що вже в IX–X ст. сформувалась етнічна єдність – давньоруська народність¹.

Проте Р. Іванченко зазначає, що саме в цей же період існували у складі Київської держави й інші досить цілісні державні утворення, що підпорядковувались Києву. У них – своя самобутня політична традиція, спільність матеріальної культури, духовна спільність. Передусім важливе місце посідає в Київській державі Новгородська земля, літописна Славія, середньовічна парламентська республіка. Підводячи підсумки, у своєму дослідженні Р. Іванченко зазначила, що Київська Русь як стабільне політичне утворення починає своє історичне буття, коли встановлюється перша правляча династія Києвичів. Це свідчило, що в східнослов'янському суспільстві уже міцно встановилися ті суспільні процеси, які формували феодальну державу з усіма притаманними їй особливостями. Вихід на міжнародну арену у зв'язку з договорами з Візантією, прийняття християнства Аскольдом – період найвищого піднесення Київської держави за Києвичів².

Київська Русь залишила блискучу спадщину на терені Східної Європи, її величезна політична і культурно-духовна традиція визначила на багато століть напрямок історичного розвитку кількох держав східноєвропейських народів. Київська Русь являла собою відносно цілісну політично-федеральну єдність недовго. Створивши сприятливі умови для зростання соціально-економічних та етнокультурних регіонів, вона розпалась на окремі князівства-держави – такий висновок робить Р. Іванченко³.

Я. Ісаєвич у своїй книзі «Україна давня і нова: народ, релігія, культура» подає загальну схему формування українців, яку починає з другої пол. III – поч. II тис. до н.е., коли на теренах Східної і Центральної Європи були поширені племена шнурової кераміки. Вчений зазначає, що хоч далі в процесі етногенезу протоукраїнських племен істотну роль відіграв синтез слов'янських елементів з іранськими і тюркськими, проте не слід переоцінювати ці етнічні домішки.

Далі, за його схемою, в VI–VII ст. утворюються низки східнослов'янських спілок племен, які переросли у племенні князівства – своєрідні зародкові держави. Ці утворення автор вважає не тільки політичними, а й етнічними⁴.

У VII–VIII ст. у Середній Наддніпрянщині сформувалося протодержавне утворення з назвою Русь. Врешті, в IX–XII ст. практично всі східнослов'янські протодержави (племінні князівства, «племена») увійшли до складу держави, яку пізніше почали називати Київською Руссю. Оскільки політичним ядром Київської Русі була Середня Наддніпрянщина, назва «Руська земля» поступово поширилася на всі терени, підпорядковані Києву.

Зміцнення адміністративного апарату, повсюдне поширення церковнослов'янської мови як літургійної, так і писемної, поява ідеології, спрямованої на захист єдності володінь династії, – все це, на думку Я. Ісаєвича, вело до певної етнічної консолідації населення, насамперед його верхівки, у межах усієї держави. Поряд з цим, вважає дослідник, відбувалася і регіональна консолідація споріднених груп племен, зумовлена, у числі інших факторів, природними, економічними, політичними і культурними зв'язками. Тому не можна говорити про завершення формування, а тим більше про монолітність давньоруської народності⁵.

¹ Іванченко Р.П. Київська Русь: початки української держави: [посіб. з історії] / Р. П. Іванченко. – К.: Просвіта, 1995. – С. 21.

² Там само. – С. 80–90.

³ Там само. – С. 90.

⁴ Там само. – С. 98.

⁵ Там само. – С. 102.

Я. Ісаєвич солідаризується з тими іноземними авторами, які вважають виявом незавершеності загальнодержавної консолідації і той факт, що назви «Русь» і «Руська земля» залишилися багатозначними, причому ширше значення частіше мало політичний зміст, а вужче – етнічний.

Вчений прийшов до висновку, що український етнос формувався всупереч політичній роз'єднаності («феодальній роздробленості» XII ст.), а не завдяки їй. Це було продовженням консолідаційних процесів, які були досить інтенсивними протягом попереднього періоду.

Я. Ісаєвич вважає, що у складі українського етносу консолідувалися такі племінні групи, як поляни, древляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці, ймовірно, також прикарпатські («східні») хорвати.

М. Попович у праці «Нарис історії культури України»¹ наголошує, що концепція існування єдиної давньоруської народності в межах Київської Русі не витримує критики. Водночас із певним внутрішнім опором ним сприймається беззастережне проголошення Київської Русі давньою Україною. Не кажучи, що сам термін «Україна» якщо і вживався в давньоруські часи, то лише в розумінні лісостепової «окраїни» держави. Сумнівним залишається той факт відокремлення русинів Київського часу – предків українців – в окрему етнічну категорію у їх власній самосвідомості. Насправді термін Русь, русин (зрідка русич), руський вживаються або в надто широкому значенні, що охоплює всю державу від Новгородської півночі до Приазовської Тмутаракані, або ж у надто вузькому значенні, що стосується лише полянських земель (Київщина та Чернігівщина). Про термін Русь автор не сумнівається щодо його іноземного походження, але запитує якщо у міфологію скандинавів аси потрапили з осетинсько-аланського світу, – чому б не могли так само потрапити і роси-русь? Поряд з цим наголошує, що у будь-якому разі, літописці сприймають слово як чуже і ледве-ледве засвоєне в слов'янському світі². М. Попович взяв до уваги теорію диглосії і двомовності, висунуту Ч.А. Фергусоном і відзначив, що в культурній ситуації Київської Русі мовою літератури, культури, права була спеціальна «висока», книжна мова, сформована на тій слов'янській основі, яка була знайома великим просвітителям Кирилу і Мефодію, а в побуті розмовляли «племінними», етнічними діалектами. Але сама ідея нормованості мови ніколи не пов'язувалась з етнічним діалектом. Нормована, культурна мова – це тільки мова книжна і сакральна. Розмовляти в побуті книжною мовою, перекладати з книжної на побутову тощо не можна – ці два типи мов живуть у різних площинах³.

З розвитком міст, особливо з поширенням християнства східного обряду на всій величезній і різноманітній з етнокультурного погляду території, що визнавала політичну зверхність Києва, панувала однотипна міська, в тому числі книжна, культура, діяли приблизно однакові юридичні норми, в ролі засобу високого культурного спілкування вживалася одна літературна мова. Це дає підстави говорити, що слов'янство Східної Європи жило в єдиному культурному просторі. Можливий найпростіший, здавалося би, вихід: проголосити східну Слов'янщину монолітною давньоруською зоною, «колискою трьох братніх народів і трьох братніх культур». Справді, культура Київської Русі стала культурою трьох культур – української, російської, білоруської. Але це стосується тільки книжної культури. Більше того, книжна східно-християнська культура церковнослов'янською мовою була спільна також для болгар, східних романців, сербів. Таким чином, М. Попович приходять до висновку, що за умов диглосії «етнічна самосвідомість» не можлива. Вона належить до побутової, неокультуреної поведінкової стихії. В той час як самосвідомість взагалі є культурне явище, вона належить не до побутового, а до «високого» рівня порядку і культури. «..кожен знав, що він древлянин чи полянин і, що він слов'янин взагалі, але як людина культури, як людина із самосвідомістю, він ототожнював себе з Руссю як державою, або з християнством як культурою»⁴. Звідси М. Попович робить висновок, що етнокультурна спільнота, яка була базою для майбутньої української нації в часи Київської Русі існувала.

¹ Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович – К.: АртЕк, 1999. – 728 с.

² Там само. – С. 65.

³ Там само. – С. 66.

⁴ Там само.

Г. Півторак повністю заперечує теорію «спільної колиски» та існування давньоруської народності, називаючи це вчення фальшивим та неспроможним. Поряд з цим ставить питання про те, який же народ старший: український, російський чи білоруський, дослідивши та проаналізувавши особливості їх формування? У своїх працях вчений намагається дати відповідь на питання – чи давньоруська народність є історичною реальністю чи ідеологічно вигадкою? Він зазначає, що виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви. У ході дальшої консолідації вони поступово переросли в українську, російську та білоруську народності. Однак консолідація східнослов'янських територіально-племінних об'єднань відбувалася не синхронно. Як свідчать археологічні джерела, різниця в матеріальній і духовній культурах між окремими праукраїнськими племінними союзами Півдня почала зникати ще в переддержавний період у VIII–IX ст., і в XI–XII ст. Культура цих племен уже становила відносно монолітну цілісність. На відміну від неї, літописні племена лісової Півночі Східної Європи зберігали свою етнокультурну своєрідність аж до розпаду Київської Русі у XII ст.¹

Вчений наголошує, що характерною особливістю процесу формування російської народності було те, що в неї влився великий струмінь фінно-угорської і частково балтійської крові. Історичну роль фінно-угорського субстрату у формуванні антропологічного типу російського народу та деяких особливостей його мови й етнографічних рис визнають і самі російські дослідники (М. Покровський, В. Алексеев, Т. Алексеева, Є. Горюнова, Г. Дебець, М. Левін, Т. Трофимова та ін.).

На підставі своїх досліджень, Г. Півторак робить висновок, що становлення російського етносу відбувалося далеко від Києва й усієї первісної Русі – Середньої Наддніпрянщини і не має до неї жодного стосунку.

На застарілість доктрини про давньоруську народність вчений, виходячи з досі існуючого визначення народності й нації, намагається з'ясувати, чи справді були властиві так званій давньоруській народності всі необхідні для неї чотири ознаки: спільність території, мови, економічного життя та культури.

Щодо спільності території на перший погляд сумнівів нібито немає: давньоруська держава Київська Русь справді займала компактну територію. Але ж це була спільна територія держави, а не народності. З етнічного погляду ця держава становила конгломерат різних племен і народів – не лише слов'янських, але й балтських, тюркських, фінно-угорських. Давньоруська територія була заселена не рівномірно, окремі її частини розчленовувалися дуже широкими і майже непрохідними лісами та болотами. Чи могли східні слов'яни за таких умов відчутти спільність своєї території від Карпат і Наддніпря до Пскова й Ростова? Можливо, це відчували хіба що порівняно нечисленні урядовці, що були пов'язані з князівською адміністрацією та іншими державними структурами й час від часу подорожували по всій державі, збираючи раз на рік податки і виконуючи інші державні функції. Але основна маса населення, яка фактично й становить саму народність, хіба могла усвідомлювати якусь єдність території при тодішніх примітивних транспортних засобах і шляхах сполучення, при величезних природних перешкодах, що фактично були своєрідною «залізною завісою»? Звичайно, ні! У кожному регіоні люди мали «свою» територію. Наприклад, Середня Наддніпрянщина була споконвічною для полян; тут вони мали глибоке історичне коріння, своїх предків і нащадків, тут відбувалася зміна поколінь, формувалися їхні звичаї, матеріальна і духовна культури, і не переймалися вони клопотами новгородців або псковичів, та й навряд чи знали про їхнє існування взагалі. Так само слов'яни Новгородщини, Муромщини чи Ростовської землі не мали жодного стосунку до Наддніпрянщини, і навряд чи спадало їм на думку вважати ті далекі землі своїми².

¹ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. П. Півтора. – К.: Академія, 2001. – С. 87.

² Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – [2-е вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – С. 147.

Отож єдність давньоруської території усвідомлювалася лише на рівні державних структур, та й то в умовах напівконфедерації, коли Новгород постійно протистояв Києву, йому ж не хотів коритися Полоцьк, коли київським князям весь час доводилося втихомирювати непокірних периферійних князів. Ця єдність території мала досить своєрідний і відносний характер, і її роль була явно не тією, що пізніше – в епоху окремих східнослов'янських народностей і націй. Загальноруську свідомість могла мати лише правляча верхівка та найвище духовенство, – підсумовує Г. Півторак¹.

Існування народності неможливе й без спільної для всіх її регіонів мови. Чи була така мова в Київській Русі? Цілком зрозуміло, що претендувати на роль мови так званої давньоруської народності має підстави не давньокиївська писемно-літературна і не церковнослов'янська (мова православної церкви), а жива народнорозмовна мова. Проте, як показує поглиблений аналіз, традиційні аргументи на користь існування єдиної давньоруської народнорозмовної мови хисткі й непереконливі. У цьому випадку наявність спільних східнослов'янських мовних рис нічого не доводить. «По-перше, зважаючи на особливості розселення й наявність широких і непрохідних незаселених просторів важко припустити, що всі спільні східнослов'янські мовні особливості виникли синхронно на всій східнослов'янській території. Вірогіднішою видається поява окремих діалектних рис спочатку на обмежених територіях з пізнішим поширенням на інші діалектні ареали. По-друге, спільні риси будь-якої групи споріднених мов не обов'язково мусять бути спадщиною єдиної прамови. Наприклад, загальновідомо, що сучасні західнослов'янські мови відзначаються низкою спільних фонетичних, граматичних і лексичних особливостей, хоч якоїсь західнослов'янської прамови ніколи не було»².

Узагальнюючи дослідження Г. Півторака, можна зробити висновок, що народне мовлення в епоху Київської Русі являло собою сукупність багатьох близькоспоріднених, але виразно відмінних між собою діалектів, які не становили єдиної східнослов'янської мови. Твердження про давньоруську народнорозмовну мову як мову давньоруської народності, за даними мовознавців, не мають під собою реального наукового і фактичного ґрунту.

Про спільність економічного життя давньоруського суспільства як нібито необхідну ознаку так званої давньоруської народності сказати нічого, бо спільний ринок формується не в межах етносу чи народності, а в межах держави незалежно від того, скільки в ній етносів.

Нарешті, про єдність давньоруської культури, на яку так часто посилаються, щоб довести існування давньоруської народності. Справді, можна знайти чимало аргументів на користь цього положення (наприклад, спільна християнська православна віра, існування спільних рис в архітектурі, малярстві, книжковому мистецтві). Однак поза увагою дослідників чомусь залишається той загальновідомий і незаперечний факт, що в Київській Русі було фактично дві культури. Одна з них – офіційна, наднаціональна, створювана державними структурами і спрямована церковною (християнською) ідеологією. Ця Кирило-Мефодіївська християнська культура, хоч і з деякими місцевими особливостями, була спільною не тільки для Русі, але й для християнської Болгарії, Моравії, Румунії, Словаччини та Візантії. Цілком ясно, що така культура не могла привести до формування єдиного етносу і стати культурою саме давньоруської народності. Крім того, слід узяти до уваги й той незаперечний факт, що давньоруська християнська культура була не результатом спільних зусиль усіх східнослов'янських племен від Карпат до Волги і від Білого моря до Тмутаракані, а творилася переважно в Києві та інших містах Південної Русі і з київської метрополії поширювалася на північ та північний схід разом з переселенцями-колоністами. Ранняукраїнська київська культура в готовому вигляді прищеплювалася на значно відсталіших у культурно-економічному розвитку північних територіях, а деякі її елементи ставали зразком для творення оригінальної культури місцевих племен. Про загально давньоруську спільність християнської культури говорити не доводиться ще й тому, що

¹ Там само. – С. 72.

² Там само. – С. 147–148.

росіяни з'явилися на історичній арені лише в другій половині XII ст., коли ця культура вже існувала, отже, безпосередньої участі в її творенні вони не брали й не могли брати¹.

Друга культура Київської Русі – це культура простих людей, що виявлялася в народних звичаях, обрядах, побуті, фольклорі. Це була зовсім інша культура, яка різко відрізнялася від офіційної, бо вона й далі базувалася на язичницьких традиціях, а не на християнстві. Отже, це була справді народна культура, яка могла б стати ознакою так званої давньоруської народності, якби була спільною для всіх земель Київської Русі. Але ж у кожному регіоні люди мали свої культурні традиції, віковічні звичаї та обряди своїх предків, свій фольклор і цілий духовний світ. Об'єднуючим чинником не стало навіть християнство: воно утвердилося як панівна релігія лише в містах, а села з переважаючою кількістю населення почали масово християнізуватися лише після монголо-татарської навали. У самій Київській Русі доцентрові ідеї виникали в столиці й постійно пропагувалися всіма тодішніми засобами, проте повного розуміння вони не знаходили, а деякі регіони були настроєні проти цих ідей неприховано вороже. Та єдність Русі, яку нібито усвідомлювали й найширші народні маси і про яку ми знаємо з давньоруської літератури – це радше явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це людське розмаїття в одну безлику сіру масу за принципом «в одній державі – один народ», це робиться тоді, коли офіційні ідеологи видають бажане за дійсне².

Отже, Г. Півторак, вважає, що наявний у розпорядженні вчених фактичний матеріал доводить, що «російський брат» за віком зовсім не «старший», а наймолодший. Та й у спільній колісці він ніколи не був, бо поки народився, «коліска» вже розвалилася. До Київської Русі росіяни мають ту дотичність, що їхні землі деякий час напівформально входили до складу цієї держави, і майбутні росіяни засвоїли християнську культуру Київської Русі з багатьма українськими впливами, оскільки творцем Київської держави був український етнос, а також перейняли етнічну назву – Русь³.

З появою на європейській політичній мапі Української самостійної держави, гостро постала проблема формування нової патріотично налаштованої політичної, економічної, наукової та інтелектуальної вітчизняної еліти. Саме тому, створення в січні 1992 р. Інституту українознавства при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка під керівництвом директора доктора філологічних наук, професора П. Кононенка, було зумовлено насамперед нагальними потребами розбудови України як незалежної демократичної держави. Діяльність інституту українознавства, з 21 червня 2000 р. – Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (в серпні 2009 р. НДІУ отримав статус Національного, а в березні 2011 р. він був реорганізований в ННДІУВІ) визначила чотири головні напрями роботи: по-перше, – це розробка історико-теоретичних, методологічних та практичних проблем українознавства; по-друге, впровадження новітніх технологій; по-третє, координація українознавчих досліджень; по-четверте, підготовка професійних кадрів вчених-українознавців. Це дало змогу надати українському соціуму компетентну інформацію стосовно минулого Української держави та етнічно-культурних процесів на її території⁴.

Українознавство як цілісна система наукових інтегративних знань про Україну, українців і світове українство як цілісність, як геополітична реальність, що розвивається у цілісності простору й часу, завжди цікавилася і цікавиться проблемами дослідження утворення української держави та походження українського етносу⁵.

¹ Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски». – [2-е вид., доповнене]. – К.: Арістей, 2004. – С. 148.

² Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної коліски» / Г. П. Півтора. – К.: Академія, 2001. – С. 150.

³ Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи / Григорій Півтора. – К.: ПАТ «Віпол», 2014. – С. 98.

⁴ Шостак М.В. Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях ХХ–ХХІ століття / Відповідальний редактор, автор передмови і заключної аналітичної статті Фігурний Ю.С. / Шостак М.В. – К.: ННДІУ. – 2011. – С. 103.

⁵ Кононенко П.П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. / П. Кононенко. – К.: Міленіум, 2006. – С. 17.

П. Кононенко, у праці «Український етнос: генеза і перспективи» (2003) спираючись на писемні джерела та літописи, наголошує, що племена Києво-Руської держави мали помітні не політичні, а характерологічні відмінності. «Вони належали до однієї державницької структури, але походили кожне з свого пракорення»¹.

Також, П. Кононенко відкидає теорію існування єдиного східнослов'янського етносу і закликає не плутати державно-політичну єдність з етнічною, що веде до теорії утворення давньоруської народності. П. Кононенко вважає, що варяги прийшли до Києва і захопили владу в уже наявній державі, підступно убивши її князів – Аскольда і Діра і, що вони не були творцями Києво-Руської держави².

В. Баран в своїх дослідженнях робить спробу розкрити етнокультурні процеси в період Києво-Руської держави. Розробляючи теорію етногенезу, доводить, що зародження слов'янських народів відбулося в часі та просторі за схемою, яка зводиться до декількох послідовних ієрархічно-історичних етапів – індоевропейці чи староевропейці, германо-балто-слов'яни, праслов'яни, слов'янські народи³. Кожна з цих етноісторичних категорій мала пройти довгий історичний шлях від зародження до утворення нових етносоціальних спільнот, які б усвідомили свою етнокультурну відокремленість. Це відбувалося протягом століть і тисячоліть. Тому слов'янські народи, в тому числі український, не могли утворитись раніше, ніж їхні предки не пройшли визначені історичні стадії розвитку. Вчений розкриває процеси зародження та історичного розвитку слов'ян на території України та Східної Європи і доводить, що так званої «давньоруської народності» ніколи не існувало⁴.

Прихильники ідеї давньоруської народності часто-густо в поняття державно-політичного союзу вкладають зміст етнічної єдності, хоча ці поняття є кардинально різними і несуть в собі різні історичні процеси.

Спираючись на лінгвістичні, історичні й археологічні матеріали, науковець переконує, що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою і, що Київська Русь виникла як державне об'єднання багатьох різних слов'янських і неслов'янських племен – вождівств на чолі з представниками династії Рюриковичів. Київські князі збудували державу імперського типу, але не створили і не намагалися створити єдиної давньоруської народності. Її вигадали історики. В. Баран доводить, що на відміну від українського народу, давні предки якого займали корінні слов'янські землі, інші слов'янські племена, котрі в процесі свого розселення зайняли великі території з чужим (балтським та угро-фінським) населенням, зазнали впливу згаданих субстратів⁵. Саме цим зумовлені відмінності їх етнічної самосвідомості. Безмежні простори, природні перешкоди (величезні ліси, болота) слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, а також різні торгово-економічні, політичні, навіть етнічні та зовнішні чинники були непереборною перешкодою на шляху перетворення політичної консолідації в етнічну. Найбільшим досягненням на цьому шляху було прийняття єдиної православної віри. Однак єдність культури жодною мірою не означає створення єдиного етносу.

Вказані чинники не були знівельовані в період Києво-Руської державності, централізація якої фактично закінчилась по смерті Ярослава Мудрого. Це й стало історичною основою для продовження та завершення процесів формування трьох східнослов'янських народів, зародження яких спостерігаємо в ранньому середньовіччі. Саме в цей період у давніх слов'ян проходив поділ на етнічні групи. В усіх нових регіонах розселення слов'ян, де їх культура і мова стали провідними, зароджувалися основи нових слов'янських етносів – зародків сучасних слов'янських народів⁶.

¹ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Український етнос: генеза і перспективи. / П. Кононенко, Т. Кононенко. – Обухів, 2003. – С. 10.

² Там само.

³ Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран – К.: Генеза, 2005. – С. 3.

⁴ Там само.

⁵ Баран В.Д. Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. –К., 2002. – С. 6–7.

⁶ Там само. – С. 7.

В. Баран стверджує, що склавини та анти – корінні мешканці України – в інтеграції дали предків сучасних українців. У свою чергу, ті групи склавинів, які відселилися у Верхнє Подунав'я, стали суттєвим компонентом в утворенні словаків, морав'ян та чехів, як і анти на Балканах – південнослов'янських народів. Аналогічні процеси відбувалися на північно-східних рубежах слов'янського світу. Слов'янські переселенці з Верхнього Подніпров'я, поглинаючи балтійський та угро-фінський субстрати, закладають основи білоруського та російського народів на Двіні та на Волзі. Київська держава, на думку В. Барана, відома з літописів IX–XII століть, складається з східнослов'янських племен – пражсько-корчацької культури, з якими інтегрувалися племена пеньківської культури. Розвиток Київської держави згрупував основні культурно-економічні центри Дністро-Подніпров'я і, відповідно, зближив Київ з Галичем. Власне, ці регіони і стали основою для етнотворення українського народу¹.

В. Баран, спираючись на археологічні дані, зазначає, що в Ладозі й інших городищах північно-східної частини слов'ян у IX ст. ще до покликання князів жили як слов'яни, так і нормани-варяги і назва «Русь», «Руська земля» з'являється лише у кінці IX ст. й являється скандинавського походження².

Науковцем обстоюється концепція, що на утворення Київської держави діяли два фактори: внутрішній – сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації, і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами, які поступово, підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпро-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчий процес на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів³.

Утім, як уточнює В. Баран, Рюриковичі не побудували б державу на теренах України, коли народ не був би готовий до цього. Саме утворення держави здійснимо лише за умови, що суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня. Досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні й широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема Києва, Галича та інших, запрошували або проганяли своїх князів. Наведені автором приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори утворення східнослов'янської державності. Рюрик спершу прийшов не до Києва, а в Ладогу, однак кривичі, в'ятичі та ільменські словени держави не створили. Спираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збиранням данини. За археологічними матеріалами, рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племінних груп був вищий порівняно з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більш відсталим угро-фінським населенням. До того ж, князі Володимир і Ярослав були вже більш слов'янами, ніж норманами, однак про своє походження пам'ятали. Літопис, договори з Візантією, арабські писемні пам'ятки свідчать, що саме норманська династія Рюриковичів у IX ст. принесла в Київ назву «Русь», яка стала офіційною назвою очоленої ними східнослов'янської імперії. А розпад цієї держави – це логічний наслідок несумісності економічних, культурних та політичних інтересів тих різних слов'янських та неслов'янських племен, що до неї входили, – так само, як СРСР. «Досить швидка слов'янізація князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати і на державотворчі процеси. До цих процесів причетні й широкі верстви боярства та навіть міщан, про що свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення столичних центрів земель-князівств, зокрема Києва, Галича та інших,

¹ Баран В.Д. Україна крізь віки: в 15 т.: Давні слов'яни / Володимир Данилович Баран [під ред. В. А. Смолія]. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 3 – С. 211.

² Баран В.Д., Баран Я.В. Історичні витоки українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран – К.: Генеза, 2005. – С. 132.

³ Там само. – С. 134.

запрошували або проганяли своїх князів. Наведені нами приклади не дозволяють ігнорувати внутрішні фактори утворення східнослов'янської державності»¹.

Таким чином, В. Баран переконаний, що в період Київської держави не існувало ні загальнослов'янської етномовної єдності, ні давньоруської народності. Він вважає, що такого слов'янського племені як руси, які поглинули усі інші східнослов'янські племена, не існувало. І всі доцентрові об'єднуювальні сили, які діяли в Києво-Руській державі менше сотні років, не могли забезпечити утворення єдиної давньоруської народності². Дослідник робить висновок, що кожний із східнослов'янських народів має свої глибокі додержавні витoki і право лише на частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки.

Підсумовуючи науковий доробок про утворення Київської Русі В. Барана, ми вважаємо, що сьогодні існує загальна згода щодо впливу скандинавів на суспільство й культуру східних слов'ян. Тому існують підстави вважати виникнення Києва досягненням не якоїсь окремої етнічної групи, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії.

У своїй статті, присвяченій періодизації українознавства, «Періодизація як дослідницький метод в українознавстві» Я. Калакура зазначив, що основу періодизації становлять певні правила або критерії, які служать мотивацією виділення відповідних періодів чи етапів розвитку українознавства. Серед цих ознак, науковець виділив утворення давньоруської державності як важливе явище у суспільному, науковому, культурному, ідейному і духовному житті України, що істотно вплинуло на характер і зміст українознавчої думки³. Я. Калакура переконаний, що процес безпосереднього зародження раціональних відомостей про територію України та її автохтонне населення – слов'ян і кочові племена, їх державні утворення, трансформація цих відомостей у знання, а відтак у науку про Україну і українців охоплює майже дві тисячі років, у межах яких науковець умовно виокремлює вісім основних періодів⁴. Перший період українознавства, а також зародження української національної ідеї Я. Калакура пов'язує із княжою добою, з історією Київської Русі коли мислителі та літописці сформувавши, осмислили, а згодом зафіксували на письмі найважливіші відомості про українські землі, про історичні події в хронологічній послідовності, залишили нащадкам своє бачення цивілізаційного процесу. Він доводить, що саме в цю добу склалася українська народність, виокремилася українська мова, почала складатися нація⁵.

Таким чином, вчений-українознавець Я. Калакура приходять до висновку, що саме в період утворення Києво-Руської держави відбувається становлення української народності, а визрівання її національних ознак супроводжувалось утвердженням української ідентичності, що об'єктивно стимулювало розвиток знань про минуле українців та їхню самобутність, а отже, й початком зародження українознавства.

Ю. Фігурний у монографії «Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі» (2010) наголошує, що він не поділяє гіпотезу про давньоруську народність, а вважає Київську Русь першою українською державою, де вирішальним прискорювачем її утворення стали варяги (вікінги), а головним державотворчим стрижнем – автохтонне місцеве населення – український етнос⁶.

В іншій науковій праці автор зазначає, що Київська Русь є першим середньовічним українським (праукраїнським за основними етнокультурними ознаками) державним

¹ Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витoki українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран – К.: Генеза, 2005. – С. 129.

² Там само. – С. 132.

³ Калакура Я.С. Історичні засади українознавства / Ярослав Степанович Калакура. – К., 2007. – С. 34.

⁴ Там само. – С. 35.

⁵ Там само. – 80.

⁶ Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. / Ю. Ф. Фігурний. – К.: ННДІУ, 2010. – С. 83.

утворенням і його домінантним правонаступником і спадкоємцем є українці (праукраїнці), які були головним консолідуючим фактором цієї держави¹.

О. Шакурова, досліджуючи концепції пізньосередньовічного етногенезу сучасних вітчизняних дослідників наголосила, що після розпаду Радянського Союзу більшість вітчизняних дослідників відмовилися від концепції давньоруської народності та пізньосередньовічного походження українців. Проте частина українських вчених дещо модернізувала свої погляди і почала розглядати давньоруську народність не як етнічну спільноту, а як культурно-політичну спільність, яка утворилася у часи існування Київської держави. Зокрема О. Моця частково відходить від концепції давньоруської народності та стверджує, що ця спільнота існувала лише на рівні носіїв елітарної культури й не усвідомлювалася переважною більшістю населення Русі. О. Толочко переконаний, що давньоруська народність може бути розглянута як «уявлена спільнота» Б. Андерсона. П. Толочко продовжує дотримуватися концепції давньоруської народності та пізньосередньовічного походження українців. Етнолог В. Балушок вважає, що в кінці XII – на початку XIII ст. в основному завершилося формування єдиного українського етносу в Південній Русі, що відповідала в той час нинішній Україні. Отже, на думку дослідниці, радянська історична наука доводила, що український народ сформувався у XIV – XV ст. після розпаду давньоруської народності, зрештою після розпаду СРСР більшість вчених відмовилися від концепції давньоруської народності, частина українських вчених (О. Моця, О. Толочко, П. Толочко та ін.) розглядає давньоруську народність не як етнічну спільноту, а як культурно-політичну спільність, яка утворилася у часи існування Київської держави².

С. Плохій у монографії «Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі» (2015) досліджував питання про історичні корені сучасних українців, білорусів та росіян. Використавши широку джерельну базу та зосередивши свою увагу передусім на колізіях змагань за «руську спадщину» й аналізі до модерних групових ідентичностей східних слов'ян, спільного і відмінного в їх культурах, історичних міфах, візіях себе та інших нюансах, запропонував переосмислити усталену традицію розглядати східнослов'янські народи як наперед визначені «предковичні» утворення, перенесені у давнину етноцентричні нації Нового часу. На його думку, ідентичність не є сталою константою, а завжди перебуває у русі³.

Щодо сучасних дискусій про етнонаціональний характер Київської Русі; про її етнокультурний спадок; чи були слушними думки М. Грушевського з послідовниками, що Київській Русі був властивий протиукраїнський характер, а справжнім спадкоємцем Києва стала Галицько-Волинська Русь, а не проторосійське Суздальське князівство; чи мали рацію М. Погодін та інші російські історики і мовознавці, які вважали що населення з ядра Київської Русі десь у XIII ст. мігрувало на північ, де згодом постала сучасна російська нація тощо, С. Плохій має своє оригінальне бачення⁴.

По-перше, він вважає, що ніколи не існувало єдиної давньоруської народності. На його думку, етнічна спорідненість грала певну роль у розвитку відчуття руської єдності, але вона була маргінальною навіть серед київських еліт. А оскільки східнослов'янська ідентичність була настільки слабкою серед тогочасних еліт, то важко уявити, що вона набула поширення серед широких верств тогочасного населення. «Той факт, – зазначає дослідник, – що ми можемо на основі археологічних даних відрізнити багато східнослов'янських племен, вказує, що різниця у матеріальній культурі між окремими племенами чи союзами племен була також чималою. Одинокий виняток становлять середньовічні «плавильні казани» – простір, де

¹ Фігурний Ю.С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці XX – на початку XXI століть. / Ю.С. Фігурний. – К., ННДІУ. – 2011. – С. 38–39.

² Шакурова О.В. Походження українського народу в історіографічному дискурсі XIX початку XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. / Шакурова О. В. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 12–13.

³ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій / Авторизований переклад з англійської. – К.: Критика, 2015. – С. 389–396.

⁴ Там само. – С. 48–49.

зустрічалися представники різних східнослов'янських і несхіднослов'янських племен – які виникали в династичному центрі держави та на щойно колонізованому прикордонні держави Рюриковичів»¹.

По-друге, дослідник наголошує на поліетнічності Києво-Руської держави. Оскільки, прихильники давньоруської народності часто не беруть до уваги той факт, що Київська Русь завжди була державою не лише східних слов'ян, а й інших етносів. «Варяги і фіно-угорські племена зробили в її розвиток не менш вагомий внесок, – відзначає С. Плохій, – аніж слов'яни, і автор «Повісти временних літ» не забув це відзначити. Тому навіть якщо мислити Київську Русь як «уявлену спільноту», вийде образ не якоїсь давньоруської народності (це продукт модерного історичного мислення), а багатоетнічної імперської еліти, ідентичність якої вельми відрізнялася від ідентичності загалу. Дослідники вважають, що навіть в апогеї своєї влади киево-руські князі і церква мали дуже обмежені можливості прищепити підданцям відчуття спільності»².

По-третє, вчений проаналізувавши засадничі принципи національних (білоруської, російської й української) наукових шкіл та їх інтерпретацій Києво-Руської історії, зробив висновок, що національна парадигма сама по собі не надто допомагає у пошуках джерел східнослов'янських ідентичностей, хоча вона зіграла важливу роль для осягнення спадщини Київської Русі та формування на її основі власного парадигмального дискурсу. «Заперечивши концепцію давньоруської народності, – наголошує С. Плохій, – українські та білоруські науковці резонно взяли під сумнів рівень етнічної гомогенності киеворуської держави та її здатності створити одну національність з розмаїтих етнічних і племінних верств. Навіть нині здається, що національна парадигма не вичерпала свого творчого потенціалу і може стимулювати висунення проблем і нові дослідження з історії культурних ідентичностей регіону. З другого боку, проста заміна предмета дослідження з однієї національності на три, либонь, не розв'яже питання складної етнокультурної ідентичності, яку в той чи той момент мали жителі Київської Русі»³.

По-четверте, враховуючи велику кількість сучасних наукових інтерпретацій етнокультурної історії Київської Русі, як добре обґрунтованих, так і заідеологізованих, С. Плохій зазначає: «Наша реконструкція киеворуських ідентичностей показує, що вони перебували у постійному плині, а літописці часто апелювали до минулого з метою обґрунтувати саме той характер ідентичності, який мали їхні сучасники. Поза сумнівом лишається тільки одне: київським інтелектуалам таки вдалося створити модель ідентичності, що дала руській еліті відчуття спільної належності, яка базувалася на лояльності до Руської землі у вузькому сенсі цього поняття [Київщина, Чернігівщина, Переяславщина – М.Шостак], але охоплювала також інші землі Рюриковичів. Київська держава лишила по собі тривку спадщину у вигляді історичної пам'яті, законодавства та релігії, яку в тій чи тій формі прийняли всі її колишні підданці, як у «внутрішній», так і «зовнішній» Русі. У нашому випадку найважливіше те, що ця держава лишила по собі традицію використовувати термін Русь для самоозначення землі, людей та інституцій, а отже і тверді підстави відкривати заново і перевинаходити руську ідентичність у наступних поколіннях»⁴.

Отже, задіявши широку джерельну базу, сучасні наукові розробки та зосередивши свою увагу передусім на проблемі «киеворуської спадщини», проаналізувавши сутність домодерних групових ідентичностей східних слов'ян, спільність й відмінність в їх культурах, історичних міфах тощо, С. Плохій запропонував переосмислити усталену традицію розглядати східнослов'янські народи як наперед визначені «предковічні» утворення, перенесені у давнину етноцентричні нації Нового часу, та обґрунтував свою думку, що ідентичність не є сталою константою, а завжди перебуває у русі.

Таким чином, нова генерація українських вчених доби незалежності схиляються до спільної позиції, що Київська Русь створена автохтонним населенням Подніпров'я, в якому

¹ Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохій / Авторизований переклад з англійської. – К.: Критика, 2015. – С. 50.

² Там само.

³ Там само. – С. 51.

⁴ Там само.

провідна роль належала слов'янам-полянам, що жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами. Ця держава була створена задовго до появи будь-яких інших племен з півночі і була цілком самобутньою в своєму існуванні, зі своїми законами, традиціями і навіть своєю назвою. Проте, саме в цей же період існували у складі Київської держави й інші досить цілісні державні утворення, що підпорядковувались Києву. У них – своя самобутня політична традиція, спільність матеріальної культури, духовна спільність.

Вважаючи Київську Русь багатоетнічною державою імперського типу, дослідники стверджують, що в ній проходили консолідаційні процеси (в тому числі етнічні) навколо пануючого етносу, що був у політичному, економічному, культурному, духовному центрі держави. Заручившись вітчизняними та іноземними джерелами, даними археології, мовознавства, етнології, етнографії, антропології та інших наук, науковці мають підстави вважати, що Київську Русь як державу консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого розвитку. Сучасні дослідники (В. Баран, Л. Залізник, Р. Іванченко, Я. Ісаєвич, Г. Півторак, С. Плохій, М. Попович та ін.) повністю заперечують теорію «спільної колиски» та існування давньоруської народності, називаючи це вчення фальшивим та неспроможним. Вони зазначають, що виникнення окремих східнослов'янських народностей, зокрема й української, відбувалося не внаслідок поділу так званої давньоруської народності на три частини, а шляхом консолідації кількох суміжних і близькоспоріднених груп східнослов'янських територіально-племінних об'єднань у компактні культурно-етнографічні масиви.

3.4. ГОЛОВНІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЗМІНИ ЛЮДНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКО-НАДАЗОВСЬКОГО КРАЮ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СУЧАСНОСТІ (СПРОБА УЗАГАЛЬНЮЮЧОЇ ОЦІНКИ)

В умовах новітньої експансіоністської політики Російської Федерації щодо України в українському суспільстві і за кордоном зросла увага до сучасних суспільних проблем та історичного розвитку південних і східних територій України, насамперед Донецької і Луганської областей. У сучасному комплексі національних проблем особливості етнічного складу населення Донецько-Приазовського регіону України відігравали і відіграють не останню роль. Вважаємо, що ці особливості були вагомими чинниками для прагнень і намагань певних політичних сил протиставити людиність регіону основній частині української нації, для формування і поширення настроїв мовно-культурного відчуження регіону від українства, для розпалювання політичної сепарації областей Донбасу і перепідпорядкування його Російській Федерації.

Об'єктом дослідження НДР «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» є Україна як етнокультурна реальність, а одним з очікуваних результатів НДР є оцінка розвитку етнічної будови людинності Донецького та Кримського регіонів України. У цій структурній частині колективної праці представлено результати спроби узагальненої оцінки сучасних історичних знань про головні етнокультурні зміни людинності, що відбувалися на території сучасних Донецької та Луганської областей України від найдавніших часів до сучасності. Таке узагальнення є необхідним для концепційної оцінки розвитку етнічної будови людинності на території двох українських областей і України загалом.

Для досягнення мети ми застосували загальнонаукові та історичні методи, зокрема: особистого включеного спостереження, аналізу, порівняння, групування, систематизації, періодизації, узагальнення. Зроблено наскрізний (крізь століття) огляд головних етнокультурних змін, виділено 8 основних етапів етнокультурної історії краю, узагальнено ті явища, процеси, події історії, що призвели до послідовної зміни етнокультурного характеру населення краю.

Автор спирався на сучасні здобутки історичних наук та атласної історичної картографії України. Дослідження ґрунтується на працях, що висвітлюють давню історію та заселення краю землеробами, його політичну й економічну історію, етнодемографічні, етносоціологічні

та інші дотичні до теми питання. Таких праць виявлено не один десяток. Вони заслуговують на історіографічний огляд в окремій публікації. Згадаємо насамперед ті праці, що охоплюють значний історичний час, систематизують великий обсяг історичних знань. Узагальнення головних давньоісторичних етнокультурних змін, що відбувалися на теренах Донецько-Приазовської частини України, зроблено насамперед за колективною монографією науковців Інституту археології НАН України «Етнічна історія давньої України»¹. У ній висвітлено етнокультурні зміни від найдавніших часів до перших століть 2 тисячоліття, що відбувалися на всій сучасній території України, зокрема в межах Донецької й Луганської областей. Археологічні знання, наведені у цій праці, зазнали територіальної інтерпретації і представлені у двох історичних атласах, використаних у дослідженні.

Перший том Історичного атласу України², що охоплює доісторичні часи і завершується першими століттями другого тисячоліття н.е., має значною мірою етногеографічне спрямування³. Стан та зміни етнокультурного характеру на території України, у тому числі Донецько-Приазовського краю, показані у ньому на десятках карт, зокрема на таких: «Українські та суміжні землі на пізньому етапі неоліту (5500–4750 рр. до Хр.)»⁴, «Прабатьківщина та розселення індоєвропейців за уявленнями різних авторів» (с.: 58,59,62,63), «Українські та суміжні землі у кіммерійські часи (900–650 рр. до Хр.)» (с. 77), «Прабатьківщина та розселення слов'ян за даними досліджень останніх десятиліть ХХ ст.» (с.: 96,97), «Тюркські та інші племена Великого Степу у 300–840 рр.» (с. 273), «Тюркські та інші племена Великого Степу у 840–1227 рр.» (с. 275), «Золота Орда і Східна Європа у XIV ст.» (с. 287).

Багато інформації про етнокультурний характер людності Донецько-Приазовського краю містить Атлас історії України⁵, упорядкований за участі великого колективу науковців Інституту історії України НАН України, Інституту археології НАН України, Національного університету «Києво-Могилянська академія»⁶. У ньому етнокультурну інформацію (наприклад межі етнічних територій, територіальну локалізацію певних етнічних груп, напрямки пересування племен) добре показано на картах, що охоплюють різні періоди історії України, від найдавніших до сучасних. Серед них є такі: «Переселення індоєвропейських племен у II тис. до н.е.»⁷, «Територія України у пізньоримський час. Готи.» (с. 24), «Велике переселення народів. Гуни» (с. 26), «Українські землі у VIII–IX ст.» (с. 54), «Населення в XVI–XVII ст.» (с. 54), «Українські землі у другій половині XVII–XVIII ст. Населення і культура» (с. 72–73), «Населення українських земель на зламі XIX–XX ст.» (с. 91), «Населення України в міжвоєнний період» (с. 112), «Народи» (с. 136). Те, що в обох атласах узагальнено, генералізовано, уніфіковано великий обсяг історичних знань, зокрема про етнокультурні процеси на теренах Приазов'я і басейну Сіверського Донця, полегшує виконання поставленого завдання.

Етнокультурні зміни людності, що відбувалися від періоду середньовіччя розглянуто у контексті політичної історії України у колективній праці «Донбас в етнополітичному вимірі»⁸. Заселення Донецько-Приазовських земель та сусідніх регіонів українцями–

¹ Етнічна історія давньої України. – Колективна монографія. – К., 2000. – 280 с.

² Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – 300 с.

³ Чирков О. «Історичний атлас України» – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії [рецензія на Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Мапа, 2010. – 300 с.] // Українознавство. – 2012. – №1. – С. 236–238.

⁴ Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – С. 49.

⁵ Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.

⁶ Чирков О. Нові контури старого академічного проекту «Атлас історії України» (Рецензія на працю «Атлас історії України»). – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 152 с.: іл. // Українознавство. – 2013. – №3–4. – С. 222–225.

⁷ Атлас історії України. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – С. 15.

⁸ Донбас в етнополітичному вимірі / Авт. кол.: В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

землеробами висвітлювали у своїх працях Бойко Я.В.¹, Кабузан В.М.², Наулко В.І.³, Пірко В.О.⁴ тощо. Зміни етнічного складу людності на території Донецької і Луганської областей у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин і швидким розвитком промисловості у кінці ХІХ ст. досліджувала Пашина Н.П.⁵. Цінні етнодемографічні та етногеографічні знання про Донбас і всю Україну (переважно щодо І половини ХХ ст.) залишив Кубійович В.⁶, працюючи за межами компартійного впливу.

Демографічна, етнічна, економічна політика комуністичної влади на Донбасі описується у багатьох працях періоду незалежності України, серед них праці Кульчицького С.⁷, Куромії Г.⁸, Лаврова П.⁹, Русначенка А.¹⁰. Про російщення населення Української РСР, у тому числі Донецької і Луганської областей, йдеться у ґрунтовній праці Скліяра В.¹¹.

Появу нової тенденції розвитку етнічної будови людності України та її прояви у Донецькій і Луганській областях після розпаду СРСР описано у статті «Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів» та в інших¹². Різні аспекти змін в етнокультурній ситуації областей Донбасу в часи незалежної України характеризували Гасиджак Л.¹³, Кононов І.Ф. (соціологічний аналіз етнокультурної специфіки Донбасу)¹⁴, Котигоренко В.О.¹⁵, Макаренко Н.Ю.¹⁶ тощо. Про етнічну структуру людності на час воєнних дій (2014 р.) повідомляв російський дослідник Ілларіонов А. (обчислення Ю. Симоненка)¹⁷. Наявні у джерелах певні відмінності щодо етнокультурної історії краю не перешкоджають виконанню завдання, оскільки переважно не стосуються послідовності, спрямування та причин визначальних етнокультурних змін, що відбувалися.

Про мовні чи культурні зміни населення Донецько-Приазовського краю у найдавніші періоди історії людства сучасна наука не має даних, достатніх для формування певних, обґрунтованих уявлень. Незважаючи на досягнення сучасної археології та інших наук, не лише для періоду палеоліту, але й для мезоліту і неоліту наші знання про зміни

¹ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. – Черкасы: «Сіяч», 1993. 256 с.

² Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века / В.М. Кабузан. отв. ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – 306 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.libr.dp.ua/book1.htm>

³ Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В. Наулка). – К., 2001. – 203 с.

⁴ Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.

⁵ Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861–1900): Дис... канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Украины. – К., 1997. – 212 с.

⁶ Кубійович В. Географія України і суміжних земель. – Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. – 517 с. [12],

⁷ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.

⁸ Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. – 208 с.

⁹ Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття / А. Русначенко [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.maunau.org.ua/private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm>

¹⁰ Скліяра В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В.Скліяра. – К.: Просвіта, 2008. – 392 с.

¹¹ Чирков О. Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів // Українознавство: Календар-щорічник / Інститут українознавства Київського університету. – К., 1998. – С. 45–52; Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас. (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними.) // Українознавство. – Ч. 1, 2005. – С. 225–228. <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=16903>

¹² Гасиджак Л. Етнічний склад населення Донбасу. Політизація проблеми // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 70–71.

¹³ Кононов І.Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005. – 31 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe

¹⁴ Донбас в етнополітичному вимірі. / Авт. кол.: В. Котигоренко (керівник), О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

¹⁵ Етнічна історія давньої України. – Колективна монографія. – К., 2000. – 280 с.

¹⁶ «Этнический и языковой состав Лугандонии. Андрей Илларионов, Livejournal» [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://glavcom.ua/articles/23972.html>. Ethnic and language structure of Lugandonia).

етнокультурних рис населення краю, як і всієї території України, є великою мірою гіпотетичні.

Головні етнокультурні риси сучасної людності Донецько-Приазовського краю мають певні регіональні особливості, пов'язані з своєрідністю, специфікою історичного процесу. Донецька область утворена 1932 р., Луганська – 1938 р., шляхом виокремлення з Донецької. Суміжні Донецька й Луганська області розташовані у південно-східній частині сучасної української національної території і становлять разом 8,8% її площі. Людність двох областей становить близько 14% населення всієї країни.

Соціальні характеристики населення Донецької та Луганської областей подібні. Це зумовлено схожістю природних умов, господарства, історії. Економічне районування України виокремлює Донецький економічний район, що охоплює Донецьку й Луганську області. Природна, економічна, соціальна, історична подібність і міцні взаємні виробничі зв'язки між цими областями, а також схожі сучасні політичні орієнтації електорату, однакові головні цілі сучасних регіональних суб'єктів політики, спільність сучасних соціальних проблем роблять доцільним розгляд цих областей України як єдиного регіону, який називатимемо Донецько-Приазовським (від назви річки Сіверський Донець, басейн якої охоплює більшу частину території областей та від Азовського моря, до якого тяжіє південна частина Донецької області). Сіверський Донець – річка, що протікає по території Росії, Харківської, Донецької та Луганської областей і впадає до Дону в його долішній течії, на території Ростовської області Російської Федерації. Колись її та низ Дону вважали межею між Європою й Азією, у ХХ ст. в її басейні проліг кордон між Україною й Росією, а сьогодні триває оборона від експансії «російського світу».

Терени вуглевидобутку в межах Донецького кам'яновугільного басейну є ядром регіону і в економічному, і в етнокультурному його розумінні. Вони відзначаються великою концентрацією промислового виробництва та населення. Етнокультурною своєрідністю населення Донецько-Приазовського регіону, порівняно з рештою сучасної України, є його змішаний українсько-російський склад, високий рівень мовно-культурного зросійщення етнічних українців, велика частка зайнятих у промисловості, поширене явище «відірваності» від традиційної культури, християнських церков, глибока советизація свідомості старшого покоління громадян, орієнтація великої частини населення на російську масову культуру.

Донецько-Приазовський регіон України оформився лише у першій третині ХХ ст., тому територію Донецької й Луганської областей будемо називати Донецько-Приазовським краєм, коли йтиметься про старі часи.

Перейдемо до огляду етнокультурних змін, що відбувалися на теренах краю. Упродовж тисяч років Приазовські й Донецькі землі були важливою частиною ареалу формування і розвитку індоєвропейських племен, індоіранської людності, іранської спільноти. Першими етнокультурними етапами на цій території були такі: 1) доіндоєвропейський мисливсько-рибальської людності, 2) праіндоєвропейських та перших індоєвропейських груп племен, до їх етнічної диференціації, яку нині бачимо у наявності мовних груп, 3) індо-іранських та іранських племен скотарів.

Праіндоєвропейські групи сформувалися в ареалі, що охоплював Донецько-Приазовський край, ймовірно не пізніше V–IV тис. до н.е. На думку Л. Залізняка індоєвропейці V–IV тис. до н.е. мешкали на рівнинах між Райном (Рейном) та Сіверським Донцем і утворювали своєрідну варварську периферію балкано-дунайської ранньоземлеробської протоцивілізації. Аридизація клімату призвела до колапсу останньої, переходу автохтонів Центрально-Східної Європи до скотарства й розселення в степовій, згодом і в лісовій смугах Євразії. Почався цей процес на території України з появою тут у IV тис. до н.е. найдавніших скотарів–індоєвропейців з їхнім «курганним» культурним комплексом¹.

Щодо місця і часу появи індоєвропейської спільноти науковці не є одностайними. Проте за більшістю обґрунтованих гіпотез степи Приазов'я та Донеччини є важливою

¹ Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – 300 с.

частиною ареалу формування і життя перших індоєвропейців. Припускають, що західною частиною території розселення ранньоіндоєвропейської групи племен на пізньому етапі неоліту були такі українські терени: Придніпров'я району порогів Дніпра, Приазов'я, північно-східна частина Криму. Землі північної частини басейну Сіверського Донця були за межами цього ареалу¹.

У II тис. до н.е. індоєвропейська людність активно розселялася з території України по Дніпру, Німану й Західній Двині до Балтійського моря, по Дунаю, на Малоазійський півострів, за Кавказ, у гірські системи Алтаю, Тянь-Шаню, Паміру, Гіндукушу та західної частини Гімалаїв². Відтоді територія розселення народів, що говорять індоєвропейськими мовами, збільшилася ще у багато разів. Розселення індоєвропейської людності в різних природних та соціальних умовах сприяло подальшій її етнічній диференціації.

Виокремлення з індоєвропейської людності германо-слов'яно-балтів та індо-іранців відбувалося на території України та суміжних частин Євразії. Приазовсько-Донецькі терени, як і вся степова зона України, залишилися за індоіранською людністю. Згодом вона поділилася на праіндійців (що мешкали за східними межами сучасної української національної території) та праіранців, що населяли східні, південні й велику частину центральних земель сучасної України. Уся степова природна зона України була західною частиною ареалу розселення індоіранських племен, пізніше – давніх іранських племен.

У писемних джерелах вперше згадуються назви етнічних спільнот, що жили на землях української частини Європи у першому тисячолітті до н.е. В українських степах панували іраномовні кочові скотарі: кіммерійці, скіфи, сармати, які суттєво впливали не лише на людність суміжних регіонів, але й досить віддалених. На сусідніх з ними лісостепових та лісових теренах розвивалася протослов'янська спільнота, а північніше – протобалти та фінномовні племена.

У IX–VIII ст. до н.е. на землях Донеччини мешкали племена, що залишили після себе східноукраїнський варіант кімерійської археологічної культури, яка охоплювала усю степову частину України. У басейні Оскола ця культура межувала з пізньою Бондарихинською, яку залишила фіномовна людність³. Територія Донецької та більшої частини Луганської областей належали до центральної частини ареалу розселення кіммерійців.

У VIII–VII ст. до н.е. кіммерійців змінили скіфи. Кочові та царські скіфи VI–III ст. до н.е. залишили у регіоні 3 групи пам'яток: західнонадазовську, східнонадазовську, сіверсько-донецьку⁴. У II ст. до н.е. на землі скіфів прийшли споріднені східні сусіди – сармати. Одне з їхніх племен зайняло басейн Сіверського Донця – аорси, інше оселилося у приазовських степах – роксолани⁵. У I–II ст. н.е. на Сіверському Донці панували алани, в районі Донецького кряжу («Аланських гір») – амаксобії, у приазовських районах регіону – танаїти та язиги⁶. Іраномовна людність Північного Причорномор'я була активним суб'єктом історичного процесу на теренах Європи, Західної Азії та Північної Африки.

Упродовж кількох сотень років першого тисячоліття н.е. етнокультурна ситуація була неусталеною. Відбувалися пересування по теренах краю багатьох етнічних груп близького і віддаленого походження (германомовних, іраномовних, монголомовних, тюркомовних). Цей етап (4) можна назвати етапом масового переселення етнічно спорідненого та чужого населення. Докорінно змінилася етнічна картина українських земель і всієї Європи через пересування германців у II ст. н.е. та Велике переселення народів. Воно визначило головні територіальні риси сучасного мовного, культурного, етнічного і великою мірою державно-політичного устрою Європи. У пізньоримський час на приазовські землі прийшли германомовні герули (сер. III ст.)⁷. Панування іраномовних племен на півдні українських

¹ Там само, С. 49.

² Атлас історії України». – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – С. 15.

³ Там само. – С. 16.

⁴ Там само. – С. 18–19.

⁵ Там само. – С. 20.

⁶ Там само. – С. 22.

⁷ Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – С. 104–105.

земель підірвали германомовні переселенці, згодом перервала гунська навала IV ст. н.е. Алани (іраномовні) і герули пішли на захід. У степах Дніпра оселилися до 463 р. акацири.

Українські землі у Великому переселенні народів виконували дві функції: 1) транзитну, 2) продукуючу демографічний ресурс для розселення. Транзитна функція полягала у тому, що терени України (в сучасних її межах) та деякі суміжні регіони були ніби містком між азійськими аридними просторами номадів та європейськими теренами з осілою людністю землеробів і мешканців міст. Тим «мостом» активно пересувалися в обох напрямках тюркомовні, угромовні, іраномовні, германомовні етнічні групи, популяції різних рас, населення різних господарсько-культурних типів. Серед мігрантів переважали кочові племена євразійських степів та напівпустель.

Сутність другої функції подібна до донорської. Адже на українських землях формувалася демографічний ресурс для воєнних кампаній та колонізації суміжних і віддалених земель Європи. У лісовій природній зоні українських земель у часи Великого переселення народів продукувалася переважно слов'яномовний демографічний ресурс, у степовій – переважно тюркомовний.

У 375–470 рр. в українських степах панували гуни (переважно тюркомовні), які на землях Середнього Дунаю заснували свою державу. Панування гунів ймовірно поширювалося на землі антів та більшу частину земель склавів. Велике розселення слов'ян не охопило сусідні терени Приазов'я та Донеччини, оскільки головні міграційні потоки були спрямовані у привабливіші регіони, на південь і захід. Сусідами наших предків надовго стають тюркомовні кочові народи Алтайської мовної сім'ї, прабатьківщиною яких є регіон Алтаю. Приазовсько–Донецький край заселяється кутригурами, згодом чорними болгарами. Були тут також савіри, сарагури, утигури, печеніги, кипчаки, торки, половці та інші тюркомовні номади. Вони мали монголоїдні та змішані європеїдно–монголоїдні расові риси. Половці мали на цих теренах два об'єднання: Донське та Надазовське (1036–1223 рр). Певний час на землях регіону мешкали одночасно з тюрками й іраномовні алани (яси), фіномовні угри.

Землі регіону належали Тюркському каганату, після його розпаду – Західно-Тюркському каганату, згодом, у VIII–IX ст. – Хозарському каганату. У 635 р. Приазовсько-Донецькі терени стали частиною Великої Болгарії. Приазов'я та Донеччина перебували у сфері впливу Руської землі. У XIII ст. землі регіону стали належати Золотій орді (улусу Джучі), були частиною улусів Мауці (більшість регіону) та Картана (лівобережжя Сіверського Донця). Після розпаду Золотої орди Приазов'я та правобережна частина басейну нижнього і частини середнього Донця належали Кримському ханату, а лівобережна – Великій орді, яку в XVI ст. заступило Московське царство. Північна і західна частина земель басейну Сіверського Донця після поразки золотоординського хана Сеїд Ахмета у 1452 р. відійшли до Великого князівства Литовського. У XVI ст. їх поділили Польське королівство та Московське царство. Сусідні рідкозаселені кочовиками землі українці називали Диким Полем.

Після гунської навали у степах Дністра, Дніпра, Донця починають панувати кочові тюркомовні племена. Почався тюркський етап (5), на останній стадії якого відбувалося формування кримськотатарського народу.

Формування сучасних рис етнічної будови людності краю відбувалося у кінці XVII – на початку XIX ст). Велику роль у заселенні краю українцями відіграли козаки: у західній і південній його частині – запорожці, у північній – слобідські. Упродовж XVII ст. Донецько-Приазовські землі належали Москві (північна частина) та Кримському ханату (південна частина). Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Російське царство провадило активну внутрішню й зовнішню політику у Приазовському регіоні, використовуючи українське козацтво, що призвело до пересування кордонів Російської імперії на південь та тимчасового поширення юрисдикції Запорожжя до нижнього Дону, разом з містом Азов.

Колонізація Донецького краю та Приазов'я у XVII– першій половині XIX ст. мала і стихійний, і організований складники. До початку XVIII ст. українці опанували лише північно-західну частину регіону (до територій міста Слов'янська) та північно-східну. Упродовж XVIII ст. суцільна українська етнічна територія поширилася на більшу частину

площі сучасних Донецької й Луганської областей, сягаючи узбережжя Азовського моря між річками Кальміус та Міус. Вона становила близько 80–85 % площі сучасних Донецької й Луганської областей. У Приазов'ї організований Москвою етнічний анклав греків між українською етнічною територією та кримськотатарською, становив близько 10 % площі регіону. Сюди переселено з Криму християн: греків та вірмен. Етнічна територія росіян врізалася «язиками» в українську на сході (на лівобережжі Сіверського Донця) та на півночі, становлячи близько 5 % території регіону.

У середині XVIII ст. Москва створила на правобережжі Сіверського Донця Слов'яносербію, куди заохочувала переселенців з Балканського регіону: сербів, болгар, чорногорців, албанців греків, молдован. Проте цих переселенців було відносно небагато, з часом вони розчинилися. Більшість населення краю становили українці, значну питому вагу мали греки та росіяни. Серед переселенців у регіон були також німці, євреї, поляки, волзькі татари.

Українська етнічна територія у XIX – першій третині XX ст. виходила далеко за межі сучасної української національної території: за Дон, до північної ділянки східного узбережжя Чорного моря й північно-західної частини гір Кавказу. Ігноруючи етнічний чинник, наполягаючи на економічних інтересах, Російська Федерація домоглася перепідпорядкування собі східних районів Донбасу та району міста Таганрог (з морським портом). Сьогодні це частина Ростовської області Росії.

Отже, у 2-й половині XVII ст. та упродовж XVIII ст. й початку XIX ст. край остаточно заселили переважно українці, за участі росіян, греків, німців та ін. Цей етап (6) можна назвати українським аграрним феодалним.

Бурхливе освоєння корисних копалин та розвиток промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. справили великий вплив на етнотериторіальну будову людності Донецького регіону. Від середини XIX ст. до регіону постійно відбувався міграційний доплив етнічно російської та іншої людності, зокрема з етнічно російських губерній Російської імперії, згодом з території Російської Федерації. Зростала частка людей, що вважали себе етнічними росіянами. Збільшувалася питома вага етнічно змішаних шлюбів, де один з подружжя вважав себе росіянином. Сформувалася зона російсько-українських островів (анклавів) у частині української етнічної території на південь від Сіверського Донця. Ця зона охоплювала території вугледобутку, а також транспортні вузли й адміністративні центри за їх межами.

У другій половині XIX ст., найактивніше з кінця XIX ст. почався українсько-російський індустріальний модернізаційний етап (7). Від кінця XIX ст. до розпаду СРСР у розвитку етнічної будови людності регіону визначальним був процес російщення. Примусова колективізація, голодомор, урбанізація, міграційна, мовна, освітня та інформаційна політика призвели до суттєвого зменшення питокої ваги українства, до кількості, що ледь перевершувала ½.

У період СРСР у регіоні усіяло підтримувалося розширення функціонування російської мови – «мови міжнаціонального спілкування». Зростала питома вага міського населення, збільшувалася питома вага осіб, що вважали своєю рідною мовою російську. Частка осіб, що вільно володіють російською мовою наближалася до 100%. Російсько-українські острови зрослися у суцільну смугу українсько-російського населення, де за етнічною свідомістю переважали українці, а за мовно-культурними ознаками – російська етнічність.

У процесі демократизації СРСР та його розпаду почався сучасний українсько-російський постсоветський, постімперський етап (8). Розпочата М. Горбачовим «Перестройка» суттєво вплинула не тільки на політичну, інформаційну, економічну сфери буття советського суспільства, але й на етнічні, міграційні та демографічні процеси. Це призвело до початку формування нової визначальної тенденції розвитку етнічної будови людності України, яка посилилася після розпаду СРСР. Питома вага етнічних українців серед усіх українських громадян почала збільшуватися, а росіян – зменшуватися (на відміну від тривалого збільшення у попередні десятиліття).

У Донецькій і Луганській областях ця тенденція проявилася пізніше, ніж у більшості областей України. Крім того, тут була регіональна специфіка етноструктурних зсувів.

Збільшення частки осіб, що вважали себе належними до українського етносу, відбувалося одночасно з подальшим зростанням частки осіб, що вважають російську мову своєю рідною.

Етноструктурні відмінності між людністю Донецько–Приазовського регіону та людністю основної частини країни в умовах розпаду СРСР та незалежності України поглиблювалися. Мовно-культурна регіоналізація Донецької й Луганської областей була небезпечним явищем, на яке одні політичні сили не звертали належної уваги, інші підживлювали і використовували. Відзначимо, що під час воєнних дій у Горлівці, наприклад, у соціальних мережах (група «Самооборона Горловки») анонсувалося переслідування громадян за політичними ознаками: «Да, это означает что в Горловке начинаются чистки. Чистки от укропов. Мы живем в прифронтовом городе, на дворе война и мы не толерантны, мы не сочувствуем врагу, в наших сердцах нет места жалости к предателям. Либо они уезжают сами – либо это устроим мы»¹.

Отже, головні етнокультурні зміни людності на території краю визначили послідовну зміну 8 етнокультурних етапів. Що лежить в основі головних етнокультурних змін людності на теренах Донецько-Приазовського краю? Спробуємо узагальнити ті явища, процеси, події історії, що призвели до послідовної зміни етнокультурного характеру краю.

1. Формування, розвиток та подальша етнічна диференціація перших індоєвропейських груп і спільнот, їх здатність адаптуватися до природних агро-кліматичних змін та конкурувати за природні ресурси з іншими етнічними спільнотами. Вони не лише домінували в регіоні, але й активно розселялися, змішувалися, мовно асимілювали різне населення у Європі та Азії, справляли потужний вплив на його культуру. Це призвело до тривалого (упродовж тисяч років) панування на теренах Донеччини та Приазов'я індоєвропейців та однієї з гілок їхніх нащадків – індоіранської, з якої виокремилися кочові іраномовні племена. З писемних джерел відомі давні потужні об'єднання кіммерійців, скіфів, сарматів.

2. Активна міграція язичницького германомовного й іншого населення та Велике переселення народів. Це супроводжувалося конфліктами, новими політичними союзами, нестабільним етапом в етнокультурному сенсі на території краю.

3. Експансія монголоїдних та тюркомовних номадів, що мали потужне військо, з Азії у Європу. Нестабільний етап завершився тривалим домінуванням тюркських племен. Відбулася заміна іраномовних кочовиків Індоєвропейської мовної сім'ї європеїдної раси тюркомовними Алтайської мовної сім'ї монголоїдної раси та змішаних (з європеїдами) антропологічних типів і перехідних малих рас.

4. Змагання християнської Європи з Османською імперією, активність Росії у Північному Причорномор'ї мали наслідком землеробська колонізація Дикого поля українцями за участі росіян, греків та представників інших народів.

5. Активний розвиток капіталістичних відносин на ресурсній базі Донбасу на українській етнічній території в умовах відсутності міжнародної правосуб'єктності українського народу і безправного становища в середині Російської імперії. Обмежене використання трудових ресурсів українського народу на власній етнічній території, залучення його до сільськогосподарського освоєння далеких від Батьківщини земель. Відірване від етнічної території розселення та відсутність чи слабкість інфраструктури етнічного відтворення сприяли російщенню українців–переселенців. Залучення росіян та інших народів на роботу у Донецько-Приазовському регіоні зменшувало питому вагу українців.

6. Будівництво комунізму та політика створення з багатьох народів «єдиного советського народу».

Інтенсивна втрата етнічних рис насамперед спорідненими росіянам народами: білорусами та українцями, що яскраво проявлялося у Донецько-Приазовському регіоні.

7. Розпад російської комуністичної імперії та становлення української національної держави, що провадить нерішучу «багатовекторну» мовно-культурну політику.

¹ Террористы «ДНР» объявили о начале этнических чисток в отношении украинцев в Горловке (06.03.15 12:15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/news/327482/>

Це супроводжувалося появою тенденції повернення зросійщеної частини українців до української етнічної спільноти, та одночасного збереження процесів мовно-культурного російщення людності краю, що почалися в умовах царської Росії, посилювалися у комуністичній російській імперії і наблизилися до завершення в умовах незалежної України. Проте, реваншистські настрої в Росії породжують новітню експансію та військові дії, що супроводжуються зменшенням ваги українства на окупованих територіях.

Одержані результати, на нашу думку, сприяють кращому розумінню етнокультурної сутності історичного процесу на території північного сходу України, що потерпає тепер від експансії Російської Федерації та відсутності з боку української влади державної політики, адекватної до наявних загроз і небезпек.

3.5. КОНЦЕПТУАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ МІСЦЯ, РОЛІ ТА ЗНАЧЕННЯ СИМВОЛІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ

У світовому етнокультурному просторі українці та світове українство є безпосередніми творцями та носіями українських етнокультурних цінностей. Безсумнівно, що етнокультурний розвиток народу супроводжується появою символічних ідей етноспецифічного змісту, що мають винятково йому притаманні особливості, закономірності та ознаки. Тому у процесі етнокультурного розвитку символотворчість стала тим істотним визначально-обумовлюючим фактором, що впливає на становлення й самоусвідомлення народу як самобутньої етнокультурної спільноти людей, які мають спільну етнічно обумовлену територію, державу та історичну колективну пам'ять.

У процесі цивілізаційного розвитку простежується тісний взаємозв'язок між етнокультурними процесами та символотворенням. Він передусім полягає у тому, що в етнокультурній традиції емпіричний досвід чуттєвого пізнання дійсності, своєрідний зміст, знаковість та символічність історичного буття українського народу постійно накопичується у вигляді символічних домінант у колективній пам'яті і зберігається у символічних формах, що являють собою український етнокультурний феномен, так званий «символічний код», що має суттєве значення для етнічної самоідентифікації, самоорганізації та самозбереження етносу, держави та нації.

Головними творцями етнокультурного простору є етноси, що відтворюють механізми збереження і розвитку своєї самобутньої культури через етнокультурні моделі, а культурними домінантами є культурні універсалиї, культурні цінності, традиції та культурні символи, адже вони властиві усім культурам і українській зокрема. Термін «домінанта культурна» або «константа культури» застосовується для означення головної ідеї, основної ознаки або найважливішої складової частини народної культури. Культурна константа це – «концепт культури, що існує постійно або дуже довгий час і значною мірою визначає світосприйняття етносу»¹.

Визначити й теоретично обґрунтувати місце, роль та значення символів в українському етнокультурному розвитку надзвичайно важливо для формування цілісного символічно-образного уявлення про Україну і українство та відображення перебігу етнокультурних процесів в Україні. Тому завдання дослідження – розробити концептуальні узагальнення місця, ролі та значення символів в українському етнокультурному розвитку.

Це дослідження є міждисциплінарним, адже знаходиться на перетині досліджень з історії України, історії української культури, культурології, філософії культури, філософії історії, історичної антропології, етнології, когнітивної лінгвістики та українознавства.

Для досягнення мети дослідження застосовано українознавчий, філософський, історичний, культурологічний, етнологічний, символічний та ціннісний підходи, принципи історизму та історичної ретроспективи, а також порівняльно-аналітичний, феноменологічний, синтезу та узагальнення, хронологічний, когнітивного узагальнення та інші методи дослідження.

¹ Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич; М-во світи і науки України, Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – К.: Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).

Актуальність концептуальних узагальнень місця, ролі та значення символів в українському етнокультурному розвитку полягає у виявленні закономірностей символотворення як невід'ємної визначальної складової українського етнокультурного розвитку в умовах зовнішньої агресії та соціально-економічної кризи. Адже наразі у Україні виникла нагальна потреба у якісному осмисленні та виробленні нового, відповідного зовнішнім загрозам та внутрішнім конфліктам, ставлення до символічних подій минулого та необхідність врахування історичних уроків у майбутньому, що має формуватися на основі перевірених часом українських етнокультурних традицій та світоглядних цінностей.

Проблему дослідження «концепту» символотворення в етнокультурному просторі України було започатковано у межах фундаментальної науково-дослідної теми «Україна і українство в етнокультурних процесах світу» (2015–2017 рр.). Історіографію, ступінь розробленості та попередні узагальнення стосовно символічних етнокультурних домінант, що виникають під впливом вагомих для народу емоційно-чуттєвих уявлень про етнокультурні об'єкти, події або явища було розглянуто у статті «Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми» (2015)¹. Проблему періодизації символотворення в українському етнокультурному розвитку було розкрито в однойменній статті (2016)². Розвиток українського символотворення козацької доби було започатковано у статті «Розвиток українського символотворення в добу П. Калнишевського» (2016)³. Предметні узагальнення цієї проблеми було оприлюднено у статті «Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку» (2017)⁴.

Наукова новизна цього дослідження полягає у розкритті символічного змісту українського етнокультурного розвитку, що полягає у визначенні місця, ролі та значення символів в українському етнокультурному розвитку, узагальненні особливостей та закономірностей символотворчого процесу.

Наукова думка утвердила символ та символотворення як один із найістотніших моментів людського буття та життєдіяльності. Філософи, культурологи, психоаналітики, символісти, мовознавці, лінгвісти, когнітологи та ін. культурні символи розглядають як такі, якими людство користувалося для вираження «вічних істин», що пройшли через безліч трансформацій у процесі свого формування і закріпились у культурі багатьох цивілізацій як символічні етнокультурні домінанти. Філософський вислів «кожен символ є концептом, але не кожен концепт є символом» ще раз підкреслює, що знак так ніколи й не стане символом, якщо у нього не вкладено важливий зміст. «Символізація» буття є частиною етнокультурного розвитку, в результаті чого з'являються та перебувають у процесі динамічної трансформації символічні ідеї, наповнені важливими для народу сенсами. Разом символічні ідеї складають символічну концептосферу, сповнену смисложиттєвих культурних цінностей. Сам по собі знак беззмістовний. Але коли за знаком стоїть неусвідомлений зміст, який викликає у свідомості відповідні означуваному об'єкту свідомі відчуття, тоді реальність відтворюється у символах. Будь який елемент української культури може залишитися культурно-історичним артефактом, доки вчені не розкриють його символічну природу.

У процесі етнокультурного розвитку символи виконують ідентифікуючу, комунікативну, етнотворчу, націєтворчу та державотворчу функції. Завдяки символам відбувається етнокультурна ідентифікація, тобто представники українського етносу мовно, культурно, ідейно, ідеологічно тощо ідентифікують себе з українською нацією. Крім цього, за допомогою символів відбувається внутрішньо етнічна та міжетнічна комунікація. Також символи безпосередньо пов'язані з державотворенням та націєтворенням. З'являючись у певний історичний відтинок часу, трансформуючись відповідно змісту етнокультурних

¹ *Отрошко Л.* Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 63–71.

² *Отрошко Л.* Проблема періодизації символотворення в українському етнокультурному розвитку // Часопис української історії. – 2016. – Вип. 33. – С. 124–134.

³ *Отрошко Л.* Розвиток українського символотворення в добу П. Калнишевського / Українознавство. – 2015. – №3. – С. 44–51.

⁴ *Отрошко Л.* Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 53. – С. 145–149.

процесів, вони супроводжують етнокультурний розвиток українського етносу і формують символічно-образне уявлення про розвиток Української держави та української символіки.

Для дослідження символічних концептів кожен із дослідників опирається на свою цілком оригінальну теорію зі специфічними ключовими поняттями. Найбільш дотичними до дослідження теорії символу є праці закордонних вчених Е. Касіра, П. Рікера, К. Юнга, О. Лосева та ін.

Однією з найвагоміших в осмисленні феномену культури вважається теорія «символічних форм» Е. Касіра. Специфіку людського пізнання він вбачав у розрізненні між знаком і символом. Якщо знак подає об'єктивне значення поняття, то символ передає суб'єктивне значення, життєве, що володіє суб'єктивною динамікою. За вченням Е. Касіра, у процесі символізації відбувається віддзеркалення етнокультурної реальності у певній символічній формі. На думку вченого, сфера культури настільки переповнена символічними формами, зокрема лінгвістичними знаками, художніми образами, міфічними героями та релігійними обрядами, що не може функціонувати без допомоги символу як штучного посередника взаємодії між ними. Зокрема, мова в усіх своїх проявах і на кожному етапі свого розвитку є водночас чуттєвою й інтелектуальною формою етнічного самовираження¹. Критичний аналіз цієї теорії, здійснений К. Свасьяном, свідчить, що філософія символічних форм Е. Касіра полягає у тому, що при відсутності достовірних джерел неможливо відновити зміст і значення суб'єктивних емоцій, що виникли у давні історичні періоди, можливо виявити лише здатність свідомості символізувати культурно-історичні процеси та явища у певній формі². За теорією відомого вченого-психоаналітика П. Рікера ключовими поняттями діалектики є «символ» та «інтерпретація», що є співвідносними поняттями, тому символ можна інтерпретувати через множинність його змістів³. За концепцією колективного несвідомого К. Юнга символи наділені, окрім загальнозживаного, ще й прихованим невизначеним змістом, учений розділяє «природні» символи, що зберігаються у несвідомій сфері мислення, та «культурні», що утворюються у процесі усвідомлення неусвідомлених змістів⁴. О. Лосев визначає символ як поняття, що містить у собі «нескінченність породжуваних символом смислів». Вчений вважає, що чим раніше символ з'являється в етнічній культурі, тим сильніші його емоційно-чуттєві та символічно-образні зв'язки з етносом⁵.

У вітчизняній науці існує декілька підходів до визначення понять «концепт», «культурний концепт», «концептосфера» та «символотворення». Найсуттєвішими з них є дослідження мовознавців, лінгвокультурологів та етнопсихологів А. Антоніва, С. Воркачова, В. Жайворонок, В. Карасика, Л. Мунтян, М. Семчишина, С. Кримського, Л. Щербачук та ін. Мовознавці розглядають символічний концепт як мовно-комунікативну одиницю, що наділена певним етнокультурним змістом і супроводжує культурні процеси чи явища та репрезентує етнокультурний розвиток кожної країни. Психологи та культурологи вбачають у символах доміанти національно-культурного світосприйняття. Історики прагнуть ретроспективно відтворити та змодельовати уявлення про символічні віхи розвитку історичного процесу. Філософи намагаються осмислити сутність та сенс появи символіки як антропоморфної ознаки людського буття. Проте всі вчені єдині у тому, що розглядати етнокультурні символи можливо лише в межах етнокультурного процесу, адже художньо-образне сприйняття та образно-символічне відображення їх культурно-історичного розвитку є одним із найдієвіших способів етнічної самоідентифікації українців та самозбереження української нації та держави. Адже символи займають важливе місце, відіграють важливу роль та мають важливе значення для розвитку етнокультурної складової культурно-історичних процесів.

¹ Кассирер Эрнст. Философия символических форм. Том 1. Язык. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 271 с. – С. 257.

² Свасьян К.А. Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ. – 2-е изд. – М., 2010. – С. 232.

³ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике. – М., 1995. – С. 18.

⁴ Юнг К.Г. Человек и его символы / пер. с англ. – СПб., 1996. – 454 с.

⁵ Лосев А.Ф. Логика символа // Философия. Мифология. культура. – М., 1991. – С. 247–274.

Зокрема, А. Антонів розглядає сутність мовно-комунікативних категорій «знак», «значення» та «символ» та відмінності між ними. За його вченням загальні поняття, що характеризують об'єкти є знаками, а те, що означають вони для кожного народу, – це символи¹. С. Воркачов поняття «концепт» визначає як одиницю колективної свідомості, що має мовний вираз і відмічена етнокультурною специфікою. Слова-концепти матеріальної та духовної культури, сформовані носіями мови, концентруються навколо культурних об'єктів і явищ, утворюючи концептосферу мови та репрезентують становлення світоглядних уявлень народу про світ і своє місце у ньому². В. Жайворонок та Л. Щербачук розглядають образність і символи як «вершинні домінанти національно-культурного світосприйняття»³. Крім того, у дослідженнях Л. Щербачук «культурний концепт» осмислюється як поняття, у структуру якого входить усе, що робить його фактом культури (етимологія, символіка, особливості сприйняття, оцінки тощо)⁴. М. Семчишин вважає, що «культура виявляє і символізує національний світогляд, етичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожночасній добі його існування. Вона – своєрідна мозаїка різноманітних вартостей різних народів, що виступають або виступали на арені історії і з більшою чи меншою динамікою проявили себе». Вчений схилився до думки, що «в силу своїх історичних, політичних, економічних та соціальних умовин, в яких знаходилась у різні епохи свого ранністоричного, а також державного чи бездержавного життя, українська культура мусіла адаптувати нові елементи, асимілювати їх та перетворювати, а згодом їх українізувати»⁵. В. Карасик визначає культурний концепт як «багатовимірне смислове утворення, у якому виділяються ціннісна, образна і понятійна сторони». Крім цього, він вважає, що термін культурний концепт відповідає уявленню не лише окремої людини, а, ширше, – етнічної спільноти про ті смисли, значення, асоціації, що оперують у процесі мислення, відбивають знання й досвід, визначають історико-культурологічний фон і отримують для свого вираження систему мовних знаків⁶. Л. Мунтян наголошує, що саме завдяки такій досить молодій науці як когнітивна лінгвістика були введені в науковий обіг такі актуальні сьогодні поняття як «концепт», «концептуальний аналіз», «концептуальна картина світу» та ін. Метод когнітивного аналізу вчений вважає найбільш відповідним для дослідження мовних концептів⁷. Проте, за допомогою концептуального аналізу можна досліджувати концепти будь-якої сфери культури, зокрема й розвиток етнокультурних процесів. Приміром, С. Кримський вважає, що «історичні передумови етногенезу українців визначаються у чітких культурно-географічних межах однієї й тієї самої території. Завдяки цьому, попри змінювання народів на території, що становила ареал майбутнього формування українського етносу, культурно-історичне підґрунтя цього процесу готувалось тисячоліттями»⁸. Н. Ковальчук розглядає символізм у трьох основних філософських парадигмах, що на вирішальних етапах розвитку української культури характеризують українську ментальність і світобачення: релігійно-гуманістичне світобачення в його бароковій розробці, спираючись на творчу спадщину Григорія Сковороди; національна ідея в державно-демократичній розробці, спираючись на ідейну спадщину Кирило-Мефодієвського товариства; сцієнтичне

¹ Антонів А.В. Знак, значення, смисл: психологічне дослідження. – К., 1984. – №7. – С. 10, 44–45.

² Воркачов С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 70–71.

³ Жайворонок В.В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. – 2002 – № 32. – С. 51–53.

⁴ Щербачук Л.Ф. Культурні концепти: зміст, структура, принципи класифікації // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Т. 24 (63). – 2011. – № 1. Ч. 2. – С. 160–161.

⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге вид., фототипне. – К., 1993. – С. XXI–XXII.

⁶ Карасик В.И. Языковой круг: личности, концепты, дискурс. – М., 2004. – С. 109.

⁷ Мунтян Л.В. Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів / Л.В. Мунтян // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 103–105. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_33_33

⁸ Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. – К., 2007. – С. 93.

світобачення в лінгвістично-психологічній розробці, спираючись на філологічну спадщину О. Потебні¹.

Символічні концепти охоплюють усі сфери життя українського етносу і вкорінилися у світогляді українського народу у вигляді символів. Враховуючи, що символи мають динамічну природу, ціннісний характер і є результатом осмислення українцями світу і свого місця у ньому, за допомогою символів можна передати абсолютно всю історію України і світового українства. Також, завдячуючи символотворенню, уявлення про етнокультурний досвід українства збереглося як невід'ємна складова культурно-цивілізаційного досвіду всього людства. Відповідно, у результаті творення символів носіями української етнічності в етнокультурному просторі формується концептосфера символіки, поєднуючи характерні для української культури знаки-символи.

Простежити шлях появи і особливості розвитку символічної концептосфери дуже важливо для осмислення українським етносом свого знакового місця у світі. Складність дослідження етнокультурних проблем полягає в тому, що закономірності історичного становлення і розвитку етносів розглядаються на межі етнографії та етнології. Збирання етнографічних даних про український етнос, мову, звичаї і традиції етнічних груп, символи, побут, цінності та пам'ятки матеріальної і духовної культури методологічно відрізняється від етнологічних студій, основним завданням яких є дослідження тенденцій становлення і розвитку етносу. Враховуючи результати досліджень обох галузей історичної науки можна простежити особливості розвитку символотворчості окремої етнокультурної спільності у часі і просторі. Дослідження, що велися досі у цьому напрямі, були присвячені переважно збору та систематизації етнографічних даних про українські символи та їх семантику. На переконання О. Суліменко надбання культурного досвіду на шляху етнокультурного розвитку етносу та перетворення його в націю варто досліджувати не як абстрактне відокремлене поняття, а враховуючи історичний розвиток етнокультурних процесів як у межах «етнокультурного простору України», так і поза межами².

Розглядаючи символічні доміанти культури комплексно і системно у динаміці світового часопросторового розвитку, досить легко скласти цілісне уявлення про розвиток будь-якого етносу, тобто спробувати уявити собі його історію у вигляді символів. Таку дослідницьку модель можна застосувати до вивчення символотворчого процесу на прикладі культурно-історичного розвитку українського етносу. Адже символи є продуктом (результатом) народної уяви і творчості. Вони наділені здатністю існувати водночас в усіх культурно-історичних вимірах, несучи в собі різний етнокультурний зміст, який нашаровуються один на одного і стає субстратом для подальшого символотворення. З'явившись у процесі етнокультурного розвитку, символи і далі належать певній етнічній культурі. У кожен із періодів української етнічної історії символічний образ краю відрізнявся від попереднього якимись новими іноетнічними мотивами. Зокрема, В. Крисаченко вважає, що етнокультурна реальність українців – це власне етнічна територія – «край». Ця реальність багатозначна, вона об'єднує символічні уявлення не лише про «рідний край» («батьківщину») та «народ», («етнос»), але й про образ «країни» («терену») з усіма його семантичними значеннями³.

«Символотворення» як вагома складова частина культурно-історичного процесу безпосередньо впливає на колективну символотворчість українського етносу, перетворюючи всі культурні здобутки етносу у символічні форми. Внаслідок народної символотворчості виникають як вербальні, так і невербальні уявлення про етнос, що передаються з покоління до покоління і є одним із головних рушіїв етнокультурних процесів та засобом міжетнічної комунікації. Оскільки феномен символотворення виник з появою перших етнокультурних

¹ Ковальчук Наталія Дмитрівна. Символічні структури етнокультурного процесу в Україні : дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 404 с.

² Суліменко О.О. До питання визначення поняття «етнокультурний простір України» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 15. – С. 3–10.

³ Крисаченко В.С. Природа в українській духовності // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 336–356.

ознак, що відрізняли українську культуру від інших, то й осмислювати й досліджувати його варто як важливу визначальну складову етнокультурного розвитку.

Символічний зміст культурного життя українського народу зберігається у колективній свідомості як за допомогою уявного емоційно-чуттєвого, так і раціонального образно-символічного компонентів. Визначальну роль у символізації відіграє «чуттєво-раціональний» механізм, що забезпечує виникнення уявлень про місце та роль українського етносу в етнокультурних процесах. За допомогою цього механізму складаються символічні уявлення про важливі періоди його історичного розвитку. На межі уявного і раціонального відчуття і сприймання навколишньої дійсності з'являється емоційно-чуттєвий «образний» тип пізнання. «Символічний» тип виникає у процесі раціонального пізнання як продукт осмислення образів, що з'являються під впливом емоційно-чуттєвих вражень¹.

Символотворчий процес має неперервну тяглість та локалізацію у часі й просторі. Символи під час етнокультурного розвитку еволюціонують у колективній свідомості народу, вбираючи у себе культурний досвід і утворюючи цілісну символосферу, притаманну певному культурно-історичному періоду. Цей процес завжди тісно пов'язаний із певними етнокультурними об'єктами або явищами, а народ є носієм світоглядних уявлень, цінностей та традицій².

Періодизація як особливий підхід до систематизації полягає в умовному поділі культурно-історичного процесу на хронологічні етапи, що дозволяє розглядати розвиток світових етнокультурних процесів узагальнено та системно. Систематизувати знання про культурний досвід українців та його відображення тією чи іншою мірою в українській культурі можна, зокрема, на основі сформованої ще наприкінці XIX – на початку XX ст. наукової періодизації історії України, історії української культури та українського етнокультурного розвитку М. Грушевського³.

Спираючись на наукову періодизацію історії України пропонуємо таку схему періодизації символотворення в Україні:

1. Стародавня доба (1 млн. р. до н. д. – кінець VIII ст.)
 - 1.1. Кам'яна доба (1 млн. р. до н. д. – кінець III тис. до н.д.)
 - 1.2. Бронзово-залізна доба (кінець III тис. до н.д. – кінець VIII ст.)
2. Княжа доба (IX – середина XIV ст.)
 - 2.1. Києворуська доба
 - 2.2. Галицько-Волинська доба
3. Литовсько-Польська доба (друга половина XIV–XV ст.)
 - 3.1. Литовсько-українська доба
 - 3.2. Польсько-українська доба
4. Козацька доба (XVI – кінець XVIII ст.)
 - 4.1. Козаччина
 - 4.2. Гетьманщина
5. Імперська доба (кінець XVIII ст. – початок XX ст.)
 - 5.1. Російсько-імперська доба
 - 5.2. Радянська доба
6. Доба національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)
 - 6.1. Доба УНР і ЗУНР
 - 6.2. Революційна доба
7. Тоталітарна доба в історії України (1921–1991 рр.)
 - 7.1. Радянська доба.
 - 7.1. Пострадянська доба
8. Доба Незалежності (1991–2015 рр.)

¹ Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 63–71.

² Отрошко Л. Зазначена праця.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Репринтне видання. / Редколегія П.С. Сохань (голова та ін). – К.: Наукова думка. 1991–1998. – (Пам'ятки історичної думки України).

8.1. Проголошення Незалежності.

8.1. Революційні рухи.

8.2. Російська агресія проти України.

Цей поділ досить умовний, виділені періоди можна виділяти окремі підперіоди згідно історичної періодизації етнокультурного розвитку України, деякі періоди охоплюють досить великий відтинок часу, проте саме періодизація за етнокультурною ознакою визначає також основні етапи формування символіки в Україні.

Згідно цієї періодизації можна розглядати умовну відповідність символів певному періоду розвитку українського етносу, зокрема стародавній, княжій, литовсько-польській, козацькій, імперській, національно-визвольній, тоталітарній та добі незалежності в Україні. Означені етапи розвитку українського культуротворення нерівноцінні за ступенем розвитку етнічної символіки. У цій статті детально розглянемо лише деякі символічні доміанти, що за своїм змістом та значенням відіграли значну роль в етнокультурному розвитку України.

Перший період в історії символотворення – стародавня доба (≈1 млн. р. до н. д. – VIII ст. н. д.) – охоплює найдавніший і найбільший часовий відтинок історії від появи людей до появи християнства на давньоукраїнському терені. Цей період культурно-історичного розвитку можна поділити на кам'яний, бронзовий та залізний періоди. Самодостатні культури, що виникали на давньоукраїнському терені, розвивалися підпорядковано циклічним стадіям, згодом, вичерпавши свій культуротворчий потенціал, зникали, лишаючи по собі досить значну спадщину, на основі якої розвивалися інші, все більш розвинуті культури. Племена, які мігрували давньоукраїнським тереном, спостерігаючи за особливостями природного довкілля й опановуючи первісні заняття, свої уявлення відображали у символічних знаках. Всі знаки акумулювалися згодом в культурних традиціях племен, які почали вести осілий спосіб життя. Рівень культурного розвитку цих спільнот на сьогодні достатньо вивчений, наскільки це дозволяють сучасні методи досліджень. Можливо колись будуть винайдені нові способи дослідження стародавніх артефактів історії. Адже, як відомо, будь-яка культура знаходить своє місце в історії тільки з моменту її відкриття. Проте, культурні ознаки цього періоду давньої історії не мали яскраво вираженої етнічної приналежності, бо племена ще не ідентифікували себе з єдиною етнічною спільністю, а ступінь усвідомленості залишався на рівні культури роду або племені. Значення первісних символів на українському терені схожі за символічним змістом з іншими культурами, що мали у своєму розвитку агрокультурні традиції. Пошанування сил природи, віра у спільного предка та магичні властивості стали передумовою розвитку тотемізму, анімізму, фетишизму тощо, що надалі вплинуло на розвиток та формування етнічних традицій вірувань та обрядів. Артефакти, що належать стародавній добі – унікальні й неповторні, вони символізують собою доміанти культурно-історичного розвитку цього періоду. Відносно щільна заселеність, різноманітність та географічна локалізація культурних артефактів цієї доби свідчить про тривалий і неперервний розвиток культур на території давньої України¹.

Кам'яна доба (1 млн. р. до н. д. – кінець III тис. до н.д.) – на території України людина у цей період лише з'явилась. Археологами було віднайдене стоянки давніх людей, зокрема найдавніше первісне поселення в Центрально-Східній Європі було знайдене біля смт Королево на Закарпатті. Тут було виявлено 16 культурних шарів зі слідами матеріальної культури кількох палеолітичних епох, де знайдено кам'яні знаряддя праці кроманьйонців, неандертальців та пітекантропів, які вели первіснообщинний племінний спосіб життя, а всі символічні асоціації у цей період обумовлювалися значним рівнем спорідненості з природним довкіллям².

Також не мають аналогів у світі за часом виникнення та майстерністю виконання знайдені поблизу Мізина на чернігівському Поліссі етнографом, антропологом і археологом професором Хв. Вовком скульптурні фігурки та прикраси з кісток та бивнів мамутів з

¹ Україна: хронологія розвитку. Енциклопедичне видання у 6-ти томах [НАН України. Інститут археології] – Т. 1. – К.: Кріон, 2007. – 544 с.

² Гладілін В.М. Королево, археологічна пам'ятка [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Korolevo_Pamyatka

викарбуваним на них меандровими орнаментами, а також набори музичних та швейних інструментів та інших мистецьких та господарських виробів тощо¹. У «Студіях з української етнографії та антропології» вчений переконливо доводить, що «український народ на всій території, що він її населяє, одзначається цілим шерехом спільних для нього, у цілому його складі, етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являє собою одну етнографічну цілість, цілком відокремлену з-поміж інших слов'янських народів». Крім того, Хв. Вовк наголошує у висновках свого дослідження на найбільшій близькості в деталях українців із своїми західними сусідами, південними слов'янами – болгарами, сербами та румунами, які цілком слов'яни, в а вже поляки – підпали під вплив Західної Європи².

Спираючись на праці Хв. Вовка філософ та українознавець Т. Кононенко узагальнює, що «первними українського етносу (цілком автономного від польського, білоруського та російського) є: пратипи неандертальців та кроманьйонців, а пізніше – нордійської раси («високих довгоголових і довголицих русьців (блондинів)» та арменоїдної («високих, круглоголових, вузьколицих чорнявців (брюнетів)» і ляпоноїдної. Х.К. Вовком було встановлено: складниками українського антропологічного характеру є: власне проукраїнський архетип; ядранський (південнослов'янський, середземноморський) тип (пересічно 44–45%); альпійський (пересічно 22 %), арменоїдний і нордичний типи. При цьому расові типи ядранський і східноєвропейський ясний і темний тип поширені на Харківщині, південному заході й південному сході Галичини, Лемківщина й Північна Бойківщина; ядранський з домішкою арменоїдного – на Гуцульщині, північному Поділлі, західна Бойківщина, Херсонщина і Одещина; ядранський, середземноморський, темний східноєвропейський – на Чернігівщині, північному Поділлі, північно-східній Полтавщині, південній Воронежчині, середній Галичині, середній Бойківщині, центральній і південній Київщині, Дніпропетровщині; нордійський з домішкою ядранського – південна Київщина, Волинь, Кубань»³.

Етнолог та етнограф А. Пономарьов в курсі лекцій «Етнічність та етнічна історія України» розглянув багато питань, які стосуються визначення поняття етнічності в історичному розвитку України, природи етнічності, традиційно-побутової культури українців та хронографії головних етнічних подій в Україні. Згідно досліджень А. Пономарьова «історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – межі новоосвоєних українським населенням земель». Зокрема він виділяє п'ять антропологічних областей і, власне, п'ять антропологічних типів: центральноукраїнський, карпатський, нижньодніпровський, деснянський, або валдайський, та волинський⁴.

Загалом по всій Україні були знайдено дуже багато стоянок первісних людей, що свідчить про етнокультурну та історичну безперервність розвитку різних схожих культурних формацій на території давньої України. У Подесенні й Середньому Подніпров'ї у цей період існує кілька археологічних культур, об'єднаних у т. зв. середньодніпровську культурну спільність. Найвідоміші її представники – Радомишльське поселення на Житомирщині, Добраничівське поселення на річці Супій (Яготинський район, Київщина), Кирилівська стоянка в Києві, поселення Межиріч (зведене 15–12 тис. рр. тому) між Россю і Росавою на Черкащині та деякі інші, для яких характерне будівництво довгочасових кістково-земляних жител з кісток мамонтів. В Приазов'ї з поміж пам'яток пізнього палеоліту найвідомішою є Амвросіївська стоянка (біля м. Амвросіївка, на Донеччині, 15-20 тис. р. до н. доби)⁵.

Особливу групу становлять пам'ятки на території Кримського півострова: стоянка Заскельна в Червоній Балці поблизу Білогорська; грот Чокурча на березі р. Салгір, залишки

¹ Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.

² Там само. – С. 218.

³ Кононенко Т.П. Народно-звичаєві обрії філософії Г.Сковороди. Філософія України. Вступ до методології українознавства. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства, 2008. – 174 с. – С. 15.

⁴ Пономарьов А. Українська етнографія – К., 1994.

⁵ Пономарьов А. Зазначена праця.

палеолітичних поселень під скельним навісом на лівому березі р. Чурук-Су поблизу Бахчисарая. Неандертальські поховання були виявлені у гроті Киїк-Коба біля Сімферополя¹.

Найзагадковішою досі серед важливих культурних артефактів вважаються петрогліфи Кам'яної могили, знайдені у приазовських степах. Ця «кам'яна бібліотека», що поєднує в собі «написи» різних історичних епох від найдавніших і до середньовіччя, розміщена поблизу Мелітополя просто неба і поступово руйнується, втрачаючи наукову цінність².

Символічною культурною ознакою є те, що з території сучасних Румунії через Молдову на Україну символічно від Карпат і до Дніпра у стародавню добу поширилася також одна із найдавніших європейських землеробсько-ремісничих культур «Кукутень – Трипілля» (IV–III тис. до н.д.), знайдена у 1896 р. археологом В. Хвойкою й відома унікальними гончарними та ювелірними виробами (посуд, статуетки, мініатюрні фігурки оригінальних жител, прикрашених бичачими рогами тощо)³.

Залізна доба (I тис. до н.д. – кінець VIII ст.) охарактеризувалась виокремленням на території України перших етнічних формувань як кімерійці, скіфи та сармати. Культура кочових причорноморських племен досягла значного рівня розвитку, виробивши особливий «звіриний» стиль, зокрема майстерні ювелірні, текстильні та керамічні вироби, серед яких найвідомішими є золота скіфська пектораль та амфори⁴. Античні міста-держави у Північному Причорномор'ї досягли найвищого культурно-мистецького рівня. У V ст. греками на Таманському та Керченському півостровах було засноване Боспорське царство. Воно згодом потрапило у залежність від Римської імперії. У III–IV ст. античні міста-держави занепадають під навалюю готів та гунів. У цей час почала зароджуватися слов'янська культура, перші писемні згадки про зародження якої датуються I ст. н.е. і зустрічаються у працях Тацита, Плінія Старшого, Птолемея, Прокопія Кесарійського та Йордана, де слов'яни згадуються як венеди, склавіни та анти⁵. Першою слов'янською археологічною культурою вважається зарубинецька культура II ст. до н.д. – II ст. н. д. Від венедів, що оселилися у басейні річки Вісла, походять західні слов'яни, склавіни з межиріччя Дністра та Дунаю дали початок південним слов'янам, а анти з-понад Дністра та Дніпра стали предками східних слов'ян. З антами вчені ототожнюють черняхівську археологічну культуру⁶.

Найбільше суперечок серед науковців викликає правдоподібність існування збірки дерев'яних дощочок під назвою «Велесова книга», що охоплює період від VI ст. до н.д. до XI ст. н. д. У історії світової культури відомі схожі, хоч і давніші, приклади такого письма як, приміром, античні таблички, на яких записували воском, дерев'яні таблички з корейськими письменами, новгородські берестяні грамоти тощо. Відомо, що якщо певне культурне явище має уподібнення в інших культурах, то важко сумніватися в його правдоподібності. Навпаки, коли науковці знято заперечують існування цього культурного артефакту, то, вірогідно, цей двотисячолітній період давньої історії все ж містить важливі факти, які могли бути повністю втрачені та все ж збереглися⁷.

Важливий внесок у розвиток символічних уявлень про стародавню Україну зробив історик О. Братко-Кутинський, дослідивши віднайдені в Ольвії свинцеві букранії, що нагадують тризуби⁸. Схожі на тризуби також тамговидні знаки, знайдені на кам'яних плитах у причорноморських степах. одного разу з'явившись на тамгах та княжих печатках, монетах та інших ознаках влади, знак «Тризуб» зазнав як предметних, так і графічних трактувань, разом із українським народом пройшов весь шлях етнокультурного розвитку, його аналоги

¹ Україна: хронологія розвитку. Енциклопедичне видання у 6-ти томах [НАН України. Інститут археології] – Т. 1. – К.: Кріон, 2007. – 544 с.

² Там само.

³ Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / гол. ред. Л. М. Новохатько. – Т. 1, кн. 1. – К.: Укрполіграфмедіа, 2004. – 703 с. – С. 21–23.

⁴ Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге видання, фототипне / М. Семчишин. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1985. – 550 с.

⁵ Йордан. О происхождении и деяниях гетов (пер. Скржинской). – М., 1960.

⁶ Баран В. Історичні витоки українського народу. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.

⁷ Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до н.д. – I тис. н.д. / Упорядк. Б. Яценка; Заг. ред. В. Довгича. – К.: Індоевропа, 1995. – 316 с.

⁸ Братко-Кутинський О.А. Нащадки Святої Трійці. – К.: МТ «Білий птах», 1992. – 85 с.

зустрічаються й у інших культурах, проте лише для українського народу він став символом державності¹.

Отже, відкриття на терені сучасної України трипільських, скіфських та інших старожитностей стало доказом того, що тут існувала відмінна від інших культурно-історична формація високого культурно-мистецького розвитку та дала початок багатьом східно та західноєвропейським культурно-мистецьким формуванням. У стародавню добу в символосфері суспільства домінуючими були первісні символи. Їх зміст означав символізацію способу господарювання, що мала культурну визначеність, але без явних етнічних ознак. Відображення домінуючих особливостей розвитку культури на письмі та революційна зміна системи вірувань сприяли переходу до наступної історичної епохи формування культурних символів, що суттєво відрізнялася від інших.

Всі наведені артефакти свідчать про те, що лише з часу усвідомлення культурної цінності творчої діяльності можна починати відлік появи традицій символотворення. Зокрема, перші символічні зображення з'явилися з появою аграрної культури. Зображення культурного злаку у вигляді крапки у ромбі символізувало засіяне поле, переривчаста лінія зверху означала дощ, що його «запліднював», а перехрещені прямі лінії означали його межі. Намальовані на скелях зображення тварин та людей зі зброєю означали одне із основних занять – мисливство. За відсутності достовірних свідчень про значення цих знаків можна говорити про зародження у цей час метакультурного субстрату як основи для формування символічних етнокультурних домінант. Цей матеріал поєднував у собі космологічні, фітоморфні, зооморфні та антропоморфні образно-символічні уявлення, що присутні майже на всіх відомих артефактах у вигляді хрестів, розеток, ромбів, сонць, свастик, півмісяців, спіралей, безконечників, меандрів, лабіринтів, пальмет, біків, коней, оленів тощо. У цю добу формувалися міфосимволічні образи рожаниці, першоптахи, світового дерева, праобрази тризубів та ін.²

Другий період українського символотворення – княжа доба (IX – середина XIV ст.). Княжу добу можна було поділити на два підперіоди – киеворуський та галицько-волинський.

Саме такі хронологічні рамки окреслюють значні відмінності, що настали у зв'язку з руйнуванням традиційного архаїчного світобачення і утвердження нового прогресивного – християнського. Репрезентативними домінантами середньовічної доби в Україні можна вважати символічні уявлення, що еволюціонували від розвитку християнства до геральдичних традицій середини XIV ст. Для цього перехідного періоду характерні зміни на всіх світоглядних рівнях, він став найпліднішим за своїм символічним наповненням в усій історії українського етносу.

Новий етап у розвитку українського символотворення розпочався з часу заснування Києва та одного з найбільших державних формувань середньовічної Європи – Київської Русі. В основі об'єднання племен лежали взаємовигідні військово-племінні союзи для захисту рубежів князівських володінь, для обміну та налагодження торгово-економічних відносин або військової справи з іншими тогочасними державними формуваннями, спільна віра, традиції тощо. Це вдавалося завдяки тому, що християнські місіонери повчали, що всі прагнення до блага, як вираження княжої волі можливе лише з Божої ласки, а князь уподібнювався Богу. Тобто лише з княжої доброї волі і Божої ласки був можливий розквіт чи занепад держави, зокрема Києворуської держави чи Галицько-Волинського князівства тощо.

Давній Галич і Галицько-Волинська держава відіграли особливу роль в історії розвитку української державності. Адже у середині XII ст. при Володимирі Володаревичу Галич стає столицею Галицького князівства, а згодом столицею об'єднаної Галицько-Волинської держави Романовичів. На початку XIII ст. до розорення староукраїнських міст монголо-татарами межі Галицько-Волинського князівства сягали київських земель. Поступово Галицько-Волинське князівство стало спадкоємцем розореної татарами Києворуської

¹ Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры) / В.С. Драчук; АН УССР. Институт археологии АН УССР. – К.: Наукова думка, 1975. – 169 с.

² Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге видання, фототипне / М. Семчишин. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1985. – 550 с.

держави. Це стало символічним кроком на шляху утворення однорідного етнокультурного утворення¹.

Достатньо багато символічних для цієї доби історично достовірних фактів і подій можна виокремити у теологічних трактатах церковних служителів та книжників-літописців. Хоча, ймовірно, вони дописували в літописну хроніку лише події, що задовольняли амбіції княжої або церковної верхівки. Проте, суперечливий характер достовірності літописного джерела дуже мало впливає на виникнення емоційно-чуттєвих уявлень під час ознайомлення із культурно-історичними артефактами. Разом із тим, досліджуючи літописну літературу, культурні артефакти (музейні експонати), декоративно-ужиткове мистецтво, сакральне мистецтво, фольклор, сучасні дослідження та інші культурні набутки слід науково обґрунтовувати, порівнювати й аналізувати їх символічний зміст. Таким чином спрацьовує гіпотеза про те, що під час пізнання культурно-історичного процесу береться до уваги лише раціональна природа символічного компоненту, а не достовірність джерел².

Саме у ранньому середньовіччі почало формуватися поняття про Україну як окрему етнокультурну реальність та територіальну і геополітичну цілісність. Завдячуючи мандрівним філософам, як вітчизняним, так і закордонним, уявлення про Україну як «благословенний край» почали ширитися світом. Безперечно, окрім даних описового характеру, вони давали власну суб'єктивну оцінку побаченому згідно своїх вподобань.

З прийняттям християнства дохристиянська давньослов'янська багатобожна єдність світу у Праві, Яві і Наві була втілена у триєдності Бога-отця, Бога-сина і Бога-духа святого. Поряд із тридільною системою світоуявлень існувала чотиридільна, поширилися чотирираменні хрести, що виражали ідею захищеності з усіх чотирьох сторін світу у хресті. Стародавній образ Матері-Птиці (Матері-Слави) з «Велесової книги» уособлював землю, що простягає до неба крила-руки-обереги з проханням оросити її благодаттю (дощем), а згодом образ середньовічної киеворуської княгині, що трансформувалася в християнстві у зображення Діви-Матері Божої – Оранти, а згодом у зображення Покрови Пресвятої Богородиці. Створене в XI столітті в Софійському соборі в Києві мистецьке зображення Оранти стало оберегом не тільки для киян, але й для всього українського народу та України як у княжі та козацькі часи, так і до сьогодні.

Свідчень літописів та інших артефактів княжої доби, що збереглися до сьогодні, попри міфологічні та теологічні нашарування, все ж достатньо для того, щоб скласти уявлення про розвиток символотворення у княжу добу. Вже в часи князювання Ігоря киеворуські посли мали свої печатки при укладенні договору з Візантією, а дружина князя Ігоря Ольга, як описано у «Повісті временних літ», розставляла знаки, що розмежовували князівські володіння. На князівських печатках, грошах та прикрасах часів правління Рюриковичів вперше з'являються символи княжої влади у вигляді дво- та тризубів. Питання звідки з'явилися у роду Рюриковичів ці знаки – все ще мало розроблене. Є гіпотези, що цей знак походить від тотему стародавньої доби – «першоптаха», а в княжі часи став зображатися у вигляді орла (сокола) у польоті, який нагадує тризуб. Також тризуби відтиснені на грошах, на золотниках і срібниках Володимира Святославича і срібниках Святополка Володимировича, на державних печатках Святослава Ігоревича, Ізяслава Володимировича та Ізяслава Ярославича Рюриковичів³.

Покровителем Києворуської держави часів правління Ярослава Мудрого вважався Юрій (Георгій) Змієборець. В стародавню добу образ змія означав спорідненість з природним довкіллям. З прийняттям християнства зв'язок з довкіллям порушився і боротьба зі змієм стала означати боротьбу з язичництвом. Протиставлення добра злу в християнській традиції мала відлуння й у фольклорі, де Кирило Кожум'яка або мужичий син Іван-Побиван боролися зі Змієм (Тугарин Змієвич). У боротьбі з кочовиками з'явилися оборонні т.зв. «Змієві» вали. Через те і символ змія за нових реалій відтворює перехід від міфічного змія до

¹ Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. – 133 с. – С. 6.

² Літопис руський. / Пер. з давньоруської. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XIV, 591 с.

³ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. [Репринтное издание Черниговского дворянства. – СПб., 1914, с рисунками Е. Нарбуа]. – К.: Либідь, 1993. – 213 с.

реальних історичних подій. У християнській традиції образ Святого Юрія з'явився на кручах київських як уособлення воїна, що боровся за утвердження віри. Таким чином образ святого Георгія (Юрія-Зміборця), що бореться зі змієм в образі лицаря, пішого або на коні зі списом чи мечем, означає охорону земель від загарбників землі християнської і руйнівників віри, поширений майже по всій Європі.

З княжих часів покровителем стародавньої Галицької землі вважається лев. Появу цього символу пов'язують із історією заснування міста Львова та династією Романовичів, Данилом Романовичем (Галицьким), Левом Даниловичем та Андрія і Лева Юрієвичів. З'явившись на князівських печатках, лев згодом став символом всього об'єднаного Галицько-Волинського князівства, уособлюючи захищеність, князівської велич і звитягу. Такого захисту потребували багато невеликих поселень. Жителі з відродою йшли під покровительство князя і фортечних мурів аби убезпечити себе як від міжусобних воєн, так і від нападів більш страшної сили – кочовиків.

Так, у княжу добу символічні знаки стали перетворюватися на ознаки влади. Спочатку вони зустрічалися на князівських прикрасах, печатках, грошах, а згодом на прапорах і гербах. У княжий період по всій середньовічній Європі розпочався період герботворення як символізованого способу вираження ознак родової, цехової, етнічної та державної приналежності. Поширилися герби – спрощені і водночас скомпоновані за встановленими правилами лаконічні графічні малюнки, які виражали певну етнокультурну належність. Етимологію слова «герб» пов'язують з німецьким «erbe», що означає «спадщина» й, вірогідно, пов'язане з успадкуванням певної території у спадщину. Вже з часу зміцнення Галицько-Волинської держави у XIII ст. почалося укладання перших гербарів (у сувоях або рукописних книгах), які склали герольди для потреб лицарських турнірів, воєн і посольств. В основу більшості гербів лягли символічні знаки, що виникли задовго до появи класичної геральдики у XVI–XVII ст. Однак давні гербівники значною мірою містять вигаданий авторами чи власниками гербів матеріал і потребують критичного підходу. До символів, пов'язаних із хрестовими походами й розквітом лицарства, належать стріла, підкова, шабля, меч, півмісяць, серце, геральдичні звірі, квіти. Приміром, як на давніх, так і на сучасних гербах переважають зображення фортець, що символізують захист і захищеність, а також та півмісяця і зірок, як нагадування про присутність символів, запозичених з інших культур, в яких вони стали домінуючими¹.

Отже, процес символотворення у княжу добу ставав усе більш складнішим і взаємопов'язаним із етнокультурними та державотворчими процесами. Скажімо, що у цей період українського етнокультурного розвитку культура з каменя перенеслась у тексти. Пам'ятки середньовічної культури науковці відносять до історичних першоджерел, крізь символізований зміст яких проглядаються символізовані реалії життя княжої України. Період середньовіччя ознаменувався тим, що деякі культурні домінанти набули державного статусу і стали ознаками державності. Зокрема, княжу Русь-Україну уособлювали передусім такі символічні домінанти як Оранта, Володимирів хрест, Юрій (Георгій) Зміборець, золотий тризуб та галицький лев тощо.

У зв'язку із занепадом давньоруських державних формувань у Литовсько-Польську добу (друга половина XIV–XV ст.) ці землі почали захоплювати польські, литовські молдавські та угорські феодали. Символіка України продовжувала розвиватися у різних державних утвореннях і запозичила багато іноетнічних нашарувань. У цей період досить швидко продовжили розвивались геральдичні традиції. Львівська, Подільська, Галицька, Холмська та Перемишлянська землі опинилися під владою литовських князів, а в геральдиці стали з'являтися символи, що уособлювали собою західноєвропейську культуру. Пізніше герби зазнали змін від польського адміністрування. Зокрема, з'явилися короновані білі орли на червоному фоні, золотий галицький лев зображався крокуючим у міській брамі або у грізній позі на задніх лапах спертій на скелю. Брама уособлювала захист, а лев підкреслював міський статус Львова. Після захоплення Львова Польщею міський знак широко

¹ Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К.: Брама, 2001. – 400 с.

застосовується не тільки на печатках, але й на прапорах, цехових знаках, ним мітили різні виробники, використовували в архітектурі, скульптурі та містобудуванні тощо. Поділля у цей період став символізувати сонячний лик на білому тлі. Галицьку землю уособлювала собою коронована чорна галка на білому тлі.

В Україні під Польщею почало широко застосовуватись магдебурзьке право, що сприяло росту і розвитку невеличких міст та місцевого самоврядування і вимагало розробки відповідної символіки. Річ-Посполитський період ще більше збагатив українську символіку, додавши західноєвропейські до місцевих традицій символотворення. Вибір знаків, що символізували маленькі поселення, відбувався на основі самотутнього устрою, ґрунтованого на звичаєвому праві. Тому для містечкової геральдики цього періоду характерні етнокультурні символи регіонального значення.

За Польщі символом Київського воєводства став Архангел Михаїл з опущеним на знак покорення піхвами й мечем. Чернігівське воєводство означав двоголовий чорний коронований орел на білому тлі. Символом Руського воєводства став коронований жовтий лев, що спирається на скелю. На гербі Подільського воєводства домінував одноголовий білий орел на червоному щиті на білому рівнораменному хресті на червоному фоні. Волинське воєводство символізував сонячний лик на білому тлі. Брацлавське воєводство уособлював білий півмісяць на червоному щиті, розміщений на білому рівнораменному хресті червоному фоні. У пізньосередньовічній Європі озброєний лицар піша чи на коні став універсальним символом захисту від загарбників. Пізніше став основою для створення гербів шляхтичів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої «Погонь» та «Колюмни» в різних інтерпретаціях (погоня польська, литовська, татарська та ін.). Від цього часу в геральдичній традиції почали з'являтися фортифікаційні споруди, зокрема вали, фортечні мури, а пізніше й замки та ін.¹

Таким чином, у період литовського-польського панування українську автентичну символіку поповнили зокрема зображення орла та архангела Михаїла. Також на гербових печатках та гербах почали домінувати регіональні символи, що найкраще відображали розвиток локальних символічних уявлень.

На розвиток українських символів мали вплив багато різних чинників. Найбільший мала війна як один із цивілізаційних феноменів. Перебування країни на межі перетину геополітичних, етнокультурних, соціокультурних та інших інтересів викликало протиріччя та збройні протистояння серед суспільних угруповань, народів, держав, тощо, що прагнули використати цю територію у своїх загарбницьких цілях.

У козацьку добу, тобто протягом XVI – кінця XVIII ст., відбувалися значні зміни в усіх сферах культурно-мистецького життя України. Протягом цього періоду, значною мірою як і в попередні, виникла необхідність формування нових, відповідних часу, тенденцій у розвитку етнічної культури, військової справи, мистецьких, етнокультурних та державотворчих традицій, уроки з яких застосовуються й донині. На території України з кінця XVI ст. розпочалися масштабні збройні конфлікти, які у сучасній історичній літературі називаються козацькими повстаннями або козацькими війнами проти польського панування. Адже у середині XVI ст. на противагу Речі Посполитій (1569–1795) сформувався міцний військовий і адміністративний центр запорозького козацтва – Запорозька Січ, яка функціонувала до 1775 р. Номінально визнаючи польсько-литовський протекторат, українське козацтво намагалось поширити свій вплив на якомога більші території. Військові козацькі формування (козацьке військо) вже з середини XVII ст. стали основою для формування Збройних сил Української гетьманської держави.

Ще з XV ст. в етнокультурній традиції з'явилося прагнення ширше охопити життя козаків, символічно відобразити їх буття, хоч інколи й у релігійних сюжетах, але в довколишньому життєвому середовищі. Постійна турецько-татарська загроза спонукала й надалі храми та палаци пристосовувати до оборони, проте надаючи ансамблям ренесансної ідеї гармонійної єдності людського в оточенні природних захисних перепон. Про ряд

¹ Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К.: Брама, 2001. – 400 с.

фортифікаційних споруд козацького періоду збереглися лише згадки, проте деякі з них відновлені як важливі культурно-історичні пам'ятки національного значення. Зокрема найбільший в Україні річковий острів Хортиця – унікальна екосистема, своєрідна соціоприродна вісь, що завдяки сполученню різноманітних ландшафтних комплексів дала поштовх утворенню нових форм патріотичного самовираження таких як Запорізька Січ, яку можна вважати головною етнокультурною домінантою цієї доби.

У період козацької вольниці значно посилюється значення символів влади, вони стали значно вагомішими, ніж у стародавні та княжі часи. Головні ознаки державної та військової влади у козацькій державі символізували козацькі клейноди. До них належали гетьманська булава, бунчук, печать, корогви, тулумбаси й труби. У повсякденні це були звичайні речі, проте до них ставилися з великою пошаною. З часом військові атрибути поступово ставали ознаками влади.

Символічною ознакою нового державного устрою вважалася влада всенародно обраного гетьмана, а козацька зброя, зокрема булава, стала символом державної влади і оборони державної та національної незалежності. З іменами видатних ватажків (П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Полуботок, П. Скоропадський та ін.) були пов'язані основи українського символотворення і в козацьку добу, й в усі наступні. Символіка з гербів, створених у литовсько-польський період, «перекочувувала» до гербів козацької верхівки, поповнюючись регіональними мотивами. Зокрема, символічного значення надавалося героїчним пісня-думам, героями яких були Богдан Хмельницький, Іван Богун, Максим Кривоніс, Данило Нечай та інші історичні постаті¹. Приміром, гербом «Абданк» користувався Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, І. Виговський та ін., що складався з двох срібних крокв зі зрізаними денцями, обернені вершинами вниз і сполучених між собою на зразок літери W на червоному фоні. Були й інші видозміни цього герба, що формою нагадували крокви («Сирокомля» та ін.)².

Військова справа у цей час досягла досить високого рівня розвитку. Справжніми символами епохи стали козацькі «Чайки» і «Дуби», що декілька сторіч наводили страх на флот Османської Туреччини. Козаки використовували водночас як стрілецьку (вогнепальну), так і холодну зброю. Щодо першої, то домінували рушниці (самопали, мушкети), види яких змінювалися залежно від їх технічного розвитку. Часто застосовували гаківниці, а в кінноті – ще й пістолі. З холодної зброї домінували шабля, спис і бойова коса, хоча були поширені й ножі, кинджали, аркани, перначі, булави тощо. Розвиток вогнепальної зброї поступово зменшував роль лука й стріл у бою, але не міг витіснити їх одразу. Добрий лук в ті часи майже не поступався в далекобійності рушницям, не кажучи про влучність. Наявність у козаків «сагайдахов» як шляхетної лицарської зброї зумовила їх відображення у військовій та державній символіці³.

Український народ створив міфопоетичне уявлення про козака – захисника українського народу, мандрівного лицаря, характерника, травника, степовика – і відобразили його образ із самопалом і шаблею при боці на печатці Війська Запорозького 1592 року та в різних інтерпретаціях на картинах «Козак Мамай». Отже, образ козака із рушницею або шаблею на бойовому коні, лук та сагайдак зі стрілами, гетьманська булава і човен-чайка зайняли почесне місце в українській символіці і стали справжніми військовими, а деякі й державними символами козацької епохи. Їх використовували також у адміністративній, земельній, родовій та ін. символіці. На гербі Війська Запорозького зображений козак у кунтуші й шапці, підперезаний поясом, із шаблею при лівому боці; ліва рука підтримує рушницю, оперту на рам'я, права впирається у бік. Герб був головним атрибутом, що підтверджував надавав козакам право власності на козацькі вольності. В українській традиції

¹ Історія України в особах: Козаччина / Горобець В., Гурій В. – К.: Україна, 2000. – 302 с.

² Гречило А. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник – К.: Брама, 2001. – 400 с.

³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. / Д.І. Яворницький; відп. ред. Л.В. Сохань; ред. колегія В.А. Смолій [та ін.] – К.: «Наукова думка». – 1990–1991.

серед усіх символів милітаризований образ козака у повній мірі символізує добу прагнення народу до незалежності і боротьбу за віру, за волю й долю України й українського народу¹.

Окрім військових дій, у яких постійну участь брали козаки, символічною ознакою, як у пізній княжій період, так і в часи козаччини, стало вдосконалення фортифікаційних споруд та будівництво церковної архітектури. Найвідомішими символами козацької епохи стали церковні споруди та фортеці – резиденції гетьманів, збудовані у стилі т.зв. «козацького бароко». У ті часи на Україні «не було жодного містечка, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони»².

У геральдиці почали з'являтися фортечні вежі, оборонні рови, церковні споруди тощо. Зокрема, Кременецький замок стоїть на високій горі, а під нею в ущелині – місто Кременець (Тернопільської обл.), що відображено й у геральдичному символі міста, на якому зображено у лазуровому полі на зеленій горі срібна напівзруйнована фортеця як сумне нагадування про героїчне минуле цієї волинської фортеці. Аналогічна оборонна архітектура Хусту (Закарпатської обл.) та Хотина (Чернівецької обл.), на гербах яких зображено фортечні вежі замків XVI ст. Найбільш яскравими ознаками, що характеризували сутність буття українського народу в епоху Відродження, віддзеркаленням мистецьких стилів та впливів і прикладами оборонної архітектури, є могутні фортеці у Белзі (Львівської), Білгород-Дністровському (Одеської), Володимир-Волинському (Волинської), Кам'янець-Подільському (Хмельницької), Львові, Острозі (Рівненської) та ін. Деякі із оборонних споруд стали історико-культурними символами, зокрема невеличка фортеця Чигирин (Черкаської обл.) стала резиденцією Б. Хмельницького і столицею гетьманської держави середини XVI ст.³

Як свідчать козацькі літописи Самовидця, Г. Граб'янки та С. Величка кінця XVII ст., зважаючи на постійні напади з боку дикого поля, цей період був досить сприятливим для розвитку релігійних уявлень. Зокрема, в народних уявленнях у Божої Матері в руках з'являється т. зв. «омофор», яким вона покриває воїнів, що захищають свою землю, її стали називати Богоматір'ю-Покровою. На основі козацьких традицій на сьогодні святкування дня Козацтва і свято Покрови врешті об'єдналися. Жіночі зображення в українській етнокультурній традиції були завжди в великій пошані. У символосфері козацької України загалом панували образи з життя козаків (побут, фольклор, житло, зброя, харчування, одяг тощо). Народні фольклор, декоративно-ужиткове та малярське мистецтво були переповнені численними сюжетами з життя козаків (народні картини, думи, свідчення іноземців тощо). Спадковість між козацькою державою часів П. Скоропадського та Гетьманщиною підкреслювалася за допомогою використання у козацькій атрибутиці зокрема схрещених булав, малиново-чорних кольорів тощо⁴.

Отже, козацька Україна у надзвичайно складних умовах постійної загрози зуміла побудувати на основі киеворуських традицій, збагачених західноєвропейськими впливами численні фортифікаційні споруди, що є справжніми музеями, в яких і досі можна відчутти символічну атмосферу, в якій народилося і розвинулося славне українське козацтво.

В імперську добу (кінець XVIII – початок XX ст.) під час поділів Речі Посполитої українські етнічні землі та українці опинилися під владою Російської та Австрійської імперій. Під впливом двох імперій сталися ще більш значні зміни у світоглядних уявленнях, і це не могло відобразитися на процесі народної символотворчості. До символічної концептосфери додалися імперські двоголові орли, що красувалися ще на знаменах Візантії, а згодом на штандартах Австрії та Росії. У цей історичний період в Україні постійно змінювався адміністративно-територіальний устрій, відповідно розроблялася місцева

¹ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – першої половини XX ст.). – К.: Брама, 2001. – 400 с.: іл.

² Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 45.

³ Отрошко Л. Вплив природи на формування світоглядних цінностей // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Том II. XV–XVIII ст. – С. 149–155.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У трьох томах. / Д.І. Яворницький; відп. ред. Л.В. Сохань; ред. колегія В.А. Смолій [та ін.] – К.: Наукова думка. – 1990–1991.

символіка. У цю добу українська етнокультурна традиція зазнала найбільше іноетнічних впливів, адже імперії провадили свою політику, звикли насаджували ідеологічно чужі культурні канони. Проте завдяки збереженню етнокультурних традицій продовжувала розвиватися етнічна символіка, зокрема у духовній і матеріальній культурі українців.

Найбільш важливими для розвитку української державної символіки стали війни козацької доби та національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. ХХ ст. У цей період домінуючою була національна ідея, що лише держава зможе вберегти українців від асиміляції, а їх традиційну культуру від знищення і забуття. Боротьба за українську державність стала провідною етнокультурною домінантою початку ХХ ст. В Україні знову почали розгортатися процеси відродження державності, при цьому козацька атрибутика ставала все більш актуальною і затребуваною.

Велику роль у цьому процесі відіграла історична концепція М. Грушевського про спадкоємність України від Руси. Коли влітку 1917 р. постало питання про створення символіки новоутвореної державної автономії, то М. Грушевський, як голова Центральної Ради УНР, вважав, що репрезентувати українську державність може стародавній знак Київської держави часів Володимира – тризуб, козацький лук чи арбалет, або зображення козака з мушкетом і шаблею – герб Війська Запорозького. За його словами в атрибутах державного герба має бути «найбільш підчеркнений, культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки». М. Грушевський настоював на тому, що якщо обирати з усіх відомих державних знаків чи гербів, що вживалися за старих часів, то княжий тризуб це єдина «найбільш натуральна річ». Врешті після тривалих дискусій 22 березня 1918 р. символ «тризуб» був затверджений в якості малого герба УНР, а після проголошення 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР та ЗУНР став державним гербом об'єднаних українських республік, його було затверджено як малий герб, вважаючи його головним елементом великого герба України. Отже, у цей складний період боротьби за українську державність та самоствердження українського етносу стародавній знак Київської держави часів Володимира – тризуб знову символічно об'єднав Наддністрянщину і Наддніпрянщину. Під знаком тризуба у боротьбі за незалежність та українську державність символічно об'єдналися східноукраїнські та західноукраїнські землі. У атрибутиці тогочасних українських військових формувань також використовувалася козацька символіка, а військові підрозділи називалися в честь видатних отаманів та гетьманів тощо.

У тоталітарну добу (1921–1991 рр.) розвиток символотворення був повністю заідеологізований. Держави, що тимчасово панували на українській етнічній території нав'язували українцям свої етнокультурні традиції (СРСР, Друга Річ Посполита, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Німеччина). Зокрема, українці, які перебували під більшовицькою владою зазнали найбільших репресій, а геноцид-голодомор (1932–1933 рр.) не тільки зруйнував традиційну українську культуру, але й поставив український народ на межу існування. Соціалістичний реалізм, колективізація, індустріалізація, заперечення релігії як світоглядно-духовного вчення – ось основні етнокультурні домінанти, що стали згубними для розвитку традицій українського етнокультуротворення. Всеохоплюючий нігілізм не лише щодо етнічних, а й щодо загальнолюдських культурних надбань спровокував ідеологічний терор і призвів до репресій. У цей період в історії української культури виникли такі трагічні сторінки як «розстріляне Відродження», «геноцид», («етноцид»), «Гулаг», «Голодомор», «Велика вітчизняна війна» та ін. Ідеологію тоталітаризму уособлювали серп, молот, червоні прапори, п'ятикутна зірка, нацистська свастика тощо. Натомість тризуб, синьо-жовтий стяг залишалися дієвими символами боротьби за національну незалежність та суверенітет Української держави. Отже, етнокультурний розвиток українства у цей період піддавався значному руйнівному тиску, офіційна символіка була ідеологізована, всюди панувала тоталітарна атрибутика.

Символотворчі традиції минувшини значно відобразились на сучасному етапі символотворення в Україні. Невід'ємним атрибутом держави у добу незалежності і важливою частиною національної символіки вже майже чверть століття є неподільна триєдність – Герб, Стяг та Гімн України, що уособлюють собою увесь важкий шлях становлення державності. Гімн – це коротка пісенна розповідь про відстоювання

незалежності та перспективи розвитку державності. Гімн – пісня, в якій народ оспівує свій шлях до незалежності. Стяг – є візитівкою країни, її обличчям. Ще з часів давніх державних формувань на українському терені для прапорів використовувалися різні кольори і символи: малиновий, чорний, зелений, синій, жовтий, блакитний тощо. Проте поєднання жовтого і блакитного в поєднанні дає зелений колір життя, миру, спокою і надії на краще життя на власній землі. Українці це той народ, для якого це і є найвище щастя, його національна ідея. І вона у нього «написана на обличчі». Саме тому ці кольори використані у гербах більшості населених пунктів України є основою державного прапора. Саме тому революції останніх років перетворили український прапор на символ боротьби за державність та суверенність. Наразі державний герб – це офіційна емблема, вища геральдична відзнака держави. На сьогодні існує лише проект Великого Герба України. В його основі присутній лев, який тримає тризуб нарівні із козаком – як символ об'єднання Заходу і Сходу України (за задумом колективу О. Івахненка). Таке розташування не є рівнозначним за ідейним змістом, бо ці категорії не підлягають протиставленню, зооморфна та антропоморфна символіка наділені зовсім різним символічним змістом. Та й лев у короні, повернений у бік козака з мушкетом (герб Війська Запорозького) у загрозливій позі (на двох задніх лапах), є умовно «войовничо налаштованим». Відповідно й козак з мушкетом символізує налаштованість до захисту. Не зовсім влучно використано у гербі фітоморфний символ – калину, зокрема невірне розташування її внизу щита нівелює її значимість, адже за геральдичними правилами більш значимі символи, мають розташовуватися у верхній частині щита або по центру за умовного поділу на рівні частини.

Офіційні символи державної влади в Україні доби незалежності – це штандарт (прапор), нагрудний знак (колар), гербова печатка та булава Президента. Серед усіх символів ще з козацьких часів булава є найяскравішою і найактуальнішою ознакою найвищої державної влади і незалежності. А справжньою історичною реліквією українського народу є нагрудний знак Президента України (колар) – ажурний ланцюг, що складається з семи мініатюрних медальйонів, на яких в зображенні найважливіші символічні доміанти українського етнокультурного розвитку – золотий княжий тризуб, хрест Володимира, золотий галицький лев (герб Галицько-Волинського князівства), знак «Погонь» (герб Великого князівства Литовського), козак з мушкетом (Герб Війська Запорозького), родовий герб Богдана Хмельницького («Абданк-Сирокомля») і герб Української Народної Республіки як першої спроби створення незалежної держави Україна у ХХ ст.

У результаті аналізу ряду найважливіших концептуальних досліджень з проблем символотворення у цьому дослідженні простежено динаміку трансформації символічних ідей та узагальнено, що природа цього процесу динамічна, має ціннісний та етноспецифічний характер, а символи є результатом осмислення українцями світу і пошуку свого місця у ньому. Дослідники різних галузей мають на сьогодні подібні за своїм змістом концептуальні уявлення про символи та процеси, в результаті яких вони формуються. Проте всі вони єдині у тому, що символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах.

Таку дослідницьку модель обрано і застосовано для того, щоб на прикладі етнокультурного розвитку узагальнити символічні знання про Україну як культурно-історичну реальність, неповторну у своєму цілісному образно-символічному втіленні. Особливу увагу зосереджено на тих періодах, які за своїм змістом та значенням відіграли найбільш значну роль в етнокультурному розвитку. Згідно такого підходу символотворення можна розглядати відповідно певному періоду розвитку українського етносу, зокрема стародавній, княжій, литовсько-польській, козацькій, імперській, національно-визвольній, тоталітарній та добі незалежності в Україні. У стародавню добу в символосфері суспільства домінуючими були первісні символи, вони означали символізацію способу господарювання, що мала культурну визначеність, але без явних етнічних ознак. Процес символотворення у княжу добу ставав усе більш складнішим і взаємопов'язаним із етнокультурними та державотворчими процесами. Цей період ознаменувався тим, що деякі символи середньовіччя набули державного статусу і стали ознаками державності. У період литовсько-польського панування українську символіку поповнили польська та литовська етнічна символіка. У символосфері козацької України образ козака із рушницею або шаблею,

луком та сагайдаком зі стрілами або булавою займав почесне місце у козацькій символіці й був справжнім військовим символом козацької держави на території України середини XVI – кінця XVIII ст. До символічної концептосфери імперської доби додалася австрійська та російська імперська символіка. У добу національно-визвольних змагань домінуючою була українська державотворча ідея, що полягала у поєднанні символіки зі східноукраїнських і західноукраїнських земель. Переломним моментом у цей період стало об'єднання УНР та ЗУНР, уособленням якого став княжий тризуб, що наразі є малим державним гербом Української Незалежної Держави XXI ст. У тоталітарну добу етнокультурний розвиток України нівелювався. Етнічна символіка була зрадянщеною, панувала комуністична символіка. Усі найважливіші символічні домінанти українського етнокультурного розвитку зібрані в президентській відзнаці доби незалежності, що стали ознаками державної влади, серед них золотий княжий тризуб, хрест Володимира, золотий галицький лев, знак «погонь», козак з мушкетом, родовий герб Богдана Хмельницького і герб Української Народної Республіки як першої спроби створення незалежної держави Україна.

Узагальнюючи символічні уявлення про історію України, місце, роль та значення символів в українському етнокультурному розвитку можна зробити висновок, що розвиток української етнічної, державної та національної символіки безпосередньо пов'язаний із перебігом етнокультурних процесів та пошуком ідентичностей. На основі численних прикладів доведено, що у процесі розвитку української етнічної культури як результат етнокультурних трансформацій виникли українські символи. Простежено історичну неперервність трансформації та динаміку розвитку основних символічних форм.

3.6. УКРАЇНСЬКІ ЕТНІЧНІ, ДЕРЖАВОТВОРЧІ, НАЦІЄТВОРЧІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Розпочинаючи осягнення сутності вітчизняного етнотворення, державотворення, націєтворення та етнокультуротворення, ми хочемо наголосити, що вони активно сприяли цивілізаційному поступу України, як суб'єкта історичного процесу й об'єктивної геополітичної реальності та неперервному у часі і просторі поступальному розвитку українців від етносу (бездержавного народу) до здобуття ними власної держави та творення нації (державницького народу). Також дуже важливими складовими вітчизняного етнодержавонацієкультуротворення є у свою чергу українські етнічні, державотворчі, націєтворчі й етнокультурні процеси. Тепер ми охарактеризуємо ці чотири провідні чинники досліджувальної проблематики.

По-перше, етнічні процеси – це послідовні зміни, що відбувалися і будуть відбуватися з українським народом упродовж всього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти. Вони безпосередньо пов'язані з етногенезом українців. На нашу думку, спільність походження українського етносу бере свій початок в середині I тис. н. е., а саме в кінці IV-V ст., як наслідок Великого переселення народів. Протягом VI-VIII ст. розпочинається тривалий процес зародження українського етносу на його споконвічних етнічних землях, частина з яких була, ймовірно, слов'янською прабатьківщиною. У IX ст. започатковується формування українського народу. У X-XII ст. завершується і остаточно формується український етнос. У XIII – перша половина XVII ст. відбувається тривалий процес становлення українського народу, який завершується в середині XVII ст., коли в часи Хмельниччини (1648-1657 рр.) розпочинається формування домодерної козацької (української) нації. Нажаль, з ліквідацією в кінці XVIII ст. Гетьманщини етнічні процеси у XIX – на початку XX ст. загальмовуються, зберігаючи при цьому такі головні ознаки українського етносу, як єдність мови, наявність певної етнічної території, пам'ять про спільне історичне походження, традиційну культуру, етнічну тотожність тощо. У XX – на

початку XXI ст. попри всі жорстокі випробування і катаклізми, український етнос зумів зберегти свою неповторну самобутність і віру у власне майбуття¹.

По-друге, державотворчі процеси – це сукупність послідовних і цілеспрямованих політичних, воєнно-політичних і суто військових дій (насильницьких і ненасильницьких) і засобів, спрямованих українцями на досягнення державного самовизначення і створення власної суверенної Української Самостійної Соборної Держави. Якщо перші державні утворення на теренах сучасної України вченими фіксуються ще у I тис. до н. е. і пов'язані з кіммерійцями, скіфами, сарматами, античними греками та іншими етнічними спільнотами, то власне українське державотворення розпочинається в другій половині I тис. н. е., розвивається і зрештою реалізується створення Києво-Руської держави. Загалом, Києво-Руська держава (Київська Русь, Давня Русь) науково-історичні назви проукраїнського державного утворення, яке існувало на теренах Східної Європи з кінця IX і до початку 30-х років XII ст. В автентичних тогочасних наративних пам'ятках ця країна називалася “Русь”, “Руська земля”. На нашу думку, Київська Русь – це перша давньоукраїнська середньовічна держава. За своєю сутністю вона була ранньофеодальною імперією, яка утворилася в кінці IX ст., а саме в 882 р. (за літописом) і фактично розпалася на незалежні князівства в першій чверті XII ст., а точніше у 1132 р.².

Проте, з остаточним розпадом поліетнічної праукраїнської імперії Київської Русі в середині XII ст. на майже 15 самостійних державних утворень (переважна більшість яких базувалася на землях літописних східнослов'янських племінних союзів), українські державотворчі процеси на цьому не зупиняються і продовжують подальший свій розвиток. Зрештою, Київ, образно кажучи передав естафету українського етнодержавонацієкультуротворення Володимир-Волинському й Галичу [5, 89]. Загалом, Галицько-Волинська держава у XII–XIV ст. посіла вагомe місце в українському історичному розвитку. Вона не тільки об'єднала під своєю владою значну частину території Київської Русі й стала її безпосередньою спадкоємницею і продовжувачем вітчизняних державотворчих традицій, але й зосередивши у своєму складі переважно українські етнічні землі відбулася як перша суто українська середньовічна державна формація, тоді як праукраїнська Києворуська держава була поліетнічною ранньосередньовічною імперією, де поряд зі слов'янськими народами – українцями (праукраїнцями), білорусами (прабілорусами) і росіянами (праросіянами), мешкали й інші етноси – фіно-угри, прибалти, тюрки тощо³.

Наступним важливим етапом вітчизняного етнодержавонацієкультуротворення стала т. зв. козацька доба (XVI–XVIII ст.) та поява у Східній Європі нового і важливого геополітичного гравця – Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини), яка утворилася в ході Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу під проводом Б. Хмельницького (1648-1657). Її офіційна назва – Військо Запорозьке, хоча у дипломатичних й урядових актах спочатку Московського царства, а потім Російської імперії, вона фігурує як Малоросія. У 1648-1653 рр. Гетьманщина була номінально залежною від Речі Посполитої, а її територія обмежувалася Київським, Чернігівським та Брацлавським воєводствами (за Білоцерківським договором 1651 р. – лише Київським воєводством), але фактично вона була незалежною державою, а влада її зверхника – гетьмана (від чого й походить термін Гетьманщина) поширювалася на значно більші терени (Волинь, південь Білорусії). Після Переяславської Ради, укладання Березневих статей 1654 р. і Переяславських статей 1659 р. Гетьманщини на правах автономії увійшла до складу Московського царства. У 1660-1663 рр. Гетьманщина була поділена на лівобережну (під юрисдикцією Москви) і правобережну (під зверхністю Варшави, а згодом і Стамбулу). Цей поділ був закріплений Андрусівським миром 1667 р. і “Вічним миром” 1686 р., а після скасування Польщею у 1700

¹ Фігурний Ю. Українське етнодержавонацієтворення (XV – XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. 2-ге вид. доп. і доопр., Київ, 2014, 400 с. – С. 20–21.

² Фігурний Ю. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі, Київ: ННДІУ, 2010, 158 с. – С. 55.

³ Там само. – С. 103–104.

р. на Правобережжі козацтва, Гетьманщина існувала лише на Лівобережжі. Державний устрій Гетьманщини на початковому етапі характеризувався наявністю відносної автономії, об'єднаного військово-адміністративного управління, виборністю гетьмана, генеральної, полкової, сотенної старшини; єдиною податковою, судовою, фінансовою, військовою системою, права на дипломатичні відносини з різними країнами (за винятком Речі Посполитої і Туреччини). Проте царський, а пізніше імперський уряд поступово обмежував автономію Гетьманщини, так, вже у Глухівських статтях 1669 р. було скасовано її право на зовнішні зносини. Послідовно проводячи централізацію управління, метрополія сама призначала гетьманів, а 1722 р. при гетьмані було створено Малоросійську колегію (1722-1727). Впродовж 1734-1750 рр. гетьманство було скасовано тимчасово, а за указом імператриці Катерини II 21 листопада (10.11. – за ст. стилем) 1764 – остаточно. У 1782 р. з утворенням Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, полково-сотенний устрій було скасовано і Гетьманщина перестала існувати, а замість козацьких полків у 1783 р. було створено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Так, Гетьманщина, втративши військо і власне зверхника, перетворилася на пересічну провінцію могутньої Російської імперії¹.

Черговим етапом українського державотворення стало ХХ століття. На його початку, українці зі зброєю в руках розпочали виборювати власну державність і створили низку державних утворень (УНР доби Української Центральної Ради, Гетьманат П. Скоропадського, ЗУНР, УНР доби Директорії), зрештою, всі вони були знищені й лише квазідержавна формація УСРР (а з 1937 р. – УРСР) у складі СРСР змогла втриматися у вирі жорстокої геополітичної боротьби. У другій чверті ХХ ст. до і під час Другої світової війни українці спромоглися утворити Закарпатську державу, та у лавах УПА у 40–50-х рр. воювали за Українську Самостійну Соборну Державу. Зрештою, на початку 90-х рр. український народ відновив Українську державність і вже понад чверть століття вибудовує її².

По-третє, націєтворчі процеси – комплексні трансформації, які відбуваються як закономірним порядком (еволюційним), так і стрибкоподібним (революційним) та сприяють утворенню нації, найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого її розвитку й самоорганізації, які врешті-решт, мають призвести до появи української політичної нації та створення українського громадянського суспільства³.

Щодо їх періодизації, то сучасна дослідниця Тетяна Воропаєва вважає, що «українські націєтворчі процеси (перебіг яких істотно гальмувався зовнішніми чинниками) були започатковані в середині XVI ст.; становлення й утвердження української етнічної нації відбувалося протягом XVII–XX ст.; процес становлення української політичної нації був актуалізований на початку ХХ ст.»⁴.

Ми вважаємо це твердження хибним і таким, що не відповідає реальній історичній дійсності. Так, на думку видатних вчених-українознавців, Івана Лисяка-Рудницького та Ярослава Дашкевича вітчизняне націєтворення розпочалося ще в часи Києво-Руської держави та її спадкоємиці Галицько-Волинської. Зокрема, І. Лисяк-Рудницький ще у 1951 р. наголошував: «Початків формування української нації треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто небагато століть після сформування українського народнього (етнічного) колективу»⁵.

У свою чергу, Я. Дашкевич у 1997 р. зазначав: «Вважаючи, що українські історичні традиції у їхньому сучасному сприйманні стосуються, в першу чергу, до таких понять, як нація і держава, розглядаю, перш за все, початкову історію утворення Київської Русі,

¹ *Фігурний Ю.* Український етнос у просторі й часі: українознавчі дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні, Київ: ННДІУ, 2009. – С. 364–365.

² *Фігурний Ю.* Українське етнодержавонацієтворення (XV – XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. 2-ге вид. доп. і доopr., Київ, 2014. – С. 22.

³ Там само. – С. 22.

⁴ *Воропаєва Т.* Український етнос, як основа для формування модерної нації. // Походження, становлення та розвиток українського народу, Київ, 2010. – С. 467.

⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) // *Лисяк-Рудницький Іван*, Історичні есе, В 2 т., Т. I., Пер. з англ., Київ, 1994. – С. 18.

вважаючи, що саме там треба шукати джерела виникнення як української нації, так і української національної державності»¹.

Отже, українське націєтворення розпочалося ще в добу Київської Русі, а структурувалося в період існування Галицько-Волинської держави. Саме в ті часи, на нашу думку, постала і сформувалася т. зв. праукраїнська (за правління великих київських князів), а згодом й українська (за володарювання Данила Галицького та його спадкоємців) лицарсько-дружинна аристократична нація, яка готувала й об'єднувала навколо себе тогочасну українську етнічну спільноту. Знаково, що навіть і після ліквідації Галицько-Волинського королівства в середині XIV ст., її провідна верства як галицька, так і волинська шляхта згодом долучилася до формування українського козацтва в другій половині XV–XVI ст.

Саме тому, наступним етапом в українському націєтворенні стала козацька доба (XV–XVI ст.). У період найвищого піднесення козащини, в середині XVII ст., під час Національно-визвольної війни та соціальної революції українського народу під керівництвом Б. Хмельницького, невдовзі після створення Української Козацько-Гетьманської Держави почала формуватися козацька нація (під цим терміном фігурувала в Європі й у світі тогочасний український народ). Саме козацтво упродовж цього трагічно-загостреного часу зуміло в умовах цілковитої бездержавності України сформувати військовий осередок, витворити соціальну верству воїнів-професіоналів, котра поклала на свої міцні плечі обов'язки кермуючої і провідної сили української нації².

Український культуролог Є.Маланюк писав: «Козацтво обіймало всіх “ліпших людей” – чи то був нащадок князівського або боярського роду, чи то був повноправний шляхтич Речі Посполитої, чи відважний міщанин, чи недовчений богослов, чи врешті посполитий селянин»³.

Українське козацтво стало тим стрижнем, навколо якого консолідувалися українці у XVI і до середини XVII ст. Пізніше ж, з середини XVII і до кінця XVIII ст., козащина перетворилася на своєрідний хребет української нації. Саме тому, майже кожен українець прагнув стати козаком – вільною людиною, а у тогочасній Європі Україна була відома, насамперед, як «країна козаків».

Черговим етапом вітчизняного націєтворення стало буремне і кровопролитне XX ст., тоді в 1917–1921 рр. зі створенням низки українських державних утворень націєтворчі процеси набули позитивного прискорення, але у зв'язку з дуже невеликим часовим проміжком їх існування, вони так і не змогли створити на початку XX ст. українську модерну націю. З такими ж проблемами зіштовхнулося вітчизняне націєтворення в 40–50-х рр. Щодо існування т. зв. “Радянської України” та націєтворчих процесів, які мали місце за часів її життєдіяльності, то за задумом кремлівських вождів та ідеологів, вони повинні були утворити не українську радянську націю, а т. зв. “радянський народ” (“новую историческую общность – советский народ”), який базувався, передусім на засадах тоталітаризму, росієцентризму, інтернаціоналізму й комунізму. Зрештою, з розпадом СРСР, зазнав краху цей комуно-більшовицький проект, але його породження “гомо советікус” ще продовжує, на превеликий жаль, існувати в психології, культурі та ментальності багатьох колишніх радянських народів, у тому числі і українського. Лише з відновленням української державності на початку 90-х рр. націєтворчі процеси знову пришвидшилися, хоча, на нашу думку, на початку XXI ст., де-юре у нас є українська нація, але де-факто, вона лише продовжує своє формування. Остаточне її становлення ми пов'язуємо з утворенням в Україні української політичної нації, яка б згуртувала навколо українців представників всіх інших етнічних спільнот, які мешкають наразі на теренах нашої Батьківщини (росіян, білорусів,

¹ Дашкевич Я. Українські історичні традиції: нація і держава // “Учи неложними устами сказати правду”: історична есеїстика, Київ, 2011. – С. 44.

² Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі, Київ, 2004. – С. 209.

³ Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти), Київ, 1995. – С. 118.

поляків, румунів, молдаванів, євреїв, кримських татар, угорців та ін.) та з утвердженням у вітчизняному соціумі – українського громадянського суспільства¹.

По-четверте, українські етнокультурні процеси – це довготривалий історичний розвиток під час якого на теренах залюднених українцями формується їх власний етнокультурний простір (часопростір) та зароджується і розвивається цілісний етнокультурний комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердженням християнської віри тощо.

Український етнокультурний часопростір поєднує у собі цілісну сув'язь базових елементів, що творилися протягом багатьох віків на землях заселених українським людом. Поєднання цих неповторних чинників створило унікальний українських етнокультурний комплекс. Найважливішими складовими цього комплексу: споконвічні етнічні території та багатовікове існування на них своєрідної етнічної спільноти – українців, які мають спільне походження, використовують у повсякденному вжитку свою рідну мову, створюють повсякчас самотутню традиційну культуру (матеріальну і духовну), розвивають самосвідомість, оберігають і передають із покоління в покоління етнічну пам'ять (насамперед, вона фіксується в усній народній творчості – піснях, думках, легендах, переказах, пареміях тощо), мають самоназву, власну ментальність, психотип і стереотипи поведінки та наповнюють християнську релігію українським змістом і колоритом. Разом з тим, ми хочемо відзначити, що всі перераховані вище компоненти не є сталими і стабільними. Протягом багатовікового функціонування українського етносу як самотутнього і самодостатнього етнічного організму вони постійно розвиваються (контактуючи безпосередньо і опосередковано з відповідними етнокультурними складовими сусідніх етнічних спільнот), вдосконалюються чи, врешті-решт, занепадають в залежності від тих чи інших історичних обставин. Незважаючи на ці позитивні й негативні тенденції, взаємозв'язаність і цілісність цих базових етнокультурних компонентів, дають можливість зберігати і передавати наступним поколінням українців все те, що було створено, розвинуто і збережено їхніми предками. Засвоєння, збереження і розвиток всіх цих надзвичайно важливих цілісних етнокультурних уявлень, знань, звичаїв і традицій допомагає українському народу не лише оберігати багатовікову власну етнокультурну спадщину, а й формувати, розвивати та поширювати свій етнокультурний простір, використовуючи для цього всі існуючі можливості, у тому числі і наявність Української держави та української політичної нації².

Етнокультурні процеси безпосередньо взаємодіють з етнічними й опосередковано з державотворчими та націєтворчими. У першому випадку розвиток етнотворення й етнокультуротворення відбувається у спільному річищі, поступальне становлення етнічної спільноти поєднується ці всебічним розвитком її мови, самотутності, пам'яті про спільне походження та буття та матеріальної та духовної етнокультури. У другому випадку, кількісний і якісний розвій державотворення й націєтворення досить суттєво пришвидшують етнокультуротворення. Якщо державотворчі і націєтворчі процеси гальмуються, стагнують, а то і взагалі переходять у латентний (прихований) стан, етнокультурні процеси теж втрачають свою позитивну динаміку, але продовжують розвиватися, поки існує в просторі й часі її головний носій і двигун – народ (етнос, етнічна спільнота тощо) з його мовою, споконвічними етнічними землями, самотутністю, ментальністю, традиціями, звичаями тощо.

На нашу думку багатовікове вітчизняне етнокультуротворення можна розділити на такі головні етапи. Перший (кінець IV – друга половина IX ст.), пов'язаний із виокремленням протоукраїнців із загальнослов'янського етноконгломерату. Саме у цей час, найдавніші українці, набувають тих етнокультурних ознак, які виділяють їх від інших сусідніх етносів. Насамперед це стосується мови, традицій, звичаїв, обрядів, ментальності тощо.

¹ *Фігурний Ю.* Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. 2-ге вид. доп. і доопр., Київ, 2014. – С. 25.

² *Фігурний Ю.* Консолідація українства як відповідь на виклики постколоніальної доби: етнокультурні та націєтворчі аспекти // *Українознавчий альманах.* – 2017. – № 21. – С. 101.

Другий (кінець IX – перша половина XIV ст.), суголосний з творенням і функціонуванням першої Української державності, спочатку у форматі ранньосередньовічної поліетнічної імперії Русь (Руська земля, Київська Русь тощо), а згодом – Галицько-Волинського королівства. Під час цієї так званої княжої доби завдяки всебічним впливам як-то Візантії, Західної та Північної Європи, тюркомовного Степу, Прибалтики, фінно-угорських теренів тощо, українська етнокультура успішно розвивалася і взаємозбагачувалася, оскільки її підтримували вітчизняні державні утворення.

Третій (середина XIV ст. – перша половина XVII ст.) співвідноситься з ліквідацією Української державності й входженням українських етнічних земель до складу інших державних утворень, насамперед Великого князівства Литовського й Польського королівства. З ліквідацією державності, етнокulturотворення, позбавлене державної підтримки, дещо гальмується, але продовжує свій подальший розвиток. З входженням більшості українських етнічних земель, внаслідок міждержавної Люблінської унії 1569 р. до однієї Речі Посполитої польського і литовського народів, українці отримали реальну можливість творити єдиний та цілісний етнокulturний комплекс, нерозділений на регіональні особливості.

Четвертий (середина XVII ст. – друга половина XVIII ст.) пов'язаний з відновленням Української державності у форматі Української Козацько-Гетьманської Держави (Гетьманщини) та творенням української (козацької) нації. Ці визначальні події підняли український етнокulturний розвиток на досить таки високий рівень. Саме у цей час відбулася значна консолідація українців як дієвої етнічної спільноти й активної культуротворчої сили. Наслідком цього піднесення став потужний розвиток української духовної і матеріальної культури. Яскравим прикладом цього феноменального розвою стало українське (козацьке) бароко.

П'ятий (кінець XVIII – початок XX ст.) узгоджується зі знищенням російським царатом Гетьманщини, що вкотре загальмувало українське етнокulturотворення. Але незважаючи на весь цей негатив українці Наддніпрянщини й Наддністрянщини попри значний тиск імперських метрополій – Санкт-Петербургу і Відня продовжували творити свою культуру, та, врешті-решт, вони зберегли й розвинули як кількісно так і якісно українське етнокulturне розмаїття. Великий поштовх до розвитку української духовної і матеріальної культури надало вітчизняне національне відродження XIX ст. Активна співпраця підросійських і півавстрійських українських інтелектуалів сприяла творенню єдиного етнокulturного комплексу материкової України. У кінці XIX ст. розпочинається еміграція українців до Північної Америки. Це вимушене переселення етнічних українців з Австро-Угорщини (спричинене значними економічними, соціальними, демографічними та іншими проблемами) допомогло їм розширити власний етнокulturний простір.

Шостий (1917 – 1932 рр.) співвідноситься в основному з Українською національною революцією, національно-визвольними змаганнями початку XX ст. та постреволуційною добою. Незважаючи на невеликий проміжок часу (приблизно 15 років), цей період став доленосним для України й українці. Великі досягнення та жахливі втрати тієї звитяжної й одночасно трагічної доби мали значний вплив на вітчизняне етнотворення, державотворення, націєтворення та етнокulturотворення. Попри поразку українських державницьких сил, у складі СРСР з'явилося українське квазідержавне утворення – УСРР. З метою завоювання прихильності місцевого населення більшовики ініціювали в усіх радянських республіках так звану коренізацію. В Україні цей процес отримав назву українізації й посприяв розвитку української культури, мови, літератури, освіти, науки тощо. Проте, як-тільки московські комуністи достатньо укріпили свою владу на місцях, вони почали згортати коренізацію загалом й українізацію зокрема. Більшовики безжально знищили найбільш активних діячів українського національного та етнокulturного відродження.

Сьомий (1933 – 1990 рр.) пов'язаний з найстрахітливішими подіями в житті України й українців у XX ст. Голодомор-геноцид 1932-1933 рр. став потужним руйнівним чинником як для українського народу так і для його культури, менталітету, історії тощо. Після тих жахливих часів і поневірянь більшість українців перетворилася на постгеноцидну спільноту, а українська традиційна звичаєва культура поступово стала деградувати й зникати у полум'ї

лихоліть. Друга світова війна – ще одне жорстоке випробування й чергове винищення як українського люду так і його великих етнокультурних надбань. Багато пам'яток української духовної та матеріальної культури було знищено під час бойових дій, чимала їх кількість вивезена за межі України й більше ніколи не повернулася на батьківщину. Проте найбільше постраждали українці, мільйони яких було вбито, покалічено та позбавлено елементарних людських умов життя. Загалом, понад півстолітнє панування тоталітарних режимів на українських етнічних землях призвело до деукраїнізації, денационалізації, асиміляції українців тощо. Попри кількісне зростання української спільноти, велика кількість українців зросійшилася і втратила свою ідентичність. Незважаючи на ці негативні й деструктивні антиукраїнські процеси, українці вистояли і попри всі негаразди залишилися українцями з власною культурою, мовою, традиціями і звичаями.

Восьмий (1991 – сьогодні) поєднаний з епохальними змінами у долі України й українців. Український народ вкотре довів всім друзям і ворогам свою життєздатність як етносу та життєспроможність як державницької нації. З відновленням Української державності у 1991 р. етнокультурний розвиток українців дещо стабілізувався і почав набувати позитивних тенденцій. Але посттоталітарний і постгеноцидний спадок усіляко гальмував його подальший розвій. Зрештою, збройна та інформаційна агресія Російської Федерація вкотре підтвердила закономірність – де український етнокультурний комплекс й українська самобутність перебували на маргінесах, там запанував «руський мир». Всупереч важкому спадку минулого, тоталітарний терор й утиски різноманітних загарбників і поневолювачів український народ, зазнавши великих втрат, зумів зберегти як віру в себе, так і власні споконвічні традиції, звичаї і обряди та свою рідну мову. Збереження та подальший розвиток духовної та матеріальної культури активно сприяє не лише відновленню прадавніх традиційних практик наших прапращурів, а й подальшому розвою, функціонуванню й поширенню цілісного українського етнокультурного комплексу, що у свою чергу сприяє розширенню українського етнокультурного простору та значної активізації вітчизняного етнокультуротворення. Усе це дає змогу українцям не розчинитися в безмежному глобалізаційному океані, а згуртуватися й успішно розвиватися як дієва українська політична нація.

Таким чином, однією із базових засад українства є українська етнічна ідентичність (самобутність, тотожність тощо) – усвідомлення українцями своєї приналежності до українського етносу через ототожнення базових характерних чинників свого духовного світогляду і матеріального добробуту з численними ознаками й складниками української етнічної спільноти. У свою чергу, головними етновизначальними рисами українського народу є: спільність історичного походження, мовна єдність (побутування в його середовищі української мови), наявність власної споконвічної етнічної території, самобутня духовна і матеріальна традиційна культура, релігійність, збереження й існування самосвідомості, етнічної пам'яті, самоназви, менталітету, стереотипів поведінки тощо. Всі ці елементи є складовими українського етнокультурного комплексу й творяться в процесі тривалого у часі і просторі етнокультурного розвитку України й українців.

Отже, у ході дослідження осмислено сутність українських етнічних, державотворчих, націєтворчих та етнокультурних процесів. З'ясовано, що етнічні процеси – це послідовні зміни, які відбувалися і будуть відбуватися з українським народом упродовж усього його розвитку й існування як самодостатньої етнічної спільноти, а також вони безпосередньо пов'язані з етногенезом українців. Показано, що вітчизняні державотворчі процеси – це сукупність послідовних і цілеспрямованих політичних, воєнно-політичних і суто військових дій (насильницьких і ненасильницьких) і засобів, спрямованих українцями на досягнення самовизначення і створення власної суверенної Української Самостійної Соборної Держави. Доведено, що націєтворчі процеси – це комплексні трансформації, які відбуваються як закономірним порядком (еволюційним), так і стрибкоподібним (революційним) та сприяють утворенню нації, найвищої форми політичної структуралізації етносу та подальшого її розвитку й самоорганізації, які зрештою мають призвести до появи української політичної нації та створення українського громадянського суспільства. Встановлено, що українські етнокультурні процеси це довготривалий історичний розвиток під час якого на теренах

залюднених українцями формується їх власний етнокультурний простір (часопростір) та зароджується і розвивається цілісний етнокультурний комплекс прямо й опосередковано, пов'язаний зі спільними походженням українців, функціонуванням їх рідної мови, творення етнічної території, побутування традиційної української культури, утвердження християнської віри. Виявлено, що синергетична взаємодія етнічних, державотворчих, націєтворчих та етнокультурних процесів посприяла послідовному розвитку українського народу від невеликої етнічної спільноти, яка мешкала на Надніпрянщини до багатомільйонного етносу, представники якого живуть на всіх континентах планети Земля.

Незважаючи на чималу кількість напрацювань, присвяченим етнічним, державотворчим, націєтворчим та етнокультурним процесам залишається багато цікавих тем, які прямо і опосередковано пов'язані з цією тематикою, зокрема, дослідженню західних, східних, північних і південних впливів на українське етнодержавонацієкультуротворення. Маємо надію, що дослідникам у подальшому вдасться залучивши нові джерела, здійснити аналіз та дослідити ці та інші проблеми, пов'язані з цією надзвичайно цікавою проблематикою.

РОЗДІЛ 4. ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

4.1. ФОРМУВАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ ЗНАНЬ ПРО ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ЛЮДНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗАСОБАМИ НАЙБІЛЬШОЇ ТА НАЙПОПУЛЯРНІШОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

Сучасний світ змінюється прискореними темпами. Інформатизація людства охоплює різні сфери його буття, у тому числі наукову, освітню, культурну. Внаслідок інформатизації та глобалізації інформаційного простору змінюється спосіб життя людини, сутність і форми етнічної самобутності. Тепер соціалізація молодого покоління не обходиться без впливу різноманітної інформації з Тенет. Веб-ресурси відіграють дедалі більшу роль у процесі відтворення етнокультурної різноманітності світу.

Розпад СРСР та трансформація його української частини на самодостатню, самобутню націю сучасного типу відбувалися й відбуваються одночасно з загальносвітовими процесами інформатизації та глобалізації соціальних явищ. Україна ще не скористалася можливостями швидкої суспільної трансформації у напрямку до європейської моделі суспільного розвитку. Проте на певних ділянках цих перетворень українські громадяни мають помітні успіхи. Серед таких ділянок, на нашу думку, створення багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія». Спільнота Вікіпедії стала одним з важливих чинників розвитку світового веб-простору, і українського зокрема.

Винахідник Всесвітньої мережі Тімоті Бернерс-Лі пояснював свій задум соціальними пріоритетами: «Мережа – це більше соціальне, ніж технічне явище. Задумував я її для досягнення соціального результату – допомогти людям працювати разом, – а не як технічну іграшку. Найзагальніша мета Мережі – підтримка і поліпшення нашого існування у світі, яке саме багато в чому є мережним. Ми об'єднуємося у сім'ї, групи, компанії. Ми можемо довіряти тим, хто знаходиться за багато кілометрів, і не довіряти сусідам. Те, у що ми віримо, що приймаємо, з чим погоджуємося і від чого залежимо, можна представити у Мережі – і це дедалі ширше втілюється в життя»¹.

Мережні спільноти – явище, що швидко поширилося скрізь, де Тенета є досяжними. Естер Дайсон, видавець у галузі ІТ, роль Мережі у формуванні й функціонуванні спільнот визначала так: «Інтернет, коли його використовувати як слід, може бути могутньою технологією, що сприятиме розвитку спільнот, бо він підтримує ту основу, яка створює спільноту, – людську взаємодію. Однією з переваг Інтернету є те, що він дає змогу формувати спільноти, незважаючи на географію. Якщо в людей є спільні інтереси або цілі, вони знаходять одне одного. І, навпаки, люди вже не припнуті до спільнот, у яких вони народились, принаймні їхні зв'язки з цими спільнотами вже не абсолютні»².

Незважаючи на те, що інформатизація сприяє формуванню нових етнічних спільнот, спостерігається активне використання Мережі для підтримання етнічної ідентичності. «Вибух етнічності», що спостерігається у багатьох народів у процесі їх інформатизації, Нікітіна Е.В. пояснює кількома обставинами. Традиційний менталітет дає можливість сучасній людині фільтрувати нескінченні потоки інформації, обираючи згідно з матрицею етнічного буття безпечні для самоідентифікації особистості відомості. Ментальність – глибинна частина свідомості етносу, пов'язана зі стійкими архетипними структурами, сприяє задоволенню біологічно притаманної людині потреби у психологічній стійкості та духовній визначеності. Концепція запізнілої модернізації зважає на стійкість ціннісного ядра етнічних культур і визнає оптимальність моделі змішаної традиційно-модернізованої культури для сучасних держав. Дослідниця вважає, що актуалізація етнічної проблематики в

¹ Бернерс-Лі Тім. Заснування Павутини: З чого починалася і до чого прийде Всесвітня мережа / Т. Бернерс-Лі, М. Фічетті; Пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 107.

² Дайсон Естер. Життя за доби Інтернету: Release 2.1. / Естер Дайсон. Пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 344 с. – С. 45.

інформаційному суспільстві пояснюється також пошуком людиною духовних орієнтирів та моральної стабільності у світі нескінченних телекомунікаційних симулякрів, що «етнічність містить у собі протест проти перетворення життя на симуляційну реальність, рідного дому – в електронний котедж, особистості – у тіло без органів. Культура етнічних спільнот продовжує виконувати інтегративну, комунікативну, культурно-творчу і виховну функції, але в оновлених формах. Під дією інформаційної революції традиційні елементи культури модернізуються, поступово проникаючи у всевітню павутину та демонструючи чималий адаптаційний потенціал до технологічних новинок»¹.

Відзначимо, що й етнокультурні процеси у сучасному суспільстві відбуваються інакше. Спостерігаємо, зокрема, що у процесі засвоєння дітьми та молоддю етнокультурної спадщини попередніх поколінь зменшується роль батьків, зростає значення соціальних мереж та інформаційних веб-ресурсів.

Можливість пристосування етнічних спільнот до інформаційного суспільства Г. Абрашкевичус бачить з позитивними наслідками: «Етнокультури здатні адаптуватися в умовах інформаційного суспільства та комп'ютерно-інформаційних технологій. Наповнюючи інформаційне поле, здійснюючи міжкультурні комунікації представники етнокультур здатні створювати позитивні образи засобами віртуальної «метамови» спілкування. Сучасні інформаційні технології можуть стати одним з інструментів становлення гармонійного полікультурного, інтегрального інформаційного суспільства. На прикладах загальнолюдських цінностей, представлених у досвіді взаємодії етнокультур можливе формування гуманістичного менталітету, виховання поколінь XXI століття у дусі культури миру та не насилля, що створює додаткові передумови для запобігання зіткнень держав та цивілізацій, зміцнюючи їх співробітництво й партнерство»².

Вільну енциклопедію «Вікіпедія» було засновано на початку 2001 р. англійською мовою. Навколо проекту сформувалася спільнота вікіпедистів. Співпраця великої кількості людей у багатьох країнах призвела до того, що універсальна багатомовна веб-енциклопедія «Вікіпедія» за 17 років свого існування стала вагомим вільним інформаційним ресурсом, що є одним з найпопулярніших веб-сайтів у багатьох країнах і загалом у світі. Складник Вікіпедії українською мовою швидко наповнюється різноманітними знаннями, активно редагується. За кількістю статей (понад 755 тис. за станом на 22.12.2017) він тривалий час перебуває серед другого десятка мовних сегментів. Вікіпедія дає змогу швидше упорядковувати та поширювати, легше оновлювати, довше і компактніше зберігати інформацію багатьма мовами, зокрема про етнокультурний розвиток людності українських теренів.

Осягнути обсяг наявного у тенетах популярного та наукового контенту про етнокультурний розвиток людності українських земель складно. Але можемо впевнено стверджувати, що він сьогодні величезний і продовжує активно зростати. На підтвердження такого стану наведемо відповіді найпопулярнішої у світі пошукової системи «Google»³ (23.06.2015) лише щодо кількох слів та словосполучень українською мовою, що є ідентифікаторами етнокультурної проблематики. Ми розташували слова-ідентифікатори у порядку зменшення кількості веб-сторінок, де вони вживаються. Отже, дослівний пошук (без обмежень) слова «етнокультурний» дав перелік 18600 веб-сторінок; словосполучення «етнокультурний розвиток» – 10800; словосполучення «етнокультурний процес» – 8550. Інші пошуковики також свідчать про наявність великого обсягу інформації відповідного тематичного спрямування.

¹ Никитина Э.В. Этнические процессы в глобальном информационном пространстве. Информационное общество, 2014/ – Вып. 5–6. – С. 77–83 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/0ba921c301c4dce244257e0a004f05db> (Переклад цитованого тексту О. Чиркова).

² Абрашкевичус Г.А. Информационное общество и этнокультура // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 22 (61). – №1, 2009. – С. 46. (Переклад цитати з російської О. Чиркова).

³ Google [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Google.com.ua>

Відділ української етнології НДІУ досліджував українознавчий зміст українського та деяких інших мовних сегментів Вікіпедії. Результати досліджень висвітлено у низці публікацій. У цьому структурному підрозділі наведено оцінку формування та поширення у світі довідково-енциклопедичних знань про етнокультурний розвиток української людності новітніми комунікаційними засобами на прикладі веб-енциклопедії «Вікіпедія». Головним джерелом був український мовний сегмент Вікіпедії¹. Джерелами були також мовні сегменти Вікіпедії, що містять найбільший обсяг відповідних тематичних знань, насамперед англійський², російський³, меншою мірою польський⁴, німецький⁵, французький⁶, іспанський⁷ та низка інших.

Ми використали пошукову систему Вікіпедії та сайти статистики переглядів статей⁸ етнокультурної тематики. Кількість вікіпедичних статей, де вжито певне слово-ідентифікатор виявлено з допомогою пошукового сервісу Вікіпедії. Автор спирався також на одержані раніше результати дослідження Вікіпедії як суспільного явища та представлення у Вікіпедії знань про Україну й українців, насамперед на оприлюднені у статтях «Роль Вікіпедії в інформаційному просторі українства»⁹, «Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель новітніми інформаційно-комунікаційними засобами (на прикладі багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія»)»¹⁰ та на інші (опубліковані у журналах «Українознавство», «Україна у світовій історії», «Збірнику наукових праць ННДІУВІ», «Українознавчий альманах» та інших виданнях).

Досяжні у Мережі знання про етнокультурний розвиток людності українських земель зосереджені великою мірою у працях українських археологів, етнологів, істориків, культурологів, мовознавців, географів, що представлені в електронних бібліотеках, на веб-сторінках науково-дослідних інститутів тощо. Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель відбувається засобами електронних бібліотек, архівів, веб-ресурсів наукових установ та навчальних закладів, громадських організацій тощо. Серед них важливе місце посідає багатомовна веб-енциклопедія «Вікіпедія».

У статті «Вікіпедія» її українського сегмента повідомляється, що Вікіпедія – це «загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія, якою опікується неприбуткова організація «Фонд Вікімедіа». Будь-хто, у кого є доступ до читання Вікіпедії, також може редагувати практично всі її статті. Вікіпедія – шостий за популярністю сайт у світі. Назва утворена від слів «вікі» (технології для створення сайтів) та «енциклопедія». Засновниками Вікіпедії є Ларрі Сенгер та Джиммі Вейлз. Офіційне відкриття відбулося 15 січня 2001 року»¹¹. Завдяки ентузіазму користувачів Вікіпедія стала популярним ресурсом, швидко розросталася і перетворилася на багатомовну енциклопедію. В усіх мовних сегментах Вікіпедії разом наприкінці 2017 р. налічується близько 47 млн. статей, з яких близько 10 млн.

¹ Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Електр. ресурс укр. м.]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>

² Wikipedia: The Free Encyclopedia [Електр. ресурс англ. м.]. – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org>

³ Википедия: Свободная энциклопедия [Електр. ресурс рос. м.]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org>

⁴ Wikipedia: Wolna encyklopedia [Електр. ресурс пол. м.]. – Режим доступу: <https://pl.wikipedia.org>

⁵ Wikipedia: Die freie Enzyklopädie [Електр. ресурс нім. м.]. – Режим доступу: <https://de.wikipedia.org>

⁶ Wikipédia: L'encyclopédie libre [Електр. ресурс фр. м.]. – Режим доступу: <https://fr.wikipedia.org>

⁷ Wikipedia: La enciclopedia libre [Електр. ресурс ісп. м.]. – Режим доступу: <https://es.wikipedia.org>

⁸ Page Views for Wikipedia, All Platforms, Normalized» за станом на 28.10.2015 р. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/EN/TablesPageViewsMonthlyCombined.htm>;

Wikimedia Traffic Analysis Report – Wikipedia Page Views Per Country – Trends. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/wikimedia/squids/SquidReportPageViewsPerCountryTrends.htm>; Wikipedia article traffic statistics [Електр. ресурс англ. м.]. – Режим доступу: <http://stats.grok.se>

⁹ Чирков О. Роль Вікіпедії в інформаційному просторі українства // Українознавчий альманах. – Вип. 11. – К., 2013. – С. 128–131.

¹⁰ Чирков О. Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель новітніми інформаційно-комунікаційними засобами (на прикладі багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія») // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – Вип. 19. – С. 442–449.

¹¹ Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Електр. ресурс укр. м.]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>. Тут і далі цитований з Вікіпедії текст наведено в редакції оригіналу.

з'явилися упродовж двох останніх років. У Вікіпедії понад 72 млн користувачів зареєструвалися, значно більша кількість людей читає її вміст проте не реєструється. Статті Вікіпедії читають сотні мільйонів людей, що мешкають у більшості країн світу.

Спільнота Вікіпедії працює за певними правилами, які регламентують співпрацю користувачів між собою та стосунки з рештою світу. Інформацію Вікіпедії можна вільно використовувати, розповсюджувати та удосконалювати на умовах вільних ліцензій. Одним з основних принципів спільноти Вікіпедії є дотримання авторського права. Вікіпедія працює без надання рекламних послуг. Для створення і редагування текстів вікіпедична спільнота застосовує технологію «вікі» і відкрите редагування. У тексті статей мають бути посилання на авторитетні джерела. Вміст статей узгоджується шляхом обговорення, яке нерідко буває конфліктним.

В історії редагувань кожної статті зберігається інформація про кожне редагування. Сторінка «Обговорення», що супроводжує кожну статтю, використовується для того, щоб координувати зусилля кількох редакторів. Користувачі-адміністратори можуть вилучати чи захищати окремі статті від редагування, блокувати користувачів-вандалів та виконувати інші адміністративні функції. Спільнота може позбавляти адміністраторів їхніх прав¹.

Частину правил, яких дотримується вікіпедична спільнота, у стислому викладі наведено у статті «Вікіпедія», серед них є такі: «Згідно з правилами Вікіпедії, щоб стаття могла бути опублікована у Вікіпедії, вона повинна бути енциклопедичною і не бути словниковою чи схожою на таку. Тема статті також повинна відповідати критеріям значимості, що зазвичай означає, що вона повинна бути достатньо розкрита в інших авторитетних джерелах, таких як провідні медіа чи академічні видання, незалежні від предмету статті. Крім того, Вікіпедія має поширювати знання, що встановлені і визнаються. Іншими словами, вона не може містити, наприклад, нову інформацію чи оригінальні дослідження. Нарешті, Вікіпедія повинна бути неупередженою та висвітлювати всі думки та точки зору, які можуть бути підтвержені належними зовнішніми джерелами»².

Між вікіпедистами певних мовних сегментів відбуваються своєрідні змагання за показниками кількості та якості. Найбільшими за кількістю статей мовними розділами Вікіпедії у жовтні 2015 р. є англійський, шведський, німецький, нідерландський французький, російський, вайотський, себуанський, італійський, іспанський, в'єтнамський, польський. Кожен перелічений сегмент має понад 1 млн. статей³. За ними розташовані японський, португальський, китайський, український, каталонський, перський. Певна частина мовних сегментів робиться мікрмовама, діалектами, історичними чи правописними варіантами тих мов, які вже представлені окремими сегментами у Вікіпедії. Це стосується і слов'янських мов, зокрема білоруської, польської, української, яка представлена сучасною літературною мовою за чинним в Україні правописом та одним з русинських варіантів української мови. Активне використання ботів для створення нових статей у певних мовних сегментах призвело до швидкого збільшення кількості статей в окремих з них. Наприкінці 2017 р. за кількістю статей сегмент Вікіпедії себуанською мовою наблизився за цим показником до сегмента англійською мовою (в якому було понад 5 млн. статей).

Українськомовний сегмент Вікіпедії, що створюється українською літературною мовою за чинним сьогодні в Україні правописом, офіційно було відкрито 4 квітня 2004 р. з 1 тис. статей. Відтоді, за 13 років і 9 місяців кількість статей збільшилась у ній у 755 разів. 22 грудня 2017 р. у розділі Вікіпедії українською мовою було 755356 статей. Кількість користувачів, що не полінувалися зареєструватися в українському сегменті становила 384058 осіб⁴. Інформація про українську Вікіпедію міститься у багатьох її статтях, призначених для користувачів-вікіпедистів. За кількістю статей сегмент Вікіпедії українською мовою перебуває у другому десятку серед майже трьох сотень мовних сегментів, та посідає 3 місце серед сегментів слов'янськими мовами (після польського та російського).

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Електр. ресурс укр. м.] – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>

Українська Вікіпедія просякнута знаннями про українство. Вже на початку її наповнення користувачі започаткували тисячі статей, що містять найрізноманітніші знання про Україну, її природу, культуру, поселення людей, історію тощо. Прикметник «український» був присутній у 6,4% статей української Вікіпедії, назва «Україна» – у 4,5%, а «українці» – у близько 1,4% (обчислено з допомогою пошукового сервісу Вікіпедії за станом на 22.11.2012). В інших великих мовних сегментах частка українознавчих знань значно менша.

Етнокультурна тематика представлена в українському й інших великих сегментах. Наприклад слово «етнокультурний» у незмінюваній формі вживалося (в середині червня 2015 р.) у 34 статтях, словосполучення «етнокультурний розвиток» – 5, «етнічний розвиток» – 6, «культурний розвиток» – 240.

Статті організовані за темами шляхом підпорядкування їх тематичним категоріям. Основними тематичними категоріями, що об'єднують статті про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель в українському сегменті є «Археологія України» (об'єднує 11 тематичних підкатегорій та 29 статей), «Доісторична доба України». Остання об'єднує 2 підкатегорії: «Археологічні культури України» (містить 18 підкатегорій та 68 статей), «Палеоліт України» (містить 8 статей).

Категорія «Доісторична доба України» є в 5 мовних сегментах: українському, англійському («Prehistoric Ukraine»), естонському («Ukraina esiajalugu»), російському («Доисторическая Украина») та сербському («Украјина у праисторији»). Категорія «Археологія України» утворена у 17 сегментах відповідними мовами: українською, англійською, арабською, білоруською (офіційним правописом), іспанською, італійською, литовською, македонською, німецькою, норвезькою (нюношк), норвезькою, перською, португальською, румунською, турецькою, урду.

Різні тематичні категорії Вікіпедії часто об'єднують одну чи більше однакових статей, оскільки одна стаття зазвичай стосується не однієї теми а кількох. Одна стаття, що містить знання про етнокультурну ситуацію на українських теренах може одночасно перебувати у двох чи більшій кількості тематичних категорій. Наведемо частину статей, що підпорядковані категорії «Історія слов'ян» в українському сегменті Вікіпедії: Анти, Антський союз, Аркона (Яромарсбург), Баварський географ, Битва при Себастополісі, Білі хорвати, Венетська теорія, Глодоський скарб, Етногенез слов'ян, Задруга, Заселення слов'янами Східних Альп, Збручанський культовий центр, Київська культура, Книга шляхів і країн, Князь, Корчацька культура, Культура полів поховальних урн, Лех, Чех і Рус, Лука-Райковецька культура, Македонія (історична область), Мілоградська культура, Переселення слов'ян на Балкани, Прабатьківщина слов'ян, Празька культура, Пшеворська культура, Склавіни, Слов'янська хроніка, Слов'янське повстання 983, Слов'янські руни, Суковсько-дзедзицька культура, Украненланд, Фельдбергська культура.

Статті стосуються різних історичних часів і різних територій. Кожна з них має категоризуватися і за часом і за територією. Багато перелічених статей стосуються не лише означеної теми, але й інших дотичних тем і, відповідно, категорій. Сама тематична категорія «Історія слов'ян» підпорядкована кільком іншим категоріям вищого рангу: Слов'яни, Історія етносів, Слов'янські культури.

Етнокультурна ситуація та її зміни у середні віки, у нові часи та в сучасному історичному процесі відображена значною мірою у статтях про сучасні народи, їхню культуру, мову, літературу.

Значимо, що велика кількість статей є лише започаткованими, тобто потребують більшого наповнення. Ті статті, що за наповненням відповідають вимогам довідково-енциклопедичної статті, зазвичай ґрунтуються на наукових знаннях, зокрема археологічних. У них наведено конкретні посилання на друковані наукові праці та на представлені у веб-ресурсах. Іноді кількість таких посилань перевершує півтора десятка.

Багато статей і низка тематичних категорій існують тільки в українському сегменті. Але чимало таких, що представлені багатьма мовами. Стаття «Енеоліт» є у 65 сегментах, проте про людність українських земель у більшості з них не йдеться.

Стаття «Трипільська культура» є однією з таких, що широко представлені у мовних сегментах і містять знання про етнокультурну ситуацію на території України. Два роки тому стаття була принаймні у започаткованому стані у 26 мовних сегментах, тепер вона є вже 30 мовами, зокрема: арабською, грецькою, естонською, фінською, індонезійською, японською, сингальською, шведською, в'єтнамською. Назва трипільської археологічної культури вживалася наприкінці 2015 р. в українському сегменті у 164 статтях, румунському – «Cultura Cucuteni» – 132, російському «Трипольская культура» – 63, французькому «Culture de Cucuteni-Trypillia» – 30, німецькому «Cucuteni-Kultur» – 29, іспанському «Cultura de Cucuteni» – 16, португальському «Cultura de Cucuteni» – 8, італійському «Cultura di Cucuteni-Trypillian» – 7, японському «ククテニ文化» – 6, польському «Kultura Cucuteni-Trypole» – 5, арабському «*مينيتوكويك قراضح*» – 3. Наприкінці 2017 р. назва трипільської археологічної культури вживається в українському сегменті Вікіпедії у 251 статті, у румунському – у 142 статтях, в англійському – 44, російському – 63, польському – 5.

Кількість переглядів статті за першу половину червня 2015 р. в українському сегменті становила 3155 разів, російському – 5875, англійському – 2430 разів, польському – 160, німецькому – 0. Ця стаття посідала високе 333 місце за популярністю серед усіх статей української Вікіпедії¹.

Серед статей про давні народи території України однією з найширше представлених у мовних сегментах та найпопулярніших серед користувачів Вікіпедії є стаття «Скіфи». Розглянемо це докладніше. Стаття започаткована у 64 мовних сегментах, мовами народів різних частин земної кулі: африкаанс, арагонською, давньоанглійською, арабською, азербайджанською, білоруською (офіційним правописом), білоруською (тарашкевиця), болгарською, бретонською, боснійською, каталонською, курдською (сорані), кримськотатарською, чеською, данською, німецькою, грецькою, англійською, есперанто, іспанською, естонською, баскською, перською, фінською, французькою, західно-фризькою, на івриті, гінді, хорватською, угорською, вірменською, на інтерлінгві, індонезійською, італійською, японською, грузинською, казахською, корейською, киргизькою, латинською, литовською, латиською, монгольською, голландською, осетинською, польською, португальською, румунською, російською, сицилійською, сербсько-хорватською, «Simple English», словацькою, словенською, албанською, сербською, шведською, тагальською, турецькою, татарською, узбецькою, українською, в'єтнамською, китайською. Бачимо, що серед сегментів, які містять статтю про скіфів, переважають сегменти мовами народів Європи, значну частину становлять сегменти мовами народів Західної Азії, тобто мовами тих сучасних народів, що мешкають на територіях пов'язаних з історією скіфів.

До групи статей скіфської тематики в українському сегменті належить ще чимало статей, серед них такі: Амазонки, Мала Скіфія, Сакацена, Скіфополь, Скіфія, Скіфська зброя, Скіфська міфологія, Скіфська мова, Скіфське мистецтво, Скіфське озброєння, Скіфський пантеон і міфічні персонажі, Скіфські етноніми, Скіфські кургани, Скіфські царі, Скіфські ченці, Сколоти, Тавроскіфія.

Веб-сайт <http://stats.grok.se> дає можливість з'ясувати кількість переглядів статей у різних мовних сегментах, а також позицію статті у переліку найпопулярніших статей сегмента (якщо вона до нього входить). Наводимо красномовну статистику відвідувань користувачами статті «Скіфи» по 17 обраних мовних сегментах (ранжовано за спаданням відвідуваності за 30 останніх діб, за станом на 22.06.2015)².

1. Англійський сегмент: статтю «Scythians» відвідано 28549 разів;
2. Російський: «Скифы» – 13336 разів (ця стаття перебуває за відвідуваністю на 605-й позиції серед усіх статей річного ранжованого ряду російського сегмента);
3. Японський: «スキタイ スキタイ» – 5495 (немає даних);
4. Німецький: «Skythen» – 4872 (на 8864-й поз.);
6. Польський: «Scytowie» – 3922 (немає даних);
7. Іспанський: «Pueblos escitas» 3784 (немає даних);

¹ Wikipedia article traffic statistics [Електр. ресурс англ. м.] – Режим доступу: <http://stats.grok.se>

² Там само.

8. Турецький: «İskitler» – 3629 (на 3077-й поз.);
9. Український: «Скіфи» – 2426 (на 1060);
10. Перський: «اهاکس اهاکس» – 2148 (на 2181-й поз.);
11. Італійський: «Sciti» – 1693 (немає даних);
12. Португальський: «Citas» – 1693 (немає даних);
13. Китайський: «斯基泰人斯基泰人» – 827 (немає даних);
14. Грецький: «Σκύθες» – 554 (на 2187-й поз.);
15. Іврит: «סקיטים» – 379 (немає даних);
16. Литовський: «Skitai» – 251 (на 5015-й поз.);
17. Гінді – 104 (немає даних).

Стаття «Скіфи» є однією з найбільш відвідуваних серед статей, що містять знання про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель.

Кількість переглядів сторінок Вікіпедії щорічно впевнено зростала, проте у 2013–2015 рр. проявилася тенденція стабілізації і навіть певного зменшення переглядів багатьох мовних сегментів. У вересні 2008 р. сторінки усіх сегментів Вікіпедії переглянуто 10 млрд. 177 млн. разів, у вересні 2013 р. – 17 млрд. 284 млн., 2014 р. – 22 млрд. 176 млн.¹

Упродовж вересня 2015 р. сторінки усіх сегментів Вікіпедії переглянуто 17 млрд. 480 млн. разів (приблизно на рівні вересня 2013 р.), у тому числі: англійський сегмент переглянуто 8 млрд. 520 млн., російський – 940 млн., польський – 296 млн., турецький – 148 млн., чеський – 80,8 млн., український – 64,1 млн., угорський – 55,3 млн., на івриті – 53,0 млн., румунський – 40,4 млн., словацький – 19,2 млн., литовський – 15,1 млн., грузинський – 6,9 млн., білоруський – 6,0 млн. русинський – 417 тис., кримськотатарський – 346 тис., молдовський – 68 тис.²

Якщо зіставимо цей показник з чисельністю людності, що володіє відповідними мовами сегментів, побачимо великий потенціал подальшого зростання переглядів в українського сегмента. Адже кількість людей у світі, що вільно володіють українською мовою, приблизно така, як і польською, і значно перевершує чеськомовну та угорськомовну частини людства.

Найбільш відвідуваною користувачами українського сегмента Вікіпедії є стаття «Україна». Проте знань про етнокультурний розвиток людності українських теренів у ній небагато. У статті є чимало гіпертекстових посилань на інші статті, де етнокультурна тема представлена ширше. Серед них стаття «Українці», яка також перебуває у групі лідерів за кількістю переглядів. Стаття «Українці» є у великій кількості мовних сегментів. У багатьох з них вона є основною статтею, з якої можна дізнатися про етнокультурний розвиток людності українських теренів. Добре відвідуються статті й про інші сучасні народи, представлені сьогодні в Україні, наприклад, «Росіяни», «Поляки», «Євреї» тощо.

Помісячна відвідуваність українського сегмента Вікіпедії була максимальною упродовж листопада 2014 р. і становила 87 млн. переглядів³. Сезонні коливання кількості переглядів українського і багатьох інших мовних сегментів полягають у тому, що влітку кількість переглядів зменшується, а восени збільшується. На нашу думку така закономірність яскраво проявляється в тих сегментах, де серед користувачів велику частку становить молодь, що навчається.

Упродовж вересня 2015 р. сторінки українського сегмента переглянуто 64,1 млн. разів. За 1 день користувачі переглядали, пересічно, 2,1 млн. сторінок, за 1 годину – 89 тис., за 1 хвилину – 1,5 тис., за 1 секунду – 25⁴.

Статистика переглядів мовних сегментів по країнах свідчить про те, що більшість переглядів вікіпедичних сторінок з території України здійснюється у сегменті Вікіпедії російською мовою. Тенденція повільного зростання питомої ваги переглядів українського сегмента не є сталою, на жаль. В останньому кварталі 2013 р. серед усіх переглядів з

¹ Page Views for Wikipedia, All Platforms, Normalized» за станом на 28.10.2015 р. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/EN/TablesPageViewsMonthlyCombined.htm>

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

території України на український сегмент припадало 19,5%, англійський – 7,5%, російський – 69,3%¹. Приріст частки переглядів українського сегмента відбувався одночасно зі зменшенням частки переглядів англійського. Частка переглядів сторінок російського сегмента з території України упродовж 2009–2013 рр. трималася переважно в межах 62–72%. Аналіз статистики переглядів з території України мовних сегментів Вікіпедії засвідчує, що поліпшення ситуації для українського сегмента не сталося.

Отже, популярні і наукові знання про етнокультурний розвиток людності українських земель сьогодні наявні у різноманітних веб-ресурсах багатьма мовами, але засобами Вікіпедії поширюються довідково-енциклопедичні, зафіксовані мовами багатьох народів світу. Значна частина інформації статей ще недостатньо обґрунтовані науковими працями, зокрема археологічними чи етнологічними. Кількість мов фіксації і поширення цих знань перевершує сотню і продовжує зростати. Основними формами представлення цих знань у Вікіпедії є стаття, розділ статті. За станом на кінець 2017 р. знання про етнокультурний розвиток населення на українських теренах, на жаль, не представлено в узагальненій статті чи в окремому розділі статті. Маємо велику кількість статей у десятках мовних сегментів. Загальна кількість статей, що містять знання про етнокультурну ситуацію на теренах України та про її зміни, становить більше 1 тис. Серед основних статей, що містять інформацію про етнокультурну ситуацію на українських землях у різний час, маємо назвати такі: Українці, Українська мова, Українська культура, Русифікація України, Тарас Шевченко.

Усі статті, що містять знання про етнокультурні явища різного часу на теренах сучасної України, можна поділити на кілька основних груп: 1) узагальнені статті про певний період історії України; 2) про археологічну культуру, що лишилася від давніх мешканців території України і має певну етнічну ідентифікацію; 3) про давню етнічну групу чи спільноту з-поміж тих, що мешкали в українській частині Європи; 4) про сучасні народи, представлені в Україні певною статистичною сукупністю, 5) про видатних представників українського та кримськотатарського етносів, 6) про українську традиційну культуру, 7) про сучасну українську культуру.

Більшість статей надто маленькі, потребують доповнення, насамперед ті, що лише започатковані, мають 1–3 речення тексту. Найбільший внесок у висвітлення відповідної тематики зробили користувачі українського, російського та англійського мовних сегментів. Українські вікіпедисти та певна частка зарубіжних, що походять з України, формують основний тематичний контент в українському сегменті, значну частку російського, та помітну частку англійського. Серед них є молодь, що одержує історичну освіту, а також досвідчені науковці.

Кількість переглядів найпопулярніших статей, що містять знання про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель, в англійському сегменті становить сотні тисяч за один місяць. У російському деякі з них переглядають понад 100 тис. разів. В українському та у низці інших сегментів (їх більше 10) кількість переглядів таких статей перевершує 1 тис. разів за місяць. За нашою оцінкою, статті усіх мовних сегментів Вікіпедії разом, що містять знання про етнокультурний розвиток людності українських земель, упродовж місяця переглядаються, пересічно, кілька мільйонів разів. Вікіпедія стала невід'ємним інструментом формування, зберігання та поширення довідково-енциклопедичних знань про етнокультурне минуле й сучасне України серед широких верств українського суспільства та серед великої кількості зарубіжних громадян.

Сьогодні Вікіпедія має велике значення для поширення в українському суспільстві і за його межами довідково-енциклопедичних знань про етнокультурний розвиток людності українських земель. Помітною є тенденція подальшого зростання цього значення. Відповідно зростає необхідність наповнення Вікіпедії науковими довідково-енциклопедичними знаннями про етнокультурний розвиток людності українських теренів, обґрунтованими в авторитетних виданнях.

¹ Wikimedia Traffic Analysis Report – Wikipedia Page Views Per Country – Trends. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/wikimedia/squids/SquidReportPageViewsPerCountryTrends.htm>

4.2. ЛЮДНІСТЬ УКРАЇНИ В ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Взаємна зумовленість історичного розвитку України та розвитку її етнічної конструкції (у національному та глобальному ракурсах)

Дослідження зв'язку суспільно-історичного розвитку України та розвитку етнічної будови її людності є продуктивним, дає результати, які є корисними для концептуальних узагальнень історичного поступу людності українських теренів в етнокультурних процесах світу. Періодизація розвитку етнічної будови української людності у ХХ ст. добре відбиває його зумовленість історичними чинниками, насамперед політичної природи. Та не лише власне українська історія зумовлювала певну спрямованість та перебіг етноструктурного розвитку України, але й історичний процес у сусідніх країнах, країнах Західної Європи і загалом – тенденції світової історії. Адже визначальні для розвитку етнічної будови української людності історичні події часто мали не національний український вимір, а регіональний, континентальний, світовий. Через це у розвитку етнічної будови людності України і багатьох інших країн (насамперед сусідніх європейських) простежуються спільні риси і синхронні зміни, зокрема, виділяються хронологічно однакові або ж близькі періоди. Основні положення, наведені у цьому структурному підрозділі, автор висвітлив у кількох десятках праць (опублікованих упродовж останніх двох десятиліть років), зокрема у статтях: «Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в ХХ столітті (національний та загальносвітовий виміри)»¹, «Періодизація розвитку етнічної структури населення України упродовж ХХ ст.»².

Серед регіональних, європейських, континентальних і загальносвітових історичних подій ХХ – початку ХХІ ст., що суттєво вплинули на розвиток етнічної будови української людності, назвемо найбільш вагомі, на нашу думку (перелік подано у хронологічному порядку):

1. Інтенсивний розвиток капіталістичних відносин і промислового виробництва, що відбувався на територіях багатьох сучасних країн наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Це супроводжувалося посиленням міграційного обміну, що працював на зростання рівня етнічної мозаїчності української людності.

2. Перша світова війна мала наслідком демографічні втрати України, насамперед серед рядового складу військових, де частка етнічних українців була порівняно велика, активізацію міграції, зокрема етнічної, за певними напрямками.

3. Розпад Російської та Австро-Угорської імперій та утворення групи нових країн; розподіл української людності між 4 сусідніми країнами. Вплив цих історичних подій на етнічну будову української людності полягав насамперед у зміні політично-правового статусу етнічних українців і всієї української нації, переселенні з України відчужених часток певних етнічних груп, створенні соціальної інфраструктури відтворення етнічності корінних народів і групи найчисельніших етнічних меншин. Загалом це сприяло зростанню частки етнічних українців на більшій частині національної території – в межах СРСР. Важливим, з погляду впливу на тогочасний і подальший розвиток етнічної будови людності, було посилення етнічної та національної консолідації української людності; державно-політичне окреслення української національної території. Ці історичні події в такому ж напрямку вплинули на етнічні системи багатьох інших країн регіону.

4. Друга світова війна потужно вплинула на етнічну конструкцію України і на її територіальне оформлення, як і на інші країни Європи. Проте в Україні багатоетнічна

¹ Чирков О. Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в ХХ столітті (національний та загальносвітовий виміри) [Електр. ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/Chirkov_2011/Chirkov_2011.pdf

² Чирков О. Періодизація розвитку етнічної структури населення України упродовж ХХ ст. // Українознавство [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1912>

меншість стала переважно одноетнічною – російською, і сумарно небагато втратила. А в європейських країнах (серед них на сучасній території сусідніх – Білорусі, Литви, Болгарії, Румунії, і на колишніх теренах Югославії) зменшилась етнічна мозаїчність. В Угорщині, Польщі, Німеччині, Австрії одноетнічність людності досягла високого рівня. Зменшення в Україні питомої ваги етнічних груп євреїв, німців, поляків було проявом загальноєвропейської тенденції. А зменшення частки кримських татар стоїть в одному ряду з депортаціями московським урядом інших народів, чисельно невеликих порівняно з українцями.

5. Розпад після Другої світової війни колоніальної системи економічно розвинених країн (так званих «капіталістичних») та перетворення колоній на нові самостійні нації-держави.

Це призвело до осідання вихідців переважно з країн Африки, Західної й Південної Азії в Україні (УРСР) та утворення невеличких, проте помітних кількісно і візуально етнічних груп. Бо расові риси тих переселенців виразно відрізнялися від традиційного для України українського антропологічного типу і подібних до нього сусідніх типів. Стрімко збільшилися частки негроїдів, мулатів, південних монголоїдів, американоїдів та метисів у расовій будові української людності. Тобто національно-визвольний рух народів Азії, Африки й Латинської Америки мав наслідком появу в Україні екзотичних етнічних груп.

6. Криза комунізму і розпад «світової соціалістичної системи» і СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр.

У колишніх соціалістичних країнах відбулися зміни в природному, територіальному, соціальному й етнічному русі людності. Головним якісним етноструктурним зрушенням була зміна статусу етнічних українців та етнічної групи росіян України. Російська етнічна група на території України сформувалася як територіальна частина панівного російського етносу – чисельно найбільшого в Російській імперії (близько половини всієї людності) та в СРСР, провідного в політичному, економічному, культурному, науковому житті всієї імперії (Росії-СРСР), у тому числі в межах підконтрольної їй частини України (від 1945 р. на всій сучасній території України). Привілейоване становище російської етнічної групи в Україні в умовах СРСР та Російської імперії (крім іншого) стимулювало поширення російських етнічних рис на етнічну більшість в межах української етнічної території – на український етнос і на етнічні групи, представлені в Україні. Зміна статусу УРСР на суверенну, незалежну країну автоматично знизила правовий і загальний соціальний статус російської етнічної групи до рівня звичайної етнічної меншості (за українським законодавством – «національної меншини»), а статус етнічних українців підняла до максимально можливого, отже, урівняла з етнічними росіянами Російської Федерації, з етнічними німцями Німеччини, англійцями Великої Британії, етнічними французами Франції тощо.

В Україні занепад комунізму і розпад СРСР супроводжувалися і призвели до хвилі етнічної міграції та заробітчанської у зовнішніх міграційних потоках – виїзд євреїв, росіян та «російськомовних», повернення другого корінного українського етносу – кримських татар (що був депортований), повернення етнічних українців з різних частин СРСР; швидкого поглиблення демографічної кризи (насамперед серед міської людності індустріальних районів, де зосереджені етнічні росіяни і мовно-культурно поросійщені українці); зміни етносоціальної будови на середніх щаблях соціальної драбини на користь етнічних українців і прихід до влади вже у суверенній Україні етнічних українців. Представники українського етносу кількісно стали переконливою більшістю на всіх владних рівнях, окрім десятка периферійних, прикордонних адміністративно-територіальних районів, трьох областей (Донецької, Луганської, Кримської) та міста Севастополя (що мало спеціальний статус).

7. Інформатизація суспільства, глобалізаційні тенденції наприкінці ХХ ст. в Україні та в колишніх соціалістичних країнах наклалися на посткомуністичний етап суспільно-історичного розвитку. Інформатизація відкрила нові можливості підтримання етнокультурної самобутності українцям, кримським татавам та багатьом народам, що потерпають від російщення. Водночас вона дала шовіністам-асиміляторам, пропагандистам російського світу новітні інструменти для негативного, руйнівного впливу насамперед на колишніх советських громадян.

До переліку міжнародних історичних чинників можна додати певні загальносвітові тенденції політичної, демографічної, міграційної й етнічної історій людства, що виразно проявилися у ХХ ст. і були вагомими чинниками етноструктурних змін у світі і, зокрема, в Україні:

1. Розпад монархій, імперій та утворення національних країн з найрізноманітнішими етнічними системами (країн сьогодні близько 200, етносів на порядок більше).

2. Зближення у просторі етнічних меж і державних кордонів у Європі і загалом на планеті.

3. Демократизація країн і загалом людського суспільства (відносини між етнічною більшістю й етнічними меншостями унормовуються на нових засадах).

4. Неодночасність початку й завершення демографічного переходу серед європейських народів і народів Азії, Африки й Латинської Америки. Початок звуженого чи простого демографічного відтворення більшості народів Європи («старіння» європейських націй, міграційний доплив з інших країн, що мали надлишкові трудові ресурси, зокрема, з таких: Туреччина, Пакистан, Індія, арабські країни Азії й Африки, Афганістан).

5. Обмеження зовнішньої міграції в СРСР та країнах «соціалістичного табору» (адміністративно-політична консервація етнічних структур на час панування певного режиму).

6. Уніфікація, стандартизація, інтернаціоналізація, зменшення самотності матеріальної й духовної культури народів, професіоналізація і комерціалізація культури, інформатизація та глобалізація, певне витіснення етнічності зі сфери матеріальної й духовної культури.

7. Мовна і культурна асиміляція, а також цілковита етнічна асиміляція народів або певних їх територіальних чи соціальних частин (серед європейських народів, наприклад: ірландці, валлони, фламандці, білоруси, мордва, карели, українці, чуваші, марійці, осетини тощо).

Головною відмінністю України від решти націй, у сенсі впливу суспільно-історичного розвитку на етнічну будову людності, є те, що інші країни не зазнали геноциду-голодомору. Зупинимося на цьому історичному чиннику докладніше і розглянемо його вплив на етнічну будову людності України післяголодоморної і сучасної.

У ХХ ст. щодо української нації (в межах УРСР) та українського етносу (в межах РРФСР) активно здійснювалася політика геноциду й етноциду. Певні ознаки геноциду мають дії фашистського режиму на окупованих територіях СРСР (стосовно євреїв, українців, білорусів, росіян, циган та ін.), російської комуністичної влади (стосовно українців, кримських татар, українських німців, українських поляків та ін.). Руйнування ззовні за часів Леніна – Сталіна соціальної й політичної будови українського етносу перервало природний суспільно-історичний поступ українства й ускладнило біологічне відтворення української популяції та етнічне відтворення українського етносу на багато десятиліть. Іншоетнічні групи, що мешкали на українській етнічній території, також різною мірою постраждали від голодомору.

Нерозривно пов'язане з голодомором українців цілеспрямоване знищення української національної еліти. Застосовувану щодо українців СРСР політику геноциду треба розглядати системно, комплексно, у зв'язку з іншими організованими державою діями, з метою фізичного й духовного знищення українського етносу: расовою дискримінацією (у міжнародному праві вона охоплює і дискримінацію за етнічними ознаками); переслідуванням за віросповідання й конфесійну належність (заборона чи утиски певних українських конфесій), за мову (випадки заборон вживати будь-яку мову, крім російської, у Збройних силах СРСР), за політичні переконання (притягнення до кримінальної відповідальності за «буржуазний націоналізм», «антирадянську агітацію і пропаганду» за сфабрикованими звинуваченнями); заохоченням громадян до змішаних з росіянами шлюбів; організацією міграційного перемішування народів СРСР; всеохоплюючими систематичними заходами, спрямованими на вільне володіння російською мовою всіма українцями, на їх акультурацію й мовну асиміляцію; спрямованим на формування комплексу національної

неповноцінності впливом на історичну свідомість народу; антиукраїнським «промиванням і вправлінням мізків» у закладах освіти й виховання тощо.

Заперечувалося існування українського народу, він оголошувався неісторичним, нездатним до державної самоорганізації, неавтохтонним і некорінним (прийшлим у Подніпров'я з Прикарпаття), частиною росіян, зіпсованою спольщенням, молодшим братом «великого російського народу». Українська культура представлялася селянською, сільською та «буржуазно-націоналістичною», яка має поступитися пролетарській міській інтернаціональній, «прогресивній», тобто російській культурі. У масовій свідомості сформувалася думка про непрестижність усього українського, яке відходить у минуле разом з поколіннями старших людей. А престижність усього російського не ставилася під сумнів. Науковий комунізм вчив, що етноси і нації неодмінно зникнуть. А політика КПРС була спрямована на знищення провідних верств українського народу, створення вірогідного прошарку, що не переймається долею свого народу, ліквідацію етнічних відмінностей між українцями й росіянами шляхом відмови українців від духовних надбань попередніх поколінь та запозиченням російських етнічних рис. Український політичний провід (політична еліта), самодостатня самобутня культура, українська мова становили політичну небезпеку для збереження та зміцнення цілісності російської імперії соціалістичного періоду, для ситуації відсутності будь-якого конкурента на політичному полі СРСР.

Політика геноциду у 1932–1933 рр. була застосована московським керівництвом і на українській етнічній території в Російській Федерації, прилеглий до УРСР (але підпорядкованій при визначенні кордону між УРСР та РРФСР у 1920-х рр., незважаючи на бажання місцевих людей і тодішнього українського керівництва у Харкові, саме Росії), і на території численних українських етнічних островів (анклавів). Через виселення, голод, дискримінацію українців за мовною ознакою та культурною належністю, переривання освітньої й культурної підтримки українства з боку УРСР чисельність етнічних українців катастрофічно зменшилася тоді (до 20 разів) у східній частині етнічно українських земель і не відновилася до сьогодні (на Кубані, Донщині, Ставропольщині, Нижньому Поволжі, в центральній-чорноземних областях Росії). Відповідно зменшилася й питома вага українців, а етнічних росіян – зросла. Абсолютну більшість українці зберегли лише в межах відносно невеликих районів, переважно розірваних між собою і відокремлених територіально від основного етнічного масиву, що зберігся в Україні (тобто в етнічних анклавах). Але і там відтворюватися з питомо українськими етнічними рисами, не зазнаючи російщення, вже не було можливості в умовах Російської Федерації після 1933 р.

До українських подій 1932–1933 років нині вживають, крім геноциду, інші терміни: «голодомор» (найчастіше), «голод», «терор голодом», «голоко́ст», «голод-геноцид», «голод-голоко́ст», в усному мовленні – «голодовка». Термін «голодомор» поширився вже в багатьох країнах, він відповідає історичним реаліям і сутності геноциду. Решта перелічених термінів не відображають сутності історичної події. «Голод», «голодовка» і «терор голодом» позначають лише певні сторони геноциду-голодомору українців, а «голоко́ст» (голоко́ст) позначає вбивство спаленням і відображає геноцид щодо євреїв у часи Другої світової війни. Голодомор українців і голоко́ст євреїв є різновидами геноциду. Обидва ці геноциди відбувалися у ХХ ст. на території України, українська нація єдина в світі, що постраждала від обох цих геноцидів.

Зазвичай здійснення політики геноциду не бажають визнавати ні ті, що її здійснювали, ні ті, що є їхніми правонаступниками, нащадками. Знищення упродовж 1932–1933 років значної частини українського народу і створення перешкод для його подальшого відтворення в демографічному, етнокультурному, соціально-економічному сенсах довго замовчувалося в СРСР. Глибоке, об'єктивне осмислення подій 1932–1933 рр. почало приходити в усі верстви українського суспільства лише в процесі демократизації СРСР – у 2-ій половині 1980-х років – і триває досі. Серед зарубіжних дослідників великий внесок у міжнародну обізнаність з геноцидом-голодомором українців 1932–1933 рр. зробили Джеймс Мейс та Роберт Конквест. Їхня діяльність і праці 1980-х рр. стали відомі спочатку в Америці і Європі, потім – широким верствам української нації в часи її суверенізації та становлення політичної незалежності. У

наш час триває процес міжнародного визнання голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду стосовно українців.

Голодний мор 1932–1933 рр. за охопленням території дуже близький до етнічної території українців у межах СРСР (територія УРСР та група сусідніх областей РРФСР).

Якщо проаналізуємо його вплив на етносоціальну структуру суспільства, тоді побачимо, що голодний мор 1932–1933 рр. знищував найчисельнішу соціальну страту (групу) українства.

Якщо роглянемо результати його дії на етнодемографічній моделі українського суспільства, тоді побачимо, що голодний мор 1932–1933 рр. знищував переважно етнічних українців усіх вікових груп (понад 3,5 млн. осіб), але найбільших втрат зазнали наймолодші вікові когорти. Зазначимо, що статистичний облік смертей новонароджених та немовлят у період голодомору був ускладнений.

Лише у розвитку етнічної будови людності Казахстану є подібний до геноциду українців історичний чинник, що призвів до швидкого суттєвого зменшення чисельності етнічних казахів у Казахстані та їхньої питомої ваги серед всієї людності. Проте зменшення частки казахів сталося тоді не лише через вимирання, але й через масову втечу за кордон СРСР і в інші райони СРСР (чого не могли зробити українці через добре організовану охорону кордонів і контроль за пересуванням). Тисячолітні традиції осілого землеробства та кочового тваринництва також впливали на відмінності моделей поведінки під час голоду.

Крім цього, наслідки голодомору для сучасної незалежної України і сучасного незалежного Казахстану також мають різну суспільно-історичну глибину. Українська нація, на відміну від казахської, була понівечена ще двома світовими війнами на її території, а також потужними перетворюючими етнічними процесами, уподібненням етнічно і расово близькому народу – росіянам. Етнічну асиміляцію казахів росіянами важко здійснити через досить велику мовну, расову, культурну відстань між ними. І в 2-й пол. XX ст., і в наші дні демографічне відтворення етнічних казахів відбувається незрівнянно краще, ніж етнічних українців, і в розрізі територій України й Казахстану, і по всіх теренах колишнього СРСР. Питома вага етнічних казахів серед всієї людності Казахстану неухильно зростає вже не один десяток років.

Геноцид-голодомор українців 1932–1933 рр. потужно вплинув на моральний, психічний, світоглядний, ідеологічний, культурний, економічний, демографічний стан українського етносу в СРСР та всієї «соціалістичної» української нації. Це значною мірою визначило українські національні особливості суспільно-історичного поступу українства (як постгеноцидного суспільства) на багато наступних десятиліть і добре відчувається й сьогодні.

Безпосередній вплив голодомору 1932–1933 рр. на тогочасну етнічну будову людності України проявився таким чином:

- 1) у швидкому зменшенні питомої ваги (частки) етнічних українців; осіб, що вважають українську мову своєю рідною; осіб, що виховані в українській культурі і були її носіями;
- 2) зменшенні сумарної чисельності мовно, культурно, етнічно незросійщеної частини етнічних груп тогочасних «національних меншин»;
- 3) у стрімкому збільшенні питомої ваги етнічних росіян в УРСР та в прилеглих областях РРФСР, де розселені етнічні українці.

Крім прямих демографічних втрат, були ще й непрямі (не народжені через геноцид діти), наслідки яких, через масовість явища, також суттєво вплинули на перебіг демографічного відтворення етнічних українців в СРСР і всієї української нації відтоді до цього часу. Сучасна етнічна будова української людності має саме такий вигляд, великою мірою через голодомор-геноцид 1932–1933 рр.

Відмінності трактування терміну «геноцид» та застосування його до української історичної реальності 1932–1933 рр. спонукають шукати й інші терміни для позначення тогочасних подій та явищ. Одним з таких термінів є «етноцид», який розуміють як дії, спрямовані на свідоме знищення етнічних спільнот. Проте узгодженого міжнародного визначення етноциду немає. Оскільки геноцид часто тлумачать вузько, його відрізняють від етноциду не лише за об'єктом, на який спрямовані зусилля на знищення, а й за способом

реалізації. Міркують так: коли знищення етнічної спільноти намагаються досягти шляхом фізичного винищення – це геноцид, а коли шляхом «комплексу заходів по зруйнуванню системних зв'язків усередині народу, підштовхуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість», – це етноцид. Насправді ж через геноцид стосовно етнічної спільноти (групи), крім фізичної загибелі спільноти чи її частини, може відбуватися і її етнічна асиміляція. Асиміляційні етнічні процеси бувають довготривалим наслідком порівняно нетривалого періоду фізичного знищення спільноти (групи).

Одним з наслідків геноциду-голодомору 1932–1933 рр. була стрімка зміна етнічної самосвідомості тих українців, що мешкали на українських етнічних теренах у прилеглих до УРСР регіонах РРФСР – в сучасних Брянській, Курській, Білгородській, Воронежській, Ростовській, Волгоградській, Саратовській областях, а також у Краснодарському та Ставропольському краях. Цьому посприяло також згорання заходів, спрямованих на відтворення в молодих поколіннях українських етнічних рис (у сфері освіти, культури, інформації тощо).

Щодо етнічних українців етноцид здійснювався тривалий час. Упродовж ХХ ст. наймасовішими наслідками етноциду українців було таке:

1) у період 1929–1987 рр. – уневиразнення, «розмивання», «затуманення» етнічної самосвідомості, так зване «зближення» її з російською в усіх територіальних і соціальних групах українців СРСР (це явище часто називають невдалим, з етнологічного й українознавчого поглядів, терміном «денаціоналізація»);

2) перетворення (трансформація) великої частини українців на етнічних росіян;

3) перетворення значної частини українців на поляків;

4) перетворення певних частин територіальних груп українців на румунів (Добруджа, Південна Буковина, Мараморощина), словаків (Східна Словаччина), білорусів (Берестейщина), угорців.

Наприкінці 1980-х рр. почали формуватися умови для уповільнення й припинення етноциду в УРСР. Відтоді певна частина колишніх етнічних українців, перетворених (та частково перетворених) на інші етноси, повернулася до лона українського етносу. Проте процес цей, складний і довготривалий, потребує розумної, науково обґрунтованої, узгодженої і послідовної політики усіх провідних політичних сил України у співпраці з владою Росії, Польщі, Румунії, Словаччини, Білорусі. Національна еліта, на жаль, не спромоглася прийти до влади і контролювати етнічні, демографічні, міграційні, інформаційні та інші процеси в українських національних інтересах, а пануюча в умовах незалежності верства такого завдання перед собою не ставить.

Порівняння головних рис розвитку етнічних будов людності України та сусідніх країн показує, що подібність спостерігається з розвитком етнічних будов людності більшості країн (в їхніх сучасних межах) центральної, східної й південної частин Європи, а найбільша – з розвитком етнічної будови людності Білорусі.

Але й етнічна будова української людності суттєво впливала на загальноісторичний розвиток українського суспільства, на перебіг конкретних історичних подій і прийняття важливих політичних рішень. Найбільш помітним цей вплив був у часи, коли етнічні складові України ставали активними суб'єктами політики, та тоді, коли уряди країн застосовували щодо них дієву протилежно спрямовану політику. Розвиток етнічної будови української людності не лише залежав від європейських чи загальносвітових історичних подій, але й сам впливав на загальноісторичний поступ людства. Оскільки головні етнічні складники української нації в ХХ ст. (етнічні українці, євреї, росіяни, поляки, німці, кримські татари, румуни, болгары, греки, угорці тощо) були активними суб'єктами всесвітньої історії.

Українська етнічна більшість була у ХХ ст. підставою для утворення нової суверенної національної держави і рушієм цього процесу. Межі української етнічної території були підставою для визначення національної території у 1917–1920 рр., у 1939–1940 рр., у 1945 р., а також у 1991 р. (опосередковано).

У результатах голосування по референдуму на підтримку Акта проголошення України незалежною, по виборах до Верховної Ради України, Президента України етнічна будова людності областей і виборчих округів виразно відбивалася. Це засвідчує індекс кореляції між

кількістю голосів «за» чи «проти» та часткою певної етнічної складової серед людності (відповідно і серед виборців). В умовах демократії етнічна більшість (українці) визначає внутрішню і зовнішню політику України.

Наявність кримських татар природно породжувала боротьбу за незалежність Криму і є тепер одним із чинників існування територіального автономного утворення в унітарній Україні – Республіки Крим. Сучасна кількісно велика російська етнічна група і поросійщені частини етнічних українців та інших етнічних груп є етнокультурним ґрунтом світоглядного роздвоєння сучасної України, безглузлого, смертельно небезпечного політичного протистояння, прагнення демонтувати важливі для українського націєвідтворення державні й громадські інституції, прив'язати міцніше до Росії тощо.

Міграція етнічно української та іншоетнічної людності з території України до Європи, Америки, Азії та Австралії, євреїв до Ізраїлю відбувалася і відбувається сьогодні в руслі загальносвітового історичного процесу. Асиміляційні процеси в Україні також є частиною загальносвітових тенденцій, лише напрямки асиміляції різні.

Розвиток етнічної будови української людності упродовж ХХ ст. визначався всією сукупністю різноманітних політичних, економічних, демографічних, міграційних, культурних, соціоструктурних, ідеологічних, психічних, моральних, інформаційних та інших чинників, які в різні історичні часи діяли по-різному. При відсутності суверенітету української нації політичні рішення, що приймалися зовнішніми суб'єктами політики й суспільно-історичного розвитку, зробили величезний вплив на розвиток етнічної будови людності України. Доля етнічних українців України та іншоетнічних груп вирішувалася у Москві, Берліні, Варшаві, Бухаресті, Будапешті, Празі, нерідко це робилося вузьким колом державних лідерів. Головні риси сучасної етнічної будови людності України продовжують вправно і порівняно легко використовувати для гальмування суспільно-історичного поступу української нації певні «гравці».

Етноструктурне і загальне політичне роздвоєння було характерним для постколоніальної України поки Російська Федерація не розв'язала гібридної війни. Це роздвоєння було наслідком попереднього історичного розвитку, в якому визначальними історичними подіями були: національно-визвольна боротьба 1917–1920 рр. (що не призвела до утворення суверенної, самостійної національної країни), голодомор 1932–1933 рр. (що глибоко вразив, підірвав український «етнополітичний організм»), Друга світова війна 1939–1945 рр. та перемога СРСР (що призвело до інкорпорації всієї етнічної території українців, депортації кримських татар, поглиблення інтеграції українського населення у так званий «советський народ»). Руйнівний вплив голодомору на етнічну будову людності України є національною особливістю, а світові війни, криза комунізму, розпад світової соціалістичної системи й СРСР впливали на етнічні будови людності багатьох країн.

З наведених причинно-наслідкових зв'язків бачимо, що українська історія ХХ ст. не лише зумовлювала розвиток етнічної будови людності, але й сама залежала від етнічної конструкції України. Така взаємна зумовленість характерна і для сьогоднішнього дня, і, певно, для давніших часів. Етнічна будова української людності є вагомим історичним чинником.

Стисла характеристика етнокультурного розвитку населення на теренах України у ХХ ст. та на початку ХХІ ст.

Визначальні риси та чинники. Етнокультурні процеси на теренах України упродовж ХХ ст. відбувалися різноспрямовано, непослідовно, несинхронно та неодноразово у різних її територіальних частинах.

Двадцять століття відзначається потужними процесами етнічної консолідації українців, а також процесами їх масового етнічного перетворення (трансформації) переважно на росіян та поляків, меншою мірою на білорусів, словаків, румунів, молдован, угорців, англо-американців США. Відбувалися також інтенсивні зворотні процеси, коли групи українців, що зазнали мовної асиміляції та акультурації, поверталися до лона рідних культур, переходили на мову свого етносу. Більшість ХХ ст. Україна перебувала під владою інших країн, не мала суверенітету. Етнокультурний розвиток українського населення

контролювався урядами країн, які володіли різними частинами України. Найбільш потужними для українського суспільства упродовж XX ст. етнокультурними процесами були ті, що відбувалися в умовах СРСР. Це пов'язано з тривалістю перебування України під владою російських комуністів, а також з особливістю їхньої ідеології та практичної політики, спрямованих на перетворення свідомості людини і цілого суспільства, на занепад етнічних ідентичностей неросійської людності і створення нової соціально-політичної, етнокультурної спільноти – «совєтського народу». Проте потужними були й консолідаційні етнічні процеси серед поневолених народів. Представлені в Україні етнічні групи були охоплені етнічною та політичною консолідацією, що призвела до утворення національних незалежних країн: Польщі, Болгарії, Румунії, Ізраїлю, Латвії, Німеччини тощо. Зазвичай представники цих етнічних груп масово мігрували з території України. Велике значення мала національно-визвольна боротьба українців, що призвела до незалежності України та створення нових суспільно-історичних умов етнокультурного розвитку українського суспільства. Головними рисами етнокультурного розвитку на території України у XX ст. були такі:

1) Етнополітична консолідація та формування націй сучасного типу (української, єврейської, польської, німецької, болгарської тощо), створення української незалежної національної держави;

2) Колоніальне, підлегле становище України, українського етносу, української культури, української мови, Криму, кримськотатарського етносу, кримськотатарської культури та мови в умовах Російської імперії, СРСР та інших держав сусідніх народів;

3) Міграційний відтік кількох найчисельніших етнічних груп: євреїв, поляків, німців та міграційний вплив етнічних росіян і корінних народів Російської Федерації;

4) Несподіване й швидке зменшення етнічних популяцій євреїв (через геноцид–голодомор) та українців (через геноцид–голодомор);

5) Депортація на понад 4 десятиліття кримських татар, виривання їх з традиційного природного та соціального середовища;

6) Потужна урбанізація призвела до формування великих міст та міських агломерацій, зміни соціальної структури та розвитку міських форм культури серед українців та етнічних груп меншин. Більшість (понад 2/3 українських громадян сьогодні мешкає у міських поселеннях);

7) Занепад традиційних культур, у тому числі української та кримськотатарської, розвиток професійних форм культури;

8) Компартійне керівництво розвитком культури, мистецтва, освіти, виховними процесами, науки, функціонуванням засобів масової інформації тощо;

9) Масове незаконне вивезення культурних цінностей за межі України, переважно до Москви та Ленінграду (Санкт Петербургу);

10) Експропріація приватного майна, землі, підприємств, культурних цінностей, дорогоцінностей на користь держави, обмін на дорогоцінні речі продуктів харчування;

11) Руйнування пам'яток історії, культури, архітектури, зокрема знищення культових споруд;

12) Російщення та польщення України в усіх сферах суспільного буття.

Советський період припадає на більшу частину XX ст. Українська культура у XX ст. мала нетривалі часові проміжки для вільного розвитку. Лише за межами УРСР відбувався етнокультурний розвиток без компартійного диктату.

Серед визначальних чинників етнокультурного розвитку населення на теренах України були такі: революція 1905 р., Перша світова війна, Лютнева революція, Жовтневий переворот (революція) у Росії, Українська революція, перемога російських більшовиків у Росії та захоплення України зі створенням квазідержави УРСР, геноцид–голодомор, Друга світова війна, криза комунізму, розпад світової соціалістичної системи та СРСР, становлення незалежної України.

Головні періоди. Можемо виокремити кілька періодів, що охоплюють роки з подібним спрямуванням та перебігом визначальних тенденцій етнокультурного розвитку людності на теренах України, а саме:

1. 1900–1928 роки – період швидкого збільшення чисельності, створення державних утворень українців та кримських татар; повільного втрачання етнокультурної самобутності. Посилювалося заміщення традиційної української та кримськотатарської культур професійними формами, набирала обертів урбанізація, швидко зростала частка грамотних, збільшувалася територіальна та соціальна мобільність населення, зменшувалася несиметричність соціальної структури та структури зайнятості етнічних українців та кримських татар.

Зовнішня міграція мала не лише соціально-економічну зумовленість, але й політичну. Певні суспільні верстви масово виїжджали з території України. Етнічна структура цього міграційного потоку була близькою до етнічної структури панівних верств за станом на початок ХХ ст. Питома вага етнічних українців серед них була меншою за частку українців серед усього населення. Зміни етнічної будови всієї української людності відбувалися переважно повільно, мали різне спрямування у територіальному і часовому розрізах. В Україні збільшується частка російської етнічності (у центрі, на сході й півдні; польської, чеської, словацької етнічності – на заході; румунської – на південному заході).

У добу Української революції відбувалося національне піднесення, національне відродження українців, кримських татар та інших етнічних груп. Національна українська держава будувалася на засадах поваги та забезпечення культурних та політичних прав меншинних етнічних груп, поваги їхніх мов, традицій тощо. Наприкінці 1920-х рр. під впливом політики верхівки російської компартії національне відродження зупинялося.

У межах цього періоду за територіальною поширеністю змін, за їх причинами та іншими ознаками можна виділити 3 підперіоди етноструктурних змін: 1) від кінця ХІХ ст. до 1916 р. ХХ ст. тривав підперіод різноспрямованих, порівняно невеликих змін; 2) у 1917–1919 рр. – підперіод зростання частки українців; 3) від 1920 до 1928 р. – підперіод помірно швидких змін співвідношення етнічних компонентів українського населення загалом на користь народів метрополій. Після поразки українців у національно-визвольній боротьбі та поділу української етнічної території між Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною частка українців почала зменшуватися, а частки політично панівних народів перелічених держав – зростати. Щоправда на окупованій російськими більшовиками українській території (де «советизація» і «комунізація» великої кількості етнічно неросійського населення не могли швидко і мирно відбутися без реалізації попервах політики так званого укорінення партійного і державного апарату, що складався здебільшого з росіян та мовно і культурно поросійщених євреїв і українців) зміни етнічної структури були непослідовними, внутрішньо суперечливими, територіально відмінними.

Наприкінці ХІХ ст. питома вага українців становила щонайменше 72,1% людності України, на час 1917–1920 рр. вона досягала приблизно 75,0%, а на кінець 1920-х рр. дещо зменшилася (ймовірно не більше, ніж на 1 відсотковий пункт).

2. 1929–1947 рр. – період швидкого перетворення багатоетнічної структури населення України на двоетнічну – українсько-російську (зі збільшенням величезної кількісної переваги етнічно української людності над рештою населення). Колективізація у сільському господарстві, геноцид голодомором, індустріалізація, компартійне керівництво культурою, наукою, освітою негативно відбивалося на етнокультурній сфері насамперед російщенням етнічно неросійського населення УРСР. Скорочення чисельності населення України через воєнні дії під час Другої світової війни, через придушення українського національно-визвольного руху. Голокост щодо євреїв та голодомор щодо українців призвели до великих демографічних втрат. Депортація кримських татар супроводжувалася великим рівнем смертності серед них, призвела до великого зменшення їх чисельності. Відбувався організований міграційний доплив етнічних росіян та представників інших народів. Усі пов'язані з етнічним відтворенням та з етнокультурними відносинами процеси на всій території України почали контролюватися владою однієї країни – СРСР.

У сфері культури панував компартійний диктат, розвиток її спрямовувався у річище соціалістичного реалізму. У 1930-х рр. відбувалося духовне та фізичне знищення діячів української культури, науки, освіти.

В етноструктурній площині від кінця 1920-х до 1947 р. відбуваються різкі та великі за обсягом зміни чисельності та питомої ваги найбільших етнічних складників української людності. Частка українців досягла у 1930-х роках, після масового голодомору і репресій, найменшого у ХХ ст. числа, та в цей же період вона двічі набувала найбільших розмірів за весь час колоніальної залежності України в ХХ ст. Питома вага росіян стрімко зросла (удвічі) завдяки міграційному притоку, а також за рахунок вимирання частки українців у 1930-х рр. та часток євреїв, поляків, німців і кримських татар у 1940-х рр. та меншою мірою у 1930-х рр. Колективізація, індустріалізація, голодомор, боротьба російських комуністів з «буржуазними націоналістами», події Другої світової війни та повоєнні угоди між СРСР та іншими країнами справляли великий вплив на етнічну структуру населення України, яка за історично короткий період (близько 15 років) набула ознак двоетнічної – українсько-російської. На кінець Другої світової війни з кількох помітних, порівняно рівновеликих етнічних груп (євреї, росіяни, поляки, німці), залишилося лише 2 різновеликі меншини – російська (близько 17% людності) та чисельно у 8–9 разів менша за неї єврейська (близько 2% української людності). Зміни цього періоду були надто небезпечні через появу ще більших перешкод для збереження, відтворення і розвитку етнічної самобутності українців, для підтримання питомої мовно-культурної однаковості українського народу. Головні риси етнічної будови України 2-ї пол. ХХ ст. і сучасного її стану визначилися саме в цей період.

За сутністю етноструктурних змін України можна виділити 3 підперіоди: 1) 1929–1931 рр. – перехідний підперіод схожий з попереднім часом помірно швидких змін етнічної структури населення на користь політично панівних в різних частинах України народів. Проте, у 1929–1931 рр. через економічні реформи та соціальну (класову) міграційну, інформаційну, національну і освітню політику російських комуністів на території УРСР, в умовах зміцнення всеохоплюючого партійно-державного контролю за людським життям і свавільного керування ним з'явилися ознаки погіршення демографічного відтворення українців (прискорилося падіння рівня народжуваності), створилися сприятливі умови для потужного мовного, культурного, світоглядного, і, врешті-решт, повного й незворотного етнічного обрусіння українців і всього етнічно неросійського населення «підсоветської» частини України. Соціальний рух (пересування по щаблях ієрархічної драбини у ересерівської частини «советського» суспільства) українців, євреїв, кримських татар, представників багатьох інших народів супроводжувався процесами обрусіння.

2) 1932–1938 рр. – підперіод швидкого зменшення частки українців та швидкого збільшення частки росіян. Головні зміни етнічної будови населення, що відбувалися в межах України, були, як і раніше, територіально різноспрямовані. Загальна частка українців зменшувалася, частки росіян, поляків, румунів, чехів та словаків збільшувалися на підконтрольних їм українських землях. Раптове швидке зменшення чисельності українців, відбулося під час організованого московським партійно-державним керівництвом голодомору. Після геноциду на початку 1930-х рр. досить інтенсивне зменшення частки українців тривало аж до початку воєнних дій Другої світової війни на території України та викликані евакуацією міграції значної частини населення до РРФСР та азійських республік Союзу. З цих причин погіршилися відтворення і розвиток української етнічності (світогляду, духовної культури, мови тощо), відбувся занепад суспільної моралі, що призвело до часткової чи повної відмови багатьох українців від духовних набутків власного народу та запозиченню етнічних рис росіян. Важливо зазначити, що на українських етнічних територіях, які при визначенні кордону між УРСР та РСФСР московське керівництво віддало Російській Федерації, з кількох мільйонів українців майже скрізь швиденько було пороблено «паперових» росіян. Згодом їхні нащадки вважали себе росіянами і за етнічними ознаками майже не відрізнялися від росіян. Відтоді міграційний обмін між УРСР та прилеглими етнічно українськими землями в межах РРФСР призводив до зростання частки росіян в населенні України.

3) 1939–1946 рр. – підперіод швидкого структурного перетворення етнічної меншості з багатоетнічної на переважно одноетнічну російську зі зростанням частки українців. За час Другої світової війни та перших повоєнних років, коли відбувався обмін населенням між країнами Європи, в етнічній будові української людності проходили великі зміни. З

поширенням та зміцненням зверхності російських можновладців на всю територію України територіальні відмінності розвитку етнічної структури населення України зменшилися, а територіальні відмінності визначальних напрямів її розвитку взагалі зникли. Частка росіян різко коливалася, але у підсумку зазнала стрімкого зростання. Серед евакуйованих з УРСР на схід «совєтських» громадян принаймні половину становили росіяни, що призвело до швидкого зменшення частки росіян на окупованих німцями та їхніми союзниками українських територіях.

Великих коливань зазнала частка українців, яка у підсумку помітно зросла. До літа 1941 р. частка українців становила не більше 71% населення. Та лише через рік українці становили вже 75–80% усієї людності (збільшення частки становило 4–9 відсоткових пункти). Разом з пересуванням фронту зі сходу України на захід частка українців зменшувалася.

Частки німців (переважно через депортацію та репатріацію) і кримських татар (переважно через депортацію) було зведено нанівець, а частки євреїв (переважно через холокост і еміграцію), поляків і чехів (переважно через міграцію) суттєво зменшилися.

3. 1947–1987 рр. – період поглиблення мовного та культурного російщення населення України. Відбувалося увиразнення двокультурності та двомовності Української РСР, структурної двоетнічності української людності. Продовжувалося зростання частки етнічних українців у міському населенні, серед зайнятих переважно розумовою працею, а також серед зайнятих в освіті, медицині, державному управлінні, культурі. Найменшою частка етнічних українців залишалася серед зайнятих у науці. Зростав рівень освіти та рівень соціальної мобільності етнічних українців.

До кінця 1980-х років відбувалося неухильне зростання частки росіян та спадання частки українців. Тривало зменшення чисельності та питомої ваги євреїв і поляків. Двоетнічність в УРСР робилася дедалі виразнішою. Такий розвиток визначався відставанням українців від росіян у суспільно-політичному розвитку і реально здійснюваною (хоч і не проголошеною) національною політикою КПРС, спрямованою на російщення українців та України.

У часи «відлиги» (1956–1961) відбулося послаблення тиску влади на неросійські культури, зокрема на українську. Виникло явище «шістдесятників», що суперечило совєтській комуністичній системі.

По війні, завдяки переселенню близько 0,5 млн. українців з Польщі й Чехословаччини та виселенню з України більшої частини поляків, частка українців залишалася порівняно високою (ймовірно близько 80%), не-зважаючи на плановий міграційний доплив росіян та інших чужинців, демографічний ресурс яких не був такий виснажений, як в українців. На час першого післявоєнного загального перепису населення, що відбувся 1959 року, питома вага етнічних українців становила 76,81% людності України.

Міграційний обмін з іншими територіями СРСР і насамперед з РРФСР та процеси етнічного російщення українців, які «з'їдали» щоразу більшу частину кожного нового покоління (переважно на сході та півдні України), призводили до неухильного зменшення частки українців, яке становило: за час між 1959 та 1970 рр. – 1,9 відсоткових пунктів, за час між 1970–1979 рр. – 1,3 в. п., за час між 1979–1989 рр. – 0,8 в. п.

На час розпаду СРСР Україна вже перетворилася на типову двоетнічну територію, де українці налічували 72,7% і втрачали свою питому вагу, а росіяни – 22,1% і збільшували свою частку в населенні. Представники решти етнічних спільнот (всього їх понад 150) сумарно становили вже лише 5,2% населення (їхня спільна частка зменшилась у порівнянні зі станом наприкінці ХІХ ст. приблизно у 4 рази). Колись великі частки євреїв, поляків, німців, кримських татар зменшилися за 90 років у декілька разів і чисельно вже не вирізнялися з-поміж багатьох інших етнічних груп.

Мовна структура населення України зазнала відчутних зсувів. Адже на ній відбулося активне мовно-культурне російщення українців та решти етнічно неросійського населення України, яке значно випереджало зміну етнічної самосвідомості. За період від кінця ХІХ ст. до 1989 р. частка осіб з рідною російською мовою зросла на 24 відсоткових пункти, або приблизно у 3,8 рази, досягнувши майже 1/3 всього населення УРСР. Питома вага носіїв усіх

мов, поширених в Україні ще до ХІХ ст., зменшилася на користь російськомовної частки. Молодь етнічно неросійського населення України була або вже мовно зросійщена, або ж двомовна. Зрозуміло, що у такому ж напрямку відбувалося «перекультування» населення України, хоча прямих даних переписів про це не існує. Такий розвиток подій з часом неодмінно призвів би у майбутньому до перетворення України спочатку на територію російськомовного та російськокультурного населення (на зразок сучасного Донбасу), а згодом – на територію, заселену переважно етнічними росіянами (на зразок сучасного Криму, Краснодарського краю, західної частини Брянської та південної частини Воронежської областей Російської Федерації).

4. Від років Перебудови (приблизно з 1988 р.) 2014 р. тривав період повільного відновлення етнокультурної самобутності українців та кримських татар. Відбувалося перетворення двоетнічної України на одноетнічну (зі збереженням двоетнічності та багатоетнічності окремих окраїнних районів країни), але це охоплювало насамперед площину етнічної самоідентифікації. У сфері культури домінування російського залишалося, найбільше – у публічному вияві (мова спілкування, преса, соціальні мережі, телебачення, пісні в радіоефірі тощо).

Сутність етнокультурного розвитку України визначалася великою мірою свідомим і несвідомим прагненням переважної більшості українського суспільства позбутися наслідків колоніального підросійського минулого, дистанціюватися й унезалежитися від руйнівного російського впливу в усіх сферах суспільного буття (у тому числі в етнічній сфері), а також прагненням певних етнополітичних груп України та російської влади зберегти досягнутий у минулому рівень зросійщення України.

За 13 років між переписами 1989 та 2001 рр. частка осіб, що вважають себе українцями, збільшилася в Україні на 5,10 відсоткових пунктів. Частка осіб, які вважають українську мову своєю рідною мовою, збільшилася на 2,87 в. п. серед усього населення (до 67,53%) та на 3,14 в. п. серед осіб, що зазначили рідну мову (до 67,81%). Зростання частки громадян, які вважають українську мову своєю рідною, є позитивним і потрібним Україні явищем, що всебічно (духовно, економічно, політично тощо) об'єднує і зміцнює націю, важливим з погляду надійного забезпечення суверенітету, національної безпеки та сталого розвитку нації на власній самобутній етнічній основі у найближчому майбутньому.

Територіальні відмінності змін етнічної структури населення свідчать про наявність окрім територій, де панують загальноукраїнські тенденції, ще й двох особливих регіонів з різною спрямованістю розвитку (2 області Донбасу та Кримський півострів), що не може не викликати занепокоєння. Цей факт є закономірним наслідком, по-перше, хибної етнічної, мовної, культурної, інформаційної, кадрової політики української держави, що прийшла на зміну централізованій «національній політике КПСС» (цитовано російською), по-друге – її невідповідності (за напрямками, засобами й оперативністю) існуючому в цих частинах країни небезпечному стану етнічних структур населення і новим загрозам, які несе з собою реально існуюча тенденція подальшого зменшення ваги українського етнічного компонента. Присутність українських територіальних груп у Севастополі, в АРК, у Донецькій та Луганській областях все виразніше стає формально-статистичною. В реальній етнічній палітрі цих регіонів питома вага первинних українських етнічних рис, на жаль, зменшується. Варто наголосити (з огляду на чесноти й успіхи минулої політичної діяльності чинного прем'єр-міністра України), що найшвидше це відбувається саме у Донецькій області, хоча об'єктивні передумови цьому явищу на Донеччині не є найсприятливішими.

У межах періоду можна виділити 2 підперіоди етноструктурних змін: 1) 1988–1990 рр. – перехідний підперіод, коли з'явилися прямі переконливі ознаки змін головного напрямку розвитку етнічної будови української людності (зміна потужності та етнічної структури зовнішніх міграційних потоків, зміна етнічної структури немовлят, послаблення процесів етнічного обрусіння неросіян тощо). У ці роки активно відбувалася еміграція євреїв (на історичну батьківщину, до Німеччини та США), а також імміграція кримських татар. Але вирішальний перелом відбувся пізніше – у 1991–1993 рр., коли нова тенденція розвитку етнічної конструкції української нації завдяки зворотній міграції та зворотній асиміляції росіян, набирала ходи на південному сході країни, де зосереджена більшість мовно,

культурно, ментально помоскаленого та поросійщеного на різних етапах української історії населення.

2) Від початку 1990-х років до 2014 р. триває підперіод неухильного зменшення питомої ваги етнічного складника колишньої метрополії (який втрачав політичну першість в Україні), та збільшення часток корінних народів – українців і кримських татар. Питома вага росіян – етнічної основи колишньої російської імперії (і монархічного і комуністичного періодів), її головної виплеканої за кілька століть опори у російських колоніях, зменшується значно швидше за питому вагу мовно і культурно поросійщених неросіян України. Визначальним чинником розвитку етнічної структури населення на цьому етапі був процес національної консолідації в умовах банкрутства КПСР та перетворення СРСР на Російську Федерацію і низку суверенних національних країн з промосковськими культурно-економічно-політичними групами різної потужності і впливовості.

За етнічною самоназвою і за усвідомленням рідної мовної приналежності вага українців зростає. Проте спостереження за змінами реального функціонування української мови і української культури загалом свідчить про супротивний процес. Зростання питомої ваги статистичних сукупностей осіб, що вважають себе українцями та осіб, що вважають своєю рідною мовою українську мову, не супроводжується розширеним відтворенням характерних українських етнічних рис. Навпаки, триває інтенсивне поширення російських стандартизованих та покручених обрусінням «гібридних» форм духовної та матеріальної культур. Сучасний північноамериканський та європейський духовний продукт масово споживається українцями у варіанті, пристосованому росіянами для росіян. Наприклад, чи багато знайдемо американських, французьких, італійських чи індійських фільмів в українському перекладі на українському ринку відеофільмів? Чи маємо сучасне програмне забезпечення ПК українською мовою? Розширене відтворення російськості відбувається зі згоди на загал байдужої до долі української етнічності державної влади і забезпечується соціальними інститутами виховання й освіти, культури, охорони здоров'я, спорту, збройних сил, засобів масової інформації тощо.

Віднайти у столиці позашкільний навчальний заклад, в якому музика чи хореографія викладалися б дітям державною мовою, було тривалий час величезною проблемою. Про ситуацію в Донецьку, Луганську, Севастополі, Сімферополі годі й говорити. Через недостатність або відсутність таких закладів у великих містах країни навіть патріотично налаштовані українці змушені віддавати дітей на навчання, наприклад, української народної хореографії, музики за фахом «бандура» російською мовою. Відтак українська етнічність (первинні етнічні ознаки) продо-вжує втрачати свою вагу в Україні на користь російської етнічності.

Головними причинами відсутності сталого, вільного, спадкоємного, повнокровного розвитку української культури, подальшого зростання небезпеки остаточного мовного зросійщення вже суверенної і начебто незалежної від колишньої метрополії української держави є, напевно, інерція певних сфер суспільного розвитку України колоніальних часів, ефективна зовнішня політика Російської Федерації щодо збереження минулих досягнень російщення України і навіть їх збільшення, а також безпорадність громадських організацій українців, вищих органів державної влади України і всього українського суспільства (через слабкість та зросійщеність національної еліти) у відстоюванні української самобутності та національних інтересів.

5. Від часу окупації Криму почався новий етап, який, можливо, стане окремим періодом різноспрямованого етнокультурного розвитку. На основній частині української території процеси відновлення етнокультурної самобутності українців прискорилися. Поліпшилося законодавче забезпечення упровадження української мови у суспільну практику, зменшується кількість дітей, що навчаються російською мовою чи вивчають російську мову у школах. На окупованій частині відбулася зміна основного напрямку етнокультурних процесів. Ці зміни багато у чому подібні до процесів часів СРСР. Там зростає частка російської етнічності, російської духовної культури.

Домінуюче становище російської мови та культури, досягнуте в умовах Російської імперії та СРСР на території багатьох областей України шляхом дискримінації українства

російськими урядами, не було подолане після розпаду СРСР. Проте у постколоніальній Україні українська етнічна самосвідомість почала поширюватися серед населення Донецької та Луганської областей (повільніше, ніж у решті областей країни) на значні частини мовно й культурно зросійщеного населення; поліпшилося відтворення етнічної самосвідомості українців у Криму; почало помітно зміцнюватися функціонування української мови у державному управлінні, в освіті, ЗМІ, судочинстві та деяких інших сферах суспільного буття. Одночасно зі зменшенням кількості осіб, що вважають рідною українську мову, відбувалося збільшення кількості осіб, що вільно володіють українською як другою мовою.

Після політичного програву В. Януковича та Партії Регіонів очікувалася нова хвиля етнічного ренесансу в Україні, зокрема впровадження у суспільну практику державної мови. Проте, окупація Російською Федерацією частини української території зруйнувала там постімперські тенденції етнокультурного розвитку, призвела до відновлення старого (часів СРСР) напрямку змін етнічної будови людності, звуження сфер функціонування української, кримськотатарської та інших мов, поставила етнокультурний розвиток навіть у короткостроковій перспективі у ситуацію невизначеності. В окупованій частині Донецької й Луганської областей достатньо підстав обгрунтовано припускати зменшення частки етнічних українців та збільшення частки етнічних росіян. А в Криму це підтверджено результатами перепису населення.

Окупація Російською Федерацією частини української території збільшила, поглибила відмінності етнокультурного розвитку та зміни мовних ситуацій між основною частиною України, з одного боку та Донецькою й Луганською областями й Кримським півостровом з другого. Через окупацію та цілеспрямовану мовну, культурну, інформаційну політику Росії у 2014 р. на контрольованих Росією та місцевими колаборантами територіях Донеччини мовна ситуація почала докорінно змінювати тренд. Повної картини перемін ми не маємо, проте тенденції зрозумілі. Мовна ситуація змінюється за напрямком, що є протилежним до тенденцій, характерних для мовної ситуації на вільній від загарбника частині області. Функціонування української мови у публічній сфері там швидко зводиться нанівець. Є обгрунтовані підстави припускати зниження рівня володіння українською літературною мовою, зростання частки осіб, що не володіють вільно українською мовою, вважають себе належними до російського етносу. Деокупація тієї частини області є необхідною (але, звісно, недостатньою) умовою для припинення зникнення української мови з ужитку.

На контрольованих Україною частинах Донецької й Луганської областей у розвитку етнокультурної ситуації визначальними є 2 чинники. 1. Актуалізація національної самосвідомості, патріотичних почуттів, зростання рівня національної (вірогідно, що й етнічної) консолідації. 2. Міграційний вплив тимчасового та постійного населення з окупованих Росією територій, що в середньостатистичному вимірі має за етнокультурними характеристиками певні відмінності порівняно з місцевою людністю районів прибуття. Природно, що серед вимушених переселенців з Донецька, Макіївки, Горлівки, Луганська та інших окупованих міст порівняно великі частки становлять етнічні росіяни, громадяни, що не володіють вільно українською мовою, атеїсти та віруючі Російської православної церкви.

Серед населення, що мешкає на вільних від агресора частинах областей спостерігаємо повільне поліпшення суспільно-політичних та законодавчих умов для впровадження української мови у суспільну практику (на радіо, на телебаченні, в освіті, у закладах культури, у місцевих органах влади тощо), а також ознаки незначного розширення реального функціонування української мови та продовження постколоніальної – післясоветської тенденції збільшення частки етнічних українців, насамперед серед дітей і молоді.

Сукупність відомих нам фактів про мовну ситуацію у вільній від «зابلуканих» озброєних зайд з Росії території Донецької й Луганської областей наводить на думку про те, що політична консолідація українських громадян на ґрунті захисту національних інтересів, територіальної цілісності, суверенітету, культурної самобутності ще не досягла рівня, достатнього для швидкої зміни мовної поведінки великої частки населення, масової зміни мовної чи мовнокультурної самоідентифікації. Але для руху в загальноукраїнському напрямку не лише на шляху поширення української етнічної самосвідомості, але і на шляху

зміни мовної поведінки царських часів чи УРСР-івського зразка необхідні передумови сьогодні є. Бракує лише додаткових стимулів і насамперед політичної волі.

На основній територіальній частині України, що не є окупована Росією, внаслідок російської агресії відбулася прискорена політична консолідація більшої частини нації на єдиній ціннісній, світоглядній, цивілізаційній, зовнішньополітичній, значною мірою історіографічній платформі. Посилилося етнокультурне дистанціювання від Росії та росіян, меншою мірою – від російської мови та російської культури. Відбувається зростання рівня національної солідарності, здатності до соціальної мобільності й самоорганізації у критичних умовах, внутрішньої згуртованості, жертвовності за національні інтереси, честь і гідність. У цьому процесі беруть участь усі етнічні складники українського суспільства.

Сучасна українська влада, на жаль, довго залишала чинними законодавчі норми, ухвалені за часів президентства В. Януковича. На практичну підтримку української мови спромоглися лише у 2016 р., запровадивши квоти на український та україномовний музичний продукт. З огляду на стан теле- і радіоефіру, на мовну структуру українського контенту веб-ресурсів, цього було замало для дієвої підтримки. У 2017 р. зроблено наступні кроки у цьому напрямку. Очевидно агресія РФ заважала впроваджувати українську мову у суспільну практику, навіть деякі міністри нею не говорять вільно.

У сучасному комплексі національних проблем особливості етнічного складу населення Криму та Донецько–Надазовського регіону України відігравали і відіграють не останню роль. Вважаємо, що ці особливості були вагомими чинниками для прагнень і намагань певних політичних сил протиставити людині регіону основній частині української нації, для формування і поширення настроїв мовно-культурного відчуження регіону від українства, для розпалювання політичної сепарації областей Донбасу і перепідпорядкування його Російській Федерації.

Серед дій, які українська влада має здійснювати для запобігання формуванню в українському суспільстві стану, сприятливого для розв'язування гібридної війни з боку сусідніх країн, критично важливими є здійснення на засадах демократії рішучої й послідовної політики впровадження української мови та української духовної культури у суспільну практику тих суспільних страт і тих територіальних груп української нації, які найбільше постраждали від мовного, культурного та етнічного російщення; осучаснення, систематизація та поглиблення українознавчого компонента у національній системі освіти й виховання.

4.3. УКРАЇНОЗНАВЧЕ СПРЯМУВАННЯ ОСВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА

Індивідуальний напрям дослідження «Українознавче спрямування освітніх галузей як чинник збереження і розвитку національного культурного середовища» передбачає на основі дослідження освітнього простору України висвітлення важливого значення українознавчої складової в освітній діяльності та національно-патріотичному вихованні як ефективного механізму збереження та розвитку національного культурного середовища, застосовуючи для цього комплексний міждисциплінарний підхід, принципи системності й узагальнення, метод структурно-функціонального аналізу.

Вибраний напрям дослідження передбачає розкриття основних напрямних формування освітньої діяльності як креативного засобу утвердження української національної ідентичності в сучасному глобалізованому світі. Висвітлюються шляхи перетворення вітчизняної освіти у дійсно українську на основі впровадження сучасної культурологічної парадигми освіти, яка є джерелом концептуальних ідей щодо збагачення педагогічного процесу культурно-історичним та етнокультурним змістом з метою виховання особистості як носія і творця національної культури.

На сьогодні культурологічна педагогічна парадигма є вихідною теорією, сукупністю теоретичних положень, ідей та переконань щодо розуміння освіти як явища культури, а її

мети як введення особистості до світу культури й забезпечення діалогу двох систем: «людини в культурі» й «культури в людині»¹.

Оскільки зв'язуючою ланкою у цих системах є людина, то глобальною метою сучасної освіти, на переконання академіків І. Зязюна та Є. Бондаревської, має стати формування не людини освіченої, а людини культурної, ядро якої складає свобода, духовність, гуманність, адаптивність, здатність до самовизначення у світі культури й культурної ідентифікації, прагнення до життєтворчості та самоствердження в усіх сферах її життєдіяльності.

Переорієнтовуючи освітні процеси з «технічних» аспектів педагогіки знань на культуротворчі й людинотворчі аспекти гуманістичної педагогіки, культурологічна парадигма утверджує у педагогічній свідомості ідею необхідності спрямування освіти не лише на засвоєння знань, умінь і навичок, а на розвиток в особистості культури мислення, почуттів, поведінки, що разом утворюють той центр, навколо якого об'єднуються знання, уміння, навички, що стають константами її діяльності.

Культурологічна парадигмальна освітня ідея, як стверджує О. Отич, реалізується як квінтесенція культурологічного та етнопедагогічного підходів в освіті, які виступають сукупністю методологічних прийомів, що забезпечують аналіз освітніх явищ крізь призму таких понять, як: «культура», «культурні зразки, норми, цінності», «культурна діяльність» тощо². Провідними принципами цих підходів є принципи культуровідповідності, інтеграції й холізму, які передбачають розробку й впровадження інтегрованих та міждисциплінарних підходів в освіті, спрямованих на підготовку учнів і студентів до складності, неоднозначності й постійної мінливості життя у полікультурному світі.

У процесі реалізації індивідуального напряму дослідження в рамках виконання фундаментальної науково-дослідної теми «Україна й українство в етнокультурних процесах світу» набули подальшого розвитку дослідження, що розширюють українознавчі пошукування у сфері розкриття творчої спадщини відомих і маловідомих історичних постатей (зокрема, М. Грушевського, Т. Шевченка³, І. Липи⁴, О. Степанів), з якими пов'язані ідеї відродження української культури, науки, громадської думки, відродження історичної свідомості й національної гідності народу. Саме їхній приклад, їхня самопожертва і непримиренна позиція революційних демократів будила свідомість народу, кликала його до боротьби за свою державність.

З'ясовується роль дослідницької компетентності молодого покоління як дієвого засобу впровадження наукових знань в освітній процес з метою популяризації українознавства як науки і навчальної дисципліни, збереження етнокультурних традицій, дослідження ролі українства в етнокультурних процесах світу.

Необхідність дослідження обумовлена актуальністю збереження етнокультурних традицій, які впливають на цілісність етносу, стабільність суспільства і держави.

Безперечно, що у зв'язку зі зміною концептуальних засад сучасного освітнього процесу в Україні відповідно до нового Закону України «Про освіту»⁵, що набрав чинності

¹ *Бойко С.* Дослідження етнокультурного аспекту сучасної вітчизняної освіти засобами українознавства // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 грудня 2017 р., м. Дніпро, ДОППО. Частина I / Наук. ред. О.Є Висоцька. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. – С. 118–123.

² *Отич О.* Культурологічна педагогічна парадигма як методологічна основа сучасної освіти [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://www.zbirnik.mixmd.edu.ua/2010_5_ua/21.pdf

³ *Бойко С.* Значення діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського в українському етнокультурному процесі // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України», присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. – Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2017. – С. 121–133.

⁴ *Бойко С.* Педагогічний вимір творчої спадщини І. Липи: сучасні українознавчі транскрипції // Восьмі Липівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 квітня 2016; Канів, 1 червня 2016 р.) / Благодійний Фонд ім. Івана та Юрія Лип; Центр національного відродження; НДІУ МОН України; упоряд. Г. Дольник. – К.: УВС ім. Ю.Липи, 2017. – С. 112–119.

⁵ Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>

28 вересня 2017 р. та оновленої у березні 2017 р. Концепції нової української школи¹, має змінюватися і методологія здійснення освітнього процесу й національно-патріотичного виховання.

На цьому тлі чи не найгострішими постають питання для науковців Науково-дослідного інституту українознавства: чому ж державна політика у сфері освіти має розвиватися як абстрактна «громадянська», а не як національна, яка повинна формувати насамперед свідомих громадян України, а вже через їхню національну громадянськість – усвідомлення сенсу загальнолюдської спільноти; чому в основі розбудови освіти в Україні не покладено українознавство як навчальну дисципліну та методологію освітнього процесу; чому історичний досвід українського народу та його традиції не є у Законі України «Про освіту» домінантними?

Так у статті 5 «Державна політика у сфері освіти» п. 5 зазначено: «Держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина»².

Але слід відзначити, що певний механізм реалізації національної ідеї в Законі України «Про освіту» все ж таки зазначений. Так у статті 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» п. 1 Закону України «Про освіту» вказано, що одним із принципів освітньої діяльності є виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій³.

У даному випадку слід особливо виділити роль традицій народу і роль українознавства, як чинника, які ці традиції досліджує, зберігає й поширює, пізнає феномен українства, закони досвіду й уроків його життєдіяльності. Адже не є таємницею той факт, що основним спадком народу є не матеріальні цінності й технології, не пам'ятки матеріальної культури попередніх поколінь, а їхні духовні надбання. І від того, якими їх бачать нащадки, як їх досліджують і вивчають, залежить характер поведінки і дії народу в кожній конкретній сфері й ситуації не лише сьогодні, а й завтра, у майбутньому. Чіткістю основних ідейних ліній розвитку нації (народу) визначається і відповідність його поведінки та дії.

Але щоб стати мотиваційним компонентом дії народу, ідеї мають пройти підтвердження не в одного покоління людей, адже кожна ідея суспільного життя народжується досвідом. Утверджується, передається і діє ж вона тільки у вигляді традицій. Традиція стає своєрідним мотором практики, а та, у свою чергу, розвиває діючі й творить нові традиції. Таким постає повний цикл свідомого буття народу. Ідеї й традиції, як зазначає Л. Токар, – це джерела, які постійно живлять розум, формують його переконання, творять віру і впевненість, це своєрідні ферменти дієвості і прогресу людського розуму⁴.

Позбав людину, народ упевненості й віри, сформує уявлення про їхню неповноцінність – і вони приречені. І коли ми говоримо, що минуле визначає майбутнє, то маємо на увазі весь попередній період, який через традиції вчить, переконує, вселяє віру. Людський розум не міг би бути таким, якби він був обмежений лише тим, що дає йому сучасність, або занурився в безпредметні марення майбутнім. Він спирається на іншу, більш широкого спектру дії силу, здатну поєднати час минулий, сучасний і майбутній і, тим самим, розкрити справжню сутність людського розуму, піднести його до рівня осмисленої дії.

Лише ідеї, «конвертовані» досвідом у традиції, складають справжні підвалини й орієнтири суспільного розвитку, ті цінності, якими дорожить, які поважає і любить народ і без яких він нагадує сліпого без палиці.

¹ Концепція нової української школи [Електр. ресурс]. – Режим доступу: [http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202017/04/03/newschool-presentation-new-30-03-2017-\(2\).pdf](http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202017/04/03/newschool-presentation-new-30-03-2017-(2).pdf).

² Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>

³ Зазначена вище публікація.

⁴ Токар Л.К. Роль теорії та методології в науковому самопізнанні українського народу // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015. – С. 125.

Тому хотілося б поставити питання: яка ж «громадянськість» може сформуватися, якщо вона буде без роду і племені? І хто, як не науковці-українознавці, зацікавлений у створенні наукового фундаменту для цього процесу, який передбачає з'ясування предмету, методів, функцій наук, які досліджують один і той же об'єкт – українство та його місце і роль у суспільних і державотворчих процесах.

Це передовсім важливо тепер, коли постійно поширюється думка про те, що творення українознавства як цілісної науки і особливо окремої початкової дисципліни в принципі деструктивне, оскільки начебто передбачає створення не тільки якоїсь віртуальної мета науки, а й мета навчальної дисципліни, яка, крім прозаїчного дублювання, несе загрозу витіснення (заміни собою) уже усталеної системи навчальних дисциплін.

Як стверджує Л. К. Токар, нині вже досить чітко можна прослідкувати закономірність: чим на вищий щабель розвитку піднімається людство, чим ємнішою стає його свідомість, тим повнішими й всеохопнішими мають бути знання людей як про довколишній світ, так і про себе¹.

Пригадаємо, що перші відомості зацікавлення людства проблемою самопізнання сягають у сиву давнину. Надпис «Пізнай себе!» на колонах дельфійського храму був зроблений ще у VIII ст. до н. е.

Життя переконливо підтверджує, що у формуванні світогляду, розвитку свідомості людей визначальними є дві складові: пізнання й освоєння світу та самопізнання й самотворення людини. При цьому проблема самопізнання й самотворення для людей завжди була і залишається чи не найбільш складною й утаємниченою.

Є. Маланюк у «Нарисах з історії нашої культури», досліджуючи соціально-філософський підтекст проблеми самопізнання, зазначає, що «може, найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде: пізнати себе»².

Тож пізнання й самопізнання постають не лише логічними, а й домінуючими у пошуку шляхів та засобів наших злетів.

Усвідомлюючи усю важливість і гостроту проблеми цілісного пізнання й самопізнання українського народу та її вагоме значення для розбудови незалежної України, пошуки відповідей на поставлені самим життям запитання, крок за кроком спрямовуються в сферу науки, освіти й виховання.

У статті 5 «Державна політика у сфері освіти» п. 3 Закону України «Про освіту» зазначено: «Державна політика у сфері освіти формується і реалізується на основі наукових досліджень, міжнародних зобов'язань, вітчизняного та іноземного досвіду з урахуванням прогнозів, статистичних даних та індикаторів розвитку з метою задоволення потреб людини та суспільства»³.

У статті 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» п. 1 Закону України «Про освіту» зазначено, що одним із принципів освітньої діяльності є науковий характер освіти⁴.

Науковці та освітяни висловлюють спільну думку про те, що сучасні учні й студенти мають розуміти значення дослідницької компетенції у становленні їх як особистостей та у розвитку України, оскільки саме вони вже сьогодні мають вчитися здійснювати аналіз соціально-економічного й культурного становища держави, визначати її місце на світовій арені, передбачати напрями економічного, культурного й духовного зростання українського суспільства, вміти науково обґрунтовувати напрями розвитку України на декілька років вперед. Саме тому система освіти і науки сьогодні повинна спрямовувати свої сили на формування не просто особистості-виконавця, а особистості-професіонала, дослідника, здатного легко адаптуватися до швидко мінливих умов, легко знаходити вирішення

¹ Токар Л.К. Роль теорії та методології в науковому самопізнанні українського народу // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015. – С. 117.

² Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – Нью-Йорк, 1954.

³ Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>

⁴ Там само.

соціально-економічних, культурних, освітніх проблем через володіння дослідницькими вміннями¹.

З цією метою досить ефективним в освіті є компетентнісний підхід, дослідженням якого займаються як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Так, серед зарубіжних учених ця тематика розроблялася і була представлена у працях А. Шелтена, Д. Мертенса, Р. Бадера, Б. Оскарсона та ін. Серед російських вчених це питання вивчали В. Болотов, І. Агапов, А. Вербицький, Е. Зеєр, І. Зимняя, В. Лаптев, М. Катупова, О. Лебедев, В. Серіков, Н. Радіонова, А. Тряпицина, С. Шишов, А. Хуторський та ін. Серед українських дослідників перспективи компетентнісного підходу в сучасній освіті досліджували І. Бех, Л. Ващенко, Н. Бібік, І. Єрмаков, О. Овчарук, О. Локшина, Л. Парашенко, О. Пометун, С. Трубачева, О. Савченко, В. Вербицький, Л. Гуцан та ін.

Зокрема київська дослідниця Л. Гуцан у своїй роботі «Компетентнісний підхід – основа нової освітньої парадигми» відмічає, що «за останній час можна помітити, що все більше обертів набирає переорієнтація оцінки результатів освіти з понять «освіченість», «вихованість», «загальна культура» на поняття «компетентність» та «компетенція», яка може забезпечити досягнення нової якості освіти, спрямованої на всебічний розвиток особистості, з метою підготовки її до активної та ефективної участі в суспільному житті з найбільшою користю для себе та для суспільства загалом².

Зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві, суттєво відображаються й у законодавчій базі України. Так невідомо у новому Законі України «Про освіту» (прийнятому 05.09.2017 р., що набрав чинності від 28.09.2017 р.) термін «компетентність» використовується вже у визначенні мети освіти. У документі зазначено: метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору³.

У розділі 1 Закону України «Про освіту» у статті 1 «Основні терміни та їх визначення» поняття «компетентність» тлумачиться як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність»⁴.

Про оновлення змісту освіти на компетентнісній основі йде мова у плані заходів до 2020 року, необхідних для реформи школи, які Кабмін затвердив 13 грудня 2017 р., а саме: «Усі заплановані заходи необхідні, аби виконати вимоги реформи. Зокрема йдеться про створення 3-річної старшої профільної школи, оновлення змісту освіти на компетентнісній основі, підвищення ефективності освітнього процесу, забезпечення рівного доступу до якісної освіти всіх учнів, незалежно від їхнього соціального статусу, території проживання

¹ Вербицький В.В. Дослідницька компетентність старшокласників як засіб формування особистості // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І.Д. Беха, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред. І.П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 43–46. Глузман О.В. Базові компетентності: їхня сутність та значення у життєвому успіху особистості /А.В. Глузман // Гуманітарні науки. – №1(17). – 2009.– С. 6–15.; Головань М.С., Яценко В.В. Сутність та зміст поняття «дослідницька компетентність» / М.С. Головань, В.В. Яценко // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі: збірник наукових праць. Випуск VII. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2012. – С. 55–62; Гриб'юк О., Юнчик В. Щодо питання формування моделі організації дослідницької компетентності [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10260/1/tezy-27-01-2015%2B.pdf>

² Гуцан Л.А. Компетентнісний підхід – основа нової освітньої парадигми // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І. Д. Беха, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред.: І.П. Білоцерківець].– Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 55–59.

³ Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>

⁴ Зазначена вище публікація.

чи національної належності, та перетворення української школи на важіль соціальної рівності. Передбачено розширення автономії закладів освіти у формуванні власних освітніх програм».

У науковій літературі щодо терміну «компетентність» та її видів існує велика різноманітність розуміння суті, яка, за твердженням Л. Гуцан, свідчить про складність, суперечливість і неоднозначність самого поняття компетентності як «самождатності до оптимальних дій» та як інструментальної основи діяльності¹.

На думку І. Бега, «трактування поняття компетентність дуже широке...»². Компетентний в широкому розумінні – «це знаючий, обізнаний в певній галузі»; у вузькому розумінні – той, хто має право авторитетного судження як спеціаліст високого рівня в певному колі питань. Бути компетентним – значить вміти реалізовувати знання, застосовувати досвід, волю і емоційний стан для вирішення проблем у конкретних обставинах.

За визначенням М. Головань та В. Яценко, *компетентність* – це інтегративне утворення особистості, що поєднує в собі знання, уміння, навички, досвід і особистісні якості, які обумовлюють прагнення, готовність і здатність розв'язувати проблеми і завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, усвідомлюючи при цьому значущість предмету і результату діяльності³.

На відміну від компетентності, поняття «компетенція» тлумачиться як об'єктивна категорія, суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень тощо у певній сфері діяльності людини⁴. Компетенція є нормативною, ідеальною метою освітнього процесу, що моделює якості випускника, а компетентність – його результатом, рівнем прояву (сформованості). Поняття «компетенція» пов'язане із змістом сфери діяльності, а «компетентність» – з особистістю, із здатністю особи ефективно діяти у стандартних і нестандартних ситуаціях⁵.

На думку науковців, нам не потрібні заклади освіти, які мають справу лише із готовими знаннями і нормами, а потрібні такі, що здатні ввійти своїм впливом у світ здібностей і смислових устремлень особистості, і, головне, у світ її внутрішніх процесів життєтворення. Нам потрібні такі заклади освіти, які навчають не просто готовим результатам і нормам, а передусім шляхам і способам їх відкриття, варіативним процесам їх знаходження і самостійного здобуття. А це зумовлює потребу переосмислення освітніх результатів закладів освіти.

Таким чином, актуальність, зазначені вище зміни та недостатній рівень вивчення проблеми дозволили сформулювати мету дослідження, яка полягає у розкритті значення дослідницької компетентності молодого покоління як дієвого засобу використання наукових знань в освітньому процесі з метою популяризації українознавства як науки і навчальної дисципліни, збереження етнокультурних традицій, дослідження ролі українства в етнокультурних процесах світу, які впливають на цілісність етносу, стабільність суспільства і держави.

¹ Гуцан Л.А. Компетентнісний підхід – основа нової освітньої парадигми // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І.Д. Бега, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред. І.П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 55–59.

² Бег І.Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці // Виховання і культура. – № 12. – 2009. – С. 5–7.

³ Головань М.С., Яценко В.В. Сутність та зміст поняття «дослідницька компетентність» // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі: збірник наукових праць. Випуск VII. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2012. – С. 55–62.

⁴ Глузман О.В. Базові компетентності: їхня сутність та значення у життєвому успіху особистості // Гуманітарні науки. – №1(17). – 2009. – С. 6–15.

⁵ Гуцан Л.А. Компетентнісний підхід – основа нової освітньої парадигми // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І. Д. Бега, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред. І.П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 55–59.

Дослідницька компетентність, на думку сучасних учених, залишається нині ще не в повній мірі вивченим питанням, яке пов'язане із різноманіттям підходів до тлумачення поняття та відсутністю єдиного розуміння його сутності та процесу розвитку. Зокрема у науковій літературі одночасно з використанням поняття «дослідницька компетентність» вживають поняття «науково-пізнавальна компетентність», «дослідницька діяльність», «пошуково-дослідницька діяльність», «науково-дослідна діяльність», «науково-пошукова діяльність» тощо.

Як зазначає Ю. Сурмін, структурні компоненти дослідницької компетентності співпадають з компонентами дослідницької діяльності, відповідно модель дослідницької компетентності включає в себе єдність теоретичних і практичних дослідницьких умінь. Для успішного здійснення дослідницької діяльності доцільно чітко визначити необхідні знання, вміння, навички та здібності в процесі формування дослідницької компетентності. Модель дослідження включає чотири етапи: програмувальний, інформаційний, аналітичний і практичний¹.

Розглядаючи характеристики ключових компетентностей стосовно дослідницької компетентності науковці констатують, що учень або студент, здійснюючи дослідження, проходить свій шлях вирішення поставленого завдання через евристичні підходи, не використовуючи відомі алгоритми. У цьому виявляється неалгоритмічність дослідницької компетентності. Молодь, що займається дослідженням, здатна переносити дослідницький підхід у різні сфери діяльності та застосовувати в різних ситуаціях, що підтверджує поліфункціональність, універсальність і надпредметність дослідницької компетентності.

Багатомірність дослідницької компетентності підтверджується застосуванням молодим поколінням у дослідженні аналітичних, критичних, комунікативних та інших умінь. Дана компетентність мобільна, рухлива, варіативна в будь-якій ситуації і на будь-якому предметному матеріалі. Іншими словами, дослідницька компетентність є ключовою, що визначає значимість її формування.

Водночас зауважимо, що в наукових дослідженнях, спрямованих на вдосконалення формування дослідницької компетентності підростаючого покоління, розглядаються лише окремі її аспекти. Хоча ця проблема концентрує навколо себе низку принципово важливих ключових питань, таких як: визначення сутності дослідницької компетентності учнів і студентів; виявлення закономірностей формування означеної компетенції в юні; розробку форм, методів, що забезпечуть оволодіння дослідницькою компетентністю; здійснення експериментальної перевірки їх ефективності; підготовка педагогів для роботи з учнями щодо написання науково-дослідної роботи тощо.

Переліченим питанням зокрема приділяють значну увагу науковці Науково-дослідного інституту українознавства, які шляхом організації і проведення різноманітних науково-освітніх проектів та конкурсів розкривають вагоме значення формування дослідницької компетентності, необхідної для здійснення інноваційної діяльності у сфері українознавчих пошукувань, які сприяють збереженню і розвитку українського національного й культурного світу.

Так за сприяння Міністерства освіти і науки України та багатьох інших установ України, Науково-дослідний інститут українознавства у 2017/2018 навчальному році провів вже *XI Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів*, спільно з Недержавним аналітичним центром «Українські студії стратегічних досліджень» *Всеукраїнський конкурс есе для молодих науковців «Чи здатна Україна на власний геополітичний проект: місія України та національні інтереси в глобалізованому світі»*, переможцем якого став Вадим Прокопов – аспірант кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара (робота «Геополітика та національна державність України»), спільно з багатьма обласними інститутами післядипломної освіти й інших державних установ – *Міжнародний конкурс для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів України та освітніх установ української діаспори*

¹ Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. – К.: Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2006. – 302 с.

«Українознавчі пріоритети навчально-виховного процесу», який проходив у заочній формі з 15 жовтня 2017 року по 15 лютого 2018 року.

Результати проведення цих заходів безпосередньо вказують на глибинність і регіональну характеристику українознавчого спрямування освітніх галузей, яка є справжнім вагомим чинником збереження і розвитку національного культурного середовища.

Для прикладу наведемо, що у XI Міжнародному конкурсі з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, який проводив Науково-дослідний інститут українознавства відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 13.09.2017 р. № 2/2-2163 у 2018 році взяли участь 264 школярі з 24 областей України, м. Києва, Іспанії, Польщі, Греції та Бельгії. На заключний етап Конкурсу, який відбувався 29–31 березня 2018 р. було запрошено 101 учень, чиї роботи набрали найбільшу кількість балів за рецензуванням учнівських конкурсних робіт та підсумками роботи комісії з відбору претендентів до II (очного) етапу Конкурсу.

Лідером за кількістю запрошених учасників на II етап Конкурсу стали Чернівецька (10 учасників), Донецька (9), Івано-Франківська (9), Львівська (9), Полтавська (9), Чернігівська (9) та Волинська (7) області.

Призерами Конкурсу стали 58 учнів у різних номінаціях. Перші місця отримали учні з Волинської (2 учасника), Тернопільської та Житомирської областей. Другі місця – з Івано-Франківської (3 учасника), Чернігівської (2), Київської (2), Вінницької (1), Чернівецької (1), Хмельницької (1), Львівської (1), Донецької (1), Волинської (1), Полтавської (1) областей та м. Києва (1).

Додатково у межах Конкурсу відбувалися змагання у виконанні тестових завдань з українознавства, у яких перші місця отримали учні з Рівненської, Хмельницької, Чернівецької, Київської, Івано-Франківської та Житомирської областей.

Коли учні брали участь у конкурсних змаганнях, вчителі мали можливість взяти участь у круглому столі на тему: «Українознавчий чинник в інтегративному реформуванні освітнього процесу сучасної школи».

На круглому столі для вчителів виступили О.В. Соболева, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства МОН України, член Національної спілки краєзнавців України з доповіддю «Усноісторичні проекти в школі: методика реалізації та практика впровадження», Т. Ковтунович, координатор проекту «Майдан: усна історія» Українського інституту національної пам'яті з доповіддю «Проект «Майдан: усна історія»: збереження пам'яті про Революцію Гідності через усно-історичні практики», Т.І. Бойко, кандидат філософських наук, завідувач відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства МОН України з доповіддю «Українознавчий чинник в освітньому процесі сучасної школи», М.І. Чабайовська, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови та методики навчання факультету педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова з доповіддю «Формування національно-культурної ідентичності особистості молодшого школяра засобами варіативного курсу «Я люблю Україну», І.А. Головай, завідувачка кафедрою української філології Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету ім. Тараса Шевченка з доповіддю «Українознавство в Українському гуманітарному ліцеї: досвід і перспективи», М.І. Староста, вчитель українознавства Львівської української гуманітарної гімназії імені Олени Степанів з доповіддю «Календарна обрядовість як галузь українознавства».

В обговоренні взяли участь В.І. Лазаренко, завідувач відділу українознавства КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», І.І. Суховерська, керівник секції історії Центру творчості дітей і юнацтва у місті Стрий Львівської області, В.О. Кравченко, вчитель історії Писарівської ЗОШ Вінницького р-ну Вінницької області.

Наприкінці круглого столу для учасників Конкурсу була продемонстрована конкурсна робота М. Кошель, учениці 6 класу української школи ім. Ярослава Мудрого м. Брюсселя, Королівство Бельгія – документальний фільм «Моя маленька батьківщина» та інші роботи учасників із-за кордону.

По завершенню конкурсних змагань для учасників інтелектуальних випробувань з українознавства та керівників їх науково-дослідних робіт у загальній кількості 74 особи Науково-дослідний інститут українознавства влаштував екскурсію по Києву на тему: «Київ – етнокультурний та державно-політичний центр українців (кінець IX – початок XXI століть)», яку розробив і провів науковий співробітник відділу української етнології О.А. Чирков, та безкоштовну оглядову екскурсію до Національного музею історії України, яку провели екскурсоводи Оксана Рябінчук та Олена Кохан.

У Міжнародному конкурсі для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів України та освітніх установ української діаспори «Українознавчі пріоритети навчально-виховного процесу», який організував Науково-дослідний інститут українознавства на підставі наказу НДІУ №26 від 03 жовтня 2017 р. на виконання Указу Президента України № 580/2015 «Про стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки», в рамках заходів на реалізацію Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (*наказ МОН України від 16 червня 2015 року № 641*), відповідно до вимоги про українознавче спрямування всіх освітніх галузей Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (*Постанова Кабміну України № 1392 від 23 листопада 2011 р.*) та у рамках виконання наказу Міністерства освіти і науки України № 989 від 17 серпня 2016 р. «Про затвердження Плану заходів Міністерства щодо підтримки закордонних українців у сфері загальної середньої освіти на 2016–2020 роки», взяли участь понад 1000 вчителів з України та українських вчителів за кордоном, з яких за рішенням журі визнано 291 переможця, а саме:

- у номінації № 1 «Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів початкової школи» призерами стали 43 вчителі,
- номінації № 2 «Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів базової загальної середньої школи (5–9 класи) – 63,
- номінації № 3 «Авторський навчальний урок з курсу за вибором «Українознавство» для вчителів повної загальної середньої освіти (10–11 класи)» – 12,
- номінації № 4 «Авторський розвивальний навчальний урок з предметів гуманітарного циклу на українознавчій основі» - 83 вчителі, з яких к номінації «українська мова» – 29 вчителів, «література» – 35 вчителів, «історія» – 8 вчителів, «іноземної мови» – 11,
- номінації № 5 «Авторський розвивальний навчальний урок з предметів природничого циклу на українознавчій основі» – 16,
- номінації № 6 «Авторський розвивальний навчальний урок з предметів фізико-математичного циклу на українознавчій основі» – 22,
- номінації № 7 «Авторський розвивальний навчальний урок з предметів естетичного циклу на українознавчій основі» – 12,
- номінації № 8 «Авторський сценарій українознавчого заходу для учнів навчальних закладів за кордоном» – 6,
- номінації № 9 «Авторський розвивальний навчальний урок початкової школи на українознавчій основі» – 28,
- номінації № 10 «Фізична культура» – 6.

Варто відзначити роботу членів фахового журі з незалежного зовнішнього оцінювання конкурсних робіт, до складу якого входили 42 фахівця із 4 державних установ (Міністерства освіти і науки України, Державної наукової установи «Інституту модернізації змісту освіти», Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Управління освіти Голосіївської районної в м. Києві державної адміністрації), 5 інститутів післядипломної педагогічної освіти (КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти», Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти, КЗ «Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області», Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського та Міжнародної української школи, з якими підписані договори про співробітництво.

Значний вклад у роботу журі внесли і фахівці Науково-дослідного інституту українознавства, які здійснювали внутрішнє незалежне оцінювання конкурсних робіт.

Велика кількість учасників у українознавчих проектах вже свідчить про те, що дослідницька діяльність на ниві українознавства має значний попит і актуальність, її потрібно досліджувати і аналізувати.

Відповідно до проведених Науково-дослідним інститутом українознавства науково-освітніх проектів та конкурсів науковцями Інституту досліджувалися такі питання: 1) необхідність створення певної системи формування дослідницької компетентності в шкільному віці як базової основи для подальшого оволодіння дослідницькою компетенцією у студентські роки; 2) окреслення рівня дослідницької компетентності школярів, які беруть участь у Міжнародному конкурсі з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів, 3) формування дослідницької компетентності в студентів аспірантів та молодих учених, які беруть участь у конкурсах, які організовуються Науково-дослідним інститутом українознавства спільно з Недержавним аналітичним центром «Українські студії стратегічних досліджень» та іншими установами; 4) визначення найефективніших шляхів формування дослідницької компетентності учнів у освітньому процесі, 5) висвітлення значення дослідницької компетентності освітян як дієвого засобу у формуванні української ідентичності й вихованні патріотичних почуттів через дослідження ролі українства в етнокультурних процесах світу.

На основі проведених Науково-дослідним інститутом українознавства інтелектуальних заходів з українознавства можна також зробити висновок про те, що українськими вчителями за кордоном ведеться також значна робота. На підставі конкурсних робіт, які були виконані учасниками в українських освітніх закладах за кордоном, чітко простежується: незважаючи на різні країни проживання українські діти та їх батьки зазнають часткової асиміляції, але разом з тим у них стійко зберігається відчуття національної ідентичності у межах української спільноти. А оскільки вони залучені до українського культурного простору та, як правило, є суб'єктами поширення української культури, їх слід розглядати як важливу частину українства, яка зберігає і популяризує український світ за кордоном.

Таким чином, українознавче спрямування освітніх галузей є досить вагомим чинником збереження і розвитку національного культурного середовища, допомагає утвердити українську ідентичність у сучасному глобалізованому світі й зберегти український світ не лише у закладах освіти України, а й в українських освітніх закладах за кордоном.

4.4. УКРАЇНОЗНАВЧІ ПРІОРИТЕТИ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Зважаючи на сучасні гуманітарні проблеми, міграційні процеси в Україні та за кордоном, неефективність моделі локальних регіонів, труднощі у реалізації декомунізаційних та децентралізаційних процесів, які стоять перед суспільством і державою на початку XXI ст., посилення національно-патріотичного виховання є однією з необхідних передумов як національної безпеки України, так і досягнення внутрішньої єдності та стабільності суспільства¹. На думку науковців відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства (Т. Бойко, О. Газізової, Л. Дворницької, А. Кононенко, С. Бойко), українознавчий фактор у національно-патріотичному вихованні та освітньому процесі має відігравати стрижневу і ключову роль, адже саме він може формувати українську сутність громадян й, передовсім, підрастаючого покоління у конфлікті ідентичностей, подоланні постколоніального синдрому та об'єднанні українців.

¹ Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки // Гілея. – 2014. – Вип.86 (№7). – С. 109–116.

Вагомість українознавчої проблематики, її увиразнення у патріотичному вихованні постає на усіх етапах боротьби за державність. Про це свідчать численні дослідження розвитку українознавчої науки з початку ХХ ст., зокрема С. Русової, Я. Чепіги, та продовжені в діаспорі Г. Ващенком, Є. Федоренком, О. Ольжичем, їх практичний вимір і дієвість можна відмітити у період національно-визвольних змагань. Сучасне українознавство теоретично опрацьоване П. Кононенком, Т. Кононенком, Я. Калакурою, В. Крисаченком, П. Гай-Нижником, А. Зінченком, В. Сергійчуком, М. Обушним, В. Піскун, В. Сергійчуком, М. Обушним, В. Піскун, І. Краснодемською, Л. Токарем, Ю. Фігурним, Т. Воропаєвою, І. Грабовською, Н. Авер'яною, Л. Сорочук, О. Мостяєвим, О. Гомотюк, Т. Горбань, педагогічно осмислене О. Циганок¹, Ю. Беззубом², Л. Мафтин³, В. Моцюк⁴ та ін.

Велику допомогу в процесі теоретичного усвідомлення нових тенденцій у вітчизняній педагогічній науці надає вивчення робіт Б. Чижевського, І. Беха, К. Чорної, які в основу патріотичного виховання ставлять національну свідомість та наголошують на усвідомленні безперечної цінності Батьківщини.

Як зауважує викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання, методист науково-методичного центру суспільствознавства та українознавства Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка Ю. Беззуб, «після розпаду Радянського Союзу з його потужною системою ідеологічного виховання громадян, а особливо молоді, маятник виховного процесу хитнувся в інший бік, і цю справу було цілковито занедбано. Брак виробленої цілісної державної програми національно-патріотичного виховання підрастаючого покоління так згубно відбився на значній частині останнього, що компенсувати ці втрати буде важко»⁵.

Сьогодні активізувалася потреба українознавчих стратегій закордонних українців, що зустрічається у працях І. Краснодемської, В. Ковальчука, О. Полтавець, А. Нечитайла, С. Романюк, в яких окреслюється проблема збереження етнокультурної ідентичності через освітнє середовище. Наукові студії українознавства в освітніх закладах Німеччини та Італії детально аналізує Т. Шевченко. Поєднати теорію покоління з постколоніальною теорією – основна мета студій професорки Вроцлавського університету А. Матусяк⁶, яка фахово займається україністикою. Українознавчими дослідженнями маловідомих сторінок історії України та висвітлення концепцій виховного процесу займається викладач УВУ Б. Єжабкова⁷, що цікаво з позиції як декомунізаційних процесів, так і соціальної педагогіки. Практичні проблеми українознавства за кордоном можна прослідкувати у виданнях «Рідна школа», «Българска украинистика» та ін.

Аналізуючи дослідження науковців, можна помітити, що закордонне українство з його регіональними особливостями та різною мірою збереження української ідентичності інтегрується в український простір через розвиток українознавчих освітніх, громадських та волонтерських проектів, які сприятимуть самозбереженню спільноти у взаєминах з культурами та цивілізаціями людства.

¹ Циганок О.О. Підготовка майбутнього вчителя-філолога до українознавчої роботи в школі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Умань, 2016. – 20 с.

² Беззуб Ю.В. Національно-патріотичне виховання засобами українознавства в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу // Наукові праці ін-ту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/scholar?>

³ Мафтин Л. Становлення українознавства періоду визвольних змагань українців (1917–1920 рр.) у контексті педагогічних поглядів Софії Русової // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 101–104.

⁴ Моцюк В. Василь Пачовський про роль українознавства у вихованні молоді // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 460–464.

⁵ Беззуб Ю.В. Національно-патріотичне виховання засобами українознавства в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу // Наукові праці ін-ту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/scholar?>

⁶ Постколоніалізм. Генерації. Культура. / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – Київ: Лаурис, 2014. – 336 с.

⁷ Єжабкова Б. Діалог культур. Україна – Чехія – Німеччина : Науково-публіцистичне видання / Б. Єжабкова. – Кременчук: Про-Графіка, 2011. – Кн. 1. – 225 с.

Мета статті – розкрити потенціал українознавства як чинника формування свідомого і мотивованого українського патріотизму у підростаючого покоління.

Виходячи з аналізу проблематики та потреб впровадження «Концепції національно-патріотичного виховання» (Наказ МОН № 641 від 16.06.15 р.), «Постанови Верховної Ради України Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (№ 373-VIII від 12 травня 2015 р.), Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016-2020 роки» (№ 148 від 18 лютого 2016 р.), зважаючи на військову агресію Росії та інформаційну війну, що впливає на формування світогляду молодого покоління, необхідним, на думку науковців відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства, є 1) посилення впровадження сучасних новітніх надбань українознавчих студій в освітній та культурний простір, 2) розробка науково-практичних моделей системного наповнення освітнього процесу українознавчим контентом, 3) координація дій суб'єктів виховного процесу, 4) зміна акцентів у вихованні молодого покоління, які допоможуть активізувати формування свідомого і мотивованого українського патріотизму, 5) підвищення кваліфікації діючих фахівців у сфері національно-патріотичного виховання.

Якщо у попередній період у вихованні молодого покоління робився акцент переважно на громадянську складову виховання та полікультурність, то на сьогодні необхідним є зміцнення національного підходу, актуалізація формування національних цінностей та пріоритетів у захисті власної Батьківщини. Також розвиток українознавчої складової в освітньому процесі дозволить долати спадок деколонізації попереднього періоду, проводити процес взаємного навчання, коли молодше покоління, отримуючи нові наукові знання з історії України, українського визвольного руху, державного будівництва, діяльності українських націоналістів, може впливати на старше покоління, яке було виховане у радянській окупаційний період¹. Такий обмін інформацією, на думку науковців відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Інституту українознавства, може в майбутньому мати вагомое значення у формуванні політичного бачення країни суспільством.

Важливим у цьому процесі є також конкретизація та програмне забезпечення українознавчих студій за кордоном, адже чисельна українська діаспора, яка прагне зберегти своє коріння, допомагати Україні у відстоюванні своєї незалежності, потребує сприяння через розробки українознавчих комплектів для навчання та залучення до освітньої діяльності.

У статті 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» п. 1 Закону України «Про освіту» зазначено, що одним із принципів освітньої діяльності є виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій².

Яким чином централізовано здійснювати процес національно-патріотичного виховання в регіонах і столиці України нещодавно обговорювалося і з'ясувалося на Третньому форумі українських патріотичних справ «Ми – Українці!», який відбувся у Києві 1–2 грудня 2017 р. на виконання Указу Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12 червня 2015 р. №334/2015, Указу Президента України від 13 жовтня 2015 р. №580/2015 «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки».

Форум проходив за участю органів державної влади, представників закладів освіти, громадських організацій, закладів органів місцевої влади, відповідальних за національно-патріотичне виховання на місцях та громадських патріотичних організацій України, бажаючих працювати на виконання Стратегії, загальнодержавних та регіональних програм з національно-патріотичного виховання.

¹ Галайко Б. Патріотичне виховання молоді як елемент державного будівництва: підходи українських націоналістів у 1920 – початку 1940 рр. // Міжнародна наукова конференція «Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація (до 75-річчя Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р. та 25-ї річниці Незалежності України, 29 – 30 червня 2016 р. – К., 2016. – С. 8.

² Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>

До організації Форуму та обговорення питань змісту і розвитку науково-теоретичних та методичних основ національно-патріотичного виховання долучився і Науково-дослідний інститут українознавства¹.

Під час пленарного засідання понад 200 учасників Форуму з усіх регіонів України привітав заступник Міністра освіти і науки України П. Хобзей. Директор Міжнародної благодійної установи «Центр національного відродження» Т. Рондзістий повідомив про стан виконання рішень попередніх форумів. Відомі історики та громадсько-політичні діячі П. Гай-Нижник, В. В'ятрович та Ю. Сиротюк у своїх доповідях наголосили на необхідності формування національної ідентичності молоді через збереження національної пам'яті, врахування помилок минулого та активної діяльності, спрямованої на захист своєї держави.

Завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства доктор історичних наук П. Гай-Нижник у доповіді «100 років Української революції та національно-визвольної боротьби Українського народу: уроки історії в контексті сучасності та національно-патріотичної освіти» висвітлив основні етапи боротьби за українську державність та провів паралелі столітніх військових подій з сучасними, проаналізував недоліки в організації та розбудові українських державних структур.

Особлива увага під час Форуму була приділена проблемам впровадження і поширення Всеукраїнської дитячо-юнацької військово-патріотичної гри «Сокіл» («Джура») в закладах освіти України, а також особливостям проведення Всеукраїнської дитячо-юнацької еколого-патріотичної гри «Паросток». Надавалось вагомим значення і питанням національно-патріотичного виховання як напряму освітньо-виховної діяльності Державного підприємства «Український дитячий центр «Молода гвардія».

Загалом до участі у заході були запрошені представники від педагогічних вишів та коледжів, інститутів післядипломної педагогічної освіти, з метою об'єднати їх зусилля та

¹ Третій Форум українських патріотичних справ «Ми – Українці!» [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://nndiuv.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2433>

налагодити ефективну співпрацю з відповідними громадськими організаціями у напрямку підготовки виховників, впорядників для гурткової роботи протягом навчального року та під час літніх таборів.

Під час другого дня форуму учасники працювали у фокус-групах, які проводились у секційному форматі. Модераторами третьої групи, яка працювала з представниками інститутів післядипломної педагогічної освіти та громадських структур були співробітники відділу освітніх технологій та популяризації українознавства Науково-дослідного інституту українознавства (Т. Бойко, С. Бойко, О. Газізова, Л. Дворніцька).

Пізнавальним у теоретичному та методологічному плані для учасників Форуму виявився тренінг «Усна історія як інструмент національно-патріотичного виховання», який проводила старший науковий співробітник відділу культурологічних досліджень Науково-дослідного інституту українознавства кандидатом історичних наук О. Соболева. Враховуючи, що на сьогоднішній день все більше організацій вдаються до збору інформації про героїв Революції гідності та російсько-української війни, необхідним є відповідальне ставлення до поставлених завдань, оскільки зібраний матеріал переходить у статус історичного джерела. Тому науковець запропонувала наукову методику проведення та опрацювання польових досліджень, поділилася досвідом роботи з людьми різних вікових категорій.

У ході проведення Форуму були з'ясовані як позитивні моменти так і проблемні ситуації у забезпеченні проведення обласних етапів гри «Джура», яка відбулася завдяки зусиллям Міністерства освіти і науки України, Міністерства молоді та спорту України, міністерств оборони, культури, соціальної політики, Національної гвардії та Збройних сил України спільно з Українським інститутом національної пам'яті, місцевими органами влади і громадськими патріотичними організаціями згідно рекомендацій Головного штабу гри, а саме: у вигляді наметових таборів тривалістю до 5 днів, а всеукраїнського – до 14 днів. Проте протягом зазначеного періоду організаторам, на жаль, не вдалося під час перебування джур в таборі забезпечити якісно виховний процес. Через що домінування змагального аспекту над виховним прирівняло гру «Джура» до звичайних спортивних або туристичних змагань.

Цей факт свідчить про те, що необхідно змінювати акценти виховного процесу, працювати над підготовкою фахівців з національно-патріотичного виховання, звертати увагу на підвищення кваліфікації діючих фахівців, які досить часто працюють за устарілими зразками та методами, звернути увагу на підготовку нових високопрофесійних креативних кадрів, переглянути зміст місцевих програм з національно-патріотичного виховання молоді тощо. Також потребує негайного вирішення питання фінансового забезпечення сфери національно-патріотичного виховання, налагодження контролю за виконанням рішень в даній галузі та використанням коштів.

Таким чином учасниками Третього Форуму українських патріотичних справ «Ми – Українці!» були напрацьовані рекомендації органам влади, підготовлені звернення до громадськості та розроблені завдання самим учасникам до наступного Форуму з метою більш змістовного україноцентричного наповнення національно-патріотичного руху в Україні.

Разом з тим 6 грудня 2017 р. Науково-дослідний інститут українознавства взяв участь у фокус-груповій дискусії щодо обговорення змістового наповнення національно-патріотичного виховання в Україні, яку проводили ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» спільно з Міністерством молоді та спорту України з метою вивчення експертної думки щодо формування та визначення індикаторів ефективності проведення заходів із національно-патріотичного виховання. До участі у опитуванні були запрошені представники громадських (волонтерських) організацій, які займаються національно-патріотичним вихованням громадян, лідери (тренери) громадських організацій, методисти з українознавства, вчителі з предмету «Захист Вітчизни» та ін. Науково-дослідний інститут українознавства на фокус-дискусії представляла С. Бойко, яка відстоювала позицію надання пріоритетності українознавчим знанням, україноцентричній діяльності в освітньому процесі в контексті національно-патріотичного виховання.

Якими же є українознавчі пріоритети національно-патріотичного виховання? Чим відрізняється український патріотизм від радянського? Які причини повільного формування українського патріотизму? Як наповнити новим змістом поняття «патріотизм»? Чим вирізняється український патріотизм з-поміж інших, скажімо, від польського, німецького, французького чи російського? Які науково-теоретичні й методичні напрямні варто використовувати задля формування українознавчих пріоритетів національно-патріотичного виховання? Спробуємо дати відповіді на ці запитання.

Сучасний світ формує для людей нові, все більш відповідальні виклики. Готуючись до життя у цьому світі, люди ведуть інтенсивний пошук відповідей як щодо контурів майбутньої реальності, так і до власного статусу, стилів мислення, поведінки та діяльності.

Під **українознавчими пріоритетами (засадами) національно-патріотичного виховання** пропонується розуміти комплекс українських світоглядних, духовних та культурних характеристик, який допомагає акцентувати увагу людей на важливості значення знань про Україну та український світ, які є визначальними для українського державотворення, засвідчують тривалий і непростий шлях України до незалежності, підкреслюють цінність ідеї власної державності та утвердження України як незалежного рівноправного суб'єкта міжнародної політики¹.

Звертаємо увагу на різницю між українським та радянським патріотизмом. Так Ю. Беззуб зазначає: «**Український патріотизм** є, насамперед, категорія суспільної та індивідуальної свідомості, моралі і людських почуттів, соціальної психології, а тому його не можна розглядати у відриві від інших світоглядних і ціннісних орієнтирів, зокрема від почуття гордості за український народ і Україну, любові до неї, героїзму і вірності»².

Осмилюючи поняття «патріотизм», Юрій Віленович тлумачить його і як поважливе ставлення до історії своєї країни, свого народу, його традицій, і як продукт історичного розвитку, життєдіяльності багатьох поколінь нашого народу. Адже патріотизм дружин княгині Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Данила Галицького так само, як і патріотизм запорожців, козацьких полків Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепи – це ті невмирущі зразки української нескореності і жертвності, на яких виростали й виховувались нові покоління героїв – кирило-мефодіївці, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, а відтак Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Євген Коновалець, Олена Теліга і тисячі інших українців, які надали українському патріотизму виразного національного характеру.

Новим змістом, як зазначає науковець, наповнили його державотворці в добу Українських визвольних змагань ХХ ст.: Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко, В'ячеслав Липинський, Євген Петрушевич, Августин Волошин, а також мільйони українців у роки спротиву більшовицькому і гітлерівському режимам, польським пацифікаторам, російським, угорським і румунським шовіністам.

Комуністична влада впродовж десятиріч усіма засобами силоміць насаджувала так званий **радянський патріотизм**, але, незважаючи на репресії і голодомори, масові депортації і сталінські концтабори, їй так і не вдалося знищити національний дух українства. Я. Калакура наголошує: не скорилися і не перестали бути українськими патріотами Микола Хвильовий, Лесь Курбас, Сергій Єфремов, Микола Скрипник, Олександр Шумський та ін. Патріотами України залишалися й багато з тих, кого влада зачислила до радянської інтелігенції: Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Андрій Малишко, Олесь Гончар, Іван Крип'якевич³.

¹ Бойко С. Українознавчі засади національно-патріотичного виховання як відповідь на виклики постколоніальної доби // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 19. – 2016– К., 2017. – С. 31–33.

² Беззуб Ю.В. Національно-патріотичне виховання засобами українознавства в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу // Наукові праці ін-ту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=ru&as_

³ Беззуб Ю.В. Зазначена праця.

У часи хрущовської відлиги і брежневщини як справжні українські патріоти виступили шістдесятники та інакодумці – дисиденти і правозахисники: Василь Симоненко, Петро Григоренко, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Михайло Браїчевський, брати Горині, Валерій Марченко та сотні інших. «Хіба можна уявити без їхньої участі відновлення державної незалежності України?» – ставить питання дослідник.

Однією з причин повільного формування українського патріотизму, на думку науковця, яку автор статті також поділяє, є споживацька психологія, рецидиви космополітизму і так званого пролетарського інтернаціоналізму, а також комплекс малоросійства, який продукує відчуття меншовартості, безбатьківства, байдужого ставлення до інтересів української нації.

Другою з причин є те, що українському суспільству нав'язувалася фальшива, спотворена історія, ідеологія периферійності і меншовартості, так званого пролетарського інтернаціоналізму як форми антипатріотизму. На справжніх героїв-патріотів накидалось тавро зрадників, ворогів, що в кінцевому рахунку призвело до морально-духовного каліцтва багатьох українців.

Детально розкриваючи суть поняття «патріотизм», звертаємо увагу на те, що він не може бути ні наднаціональним, ні позанаціональним. Це явище завжди національне, бо воно не тільки продукт соціально-історичного розвитку, але й генетико-біологічного, природно-ментального. П. Кононенко, досліджуючи взаємообумовленість таких понять, як національна ідея, нація, націоналізм, аргументовано показав, що останній є виявом патріотизму.

Слушне питання: чим вирізняється український патріотизм з-поміж інших, скажімо, від польського, німецького, французького чи російського?

Насамперед тим, як стверджує Ю. Беззуб, що він – творіння українського етносу, української нації, невіддільний від її генетичного коду, історії і ментальності. Самобутність і неповторність українського народу сто п'ятдесят років тому переконливо довів Микола Костомаров у відомій праці «Дві руські народності», наголосивши на історично й генетично сформовані відмінності українців у народній філософії, релігії, побуті, психофізичному розвитку, характері, у підходах до державотворення, у ставленні до інших народів. Український патріотизм через історичні обставини сформувався як визвольний і протестний, проникнутий духом нескореності, національної гордості, ідеями свободи, волі і власної державності¹.

На питання: при яких умовах національно-патріотичне виховання буде ефективно здійснюватися, докладно дає відповідь видатний український педагог Г. Ващенко у праці «Виховання волі і характеру»: «в такому вихованні велику роль мають приємні емоції, що асоціюються з тими враженнями, що їх одержує дитина від рідного оточення. Таких вражень схоластична, формалістична школа дає дуже мало або зовсім не дає. А щодо тих знань, що їх дає школа в галузі історії рідного краю та його географії, то вони, будучи подані в сухій офіційній формі, не офарбовані відповідними емоціями, залишають лише поверховий слід у душі учня.

Тому в інтересах патріотичного виховання української молоді, треба усунути формалізм, бездушність, шаблон, ігнорування психологічних властивостей та інтересів окремих учнів, – коротше, відкинути все те, що викликає в дітей відразу до школи і педагогів»².

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що з метою формування українознавчих пріоритетів освітнього процесу в контексті національно-патріотичного виховання молоді необхідно зосередити увагу на такі науково-теоретичні й методичні напрямні:

- здійснення заходів щодо розширення фактографічної бази історичних подій, видання історичної науково-популярної літератури, довідкових матеріалів про здобутки України за роки незалежності, публікація розсекречених архівних документів, книг національно-патріотичної спрямованості;

¹ Беззуб Ю.В. Національно-патріотичне виховання засобами українознавства в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу // Наукові праці ін-ту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/scholar?>

² Ващенко Г. Виховання волі і характеру: підручник для педагогів. – К.: Вид-во «Школяр», 1999. – С. 303–304.

- включення проблематики національно-патріотичного виховання молоді до дослідницьких програм та планів наукових і навчальних закладів;
- підготовка та видання наукових праць, науково-методичних, навчальних посібників і рекомендацій з питань національно-патріотичного виховання молоді;
- розробка та впровадження програм національно-патріотичного виховання молоді в закладах освіти;
- вивчення потреб молоді, зокрема шляхом проведення соціологічних досліджень;
- систематичне проведення наукових конференцій, семінарів з проблем національно-патріотичного виховання молоді;
- створення на базі навчальних закладів експериментальних майданчиків та лабораторій в наукових установах з проблем національно-патріотичного виховання;
- підвищення професійної кваліфікації педагогічних, соціальних працівників, інших фахівців з питань національно-патріотичного виховання, соціального становлення та розвитку молоді.

Вважаємо, що українознавчі пріоритети національно-патріотичного виховання мають забезпечити високу якість національної освіти своїх громадян і допомогти зберегти власний український «генотип» в національному освітньому просторі.

4.5. ПРАКТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА ЯК КОМПЛЕКСНОЇ ДИСЦИПЛІНИ ТА ФІЛОСОФІЇ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Освіта і виховання як основні засоби підготовки молодого покоління до життя, знаходяться на вістрі найбільш фундаментальних проблем сучасної науки, філософії та соціальної практики. «Історичний виклик на освічену, культурно і морально розвинену людину, здатну взяти на себе компетентну відповідальність за нові напрями суспільного поступу» лишається актуальним завжди¹. А для України – це надзвичайно актуально, бо ми знаходимося у пошуку дієвого соціального, економічного, науково-технологічного опертя для виживання у сучасній ситуації військової агресії та інформаційної війни. Тому проблема виховання цілісної, творчої, соціально активної особистості із необхідними для життя компетентностями, в умовах побудови Україною сучасного громадянського суспільства і збереження державної цілісності є надважливим завданням. А це неможливо без українознавчого спрямування освітньо-виховного процесу. Українознавчий зміст та сучасні засоби освіти мають стати потужним фактором формування нової української людини, яка є безпосереднім творцем української держави, бере участь у відродженні та утвердженні українських культурних і духовних цінностей, об'єднанні українського народу в єдину етнополітичну націю, долучається до всесвітнього гуманістичного процесу та представляє українську націю у світі.

Нині важко знайти єдиний вектор розвитку для державних інституцій взагалі та окремих людських спільнот зокрема. Разом з тим рельєфно проглядаються процеси глобалізації, розмивання етнічних кордонів, уніфікації етнокультур і паралельно процеси атиглобалізації, міжетнічних і міжконфесійних конфліктів, локальних зіткнень на ґрунті національних інтересів.

Розглядаючи сучасний навчально-виховний процес не лише з точки зору його змісту, а й, в першу чергу, як філософське підґрунтя, певний ідейно-спрямовуючий вектор розвитку українського суспільства, можна зауважити, що сучасній Україні необхідний дієвий, патріотично спрямований, з глибокими знаннями власної історії, розумінням сучасних етнополітичних процесів навчально-виховний курс, який буде включати знання про минуле, адекватне розуміння сучасного і вміння грамотно прогнозувати майбутнє. На це і спрямований курс «Українознавство» у загальноосвітніх навчальних закладах.

¹ Андрущенко В. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – К.: Інститут вищої освіти АПН України. 2005. – №1. – С. 6.

Українознавство загалом можна розглядати не лише як навчальний предмет, а і як філософію освітньо-виховної діяльності. У цьому сенсі українознавство посідає особливе місце у сучасній системі освіти і виховання України. По-перше, це – потужне підґрунтя формування свідомої громадянської позиції майбутнього громадянина України. По-друге, українознавство спрямоване і ґрунтується на самоосвіті та самовихованні. По-третє, інтегрує знання з історії, археології, антропології, лінгвістики, етнографії, фольклору, правознавства, міфології, релігієзнавства, культурології, економіки, філософії, політології, етики, естетики, педагогіки, природознавства тощо. І не просто об'єднує різні масиви знань, а виводить їх на більш високий рівень узагальнення.

Нині існує три офіційно затверджені Міністерством освіти і науки України та Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти навчальні програми з українознавства для загальноосвітніх навчальних закладів: «Українознавство. 1-4 класи»¹ (авт. Кононенко П.П., Присяжна Т.М. Програма схвалена для використання у загальноосвітніх навчальних закладах; лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України від 27.12.2013 №14.1/12-Г-686), «Українознавство. 5-11 класи»² (авт. Кононенко П.П., Касян Л.Г., Семенюченко О.В. Програма курсу за вибором схвалена для використання у загальноосвітніх навчальних закладах; лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України від 03.07.2014 р. № 14.1/12-Г-1058)] та навчальна програма з українознавства «Земля, де живем, Україною зовем» для 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів Донецького регіону»³ (укладачі: Авілова О. В., Дерев'янченко Н. М., Кузьменко Р. П., програма схвалена для використання у загальноосвітніх навчальних закладах; лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України від 03.12.2014 р. № 14.1/12-Г-1837). Проте курс українознавства знаходиться у варіативній складовій типових навчальних планів. І не всі загальноосвітні заклади (особливо спеціалізовані) мають змогу виділити навчальні години для такого актуального курсу.

На нашу думку, українознавство як навчальний предмет не має за своїм рівнем інтегрованості та узагальнення аналогів у всьому курсі загальної середньої освіти. Бо кількість предметів, що інтегрує у собі українознавство, налічує більш ніж півтора десятка наукових напрямів. Заслужений працівник освіти України, відомий вчитель і автор підручників з української літератури Іван Васильович Цимбалюк зазначав, що українознавство об'єднує у своєму змісті сімнадцять предметів. Тому що українознавство – оригінальний шкільний предмет, що вивчає Україну і світове українство у всіх координатах часопросторового розвитку. Метою курсу є формування соціальної і життєвої компетентностей учнів на основі знань про Україну та світове українство; широке ознайомлення з матеріальними та духовними цінностями українського народу; вивчення особливостей українського довкілля, етносу, мови, культури, націє- та державотворення, української ментальності, історичного розвитку та історичної долі українського народу; формування духовно багатой особистості з цілісним уявленням про світ, глибокими патріотичними почуттями та розвиненою національною самосвідомістю майбутнього громадянина України.

У програмі з українознавства чітко простежується нахил до **самопізнання та самотворення**, що відрізняє їх від сучасного інформативно компетентісного підходу щодо вивчення більшості навчальних предметів. За своїм освітньо-філософським та виховним спрямуванням зміст навчального матеріалу ґрунтується на українській «філософії серця», відданості ідеалам активної людяності та патріотизму, що органічно поєднані з процесом пізнання роду, народу, рідної природи, мови, культури, доленосних етапів (фактів, імен, подій) історії народу та Батьківщини, етичних та естетичних настанов українців.

¹ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українознавства. 1-4 класи (авт. Кононенко П.П., Присяжна Т.М.) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/progr-1-4-2013.pdf>

² Програма курсу за вибором «Українознавство. 5-11 класи» (авт.: Кононенко П.П., Касян Л.Г., Семенюченко О.В.) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/progr-5-11-2014.pdf>

³ Навчальна програма з українознавства «Земля, де живем, Україною зовем» для 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів Донецького регіону» (укладачі: Авілова О.В., Дерев'янченко Н.М., Кузьменко Р.П.) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/1234.pdf>

Матеріал курсу «Українознавство» структуровано за концентричним принципом у певній системі та цілісності. Він поступово ускладнюється відповідно до вікових особливостей учнів молодшого шкільного віку.

Зміст навчального матеріалу викладено за тематичними блоками: «Я – українець», «Моя родина, мій рід», «Мій український народ», «Моя держава – Україна», «Україна та українці в світі». Це відповідає процесу соціалізації дітей, а саме: пізнанню себе, свого найближчого оточення (родина), ознайомленню з більш об'ємним довкіллям (український народ, Україна) та його включення до Світу загалом.

Зміст цих блоків спирається на отримані знання з курсів «Я у Світі», природознавство, географія, українська мова та література, історія України та світова історія, суспільствознавство тощо. Проте не дублює теми цих предметів, а виводить отримані знання на більш широкий рівень узагальнення, надає навчальному матеріалу цілісності, системності в осягненні феномену України та українського буття.

Інтеграція різноманітних знань про Україну і світове українство у його часо-просторових вимірах забезпечується завдяки наскрізним змістовим лініям природа–мова–історія–культура–ментальність.

Кожний тематичний блок курсу «Українознавство», окрім інформативного, несе надзвичайно потужний виховний компонент. Українознавство сприяє системному засвоєнню знань і досвіду багатьох поколінь українців, вихованню кращих рис української ментальності. Воно спрямоване на особистісний розвиток школяра, його пошук власного місця в системі українського соціоприродного довкілля, проектування свого майбутнього, майбутнього родини, народу, Батьківщини відповідно до національних та загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Велике значення надається мотивації навчальної діяльності. Учні мають розуміти необхідність вивчення українознавства для власного розвитку й зростання та розбудови рідної Батьківщини, вивчення через пізнання, самопізнання та самотворення. Роль вчителя українознавства надзвичайно важлива, бо саме через власне розуміння сучасного і минулого України і українців він спрямовує навчально-виховний процес і готує учнів до сприйняття навчального матеріалу.

Прикладом особливого змісту саме українознавства може слугувати тематичний блок «Я – українець», який не просто знайомить із традиціями українського дошкілля, сімейних традицій тощо, а й спрямований на розкриття унікальності, цінності та неповторності кожної української дитини; її взаємозв'язок з оточуючими людьми, природним простором, мовою, культурою, історією свого народу. Вивчення тем цього блоку має спиратися на знайоме дитині соціоприродне довкілля й поглиблювати знання щодо українських традицій, національних особливостей, питомих рис українця. Завдання українознавства – через узагальнення отриманих знань підвести учнів до усвідомлення власної причетності до долі українського народу, його мови, культури, історії та плекати почуття особистої відповідальності за майбутнє своєї Батьківщини. А це досягається не лише через навчання й найперше через самопізнання та самовиховання.

Тематичний блок «Моя родина, мій рід» розширює уявлення учнів про власне соціоприродне довкілля; знайомить із родиною як певним осередком життя, культури, виховання, людського спілкування; ширше розглядає родинні обов'язки кожного члена сім'ї та його роль у житті власної родини й суспільства загалом; акцентує увагу на оздоровчому й сакральному змісті української оселі, національних стравах та здоровому способі життя, необхідності дотримання ладу в родині. Цей матеріал сприяє усвідомленню учнями взаємозв'язку всіх поколінь українців через збереження родинних традицій, мови, культури, сімейних реліквій.

Тематичний блок «Мій український народ» містить матеріали з природознавства, історії, культури, мови. Кінцевою метою вивчення є розширення знань про рідний український народ. Уявлення формуються на основі вивчення взаємозв'язків людського суспільства, що проживає на певній території, з природними особливостями цього терену; формування певних психофізіологічних рис людей, їхньої мови, духової і матеріальної культури у прямій залежності від природних умов. Викладання цього блоку варто

розпочинати з висвітлення особливостей природного ландшафту України, наголошуючи на унікальності території, ознайомлення з впливом природних чинників (тобто рівнинна територія чи гірська, достатньо води чи ні, є ліси чи лише трав'яна рослинність) на формування рис вдачі українців. Матеріал має бути поданий вчителем у формі, адаптованій до сприйняття учнями певного віку, і поступово ускладнюватися та розширюватися відповідно до програми. Для глибшого розуміння варто залучати художні твори-описи рідної природи, вірші, пісні, картини та інший ілюстративний матеріал.

Тематичний блок «Мій український народ» передбачає вивчення історичного та культурологічного матеріалу. Це сприяє усвідомленню цілісності, неперервності процесів на Українському терені, розумінню зв'язків між минулими й сучасними поколіннями українців. Розгляд мови, як універсального феномена буття й свідомості, української традиційної культури, історичних подій та визначних осіб української історії розширюється відповідно до вікових можливостей учнів і спирається на засвоєні знання з читання, української мови, курсу «Я у Світі».

Вивчення тем блоку «Моя держава – Україна» має важливе патріотично-державницьке спрямування й передбачає висвітлення історії української державності, особливостей розташування та державного устрою сучасної України, ознайомлення з видатними українцями-державниками. Матеріал цього блоку побудовано на концентричному принципі з опорою на вивчене в суміжних тематичних блоках, тому він має подаватися комплексно: від особливостей природної території Української держави до специфіки державних і природних символів України, від звичаєвого права українців (рада старійшин, віче) до сучасних органів влади й управління в державі, від різноманітності національного природного довкілля України до історико-етнографічного районування та своєрідності мови, звичаїв, матеріальної культури населення України. Кінцева мета цього тематичного блоку – підвести учнів до усвідомлення себе громадянином України, розуміння своєї ролі в творенні Української держави через пізнання феномену «Україна» і творення її майбутнього.

Тематичний блок «Україна та українці в світі» є завершальним у формуванні цілісного образу України й українства. Матеріали цього блоку знайомлять учнів з особливостями міжнародних відносин України, світовим українством, підводять до розуміння України й українства як планетарного феномену. Програмовий матеріал передбачає формування активної позиції учня щодо представлення кращих надбань українського народу світовому співтовариству, захисту національних інтересів українців відповідно до загальнолюдських, вказує на шляхи особистої участі кожного в житті всієї планети.

Отже, українознавство відповідає потребам сучасного освітнього процесу, реалізовує принципи педагогіки співробітництва та особистісно орієнтованого навчання. Методика проведення уроків та позакласних заходів використовує як традиційні, так і інтерактивні методи та прийоми, практикує виконання творчих пізнавальних завдань, аналіз художніх текстів, цікавих фактів, ігрові моменти, екскурсії, свята у класному колективі, зустрічі з цікавими людьми тощо.

Нині у загальноосвітніх закладах України скорочується кількість годин на гуманітарні дисципліни. Українознавство виведено у варіативну складову і є курсом за вибором. Але основні змістові блоки можуть бути інтегрованими у навчальний матеріал таких предметів як українська мова та література, історія України, географія України, суспільствознавство тощо. Зміст програм з українознавства можна використовувати для планування виховних годин і позакласних заходів. І загалом побудувати навчально-виховний план школи на українознавчій основі. Враховуючи комплексний виклад матеріалу уже існуючих програм з українознавства, системно-інтегративний характер і національно-державницьке спрямування цієї навчальної дисципліни, українознавство здатне виконувати світоглядно-виховну функцію й бути цілісною освітньо-виховною системою початкової, середньої та старшої ланок освіти. Введення українознавства у інваріантну складову навчально-виховного процесу посилить позиції школи як основного виховного чинника всебічно розвиненої творчої особистості, свідомого громадянина, патріота України.

4.6. ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ ЯК ЧИННИК ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ У КОРОЛІВСТВІ СХС/ЮГОСЛАВІЯ

Збереження та постійне обстоювання національної ідентичності, розвиток національного культурного середовища – важлива складова існування кожного народу, а особливо того, чий представники з тих чи інших причин опинилися в ізоляції від історичної Батьківщини. Важливе місце у цьому процесі посідає також чисельність діаспори, її активність у сфері культурної, політичної, релігійної діяльності, передача нащадкам історичної пам'яті тощо. Проблема збереження національної ідентичності, розвитку українського культурного середовища постає особливо гостро тоді, коли емігранти опиняються у складі багатонаціональної, поліетнічної держави. Саме в такій ситуації опинилася українська національна меншина, обравши місцем свого подальшого проживання Балкани, а саме – Югославію.

Проаналізувавши переписи населення, які періодично відбувалися як на території Югославії, так і в межах держав, що утворилися після її розпаду, стає зрозумілим, що чисельність русинсько-української громади постійно зменшується. Саме тому важливим є поглянути на початки появи русинсько-української меншини на територію Балкан у межах Королівства СХС/Югославії, проаналізувати фактори, що вплинули на чисельність нашої діаспори, а також зрозуміти, чи ефективною була їхня діяльність на шляху до збереження національної ідентичності та забезпеченні сталого етнокультурного розвитку русинів-українців.

Вже у 1946–1961 рр., за часу становлення та розвитку соціалістичної Югославії, переселенців з українських територій рахували під спільною назвою «русини» і їхня чисельність поступово зростала – за переписами 1948 р. – 22 667 чол., 1953 р. – 23 720 чол., 1961 р. – 25 658 чол. Вже з 1971 р., при переписах населення соціалістичної Югославії русини та українці почали рахуватися як два окремих народи. Так, за переписом 1971 р. в Югославії проживало 20 608 чол., які ідентифікували себе як русини, та 5 643 чол., які називали себе українцями¹.

Подальші переписи населення лише підтвердили тенденцію до зменшення українців і русинів – вже перепис 2001 р. констатував значне зменшення української та русинської меншин на хорватських територіях – українцями називали себе бл. 1900 чол., русинами – бл. 2300 чол.² За останнім переписом населення у Республіці Хорватія 2011 р. стає зрозумілим, що асиміляція українсько–русинського населення відбувається дуже швидко і безповоротно: лише 1 936 чол. вважають себе русинами та 1 878 чол., які відносяться до українців³.

Натомість на югославських територіях за переписом 1991 р. русинів нараховувалось близько 18 000 чол., українців – 5 042, а от за переписом 2002 р. людей, які ідентифікують себе як українці, було 5 354 чол., а русинів – близько 15 905 чол. Сербський перепис населення 2011 р. затвердив зменшення чисельності української та русинської меншини – 4 903 чол. та 14 246 чол. відповідно⁴.

Стосовно переписів населення у Боснії та Герцеговині, то насамперед варто зауважити, що ця країна представляє собою федерацію з двох утворень: власне Федерація Боснії і Герцеговини, Республіка Сербська та автономний округ Бичко, який одночасно належить обом складовим федерації.

За переписом 1991 р. на території Боснії та Герцеговини нараховувалось майже 4 000 українців та більше 100 чол. русинів⁵.

¹ Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији., Белград.: Републички завод за статистику, 2012. – 121 с. – Т.1. Национална припадност. – С. 14.

² Stanovništvo Hrvatske 1931 – 2001 [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vojaska.net/hrv/oruzane-snage/hrvatska/o/stanovnistvo/>

³ Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.dzs.hr/>

⁴ Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији., Белград.: Републички завод за статистику, 2012. – 121 с. – Т.1. Национална припадност. – С. 14.

⁵ https://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_stanovni%C5%A1tva_u_Bosni_i_Hercegovini_1991.

За останнім переписом 2013 р.¹ у Федерації Боснії та Герцеговини проживало 78 українців та 7 русинів. У Республіці Сербській теж проводився перепис, але відповідно до офіційних результатів, українсько-русинська була поражена разом з іншими національними меншинами, а окремо виділено лише босняків, сербів та хорватів.

Стосовно Республіки Македонія, територія якої також була складовою Югославії, то тут також існує невелика українсько-русинська меншина. За переписом 1994 р. тут нараховувалось 102 українці та 11 русинів, натомість перепис 2002 р. затвердив кількісне збільшення емігрантів – 136 та 24 відповідно². З одного боку такі дані підтверджують корисність та продуктивність функціонування просвітніх організацій, які намагаються зберегти національну ідентичність українців, проводячи велику кількість культурно-мистецьких заходів, проте з іншого боку, збільшення чисельності емігрантів констатує погіршення внутрішньої політичної, соціально-економічної ситуації в Україні, що змушує населення шукати більш сприятливих умов для життя.

Щодо українців, які проживають на території Словенії, то за даними сайту Посольства України в Республіці Словенія, їх налічується понад 2500 чол.

Русинсько-українська еміграція на територію Балканського півострова розпочалася ще із середини XVIII ст. та проходила кількома хвилями. Як вважає хорватська дослідниця З. Злоді, перша хвиля переселення охопила 1745–1768 рр. та складалася із жителів, в основному, регіону сучасного Закарпаття. Вони оселилися в сербській частині історичного регіону Бачка (с. Руски Крстур, Коцур, Нови Сад, Шид), принесли на цю територію мову, звичаї, віру, та самоназву русини³. Друга хвиля переселенців з українських територій відбулася після ліквідації Запорізької Січі 1775 р., також на територію Бачки, а згодом – на територію Славонії та Срієму (історичні території сучасних Хорватії та Сербії) – Петрівці, Міклушевці, Пішкоревці, Беркасово, Каніжа, Сібінь, Липовляни. Третій етап переселення відбувся після окупації Боснії та Герцеговини монархією Габсбургів (1878 р). Тоді уряд наділяв вільними боснійськими землями переселенців, тому сюди хлинули селяни із Галичини, Північної Буковини, Закарпаття⁴. Вони також ідентифікували себе як русини та зберігали власну мову, культуру і релігію. В основному, емігранти зосередилися у невеличких містечках та селах теперішньої Боснії та Герцеговини: Домброва, Козарці, Прнявор, Стара Дуброва, Церовляни, Дервента, Дев'ятина, Лішня, Баня Лука та ін.

Дослідник русинсько-української діаспори, науковець О. Румянцев⁵ вперше подав структуровану типологізацію переселенців і зауважив, що цей прошарок був представлений насамперед військовослужбовцями з Галичини, які проходили тут обов'язкову військову службу та використовувались Австро-Угорською монархією для підтримання правопорядку на окупованій, а потім і анексованій території Боснії і Герцеговини. Наступним елементом у структурі переселенського руху, за О. Румянцевим, були урядові службовці, насамперед судді, професори та інші науковці і службовці керівного апарату. В окрему групу класифіковані сезонні працівники, яких влада наймала для сільськогосподарських робіт і які поступово осідали на цих територіях.

Важливо, що у деяких заселених русинами-українцями селах поступово почав зменшуватися відсоток представників інших народів. За свідченнями, зібраними і структурованими о. Любомиром Рамачем, русином із с. Руски Крстур, «...ані одна нація не дала з себе того, що наші українські села Керестур і Коцур. ... Два села витворили одну спеціальну націю і оточилися дочерніми колоніями. Всі бачванські русини-українці – це

¹ Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa. – Sarajevo.: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2016. – 258 s.

² Населення Республіки Македонія. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stat.gov.mk/Publikacii/PDFSG2014/03-Naselenie-Population.pdf>

³ Zlodi Z. Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Sv.5 (2005), str. 408-431. – S. 409.

⁴ Zlodi Z. Зазначена праця. – S. 410.

⁵ Румянцев О. Галичина – Боснія – Воєводина: українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 рр. / О. Румянцев. – К.: ФАДА ЛТД, 2008. – 256 с. – С. 23–24.

неначе одна родина... Вони женяться між собою, а коли хто оженився з людиною чужої нації (що рідко буває), то українська сторона ... переважає».¹

Автор зазначив, що школи, друкарні, календарі, культурно-освітні товариства підтримують національну свідомість і приналежність до свого народу і саме завдяки цьому навіть через більш як два століття перебування русинів-українців на югославських теренах вони змогли зберегти і передати через покоління мову, звичаї, культурні особливості.

Головною причиною перших трьох хвиль русинсько-української еміграції можна назвати економічну незабезпеченість її представників. За свідченнями священика Й. Гродського², який кілька разів на початку ХХ ст. подорожував територією Боснії і Герцеговини, русинсько-українське населення спокусилося обіцянками влади надати йому безкоштовні земельні наділи та території звільненої від турків Боснії. А так як це населення в основній масі було селянством, малоземельним і обтяженим низкою поборів і податків, то бажаючих емігрувати знайшлася значна кількість. Варто зауважити, що книга Й. Гродського, надрукована вперше 1909 р. є унікальним джерелом із вивчення умов проживання перших переселенців, які (умови) були несприятливими насамперед через неосвоєність боснійських земель, примітивність, неосвіченість місцевого населення, лісистість територій. Книга містить цінну інформацію про організаторів переселення, кількість переселенців, їхній подальший розвиток на нових територіях.

Зауважимо, що як на початковому етапі переселення, так і в подальшому, одним з ключових елементів, що забезпечували етнокультурний розвиток русинів-українців, була церква. За твердженням історика В.Козлітіна, церква ставала не тільки центром релігійно-морального спілкування, а й мала організуюче, виховно-патріотичне значення. Для більшості вихідців із Західної України такою релігійною організацією стала Греко-Католицька церква³. Саме заснування церковних парафій стало ґрунтом, на якому культивувалась любов до Батьківщини, історичних коренів, української культури та мови. Отець Л. Рамач виділив на території Королівства СХС/Югославії 4 церковні провінції: Бачка, Срієм, Боснія і Славонія⁴. За словами автора, перші русинські поселенці звернулися до галицького митрополита А. Шептицького із листом, в якому просили надати їм священика для здійснення релігійних обрядів. Митрополит допоміг переселенцям і перший боснійський греко-католицький священик прибув на службу вже у 1897 р.⁵ Поступово кількість парафій збільшувалася і як у довоєнний, так і у міжвоєнний період засновувалися нові парафії, будувалися церкви, каплиці, просвітні будинки, а із Західної України прибували молоді священики, які своїми проповідями підтримували історичні зв'язки переселенців із Батьківщиною. Крім того, із середовища русинсько-українських парафіян виходили священики, сестри милосердя, богослови, семінаристи⁶. Вони забезпечували тяглість процесу культурного розвитку русинів-українців та сприяли їхній консолідації на теренах багатонаціональної держави.

Четверта хвиля еміграції припала уже на ХХ ст., а саме на період після Першої світової війни. Це була вже не економічна, а військово-політична еміграція, яка ідентифікувала себе як українці.

У міжвоєнний період 1918–1941 рр. на території Королівства СХС/Югославія нараховувалось 6500 тисяч русинів-українців⁷. Після розпуску регулярної військової організації армії ген. П. Врангеля на територію, в основному сучасної Сербії, в числі інших її бійців потрапили і українці. У світоглядному плані більшість з них не бажала відриватися від російського культурно-цивілізаційного поля. Лише незначний відсоток українських емігрантів, прибувши на нове місце, поставив за мету відмежуватися від російського

¹ Рамач Л. Русини-українці в Югославії / Л. Рамач. – Вінніпег: [Б.в.], 1971. – С. 10–11.

² Гродський Й. Положене Русинів у Боснії. – Львів: Євросвіт, 2003. – 88 с.

³ Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб.: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загребя, 2002. – 230 с. – С. 23.

⁴ Рамач Л. Русини-українці в Югославії / Л. Рамач. – Вінніпег: [Б.в.], 1971. – С. 59.

⁵ Рамач Л. Зазначена пораця. – С. 48.

⁶ Рамач Л. Зазначена праця. – С. 53.

⁷ Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці ХХ століття / Микола Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 328 с. – С. 26.

елементу та утвердити своє національне обличчя¹. Політичними методами здійснити це було непросто, враховуючи, що емігранти з українських земель у більшості своїй були мало освіченими та не спромоглися налагодити контакти із впливовими державними структурами Королівства СХС/Югославія.

Тому українські емігранти поступово почали формувати на усій югославській території культурно-просвітні товариства, організовувати культурно-масові гуртки, театральні трупи, ансамблі тощо. Таким чином нечисельна українська діаспора знайшла можливість за допомогою поширення української мови і культури зберігати та відстоювати національну ідентичність в умовах перебування у складі поліетнічної держави.

Актуальним на сьогодні є дослідження діяльності головних членів товариств у напрямку збереження і обстоювання української національної ідентичності, сприяння етнокультурному розвитку русинсько-українського населення в умовах перебування на території багатонаціональної, централізованої держави.

Питання появи та подальшого розвитку української еміграції в югославських землях вивчав В. Козлітін, який у своєму дослідженні² прослідкував історію української діаспори в югославських землях та, на основі значного масиву опрацьованих архівних документів і періодичних видань того часу, проаналізував насамперед процес формування створюваних українцями громадських організацій (Українське товариство прихильників освіти, Українська студентська громада, тощо). Не оминув увагою автор і товариство «Просвіта», дослідивши головні причини його виникнення та подальшої трансформації. Проте, В. Козлітін більше уваги зосередив саме на структурних особливостях організації, а власне ключовим аспектам її діяльності присвятив менше уваги.

Важливим для повного розкриття теми є науковий доробок С. Перського. У своєму дослідженні про історію виникнення та подальшого розвитку товариства «Просвіта»³ автор простежив ключові етапи становлення організації, проаналізував її програмні документи – Статути та встановив причини відкриття філій товариства у різних країнах світу, в тому числі і в Югославії. Книга містить цінний матеріал про завдання «Просвіти» у югославських землях.

Опосередковано питанням створення українських культурно-просвітницьких організацій в Югославії займалися також Н. Стаценко⁴, М. Каменецький⁵, Є. Мацях⁶, М. Нагірний⁷, В. Власенко⁸, Є. Пашенко⁹, наукові напрацювання яких є корисними для структуризації процесу формування української громади в югославських землях.

Вперше ідея створення організації, яка б підтримувала та спрямовувала розвиток народної освіти в українських землях, виникла у середовищі народолюбів ще в другій

¹ *Подорожній*. Де-що про українську еміграцію на Балканах (Лист з Балканів) / Подорожній // Тризуб, № 9, 1928. – С. 14.

² *Козлітін В.* Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1996. – № 9. – С. 52 – 69.

³ *Перський С.* Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові / С. Перський. – Львів.: Видання товариства «Просвіта», 1932. – 271 с.

⁴ *Стаценко Н.* 250 років української діаспори в Югославії / Н. Стаценко // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – № 7. – С. 26 – 40.

⁵ *Каменецький М.* Погляд з України на минуле і сучасність української діаспори в Хорватії / М. Каменецький // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб.: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – 230 с. – С. 90 – 96.

⁶ *Мацях Є.* Українці в Хорватії / Євген Мацях // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб.: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – 230 с. – С. 51 – 61.

⁷ *Нагірний М.* Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці ХХ ст. / Микола Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 328 с.

⁸ *Власенко В.* Шевченківські свята міжвоєнної української еміграції в Югославії (за матеріалами паризького тижневика «Тризуб») / Валерій Власенко // Величина малих язичких, книжкових, культурних і історичних традиціях. Збірник радова. – Нови Сад: Филозофски факултет, 2012. – С. 95 – 105. – [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://history.sumynews.com/xx/1929-1938-rosijska-radyanizatsiya-i-ukrajinska-vidpovid/item/636-shevchenkivski-sviata-mizhvoennoi-ukrainskoi-emihratsii-v-yuhoslavii-za-materialamy-paryzkohe-tyzhnevyyka-qtryzubq.html>

⁹ *Пашенко Є.* Історичний контекст розвитку хорватської україністики в ХХ ст. / Євген Пашенко. – [Електр. ресурс]. Режим доступу: http://bib.irb.hr/datoteka/617632_2.doc

половині XIX ст. Так, після прийняття австрійською владою «Закону про товариства»¹, університетська молодь та представники культури, освіти, духовні особи оголосили про утворення у м. Львові товариства «Просвіта», що мало на меті сприяння розвитку народної освіти. Було прийнято Статут організації, де прописувалися головні завдання товариства. Поступово кількість членів «Просвіти» зростає, насамперед завдяки активним культурницьким заходам її керівництва, а також цікавим просвітницьким акціям, виданням та поширенням книг. Одним із ключових напрямків у діяльності створеного об'єднання було подальше налагодження та підтримання зв'язків із українською національною меншиною в різних країнах світу. Королівство СХС / Югославія у цьому випадку не стало виключенням, адже відомо, що українці поселилися на цих землях ще у XVIII ст. і чисельність їх значно зростає на початку XX ст. внаслідок тривалих військових дій на батьківщині.

О.Малиновська у статті «Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис» розглянула головні хвилі переселення русинів-українців на Балкани у XVIII–XX ст., проаналізувавши при цьому соціально-економічні, політичні, побутові умови їхнього життя. Автор торкнулась і громадської діяльності діаспори, вказавши, що у 1919 р. на нараді у м. Нові Сад при участі 150 делегатів було утворено першу русинську громадську організацію – Руське народне просвітне товариство «Просвіта». Основною діяльністю нового утворення стало заснування читалень, хорів, драматичних гуртків, друк книжок².

Натомість у місті Загреб у червні 1923 р. було засноване культурно-освітнє товариство «Просвіта», що стало закономірним продовженням тривалих культурно-просвітницьких контактів (насамперед літературних) просвітян зі Львова з українцями-емігрантами на Балканах³. Статут товариства був прийнятий у лютому 1925 р. Керівниками організації стали В. Войтанівський, І. Будз, Я. Колій, Й. Філяс, А. Жук⁴. Однак, не дивлячись на проведення шевченківських свят, організації літературних вечорів, діяльність «Просвіти» на початковому етапі функціонування не відзначалась інтенсивністю та ефективністю⁵. Також, за інформацією із допиту І. Будзя⁶ (по завершенні Другої світової війни був затриманий органами СМЕРШ та вивезений до СРСР), активними членами товариства ще від самого початку його існування були В. Андрієвський (український емігрант, прихильник С. Петлюри), Гуржа, Павлович (емігрант із Галичини, помер у 1935 р.), В. Вільковський (професор, у 1942 р. виїхав до Берліну), А. Ільченко (український емігрант, виїхав до Німеччини), Е. Черський (емігрант із Буковини), Мікош (емігрант із Буковини, помер прибіл. у 1928–1929 рр.). Загалом же товариство «Просвіта» нараховувало у своїх лавах близько 120 чол. Членом товариства міг бути кожен українець; для стабільного функціонування організації усі її члени сплачували грошові внески. Варто зауважити, що до товариства входили люди, відмінні за своїми політичними поглядами, проте зі спільною ідеєю консолідації українців та відстоювання національної ідентичності.

Загребська «Просвіта» у своїй діяльності орієнтувалася на центральний відділ у м. Львів, натомість белградський філіал брав до уваги вказівки загребського центру.

Проте, утворення загребської «Просвіти» спричинило негативну реакцію з боку новосадського Руського народного просвітнього товариства «Просвіта». Справа у тому, що заступник голови цієї організації – о. Ю. Біндас написав листа до голови загребської «Просвіти» В. Войтанівського, в якому висловив своє обурення, вказуючи на те, що два товариства будуть між собою конкурувати. У листі-відповіді В. Войтанівський переконав Ю. Біндаса у протилежному, зазначаючи, що товариства ніяк не можуть конкурувати між

¹ Пашук В. «Закон про товариства» від 15 листопада 1867 р. і його вплив на розвиток українського національного руху в Галичині / Володимир Пашук // Народознавчі зошити. 2000. № 6 – С. 966 – 975.

² Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – № 8. – С. 12 – 28. – С. 13.

³ Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові / С. Перський. – Львів: Видання товариства «Просвіта», 1932. – С. 214.

⁴ Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20-30-ті рр. XX ст.) / В. Козлітін // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1996. – № 9. – С. 56.

⁵ З життя еміграції / Тризуб, 1927. – № 26–27. – С. 42–43.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), АКС Тумір Мар'ян Данилович, арх. спр. № 148832, Л. 102 – 107. Протокол допиту Будзь Івана Констянтинівича; 12 листопада 1944 р., Л. 103.

собою по тій причині, що товариство у Нові Саді переважно дбало про переселенців, які не володіли українською літературною мовою та орієнтувалися на збереження місцевих культурних традицій, які принесли з собою їхні предки¹. Тобто, представники «Просвіти» у Новому Саді концентрували увагу на забезпеченні збереження та розвитку національно-культурного середовища насамперед русинів Бачки. Товариство ж у Загребі поклало на себе значно ширші повноваження: об'єднати всіх українців, які живуть на території Югославії, проводити серед них культурну роботу та за допомогою концертів, відкритих читань та інших імпрез ознайомлювати південних слов'ян із українською справою². Варто зауважити, що утворення просвітніх товариств було не лише способом зберегти національну окремішність, забезпечити розвиток українського культурного середовища, але й залучити до цих процесів молоде покоління, а найголовніше – не втратити і постійно підтримувати культурні, політичні, просвітні зв'язки з Батьківщиною.

Обстоювання української національної ідентичності культурно-просвітницькими товариствами було тісно пов'язано з перебуванням на території Королівства СХС/Югославія російських емігрантських кіл. Справа у тому, що югославська влада розглядала усіх емігрантів, які прибули зі сходу, як росіян, тому й кошти виділяла лише на місцеві емігрантські уряди, засновані й керовані росіянами. Кількість же національно свідомих українців була незначною і впливу на центральну владу вони не мали.

Крім того, російських військових тут було кількісно більше і вони одразу ж сформували низку товариств, діяльність яких була покликана змінити владу в Росії. Одним із таких товариств став Національний союз нового покоління, члени якого на засіданнях велику увагу звертали на становище національностей, а українському питанню приділили окремий документ – «Конспект Х». З цього документу одразу стає зрозуміло позиція білогвардійців та їхнє ставлення до українців: «Малоросійський народ – тільки “гілка” великої російської нації, а тому малоросійський народ не має права на самостійне існування – він буде жити (...) постільки це корисно для єдиної російської імперії. Поза цими рамками (...) нема життя для малоросійського народу...»³.

Було відкрито філії «Просвіти» у містечках та селах Югославії (район Бачки, Банату – місцевостей постійного проживання русинів-українців з XVIII ст.)⁴. Поряд із нечисельними відділеннями товариства у селах, було утворено дві досить великих філії у югославських містах Белград та Нові Сад. Поступово, саме філія товариства у Белграді стала відігравати головну роль у процесі відстоювання та збереження української національної ідентичності. Таким чином ключовою у консолідації українських емігрантів стала белградська «Просвіта», очолювана І. Будзем, а допомагали їй філіали у Загребі (керівник товариства – В. Войтанівський), Нові Саді (очолював організацію Мельничук) та Скоп'є (голова – Петренко).

У Великому Бечкерекі було засновано Українську Громаду в 1925 р. Як зазначається у повідомленні з Югославії на шпальтах неперіодичного журналу «Гуртуймося»⁵, головою організації став М. Мельничук, а секретарем – п. Третевич. Організація постійно відчувала тиск з боку більш чисельної та добре організованої російської національної еміграції, проте від своїх завдань не відмовлялася та постійно утверджувала та відстоювала український етнокультурний розвиток у широкому різноманітті народів та національностей. Так, спільно із кубанськими козаками на чолі з отаманом К. Паливодою було утворено об'єднаний хор, члени якого успішно виступали з українськими народними піснями перед сербським

¹ Саган Г. Югослов'яни у ХХ столітті: громадські та культурні зв'язки з Україною / Г. Саган. – К.: Київ, у-тет ім. Б. Грінченка, 2012. – 568 с. – С. 309–310.

² Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові / Степан Перський. – Львів.: Видання товариства «Просвіта», 1932. – С. 214.

³ Чигирин А. Украинский вопрос в освещении «Конспекта Х» исполнительного бюро совета «Национального союза нового поколения» в Белграде / А. Чигирин. – Париж, 1937. – 42 с. – С. 15.

⁴ Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945 рр.) / Б. Ліський // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб.: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреба, 2002. – 230 с. – С. 40.

⁵ Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, травень 1931. – С.31.

населенням¹. Крім того, Українська Громада щороку організовувала Шевченківські дні, на яких її члени розгорнуто інформували присутніх про маловідомі сторінки із життя Т. Шевченка, а також виконували народні пісні, декламували вірші, аналізували стан справ на Батьківщині.

У Нові Саді виходила газета «Руски новини» та «Руски календар». Після заснування у 1935 р. друкарні в Руському Керестурі ці видання перенесли сюди. Саме тут у 1930-х рр. виходила газета «Рідне слово», а також «Ілюстрований календар рідного слова для українського народу в Югославії». Саме навколо цих видань і гуртувалося свідоме українство. А у 1936 р. в Руському Керестурі було видано «Русько-український альманах бачвансько-сремських письменників», де літературні твори друкувалися і русинською, і українською мовами.²

Проте, разом із відкриттям нових філій, кількісним збільшенням членів товариства, поляризувалися їхні погляди на подальший розвиток організації, що, зрештою, призвело спочатку до обрання нового, компромісного складу керівництва «Просвіти», а згодом – до виходу частини членів з її складу та заснування нової організації – «Української Громади» у Белграді³. Справа у тому, що «Просвіта» об'єднувала різних за політичними поглядами людей: радикалів, які бачили українські землі незалежними, відстоювали цю ідею будь-якими способами і прагнули політизувати організацію; поміркованих, які вбачали головне завдання товариства у розширенні культурницької діяльності та розгалуженні її філій на югославській території.

Після розколу основною діяльністю «Просвіти» було поширення української культури. Так, просвітяни вдало гастролювали з постановкою українських п'єс. Вже 1929 р. було представлено виставу «Невольник» з метою «...показати чужинцям українську культуру в правдивих фарбах»⁴. Очолював товариство І. Будз. Презентація п'єси пройшла досить успішно, проте через фінансові непорозуміння між учасниками у товаристві знову стався розкол і частина артистів проголосила згодом про утворення «Українського Драматичного Гуртка». Ті ж члени «Просвіти», які залишилися, прийняли до товариства нових учасників та продовжили гастролювати. Проте, вже зовсім скоро режисер постановок, М. Манглер, разом із частиною акторів, відкололися від «Просвіти» (через не виплату заробітної платні акторській трупі) та почали самостійну діяльність. Об'єднання ж змінило назву і з 1929 р. діяло як Белградське драматичне товариство «Просвіта»⁵.

Натомість новоутворена «Українська Громада», яку підтримали філії у Загребі та Нові Саді, розгорнула більш активну, в тому числі і політичну, діяльність. Вже у вересні 1928 р. було затверджено статут організації; до її увійшли: Г. Шевчик (голова), М. Гумир (заступник), В. Андрієвський (секретар), М. Микош (скарбник) та ін.⁶ Зазначені діячі висунули ідею створення Союзу українських організацій у Королівстві СХС / Югославія, встановили зв'язки із хорватською пресою і друкували на її сторінках статті щодо діяльності українців у світі, розвитку політичної ситуації в українських землях тощо. Крім того, члени «Української Громади» розпочали співпрацювати із просвітнім товариством м. Шид, організувавши там українську виставку, яка принесла моральне задоволення тим емігрантам, які давно втратили будь-які контакти з Батьківщиною⁷. Було проведено також концерт, на якому хор під керівництвом П. Загребельного виконував українські пісні⁸.

Важливим є той факт, що члени «Української Громади» гостро засуджували діяльність комуністів на території України, приєднавшись до загального протесту і висловленого українською діаспорою обурення⁹.

¹ Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, травень 1931. – С.31–32.

² Малиновська О. Українська діаспора в південнослов'янських землях: короткий історичний нарис / О. Малиновська // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1995. – № 8, – С. 12 – 28. – С. 13.

³ Відкриття української громади в Білгороді (Лист з Югославії) / Тризуб, 1928. – № 50ю. – С. 27.

⁴ З життя української еміграції / Тризуб, 1929. – № 10. – С. 30.

⁵ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ), ф. 15, оп. 1, спр. 165, арк. 131.

⁶ Відкриття української громади в Білгороді (Лист з Югославії) / Тризуб, 1928. – № 50. – С. 27.

⁷ ЦДАЗУ, ф. 15, оп. 1, спр. 165, арк. 130.

⁸ З життя української еміграції / Тризуб, 1929. – № 6. – С. 31 – 32.

⁹ Хроніка. Протестаційні збори проти червоного терору на Україні // Гуртуймося, січень 1930, С. 44.

Продовжувалася робота на культурній ниві. Учасниками Української Групи у м. Смедерево після довгої підготовки було представлено на розсуд глядачів українську драму О. Суходольського «Хмара». Вистава пройшла успішно завдяки старанням режисера п. Коробко, голови групи П. Чорного та пп.. Соколіва і Жижиленка¹. За допомогою демонстрації цієї драми українські емігранти вкотре нагадали не лише своїм побратимам, але і жителям Королівства СХС/Югославія про багатство української культури, красу мови та талановитість українців.

Проте головним завданням, що постало перед організацією, стало об'єднання найактивніших українських емігрантських товариств та окремих представників у єдиний Союз Українських Організацій в Королівстві СХС². Згодом члени «Української Громади» повністю зосередилися на політичній діяльності. За показаннями П. Чорного, ця організація нараховувала не більше 60 чол. та підпорядковувалась керівництву УНР, ставлячи за мету боротьбу із радянським ладом та захоплення влади в Україні³.

Зрештою, як зазначає дослідник української політичної еміграції на Балканах В. Власенко, Союз було створено, але декілька років він існував лише на папері. І тільки 8 жовтня 1933 р. у Белграді відбувся з'їзд відновленого Союзу, в якому взяли участь представники українських громад Белграда, В. Бечкерек, Смедерева та товариства «Просвіта» у Новому Саді. Із 5 членів управи Союзу 4 особи (В. Андрієвський, Б. Козиренко, М. Тумир та Г. Шевчик) належали до «Української Громади» у Белграді. Протягом наступних періодів між представниками націоналістичного (М. Тумир, Г. Шевчик) й унерівського (В. Андрієвський) рухів йшла боротьба в середині Союзу, яка закінчилася перемогою прихильників УНР.

На скликаних у грудні 1934 р. зборах Союзу планувалося прийняти до своїх лав членів загребського «Товариства Просвіта» та белградського «Українського Художньо-Драматичного Товариства». Проте, на засіданні розгорнулася політична боротьба. Справа у тому, що голова Союзу Г. Шевчик не був присутнім на засіданні, тому його відкрив його заступник М. Тумир. Але представники товариств, які прагнули приєднатися до Союзу, виступили проти цього, вимагаючи для початку обрати президію скликаного конгресу. Члени товариств-кандидатів на вступ виголошували промови з негативними характеристиками інших членів Союзу, звинувачували їх у політичних прорахунках та ін. зрештою, ситуацію владнала відставка голови Союзу та його заступника. Після цього було обрано нову Управу Союзу, до якої ввійшли: голова – П. Чорний, заступник – В. Андрієвський, секретар – Й. Прокопюк, скарбник – Б. Козиренко, а також М. Мельничук, Б. Мартос, Б. Жижиленко. Надзвірна Рада складалася з трьох чоловік – К. Цвітанович, С. Третевич, В. Сердюк⁴.

З 1935 р. абсолютну більшість членів управи Союзу складали керівники УГ в Белграді, а з 1936 р. кілька років поспіль управу очолював В. Андрієвський⁵. До Союзу було прийнято членів загребського «Товариства Просвіта» та белградського «Українського Художньо-Драматичного Товариства». Саме з цього моменту співпраця між українськими емігрантськими організаціями вийшла на якісно новий рівень.

Не полишали українські емігранти й організаційної роботи. Так, у 1935 р. голова Управи Союзу українських організацій у Югославії П. Чорний завітав до м. Суботиця, де на загальних зборах доповідач ознайомив присутніх з працею української еміграції, діяльністю Уряду УНР та його значення для визвольної боротьби.

Одним із активних членів загребського товариства «Просвіта» в передвоєнні роки був український просвітник А. Івахнюк. Він приїхав на навчання до Королівства СХС/Югославія у 1933 р. і вже наступного року став членом «Просвіти». Одразу ж розпочав роботу на

¹ Хроніка // Гуртуймося, січень 1930. – С. 45–46.

² М. – ир. З життя української еміграції в Югославії / М. – ир. // Розбудова нації, чер. – лип. 1929, № 6–7. – С. 245.

³ ГДА СБУ, АКС Чорний Пилип Якович, арх. № 209860, Л. 12.

⁴ Хроніка // Гуртуймося, квітень-вересень 1935, С. 36–37.

⁵ Власенко В. Українська Громада у Белграді у міжвоєнний період / В. Власенко // [Електр. ресурс], Режим доступу: http://www.vuzlib.com.ua/articles/book/15115-Ukra%D1%97nska_gromada_u_belgrad%D1%96/1.html

літературній ниві, пишучи рецензії на книжки, видані хорватською мовою з українською проблематикою, на фільми, описував життя хорватських художників. Особливу увагу автор звернув на різноманітні аспекти діяльності ідеологів хорватського націоналізму та видав статтю про А. Старчевіча, звернувши увагу читачів на його високу національну свідомість та любов до всього хорватського¹.

Трохи згодом А. Івахнюк друкував твори про Т. Шевченка на хорватській мові, а також переклав для українських читачів із хорватської твори А. Дукача, Ю. Павічева, М. Будака, Д. Шімуновича, Д. Відовіча². Таким способом автор вирішував ті завдання, які поставив перед собою, тільки-но приїхавши до Королівства СХС/Югославія: здобути високий кваліфікаційний рівень, студіюючи предмети у вищому навчальному закладі, а також поширювати інформацію про українську історію, культуру, видатних діячів методом перекладів літературних творів на іноземні мови. Особливо важливим для сталого етнокультурного розвитку української діаспори А. Івахнюк вважав обізнаність з історією та географією України, літературою та мистецтвом. Така риса, на думку автора, допоможе емігрантам не тільки краще зорієнтуватися в новому середовищі, але й ознайомити іноземців із цікавими сторінками минулого українських земель, адже «...кожен українець повинен бути свідомим того, що він закордоном є представником своєї нації. Його поведінка створює відповідне ставлення до українців, і є вирішальною, яким це ставлення буде...»³.

І дійсно, активна робота емігрантських кіл щодо поширення відомостей про історичне минуле України, її культуру, а також плани на майбутнє призвели до того, що діяльність українців все частіше висвітлювалася на сторінках югославської преси. Зокрема, зверталася увага на відкриття українських шкіл у Чехії, становище української еміграції, іноді – на появу у югославських землях підозрілих українських націоналістів-фанатиків⁴. Крім того, у газетах з'являлися сенсаційні повідомлення про арешт українського мецената інженера Т. Боржинського, про підготовку англійської операції з відокремлення України від Росії, тощо⁵. Тобто, зростає зацікавленість до українських проблем не лише з боку югославської преси, але й з боку населення, яке все частіше розмежовувало українських емігрантів від російської еміграції.

Попри певні організаційні розходження у поглядах між українськими емігрантами, ідея обстоювання національної ідентичності, діяльність в галузі культури задля всебічного етнокультурного розвитку в межах багатонаціональної держави залишалися ключовими у діяльності організацій. Окрім проведення літературних читань, музичних вечорів, відбувалося заснування драматичних гуртків, театральних труп тощо⁶.

Так, Громада «Кобзар» у м. Смедерево у 1931 р. вже вчетверте влаштувала українську виставу «Невольник». Цікаво, що окрім власне українських глядачів на ній були присутні і емігранти з Кубані⁷.

Після смерті керівника Української Громади у Великому Бечкереку М. Денежного⁸ її очолив М. Мельничук. У січні 1933 р. членами Управи Української Громади (М. Мельничуком, секретарем п. Третьевичем) було організовано та представлено на розсуд глядачів виставу «Ой не ходи Грицю». Підготовка вистави зайняла багато часу, тому що окрім українців у ній взяли участь сербські актори, хористи, оркестр. Це була плідна і важлива співпраця між представниками двох народів, адже це дало змогу розповісти сербам про українську мову, традиції, звичаї, пісні. Як стверджує автор, зала, де проходила вистава,

¹ Ліський Б. Антон Іванюк – великий українсько-хорватський патріот / Б.Ліський // Українці Хорватії. Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб.: Культурно-просвітне товариство русинів і українців Загреб, 2002. – 230 с. – С. 63.

² Ліський Б. Зазначена праця. – С. 64.

³ Ліський Б. Антон Іванюк – великий українсько-хорватський патріот / Б.Ліський // Українці Хорватії. Матеріали і документи... – С. 65.

⁴ П. Ол. Лист з Югославії / Ол. П. // Тризуб, 1927. – № 32. – С. 11.

⁵ Там само. – С. 10 – 11.

⁶ Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. ХХ ст.) / В. Козлітін // Українська діаспора. – Київ-Чикаго, 1996. – № 9. – С. 61.

⁷ Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, січень-березень 1931. – С. 23.

⁸ Там само. – С. 24.

була переповнена і дійство так сподобалося глядачам, що деякі пісні доводилося переспівувати¹.

Зміна форми державного устрою у Королівстві СХС/Югославія, пов'язана з державним переворотом, а згодом і прийняття нової конституції, призвело до обмеження діяльності не лише емігрантських, але і власне югославських організацій та політичних партій. І дійсно, на початку 1930-х рр. просвітяни не проявляли активності у своїй діяльності.

Ситуація змінилася після марсельських подій 1934 р., коли югославська «Просвіта» активізувала діяльність та відкрила 5 філій, 13 представництв, що охоплювали 24 населених пункти². Продовжилася культурно-просвітницька діяльність, проте початок Другої світової війни змінив хід подій. Товариство продовжувало функціонувати навіть в умовах німецької окупації, однак склад його керівних органів зазнав значних змін, а основний вектор діяльності змістився в бік апологетики Третього Рейху.

«Просвіта» у Загребі видавала неперіодично бюлетень, а у 1936–1939 рр. «Вісник українського товариства „Просвіта” в Загребі» й підтримувала зв'язки з «Просвітою» у Львові. Після проголошення НДХ ця організація передала свої функції Українському Представництву, яке майже не займалося освітньою проблематикою.³

Продовжила свою діяльність і «Українська Громада» в Белграді, хоча і не могла розгорнути широкої діяльності у зв'язку із оголошеною у Королівстві СХС/Югославія жалобою через вбивство короля Олександра. Проте, у планах білгородських громадівців було переведення управи до нового помешкання, де планувалося збудувати невелику сцену, на якій аматорська трупа представляла б вистави нескладних з технічного боку п'єс. Також у планах громадівців була організація викладання курсу української мови та рахівництва⁴. Вже у жовтні 1937 р. було знайдено нове помешкання для засідань Управи, збудовано невелику сцену та представлено на розсуд глядачів дві одноактових вистави та музичний концерт⁵.

У жовтні 1935 р. відбулися загальні збори «Української Громади» у Белграді, головував І. Грицинський. Саме на цих зборах було обрано новий керівний склад організації: голова – В. Андрієвський, заступник – М. Заполенко, секретар – Б. Козиренко, скарбник – В. Сердюк. До Надзірної Ради увійшли: А. Єльченко, І. Грицинський, М. Данченко.⁶

Натомість «Українська Громада» у м. Великий Бечкерек (з 1935 р. Петровград – *прим.авт.*) продовжила роботу на культурно-просвітницькій ниві, організовуючи святкування українських державних подій та влаштовуючи вистави і концерти. Так, В. Шевченко виголосив доповіді «Свято 22 січня та його значення», «IV Універсал – слово не завершено чином», В. Філонович зачитав повідомлення «Бій під Крутами», «Українські Термофілі – Крути», інженер В. Прохода зробив доповідь «Крути», а М. Битинський – «До 15 річниці бою під Крутами».

У квітні члени Громади відзначали Шевченківські дні, організувавши святковий концерт, в якому взяли участь С. Третевич, К. Нестерівна, Білоконь, а також хор під керівництвом М. Мельничука. Було зачитано доповіді та реферати: С. Смаль-Стоцького – «Чому називаємо Т. Шевченка генієм України», М. Мельничука – «Тарас Шевченко й значення його творчості»⁷.

Громада, з нагоди 20 річниці з дня смерті Лесі Українки влаштувала вечір, де було прочитано реферат про життя та діяльність відомої письменниці.

Крім того, українські емігранти змогли влаштувати виступ української співачки Є. Мозкової – Винниченкової на югославському радіо. Так, влітку 1935 р. у її виконанні прозвучали пісні М. Лисенка «Вечір», романс та арія з опери «Тарас Бульба»,

¹ Хроніка // Гуртуймося, січень 1933. – С. 58.

² *Козлітін В.* Зазначена праця. – С. 65.

³ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т.2, Ч. 6. / Гол. ред.: В. Кубійович. – Париж – Нью-Йорк, 1970. С. 2372. – [Електр. ресурс]: Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/2082-entsiklopediya-ukrayinoznavstva-t-6-slovnikova-chastina/>

⁴ Хроніка. Югославія. З життя Української Громади. // Гуртуймося, січень-лютий-березень 1935. – С. 30.

⁵ Хроніка. // Гуртуймося, квітень-грудень 1937, С. 34.

⁶ Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, жовтень-грудень 1935, С. 20.

⁷ Хроніка. Югославія. З життя Української Громади. // Гуртуймося, січень-лютий-березень 1935. – С. 31.

Г. Давидовського «Згуки рідної пісні» та арії із оперети «Запорожець за Дунаєм» С. Гулак-Артемівського¹.

В другій половині 1930-х рр. ситуація в середовищі насамперед української політичної еміграції дещо погіршилася. За інформацією журналу «Гуртуймося», на моральне становище українців значно вплинуло перебування на югославських територіях росіян². Через політичний тиск з їхнього боку, а також постійних наклепів, звинувачень значна частина еміграції намагалася триматися осторонь від політичного життя українських громад. Особливо активно діяв російський «Національний Союз Нового Покоління». Його члени створили «Малоросійсько-українську секцію»³, куди входили українські емігранти. Союз загалом та секція зокрема ставили за мету знищення комуністичного ладу як в Росії, так і в Україні, детально вивчали історію боротьби з більшовизмом, критикували марксизм, аналізували радянську дійсність. Проте, існування такої секції негативно впливало на становище власне української еміграції, адже насамперед розколювало її зсередини, розпорошувало українські політичні сили та національні прагнення.

Разом з тим, ті члени організацій і товариств, які розуміли політичну ситуацію в Україні, продовжували відстоювати власні позиції в поліетнічній державі та боротися за незалежність України.

Так, у жовтні 1936 р. було проведено загальні збори «Української Громади», що відбувалися у м. Петровград (тепер – Зренянин – прим. авт.). На засіданні виступив голова М. Мельничук, а також голова Союзу Українських Організацій у Югославії В. Андрієвський. Після їхніх виступів було обрано нову Управу Громади. Головою залишився М. Мельничук, містоголовою-скарбником – І. Скалицький, секретарем – С. Третевич. До Надзірної Ради ввійшли: А. Коробів, Г. Терновський, М. Михайловський⁴. На зборах також обговорювалася ситуація в Україні, подальші дії української еміграції на шляху до збереження національної ідентичності та поширення української культури, методи проведення агітаційно-пропагандистської роботи, поширення друкованих листівок, брошур не лише у великих містах, але і серед жителів містечок і сіл.

У листопаді 1937 р. відбувся загальний з'їзд Союзу Українських Організацій в Югославії, на якому були представники від організацій Петровграду, Нові Саду, Суботиців, Белграду. Очолював з'їзд М. Мельничук, секретар – І. Черевко. Під час звітування Управи Союзу доповідачем – М. Заполенко – було зазначено, що не дивлячись на важке матеріальне становище, несприятливі політичні обставини, Союз все ж зумів силами своїх членів покращити матеріальне становище, посилити зв'язок із новоутвореними філіями, забезпечити українськими часописами українців не лише югославських міст, але й містечок і віддалених сіл. Після звіту відбулися нові вибори Управи Союзу, головою знову став В. Андрієвський, секретар – М. Заполенко, скарбник – Б. Козиренко⁵.

Наприкінці 1930-х рр., з огляду на загострення міжнародної ситуації, українські культурно-просвітницькі організації все більше переорієнтовуються на проведення політичних акцій. Так, у 1939 р. по усіх філіях і читальнях «Просвіти» було проведено акцію для зібрання фінансової допомоги Карпатській Україні. Також було засновано «Фонд Євгена Коновальця»⁶.

Не дивлячись на численні розколи, часом меркантильну мотивацію діяльності емігрантських лідерів, існування культурно-просвітницьких товариств, а також діяльність окремих представників української діаспори сприяло консолідації українців в Югославії. В умовах нищення вітчизняної культури в межах УРСР діяльність культурно-просвітніх організацій за кордоном забезпечувала тяглість українського культурного процесу, сприяла збереженню творчого доробку попередників.

¹ Хроніка // Гуртуймося, квітень-вересень 1935. – С. 37.

² Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, січень-березень 1937, С. 28.

³ Анський В. З українського життя в Югославії. / В. Анський // Гуртуймося, квітень-грудень 1937. – С. 30–31.

⁴ Хроніка. Югославія. // Гуртуймося, січень-березень 1937. – С. 28.

⁵ Хроніка // Гуртуймося, квітень-грудень 1937. – С. 34–35.

⁶ Кулеба Є. 100 років «Просвіти» // Кула.: Рідне слово, 2007. – С. 33.

Загострення внутрішньої ситуації у Королівстві Югославія наприкінці 1930-х рр. призвело до згортання діяльності українських емігрантів, але існування культурно-просвітницьких товариств сприяло консолідації українців в Югославії; діяльність її членів забезпечувала збереження української національної ідентичності.

Отже, активність української еміграції на теренах Югославії концентрувалась переважно на питаннях культурно-релігійного життя. Діяльність в цьому напрямку сприяла збереженню української ідентичності; в умовах розповсюдження у світі тоталітарних ідеологій (що фактично являли собою світські релігії) самоідентифікація людини як представника окремого етносу поступалась місцем політичній ідентичності. Цей процес призвів врешті-решт до поляризації світу та загрози ядерної війни. Українські громадські діячі в Югославії намагались протистояти цьому процесу утворення політичних фантомів (наприклад, югослов'янського етносу) шляхом обстоювання власної національної ідентичності: проводилися театральні вистави, видавалась художня література та періодика рідною мовою, відкривались бібліотеки з українськими книжками.

Однак, процес трансформації ідентичності (від національної до суспільно-політичної) був зумовлений об'єктивними чинниками: індустріалізацією та економічними протиріччями між основними світовими гравцями. Індустріалізація сприяла відчуженню людини від традиційного світу і, відповідно, від традиційних ідентичностей; конфлікт інтересів в масштабах світової економіки в умовах залучення широких верств населення до політичного життя вимагав їхньої швидкої мобілізації, яку могла найефективніше забезпечити лише тоталітарна ідеологія. Тому українська еміграція ставала невідворотною жертвою логіки історичного розвитку: напередодні Другої світової війни українські культурницькі організації приймають здебільшого профашистські політичні декларації.

ВИСНОВКИ

Коллективна монографія «Україна і українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення» була запланована як підсумовуюча праця на виконання науково-дослідної роботи «Україна і українство в етнокультурних процесах світу». Упродовж 2015–2017 рр. підготовлено та оприлюднено десятки наукових праць, серед них монографії, довідник, збірник. За темою НДР було успішно захищене дисертаційне дослідження Шакурової О.В., в якому опрацьовано та систематизовано значну частину історіографії етнокультурних процесів на українських землях. Уся ця робота сприяла підготовці колективної монографії.

Для підготовки підсумовуючої праці було зроблено таке: проаналізовано сучасний стан досліджень з палеоетнології та давньої історії України, теоретично узагальнено систему кризових явищ у сучасній вітчизняній історичній науці, визначено найближчі перспективи української національної історіографії у дослідженні найдавнішого періоду вітчизняної історії; досліджено ономастичні дані (зокрема, індоєвропейської гідронімії Східної Європи); розглянуто й проаналізовано низку гідронімів Давньої України та запропоновано найбільш переконливі етимології деяких із них; систематизовано основні концепції етнічного розвитку людності давньої України (підкреслено, що історіографія українського етогенезу є надзвичайно важливою й актуальною історичною темою, але попри її значимість, у сучасній вітчизняній науці немає спеціальних узагальнюючих досліджень з історії розвитку знань про походження українського народу кін. ХІХ – поч. ХХІ ст.); запропоновано і теоретично обґрунтовано періодизацію накопичення знань із етогенетичної проблематики; здійснено ґрунтовний аналіз концепцій доісторичного, ранньосередньовічного та пізньосередньовічного походження українського етносу.

За напрямком «Характеристика етнокультурних процесів на теренах України в V–XIV ст.» простежено розвиток слов'янських етнокультурних груп на території України протягом всього I тис. н.е. від венедів до літописних племен. Цей період в історії України можна розділити на три хронологічні етапи: праслов'янсько-венедський (I–IV ст. н.е), ранньослов'янський – антсько-склавінський (V–VII ст.) та слов'янський (VIII–X ст.). За писемними та археологічними джерелами південну групу східнослов'янських племен (включно з сіверянами) можна вважати етнокультурним утворенням, що стало основою для формування українського народу. Саме мешканці Південної Русі X–XIII ст. представляли український етнос на середньовічному етапі культурно-історичного розвитку. В історіографічному дискурсі ХХ – початку ХХІ ст. доведено, що Київська Русь створена автохтонним населенням Подніпров'я, в якому провідна роль належала слов'янам-полянам, які жили в тісному контакті з численними неслов'янськими племенами. Київська Русь була багатоетнічною державою імперського типу, яку консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці на давньоруському етапі свого розвитку. Сучасні дослідники повністю заперечують теорію «спільної колиски» та існування давньоруської народності, називаючи це вчення фальшивим та неспроможним.

Інтерпретовано етнокультурний розвиток України у ХІХ ст. та встановлено, що у цей час Україна як геополітично-цивілізаційна реальність й українці як самобутній і самодостатній етнос перебували у підпорядкуванні двох імперій – Російської й Австро-Угорської та попри етнокультурні регіональні відмінності, вони становили цілісну етнокультурну і цивілізаційну окремішність. Доведено, що попри несприятливі геополітичні обставини та колоніальний статус України, українці зберігали свою окремішність, а етнокультурний розвиток України у ХІХ ст. відбувався поступально і безперервно та супроводжувався значним кількісним і якісним зростанням.

За напрямком «Оцінки та інтерпретації етнокультурних процесів на території України у світлі новітньої суспільно-історичної реальності» проаналізовано головні вектори українського етнокультурного розвитку й динаміку етнічних процесів у першій половині ХVІІ ст.; зроблено історіографічний аналіз вузлових наукових питань етнокультурного розвитку на теренах України; простежено розвиток народної української мови; окреслено розвиток української традиційної культури загалом і мілітарної зокрема; розглянуто тогочасну домінуючу ознаку українського народу – православну віру та її важливий вплив

на вітчизняний етнокультурний розвиток; осмислено розвиток етнічної та національної ідентичності, самосвідомості, історичної пам'яті, самоназви народу і країни. На початку ХХІ ст. постало актуальне питання збереження етнокультурного розмаїття як чинника міжнаціональної злагоди в українському соціумі. Визначено, що етнокультурне розмаїття Українська держава розглядає як безсумнівну цінність і в правовому полі сприяє розвиткові культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України всіх національностей. Саме тому етнокультурна і етнонаціональна політика України спрямована на консолідацію українського суспільства і збереження ідентичності всіх етнічних спільнот.

За напрямком «Висвітлення особливостей символотворення в українському етнокультурному процесі на різних історичних етапах» проаналізовано ряд найважливіших концептуальних досліджень з проблем символотворення. Встановлено, що символи відіграють важливу роль у культурно-історичних процесах, тому моделювання уявлень про знакові та символічні віхи буття українців можливе лише в межах етнокультурного процесу, оскільки символотворення є одним із найдієвіших способів етнічної самоідентифікації та самозбереження нації. Узагальнення уявлень про історію України у символах простежено в руслі етнокультурних процесів. Періоди виділено з урахуванням часу першої згадки, значимості та подальшої трансформації символічних домінант в історії розвитку української етнічної культури.

Дослідження формування та поширення у світі довідково-енциклопедичних знань про етнокультурний розвиток української людності новітніми комунікаційними засобами мало результатом виявлення, опис та оцінку стану наповнення мовних розділів Вікіпедії відповідними знаннями. Встановлено, що існує гостра необхідність залучення науковців-українознавців до наповнення Вікіпедії науковими довідково-енциклопедичними знаннями про етнокультурний розвиток людності українських теренів, обґрунтованими в авторитетних виданнях, зокрема до висвітлення концепційних питань походження, формування, розвитку, трансформації етнічних утворень.

Для розробки моделі зміни етнічної структури населення України у контексті її історичного розвитку від межі ХІХ–ХХ ст. до нашого часу простежено етноструктурні зміни на території України у ХХ ст., що великою мірою визначалися політикою урядів, які контролювали українські терени. Лише з відновленням Української державності у 1991 р. розпочалися позитивні зміни етнічної структури населення України.

Етноструктурні зміни на території України у ХХ ст. визначалися насамперед політикою урядів, які контролювали українські терени (зокрема геноцидом–голодомором), воєнними діями та діяльністю найвпливовіших суб'єктів політики. До розпаду СРСР загальна тенденція розвитку етнічної конструкції України полягала у перетворенні одноетнічної української території (приблизно на $\frac{3}{4}$) з багатоетнічною домішкою (євреї, росіяни, поляки, німці, кримські татари) на двоетнічну українсько-російську. Після розпаду СРСР етнодемографічна ситуація та меншою мірою етнокультурна ситуація в Україні змінювалися на користь корінних народів України. Їх природне відтворення не надто відрізнялося від етнічних груп чужинців, проте обсяг, напрямки та етномовний склад зовнішніх міграційних потоків разом з поверненням частини зросійщених груп українського населення до лона своєї етнічності призводили до зменшення питомої ваги етнічних росіян в Україні, до зменшення осіб, що вважають російську мову своєю рідною. Відтак РФ втрачала основну соціальну базу для свого впливу на Україну й українців. Проте найгірше інтегровані до української нації територіальні частини українського населення мали суттєві відмінності етноструктурного розвитку від основної частини країни. Там зростала частка громадян, що вільно володіють українською мовою, але водночас зменшувалась частка осіб, що вважають рідною українську мову, у Криму збільшувалась питома вага кримських татар.

Агресія РФ прискорила позитивні зміни на вільній від окупанта території, але реанімувала тенденції советського періоду (зростання частки етнічних росіян) на окупованих територіях. Високу ймовірність має різна спрямованість етнокультурного розвитку українства у найближчій та середньостроковій перспективі. На основній частині території України відбуватиметься подальша політична та етнокультурна консолідація нації, на Кримському півострові та у середовищі зарубіжних українців переважатимуть процеси

етнічної асиміляції та акультурації, на теренах ОРДЛО у найближчій перспективі збережуться тенденції 2014–2017 рр., а подальший етнокультурний розвиток там залежатиме від політичних чинників (відновлення територіальної цілісності України тощо).

Оцінено розвиток етнічної будови людності Донецького та Кримського регіонів України. Це полегшило узагальнити розвиток етнічної будови людності всієї України. Вдалося систематизувати сучасні історичні знання (української історичної науки) про головні етнокультурні зміни людності, що відбувалися на території сучасних Донецької та Луганської областей України від найдавніших часів до сучасності, зробити наскрізний (крізь століття) огляд головних етнокультурних змін, виділити 8 основних етапів етнокультурної історії краю, узагальнити ті явища, процеси, події історії, що призвели до послідовної зміни етнокультурного характеру населення краю, охарактеризувати сучасні тенденції, що сформувалися в умовах окупації частини території України Російською Федерацією.

Авторський колектив праці впевнений у тому, що одним із головних завдань НДІУ є наукове забезпечення українознавчого складника у національній системі освіти і виховання, а також в українознавчій освіті за кордоном. Цей складник базувався і має базуватися у майбутньому значною мірою на знаннях про етнокультурний розвиток населення на українських теренах Європи та в сусідніх регіонах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Этнический и языковой состав Лугандонии. Андрей Илларионов, Livejournal» [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/23972.html> Ethnic and lanqige structure of Lugandonia).
2. *Alinei M.* An Alternative Model for the Origins of European Peoples and Languages: the continuity theory // *Quaderni di Semantica*. – 2000. – № 21. – pp. 21–50.
3. *Alinei M.* La teoria della continuità. – Bologna, 1996. – 779 p.
4. *Anthony D.* «The Archaeology of Indo-European Origins», *The Journal of Indo-European Studies* vol. 19, no. 3–4 (1991), pp. 193–222.
5. *Anthony D.* «The Kurgan culture», *Indo-European Origins, and the Domestication of the Horse: A Reconsideration*, *Current Anthropology* no. 27. – 1986, pp. 291–313.
6. *Birdsell J.B.* Some predictions for the Pleistocene based on equilibrium systems among recent hunter-gatherers // *Man the Hunter*. – Chicago, 1968, p. 232–233.
7. *Bopp F.* Über das Konjugationsystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griech.-lat., pers. und german. Sprache. – Frankfurt, 1816.
8. *Bopp F.* Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Arm e nischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen. – Berlin, 1833.
9. *Bosh-Gimpera P.* Les Indo-Europeens: problèmes archéologiques. – Paris, 1961.
10. *Brauer G.* Prasapiens Hypothese oder Afroeuropäische Hypothese? // *Zeitschrift für Morfologie und Anthropologie*. – 1984. – Bd. 75. – №1. – S. 1–25.
11. *Brow W.* Polymorphism in metochondrial DNA of humans revealed by restriction endonuclease analysis // *Proceedings of the National Academy of Science*. – Vol. 77. – 1980. – 3605–3609.
12. *Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A.* Demic expansions and human evolution // *Science*. – Vol. 259. – 1993. – P. 639–646.
13. *Cavalli-Sforza L. e.a.* The History and Geography of human Genes. – Princeton, 1994. – 432 p.
14. *Childe G.* The Aryans: A Study of Indo-European Origins. – New York, 1926.
15. *Clark G.* The mesolithic settlement of Northern Europe; a study of the food-gathering peoples of Northern Europe during the early post-glacial period. – (Cambridge, 1936).
16. *Старостин С.А.* Индоевропейско-северокавказские изоглосы // *Древний Восток: этнокультурные связи*. – М., 1988. – С. 112–164.
17. *Devoto G.* Origini Indeuropée. – Firenze, 1962.
18. *Georgiev I.* Introduzione allà storia delle lingue indeuropée . – Rome, 1966.
19. *Gimbutas M.* The Kurgan wave #2 (c. 3400–3200 BC) into Europe and the following transformation of culture // *Journal of Indo-European Studies*. – 1980. – №8. – P. 273–315.
20. *Gimbutas M.* The Prehistory of Eastern Europe. Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic area. – Peabody Museum, Harvard University. – Bulletin № 20. – 1956. – pp. 241 с.
21. *Gimbutas, M.* «Primary and Secondary of the Indo-Europeans» *The Journal of Indo-European Studies*, no.13 (1985), pp. 185–202.
22. *Gimbutas, M.* «The Kurgan culture», *Actes du VII CIPP* (Prague, 1970).
23. Google [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Google.com.ua>
24. *Grossland, R.A.* «Immigrants from the North», *Cambridge Ancient History*, vol.1, pt.2 (Cambridge, 1967), pp. 234–276.
25. *Hausler, A.*, «Kulturbeziehungen zwischen Ost- und Mitteleuropa in Neolitikum», *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, vol.68. (1985), pp. 21–70.

26. *Hirt H.* Die Indogermanen, ihre ferbreitung, ihre Uhrheimat, und ihre Kultur. – Strasburg, 1905.
27. *Kozłowski J.K., Kozłowski S.K.* Epoka kamienia na ziemiach Polskich // Państwowe wydawnictwo naukowe. – Warszawa, 1977. – 388 s.
28. *Mallory J.P.* The Indo-European homeland problem // In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology and Myth. – L., 1989. – 288 p. – P. 143–184.
29. *Mallory, J.P.* In search of the Indo-Europeans: language, archaeology, and myth (London, 1989).
30. *Müller F. M.* Essay on Comparative Mythology. – New York, 1856.
31. *Müller F. M.* The Science of Language. – London, 1861–1863.
32. Page Views for Wikipedia, All Platforms, Normalized» за станом на 28.10.2015 p. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/EN/TablesPageViewsMonthlyCombined.htm>
33. *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991.
34. *Petrovici E.* Toponimice cu polnoglasie // Romanoslavica Vol. VI, București, 1962. – P. 5–17.
35. *Petrovici E.* Toponimice slave d'est pe teritoriul Republicii Populare Romane. I Toponimice presentind H provent din G. // Romanoslavica. Vol.IV, București, 1960. – P. 41–61.
36. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa. – Sarajevo.: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2016. – 258 s.
37. Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine [Електр. ресурс]. – Режим доступу: https://www.dzs.hr/Staovnistvo_Hrvatske_1931-2001 [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vojska.net/hrv/oruzane-snage/hrvatska/o/stanovnistvo/>
38. *Rask R.C.* Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse. – Copenhagen, 1818.
39. *Renfrew A. C.* Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins. London, 1987. – 346 p.
40. *Rozwadowski J.* Język polski. – Warszawa, 1915.
41. *Sharma S. et al.* The Autochthonous Origin and a Tribal Link of Indian Brahmins: Evaluation Through Molecular Genetic Markers // The American Society of Human Genetics 57th Annual Meeting, October 23–27, 2007, San Diego, California.
42. *Struve K.-W.* Zur Etnogenese der Slawen // Starigard –Oldenburg. – Neumünster, 1991. – S. 9–28.
43. *Sulimirski, T.* Corded ware and globular amphorae northeast of the Carpathians (London, 1968).
44. The prehistory of European Society (London, 1950).
45. Wikimedia Traffic Analysis Report – Wikipedia Page Views Per Country – Trends. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://stats.wikimedia.org/wikimedia/squids/SquidReportPageViewsPerCountryTrends.htm>
46. Wikipedia article traffic statistics [Електр. ресурс англ. м.] – Режим доступу: <http://stats.grok.se>
47. Wikipedia: Die freie Enzyklopädie [Електр. ресурс нім. м.] – Режим доступу: <https://de.wikipedia.org>
48. Wikipédia: L'encyclopédie libre [Електр. ресурс фр. м.] – Режим доступу: <https://fr.wikipedia.org>
49. Wikipedia: La encyclopedia libre [Електр. ресурс ісп. м.] – Режим доступу: <https://es.wikipedia.org>
50. Wikipedia: The Free Encyclopedia [Електр. ресурс англ. м.] – Режим доступу: <http://en.wikipedia.org>
51. Wikipedia: Wolna encyklopedia [Електр. ресурс пол. м.] – Режим доступу: <https://pl.wikipedia.org>

52. *William F. Warren*. Paradise found. The cradle of the human race at the North pole. – Boston, Houghton, Mifflin and Company, 1885.
53. *Zaliznyak L.L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse. – BAR N 659. – Oxford, 1997 b. – 140 p.
54. *Zaliznyak L.L.* The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. – Wilkau-Hasslau, 1995. – 152 p. – TF. 62.
55. *Zaliznyak, L.L.* Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesse, BAR International series no.659 (Oxford, 1997).
56. *Zlodi Z.* *Scrinia Slavonica: godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Sv.5 (2005), str. 408–431. – S. 409.*
57. *Абрашкевичус Г.А.* Информационное общество и этнокультура // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Философия. Социология». Том 22(61). – №1, 2009. – С. 39–48.
58. *Алексеев В.П.* География человеческих рас. – М., 1974. – 350 с.
59. *Андреев Н.Д.* Раннеиндоевропейский язык. – М., 1986.
60. *Андрущенко В.* Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів // Філософія освіти. – К.: Інститут вищої освіти АПН України. 2005. – №1. – 255 с.
61. *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1985.
62. Археология Украинской ССР. – К., 1985. – 566 с.
63. Археологія України: курс лекцій: навч. посібник / *Л.Л. Залізняка, О.П. Моця, В.М. Зубар* та ін.; за ред. Л. Л. Залізняка. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
64. Атлас історії України». – К.: ДНВП «Картографія», 2012. –152 с.
65. *Балушок В.Г.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія. – Біла Церква, 2008.– 304 с.
66. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – М., 1822.
67. *Баран В.* Давні слов'яни. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 336 с.
68. *Баран В.* До питання про витоки українського народу та походження назви «Україна» // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 12–18.
69. *Баран В.* Етногенез українського народу: Короткий нарис: наук.-публіцист. пр. – К.: Товариство «Знання» України, 2007. – 148 с.
70. *Баран В.* Процеси культурно-етнічного розвитку на території України в I тис. нашої ери // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 261–311.
71. *Баран В.Д., Баран Я.В.* Історичні витоки українського народу. – К.: «Генега», 2005. – 208 с.
72. *Баран В., Баран Я.* У пошуках джерел українського народу. Вибрані наукові праці / Баран Володимир Данилович, Баран Ярослав Володимирович [Упор. Ю.Фігурний]. – К., 2011. – 800 с.
73. *Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю.* Давній Галич. – К.: Видавець Олег Філюк, 2017. – 133 с.
74. *Баран В.Д.* Велике розселення слов'ян // Археологія. – 1998. – №2. – С. 30–37.
75. *Баран В.Д.* Давні слов'яни. – К., 1998. –333 с.
76. *Баран В.Д.* Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. – 63 с.
77. *Баран В.Д.* Україна крізь віки: в 15 т.: т. 3: Давні слов'яни / В.Д. Баран [під ред. В.А. Смолія]. – К.: «Альтернативи», 1998. – 335 с.
78. *Баран В.Д.* Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). – К, 1981. – 264 с.

79. *Баран В.Д., Баран Я.В.* Походження українського народу / В.Д. Баран, Я.В. Баран. – К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2002. – 406 с.
80. *Баран В.* Етнічні процеси в період східнослов'янської державності // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія. – К., 2011. – Том 1: Від давнини до XIV ст. – С. 311–318.
81. *Баран В.* Етногенетичні процеси на території України в другій половині I тис. н.е. // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 11–20.
82. *Баран В.* Історичні та теоретико-методологічні питання етногенезу українців // Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали... конф. 18–20 жовтня 2001 р. – К., 2001. – С. 10–12.
83. *Баран В.* Походження українського народу / Володимир Баран // Україна–Етнос: Зб-к наук. праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – 240 с. – С. 53–92.
84. *Баран В.* Проблема етногенезу українського народу у шкільних і вузівських підручниках // Українознавство. – 2006. – №4. – С. 305–309.
85. *Баран В.* Проблеми походження українського народу // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Зб-к наук. праць: у 2-х ч. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 20–25.
86. *Баран В.* Проблеми походження українського народу // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 79–97.
87. *Баран В.* Проблеми співвідношення субстратного і прийшлого населення на території України в другій чверті I тис. н.е. // Українознавство. – 2004. – № 1–2. – С. 378–382.
88. *Баран В.* Процеси східнослов'янського культурогенезу в другій пол. I тис. н.е. // Українознавство. Календар-щорічник на 2002 р. – К., 2001. – С. 75–79.
89. *Баран В.* Склавини – предки українського народу / Володимир Баран // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення. – Львів, 1993. – С. 5–6.
90. *Баран В.Д.* Кий, Щек і Хорив, сестра їх Либідь та пракорені українського народу. – К., 2007. – 63 с.
91. *Баран В.Д.* Походження українського народу. – К., 2002. – 194 с.
92. *Баран В.Д., Баран Я.В.* Історичні витoki українського народу. – К.: «Гене́за», 2005. – 208 с.
93. *Бацевич Ф.С.* Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич; М-во світи і науки України, Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – К.: Довіра, 2007. – 205 с.
94. *Беззуб Ю.В.* Національно-патріотичне виховання засобами українознавства в навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу // Наукові праці ін-ту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=ru>
95. *Березовец Д.Т.* Археологические памятники летописных северян // КСИА. – 1953. – Вып.3. – С. 25–26.
96. *Березовец Д.Т.* Северяне (перед образованием Киевской Руси): автореф. дис... канд. истор. наук. – М., 1969.
97. *Березовец Д.Т.* Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. – 1965. – Т. XIX.
98. *Бернерс-Лі Тім.* Заснування Павутини: З чого починалася і до чого прийде Всесвітня мережа / Т. Бернерс-Лі, М. Фічетті; Пер. з англ. А. Іщенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 207 с.
99. *Бех І.Д.* Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу у педагогіці // Виховання і культура. – № 12. – 2009. – С. 5–7.

100. *Биляшевский Н.Ф.* Археологическая летопись Южной России. – К., 1899. – Т. 1. – С. 45, 46.
101. *Білокінь С.* Про становище історичної науки в Україні // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. – № 1–4. – С. 138.
102. *Бірбрауер Ф.* Готи в I–VII ст.: територія розселення та мандрівні шляхи за археологічними джерелами // Археологія. – 1995. – №2. – С. 32–51.
103. *Бланкфор Ж.* Чернігів – суперник Києва. – Чернігів, 1992.
104. *Бойко С.* Дослідження етнокультурного аспекту сучасної вітчизняної освіти засобами українознавства // Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 грудня 2017 р., м. Дніпро, ДОШПО. Частина I / Наук. ред. О.Є Висоцька. – Дніпро: СПД «Охотник», 2018. – С. 118–123.
105. *Бойко С.* Значення діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського в українському етнокультурному процесі // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України», присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського. – Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2017. – С. 121–133.
106. *Бойко С.* Педагогічний вимір творчої спадщини І. Липи: сучасні українознавчі транскрипції // Восьмі Липівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 квітня 2016; Канів, 1 червня 2016 р.) / Благодійний Фонд ім. Івана та Юрія Лип; Центр національного відродження; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; упоряд. Г. Дольник. – К.: УВС ім. Ю.Липи, 2017. – С. 112–119
107. *Бойко С.* Українознавчі засади національно-патріотичного виховання як відповідь на виклики постколоніальної доби // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 19. – 2016 – К., 2017. – С. 31–33.
108. *Бойко Я.В.* Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. – Черкасы: «Сіяч», 1993. – 256 с.
109. *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М., 1983.
110. *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. М.: «Мысль», 1983.– 206 с.
111. *Борисковский П.И.* Проблемы развития позднепалеолитической культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. – М., 1964.
112. *Брайчевський М.Ю.* До проблеми походження українського народу // Хроніка – 2000.- Вип. 27–28.– 1998.
113. *Брайчевський М.Ю.* Кримська сесія 1952 р. // Ruthenica, К., 2002.-с. 175-184.
114. *Брайчевський М.Ю.* Конспект історії України / М.Ю. Браїчевський. – К.: Знання, 1992. – 205 с.
115. *Брайчевський М.Ю.* Про походження українського народу // Матеріали до української етнології. – К., 1995. – Вип. 1(4). – С. 72–82.
116. *Братко-Кутинський О.А.* Нашадки Святої Трійці. – К.: МТ «Білий птах», 1992. – 85 с.
117. *Булкин В.А., Дубов И.В., Лебедев Г.С.* Археологические памятники древней Руси IX–XI вв. – Л., 1978.
118. *Ващенко Г.* Виховання волі і характеру: підручник для педагогів. – К.: вид-во «Школяр», 1999. – С. 303–304.
119. Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу I тис. до н.д. – I тис. н.д. / Упорядк. Б. Яценка; Заг. ред. В. Довгича. – К.: «Індоевропа», 1995. – 316 с.

120. *Величко С.* Літопис. / Пер. з книжної укр. мови, вст. ст. В.О. Шевчука. – К.: «Дніпро», 1991. – 642 с.
121. *Вербицький В.В.* Дослідницька компетентність старшокласників як засіб формування особистості // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І.Д. Бега, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред.. І.П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 43–46.
122. *Вербич С.* Українська ономастика: перспективи розвитку // Українська мова. – 2010. – № 3. – С. 73–80.
123. Википедія: Свободная энциклопедия [Електр. ресурс рос. м.]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org>
124. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті / Любомир Винар. – [Б.м.]: Сучасність, 1986. – 120 с.
125. *Виноградов А. Г., Жарникова С. В.* Восточная Европа как прародина индоевропейцев // Реальность и субъект. – СПб. – 2002. – №3. – Т.6. – С. 119–121.
126. *Вишняцкий Л.Б.* История одной случайности, или происхождение человека // Stratum. – №1. – Кишинев, 1999. – С. 21–25.
127. Вікіпедія: Вільна енциклопедія [Електр. ресурс укр. м.]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>
128. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології – К.: Мистецтво, 1995. – 336 с.
129. *Воркачов С.Г.* Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // НДВШ. Филологические науки. – 2001. – №1. – 64 с.
130. *Воропаєва Т.* Український етнос, як основа для формування модерної нації / Воропаєва Тетяна Сергіївна // Походження, становлення та розвиток українського народу: монографія / М.І. Обушний, В.Д. Баран, Т.С. Воропаєва та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 409–528.
131. *Гай-Нижник П.* Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки // Гілея. – 2014. – Вип. 86 (№7). – С. 109–116.
132. *Галайко Б.* Патріотичне виховання молоді як елемент державного будівництва: підходи українських націоналістів у 1920 – початку 1940 рр. // Міжнародна наукова конференція «Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація (до 75-річчя Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р. та 25-ї річниці Незалежності України, 29–30 червня 2016 р. – К., 2016. – С. 8.
133. *Гамкрелідзе Т.В., Иванов В.В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.1, 2. – Тбилиси, 1984. – 1330 с.
134. *Гасиджак Л.* Етнічний склад населення Донбасу. Політизація проблеми // Етнічна історія народів Європи. – К., 2007. – Вип. 22. – С. 70–71.
135. *Генинг В.Ф., Петрин В.Т.* Позднепалеолитическая эпоха на юге Западной Сибири. – Новосибирск: Наука, 1985. – 88 с.
136. *Геррманн Й.* Ruzzi, Forsderen, Liudi, Fvesiti. К вопросу об исторических и этнографических основах Баварского географа // Древности славян и Руси. – М., 1988.
137. *Гладілін В.М.* Королево, археологічна пам'ятка [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон–Кю / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2008. – 568 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Korolevo_Pamyatka

138. *Глузман О.В.* Базові компетентності: їхня сутність та значення у життєвому успіху особистості / А.В. Глузман // Гуманітарні науки. – №1(17). – 2009.– С. 6–15.
139. *Головань М.С., Яценко В.В.* Сутність та зміст поняття «дослідницька компетентність» / М.С. Головань, В.В. Яценко // Теорія та методика навчання фундаментальних дисциплін у вищій школі: збірник наукових праць. Вип. VII. – Кривий Ріг: Видавничий відділ НМетАУ, 2012. – С. 55–62.
140. *Горнунг Б.В.* К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности. – М., 1964.
141. *Горюнова В.М.* О раннекруговой керамике на Северо-Западе Руси // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Л., 1982.
142. *Гохман И.И.* Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк). – М., 1966.
143. *Гохман И.И.* Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье.-Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. – Л., 1984.
144. *Грантовский Э.А.* Арии // Большая советская энциклопедия. В 30-ти тт. / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е изд. – Т.2. – М., 1970.
145. *Греков Б.Д.* Киевская Русь. – М., 1953.
146. *Гречило А.* Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.) / А. Гречило, Ю. Савчук, І. Сварник. – К.: Брама, 2001. – 400 с.
147. *Гриб'юк О., Юнчик В.* Щодо питання формування моделі організації дослідницької компетентності [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/10260/1/tezy-27-01-2015%2B.pdf>
148. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1904. – Т. I.
149. *Грушевський М.С.* Анти // Записки НТШ. – Львів, 1988.– Т. XXI. – Кн. I.
150. *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / Михайло Сергійович Грушевський // Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів: МП «Слово», 1991. – С. 7–13.
151. *Грушевський М.С.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню. – СПб., 1904. – Вып. I.
152. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Репринтне видання. / Редколегія П. С. Сохань (голова та ін.). – К.: Наукова думка. 1991–1998. – (Пам'ятки історичної думки України).
153. *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – М., 1993.
154. *Гумильов Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1997.
155. *Гумильов Л.Н.* От Руси к России. – М., 1992.
156. *Гусева Н.Р.* Русские сквозь тысячелетия: арктическая теория, краткий очерк. – 2-е изд., расш. – М., 2007. – 236 с.
157. *Гуслистый К.Г.* Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (период феодализма) / Кость Григорьевич Гуслистый [доклад о содержании основных опублик. работ, представл. по совокуп. на соискание ученой степени д. и. н.]. – К.: Наук. думка, 1963. – С. 105–107.
158. *Гуцан Л.А.* Компетентнісний підхід – основа нової освітньої парадигми // Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 рік/ [За ред. О.В. Сухомлинської, І.Д.Беха, Г.П. Пустовіта, О.В. Мельника; літ. ред.. І.П. Білоцерківець]. – Івано-Франківськ: Типовіт, 2012. – Вип. 2. – С. 55–59.
159. *Давня історія України.* – Т.1. – К., 1997; – Т.2. – К., 1995.
160. *Дайсон Естер.* Життя за доби Інтернету: Release 2.1. / Естер Дайсон. Пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. – 344 с.
161. *Даниленко В.Н.* Неолит Украины. – К., 1969. – 260 с.

162. *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. – К., 1974.
163. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна: наука і культура. – К., 1993. – С. 44–53.
164. *Дашкевич Я.* Українські історичні традиції: нація і держава // «Учі неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – Київ. – 2011. – С. 41–54.
165. *Демин В.Н.* Уральская Гиперборея. – М., 2010. – 320.
166. *Денисова Р.И.* Антропология древних балтов. – Рига, 1975.
167. *Державин Н.С.* Славяне в древности. – М., 1946.
168. Донбас в етнополітичному вимірі / Авт. кол.: *В. Котигоренко* (керівник), *О. Калакура, Л. Ковач, В. Коцур, Н. Кочан, Н. Макаренко, Ю. Ніколаєць, М. Панчук, О. Рафальський.* Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с.
169. *Драчук В.С.* Системы знаков Северного Причерноморья (тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры) / В.С. Драчук; АН УССР. Институт археологии АН УССР. – К.: «Наукова думка», 1975. – 169 с.
170. *Дьяконов И.М.* О прародине носителей индоевропейских диалектов // Вестник древней истории. – №4. – 1982. – С. 11–25.
171. Енциклопедія Трипільської цивілізації: в 2 т. / гол. ред. Л. М. Новохатько. – Т. 1, кн. 1. – К.: «Укрполіграфмедіа», 2004. – 703 с.
172. Етнічна історія давньої України. – Колективна монографія. – К., 2000. – 280 с.
173. Етногенез українців // Вікіпедія: Вільна енциклопедія. [Електр. ресурс укр. м.]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org>
174. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В. Наулка). – К., 2001. – 203 с.
175. *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990.
176. *Єржабкова Б.* Діалог культур. Україна – Чехія – Німеччина: Науково-публіцистичне видання / Б. Єржабкова. – Кременчук: Про-Графіка, 2011. – Кн. 1. – 225 с.
177. *Жайворонок В.В.* Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В.В. Жайворонок // Культура народів Причерноморья. – 2002 – №32. – С. 51–53.
178. *Жарникова С.В.* Золотая нить. – Вологда, 2003. – 221 с.
179. Закон України «Про освіту». [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/legislation/law/2231/>
180. *Зализняк Л.Л.* Население Полесья в мезолите. – К., 1991. – 190 с.
181. *Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989.
182. *Зализняк Л.* Від склавинів до української нації. – К:Бібл. українця, 1997а. – 256с.
183. *Зализняк Л.* Етногенез українців // Генеза. – 1995. – №3. – С. 151–156.
184. *Зализняк Л. Л.* Україногенеза в тумані міфології // Новітні міфи та фальшивки про походження українців. – С. 44.
185. *Зализняк Л.* Мезолітичні витоки перших індоєвропейських культур Європи за даними археології // Археологія. – №3. – С. 3–16.
186. *Зализняк Л.* Стародавня історія України. – К.: «Темпора», 2012. – 542 с.
187. *Зализняк Л.Л.* Давньоруська народність: імперський міф чи історична реальність // Пам'ять століть. – 1996. – №2. – С. 2–14.
188. *Зализняк Л.Л.* Походження українського народу // Матеріали до української етнології. – Вип. 1(4). – К., 1995. – С. 115–123.
189. *Зализняк Л.Л.* Стародавня історія України. – К., 2012. – 544 с.

190. *Залізник Л.Л.* Трипілля очима науковців і політиків // *Археологія*. – 2004. – №3. – С. 95–103.
191. *Залізник Л.Л.* Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. – К., 2000. – Т. 18. – С. 53–60.
192. *Залізник Л.* Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології // *Пам'ять століть*. – 1997. – №4. – С. 2–13.
193. *Залізник Л.* Найдавніше минуле України. – К: Наукова думка, 1997. – 84 с.
194. *Залізник Л.* Походження східнослов'янських народів. – К.: Дніпро. – 1997. – №9–10. – С. 71–81.
195. *Залізник Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. – К.: Темпора, 2008. – 104 с.
196. *Залізник Л.* Про давньоруську народність та її прибічників в Україні // *Українознавчий альманах*. Вип. 2. – К., 2010. – С. 93–97.
197. *Залізник Л.* Україна: витоки і пращури // *Наука і суспільство*. – 1996. – №3–4. – С. 33–40.
198. *Залізник Л.* Україногенеза в тумані міфології // *Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Збірник статей*. – К., 2008. – С. 33–49.
199. *Залізник Л.* Українці: витоки та історичні долі. – Київ: «Темпора», 2011. – 424 с.
200. *Залізник Л.Л.* Від склавинів до української нації. – Видання друге, доповнене. – К.: «Бібліотека українця» 2004. – 256 с.
201. *Залізник Л.Л.* Давньоруська народність. Історія проблеми // *Наукові записки НАУКМА*.- Т.18. – К., 1999.
202. *Залізник Л.Л.* Давньоруська народність: нова версія старого міфу // *Етнічна історія народів Європи*. – Київ, 2001. – Вип.9. – С. 12–21.
203. *Залізник Л.Л.* Де, як і коли виникла давньоруська народність // *Пам'ять століть*. – 1998. – № 6. – С. 2–15.
204. *Залізник Л.Л.* Древнерусская чи давньоукраїнська народність // *Магістеріум. Археологічні студії*. – К., 2009. – С. 70–75.
205. *Залізник Л.Л.* Етногенез українців та їхніх сусідів з позицій сучасної етнології // *Записки НАУКМА*. –Т.2. –1997.– С. 52–60.
206. *Залізник Л.Л.* Етногенез українців, білорусів та росіян за даними археології // *Пам'ять століть*. – 1997. – №4. – С. 2–13.
207. *Залізник Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епіграфету // *Археологія*. – 2000. – №2. – С. 4–10.
208. *Залізник Л.Л.* Київська Русь: праукраїнська держава чи «спільний стовбур» східних слов'ян // *Український історик*, т. 35.– Нью-Йорк – Київ, 1998.
209. *Залізник Л.Л.* М.Ю.Брайчевський походження слов'янських народів // *Михайло Брайчевський. Вчений і особистість*. – К., 2002. – С. 67–83.
210. *Залізник Л.Л.* Нариси стародавньої історії України. – К.: Абрис, 1994. – 256 с.
211. *Залізник Л.Л.* Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи // *Археологія*. – 2002. – №4. – С. 88–98.
212. *Залізник Л.Л.* Палеоліт та цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // *Археологія*. – №2.– 2001. – С. 3 – 9.
213. *Залізник Л.Л.* Первісна історія України: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
214. *Залізник Л.Л.* Передісторія України X – V тис. до н.е. – К., 1998. – 307 с.
215. *Залізник Л.Л.* Походження українського народу / *Залізник Леонід Львович*. – К.: «Бібліотека українця», 1996. – 80 с.
216. *Залізник Л.Л.* Походження українців в лещатах імперських міфів // *Магістеріум. Археологічні студії*. – 2005. – Вип. 20. – С. 94–100.
217. *Залізник Л.Л.* Походження українців очима науковців, політиків та фантастів // *Збірник наукових праць НДІУ*. – 2007. – Т. XV. – С. 223–241.

218. *Залізняк Л.Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. – К., 2008. – 104 с.
219. *Залізняк Л.Л.* Про трипільців, семітів та нардепів-трипільцязнавців // *Дзеркало тижня*, 2004, №18–19.
220. *Залізняк Л.Л.* Проблема етногенези українців з позиції сучасної європейської етнології // *Магістеріум. Археологічні студії*. – К., 2001. – С. 49–56.
221. *Залізняк Л.Л.* Стародавня історія України. – К.: «Темпора», 2012. – 514 с.
222. *Залізняк Л.Л.* Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті // *Археологія*. – № 1.– 1990. – С. 3–9.
223. *Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт Лівобережної України // *Археологический альманах*. – № 3. – Донецьк, 1994. – С. 233.
224. *Залізняк Л.Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – 280 с.
225. *Залізняк Л.Л.* Чи скресла крига давньоруської народності над Київською Руссю? // *Магістеріум*. – Вип.11.– *Археологічні студії*.– К., 2003. – С. 82–94.
226. *Залізняк Л.Л.* Походження українського народу. – К.: *Бібл.українця*, 1996. – 80 с.
227. *Зубов А.А.* Неандертальцы: что известно о них современной науке? // *Этнографическое обозрение*. – №3. – 1999. – С. 75–76.
228. *Иванов Вяч. Вс.* О соотношении этимологии и реконструкции текста // *Этимология*. 1984. – М., 1986. – С. 66–70.
229. *Иванов Вяч. Вс., Гамкрелидзе Т.В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы = Indo-European and the Indo-Europeans: Реконструкция и ист.-типол. анализ праязыка и протокультуры. [В 2-х чч.]. С предисл. Р.О. Якобсона. – Тбилиси, 1984. – В 2-х тт. – Тб., 1984. – 1328 с.
230. *Иллич-Свитыч В.М.* Древнейшие индоевропейско-семитские контакты // *Проблемы индоевропейского языкознания*. – М., 1964. – С. 3 – 12.
231. *Иллич-Свитыч В.М.* Опыт сравнения ностратических языков. Введение // *Сравнительный словарь*. – Т. 1. – 2. – М., 1971.
232. *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов (пер. Скржинской). – М., 1960.
233. *История древнего Востока*. – Т. 2. – М. 1988.
234. *Иванченко Р.П.* Київська Русь: початки української держави: [посіб. з історії] / Р.П. Іванченко. – К.: «Просвіта», 1995. – 96 с.
235. *Іларіон, митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. К.: АТ «Обереги», 1992. – 424 с.
236. *Ісаєвич Я.* Походження українців: історіографічні схеми і політика // *Матеріали до української етнології*. – К., 1995. – Вип. 1 (4). – С.103–114.
237. *Ісаєвич Я.* Початок державності і ранні етапи формування східнослов'янських народів // *Етнічна самосвідомість: національна культура*. – К., 1991.
238. *Ісаєвич Я.Д.* Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів, 1996. – 336 с.
239. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. – К.: Видавництво «Мапа», 2010. – 300 с.
240. *Історія України в особах: Козаччина / Горобець В., Гурій В.* – К.: Україна, 2000. – 302 с.
241. *Історія української культури / За загал. ред. І. Крип'якевича*. – 4-те вид., стереотип. – К.: Либідь, 2002. – 656.
242. *Історія української мови*. – К., 1996. – 280 с.
243. *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века / В.М. Кабузан. отв. ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – 306 с. – [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://www.libr.dp.ua/book1.htm>
244. *Калакура Я.С.* Історичні засади українознавства. – К., 2007. – 381 с.
245. *Кандиба-Ольжич О.* Шипенці. – Прага, 1937; Чернівці, 2004. – С. 9.

246. *Канигін Ю.М.* Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства: Роман-есе. – К., 1997. – 528 с.
247. *Карасик В.И.* Языковой круг: личности, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: «Гнозис», 2004. – 390 с.
248. *Кассирер Эрнст.* Философия символических форм. Том 1. Язык. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 271 с.
249. *Килиевич С.Р.* Дитинець Києва першої половини IX–XIII вв. – К., 1982.
250. *Кларк Г.* Доисторическая Европа. – М., 1953. – 280 с.
251. *Клєсов А. А.* История ариев и эрбинов. Европейский Запад против европейского Востока. – М., 2017. – 320 стр.
252. *Клєсов А.* Биологическая химия как основа ДНК-генеалогии и зарождение «Молекулярной истории» // Биохимия. – 2011. – Т. 76. – Вып. 5. – С. 636–653.
253. *Клєсов А.* Миграции ариев от 6000 до 3000 лет назад – как их видит ДНК-генеалогия, археология и лингвистика. Ч. 3 // Вестник РА ДНК-генеалогии. – 2016. – Т. 9. – № 3. – С. 335–415.
254. *Клєсов А.* Разбор «критических замечаний» к популярным статьям по ДНК-генеалогии // Вестник РА ДНК-генеалогии. – 2016. – Т. 9. – № 5. – С. 700–805.
255. *Ключевский М.А.* Курс русской истории. – М., 1987. – Ч. I.
256. *Кобичев В. П.* В поисках прародины славян. – М., 1973. – С. 104.
257. *Ковальчук Н. Д.* Символічні структури етнокультурного процесу в Україні: монографія / Н.Д. Ковальчук. – К., НАКККіМ, 2012. – 259 с.
258. *Ковальчук Н.Д.* Символічні структури етнокультурного процесу в Україні : дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2007. – 404 с.
259. *Кольцов Л.В., Жилин М.Г.* Мезолит Волго-Окского междуречья. Бутовская культура. – М., 1999.
260. *Кондукторова Т.С.* Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. – М., 1973.
261. *Кононенко П.П.* Українознавство. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
262. *Кононенко П.П.* Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. / П. Кононенко. – К.: «Міленіум», 2006. – 870 с.
263. *Кононенко П.П., Кононенко Т.П.* Український етнос: генеза і перспективи. / П. Кононенко, Т. Кононенко. – Обухів, 2003. – 517 с.
264. *Кононенко Т.П.* Народні звичаєві обрії філософії Г.Сковороди. Філософія України. Вступ до методології українознавства. – К.: НДІУ, 2008. – 174 с.
265. *Кононов І.Ф.* Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. – К., 2005. – 31 с. – [Електр. ресурс]. Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe
266. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – М., 1991. – С. 135–141.
267. Концепція нової української школи [Електр. ресурс]. – Режим доступу: [http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%2017/04/03/newschool-presentation-new-30-03-2017-\(2\).pdf](http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%2017/04/03/newschool-presentation-new-30-03-2017-(2).pdf).
268. *Конча С. В.* Індоевропейці: пізнання доісторії. – К., 2017. – 414 с.
269. *Конча С. В.* Проблема походження індоевропейців (аналіз концепцій). Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – К., 1999. – 16 с.
270. *Конча С.В.* Перспективи етногенетичних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоевропейстики) // Кам'яна доба України. – Вип.5. – К., 2004. – С. 191–203.
271. *Костомаров Н.Н.* Исторические монографии и исследования. – СПб, 1872. – Т.I. – С. 21.

272. *Котигоренко В.О.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // *Людина і політика*. – К., 2003. – №2 (26). – С. 12–24.
273. *Котляр М.Ф.* Київська Русь – колыска трьох братніх народів / Котляр Микола Федорович. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1981. – 48 с.
274. *Кочерги на В.А.* Учебник санскрита. – М., 2001. – 336 с.
275. *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // *Історія української мови*. – К., 1996. – С. 16–37.
276. *Кримський С.Б.* Архетипи української культури / С.Б. Кримський // *Феномен української культури: методологічні засади осмислення: збірка наукових праць*. – К.: «Фенікс», 1996. – С. 91–112.
277. *Кримський С.Б., Павленко Ю.В.* Цивілізаційний розвиток людства / С.Б. Кримський, Ю.В. Павленко. – К.: «Фенікс», 2007. – 316 с.
278. *Крисаченко В.С.* Природа в українській духовності / В.С. Крисаченко // *Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірка наукових праць*. – К.: «Фенікс», 1996. – С. 336–356.
279. *Кротова О.О.* Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // *Археологія*. – № 1. – 1994. – С. 19–31.
280. *Крупницький Б.М.* Грушевський і його історична праця // *Грушевський М. Історія України-Руси*. – Т. I. До початку XI віка / Б.Крупницький. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1954. – С. 23–45.
281. *Кубійович В.* Географія України і суміжних земель. – Краків-Львів: «Українське видавництво», 1943. – 517 с.
282. *Кузмина Е.Е.* Откуда пришли индоарии? – М., 1994. – 414 с.
283. *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: «Основи», 1996. – 396 с.
284. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. / Г. Куромія. – К.: «Основи», 2002. – 284 с.
285. *Лаєрів П.І.* Історія Південно-Східньої України. – К.: «Українська Видавнича Спілка», 1996. – 208 с.
286. *Лелеков А.А.* К новейшему решению индоевропейской проблемы // *Вестник Древней Истории*. – №3. – 1982. – С. 31–37.
287. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (Методологічні завваги) // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. В 2 т. – Т. I. Пер. з англ. – Київ, 1994. – С. 11–39.
288. *Літопис руський*. / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: «Дніпро», 1989. – XIV, 591 с.
289. *Лосев А.Ф.* Логика символа / А.Ф. Лосев // *Философия. Мифология. культура*. – М.: «Политиздат», 1991. – С. 247–274.
290. *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. [Репринтное издание Черниговского дворянства. – СПб., 1914, с рисунками Е. Нарбута]. – К.: «Либідь», 1993. – 213 с.
291. *Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое. – М.-Л. – 1958.
292. *Мавродин В.В.* Древняя Русь. – М., 1946.
293. *Мавродин В.В.* Формирование русской нации // *Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний*. – Ленинград, 1947.
294. *Макаренко Н.О.* Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // *ИАК*. – 1907. – Вып. 22.
295. *Макаренко Н.Ю.* Основні тенденції сучасних етнодемографічних змін на Донбасі / Н.Ю. Макаренко // *Соціальна історія: наук. зб-к*. / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Логос, 2012. Вип. 8. – С. 78–91.
296. *Максимов Е.В., Петрашенко В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.

297. Максимов Є.В. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н.е. // Археологія. – 1994. – №4. – С. 69–83.
298. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. III. – С. 189–190.
299. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
300. Маланюк Є. Книга спостережень (фрагменти). – Київ, 1995. – 220 с.
301. Маркевич М. История Малороссии. – М., 1842.
302. Мафтин Л. Становлення українознавства періоду визвольних змагань українців (1917–1920 рр.) у контексті педагогічних поглядів Софії Русової // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів, 2006. – Вип. 39. – С. 101–104.
303. Махабхарата. Книга третья. Лесная (Араньякапарва) / Пер. с санскрита, предисл. и коммент. Я.В. Василькова и С.Л. Невелевой. – М., 1987. – 799 с.
304. Мелларт Д. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982. – 149 с.
305. Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – Т.1. – М., 1973. – 355 с.
306. Моцюк В. Василь Пачовський про роль українознавства у вихованні молоді // Українознавство у педагогічному процесі освітніх установ: Збірник статей. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 460–464.
307. Моця О.П. Південна «Руська земля». / О.П. Моця. – К.: Корвін пресс, 2007. – 264 с.
308. Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення / О.П. Моця // Український історичний журнал. – К.: «Дієз-продукт», 2006. – № 2. – С. 4–11.
309. Мунтян Л.В. Концептуальний аналіз та методи дослідження вербалізованих концептів / Л.В. Мунтян // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 103–105. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2013_33_33
310. Навчальна програма з українознавства «Земля, де живем, Україною зовем» для 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів Донецького регіону» (укладачі: Авілова О.В., Дерев'янченко Н.М., Кузьменко Р.П) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/1234.pdf>
311. Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. Тексты, переводы, комментарии. – М., 1993.
312. Наливайко С.І. Давньоіндійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. – К., 2009. – 504 с.
313. Наливайко С.І. Індійський міф, український коментар. – К., 2010. – 576 с.
314. Наливайко С.І. Індодарійські таємниці України. – К., 2004. – 448 с.
315. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. – К., 2000, 2001, 2010. – 280 с.
316. Наливайко С.І. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ, термінів і понять. – К., 2007. – 360 с.
317. Наливайко С.І. Українська індоаріка. – К., 2006. – 632 с.
318. Наливайко С.С. ДНК-генеалогія у структурі етнологічного знання: проблеми міждисциплінарної взаємодії // Україна й українці в етнокультурних процесах. Зб. наук. праць. – К., 2017. – С. 111–129.
319. Наливайко С.С. ДНК-генеалогія у сучасних етнологічних концепціях про походження українців // Українознавство. – 2013. – № 3–4. – С. 118–122.
320. Наливайко, С.С. Походження українського народу в світлі даних Y-ДНК-генеалогії // Українознавство. – 2012. – № 1. – С. 166–170.
321. Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956.
322. Никитина Э.В. Этнические процессы в глобальном информационном пространстве. Информационное общество, 2014. – Вып. 5–6. – С. 77–83 [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/0ba921c301c4dce244257e0a004f05db>

323. Німчук В.В. Південні давньоруські говори – основа української мови // Історія української мови. – К., 1996.
324. Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна: Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 233–250.
325. Новітні міфи та фальшивки про походження українців: Зб. ст. – К., 2008.
326. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери : монографія / О.В. Абакумов та ін. К.: Наукова думка, 1992.
327. Отиц О. Культурологічна педагогічна парадигма як методологічна основа сучасної освіти [Електр. ресурс]. – Режим доступу: http://www.zbirnik.mixmd.edu.ua/2010_5_ua/21.pdf
328. Отрошко Л. Вплив природи на формування світоглядних цінностей // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: Колективна монографія. – К.: ННДІУВІ, 2012. – Том II. XV–XVIII ст. – С. 149–155.
329. Отрошко Л. Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку // Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 53. – С. 145–149.
330. Отрошко Л. Проблема періодизації символотворення в українському етнокультурному розвитку // Часопис української історії. – 2016. – Вип. 33. – С. 124–134.
331. Отрошко Л. Розвиток українського символотворення в добу П. Калнишевського / Українознавство. – 2015. – №3. – С. 44–51.
332. Отрошко Л. Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми. / Українознавство. – 2015. – №3. – С. 63–71.
333. Ошибкина С.В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья. – Археологические вести. – № 3. – Спб., 1994. – С. 48–57.
334. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. – К., «Либідь», 1996. – 358 с.
335. Павленко Ю.В. Передісторія давніх Русів у світовому контексті. – К., «Фенікс», 1994. – 400 с.
336. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.– 783 с.
337. Пашина Н.П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально-экономических преобразований края пореформенного периода (1861–1900): Дис... канд. ист. наук: специальность 07.00.01. – история Украины. – К., 1997. – 212 с.
338. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ-Львів. – 1999.
339. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К., 1972
340. Петров В.В. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. – К., 1972.– 214 с.
341. Петров В.П. Походження українського народу. – К., 1992.
342. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». – [2-е вид., доповнене]. – К.: «Арістей», 2004. – 180 с.
343. Півторак Г.П. Українці: Звідки ми і наша мова.–К., 1993.–200 с.
344. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи / Григорій Півтора. – К.: ПАТ «Віпол», 2014. – 280 с.
345. Півторак Г.П. Коли ж виникла українська мова? // Історія української мови. – К., 1996.
346. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В.О. Пірко. – Донецьк: «Східний видавничий дім», 2004. – 224 с.
347. Плоткин К.М. Псков и его округа в конце I тыс. н.э. // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – 1982.

348. *Плохий С.* Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії / Сергій Плохий / Авторизований переклад з англійської. – К.: «Критика», 2015. – 432 с.
349. Повесть временных лет. – Ч. I. – М., 1950.
350. Полное собрание русских летописей. – Т.2. Ипатьевская летопись. / С предисл. Б.М. Клосса. М., ЯРК, 1998.
351. Пономарьов А. Українська етнографія – К., 1994.
352. *Попович М.* Нарис історії культури України / М. Попович – К.: «АртЕк», 1999. – 728 с.
353. Постколониалізм. Генерації. Культура. / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – Київ: Лаурис, 2014. – 336 с.
354. *Потехина И.Д.* Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. – К., 1999. – 210 с.
355. *Прицак О.* Походження Русі. – К., 1997. – Т.І.
356. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українознавства. 1–4 класи (авт. *Кононенко П.П., Присяжна Т.М.*) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/progr-1-4-2013.pdf>
357. Програма курсу за вибором «Українознавство. 5–11 класи» (авт.: *Кононенко П.П., Касян Л.Г., Семенюченко О.В.*) – Режим доступу: <http://old.mon.gov/img/zstored/files/progr-5-11-2014.pdf>
358. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / Отв. ред. В.Д. Королюк. – М.: Наука, 1982.
359. *Реєнт О.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.– К., 2007.
360. Ригведа. – М., 1989. – 767 с.
361. *Рикёр П.* Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике / П. Рикёр – М.: Медиум, 1995. – 415 с.
362. *Ричка В.М.* «Київська Русь: чия спадщина?» / Ричка Володимир Михайлович // День – № 82. – 2003. – 16 травня. – С. 8.
363. *Ричка В.М.* Київська Русь: проблема етнокультурного розвитку (конфесійний аспект) / Ричка Володимир Михайлович. – К., 1994.
364. *Русанова И.П.* Славянские древности VI–IX ст. между Днестром и Зап.Бугом // САИ. – 1973. – Вып. 1–25.
365. *Русанова И.П.* Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
366. *Русначенко А.* Донбас в історії України ХХ століття / А. Русначенко [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://www.mau.edu.ua/private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm>.
367. *Рыбаков Б.А.* Поляне и северяне // СЭ. – 1947. – № 5/6. – С. 81–105.
368. *Савчук Б.* Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 60–61.
369. *Салларес Р.* Языки, генетика и археология // Вестник древней истории. – №3. – 1998. – С. 122–133.
370. *Сафронов В.* Индоевропейские прародины. – Горький, Волго-Вятское книжное издательство, 1989. – 398 с.
371. *Свасьян К.А.* Философия символических форм Э. Кассирера: критический анализ. – 2-е изд. / К.А. Свасьян. – М.: Академический проект: Альма Матер, 2010. – 243 с.
372. Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1993.– Т.ІІ.
373. *Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу.-К.,2001.– 256 с.
374. *Седов В.В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
375. *Седов В.В.* Древнерусская народность. – М., 1999.
376. *Седов В.В.* Славяне в раннем средневековье. – М., 1996.
377. *Седов В.В.* Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М., 1970.

378. Семенов Ю.И. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной общины // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986. – С. 73–130.
379. Семенов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966.
380. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – 2-ге видання, фототипне / М. Семчишин. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1985. – 550 с.
381. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В.Скляр. – К.: Просвіта, 2008. – 392 с.
382. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
383. Смаль-Стоцький С. Генеза української мови та її передісторичний розвиток // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К. 1994.
384. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов // Хрестоматія. К., 1996.
385. Смаль-Стоцький С.І. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Історія української мови. – К., 1996.
386. Смиленко А.Т. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецькой) // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н.э. – К., 1985.
387. Смирнова Г. О трех группах новгородской керамики X – начала XI вв. // КСИА АН СССР. – 1974. – Вып. 139.
388. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XII ст.). – К., 1975.
389. Сніжко В., Отрошко Л. Творчість через символ: монографія / В. Сніжко, Л. Отрошко; ННДІУ МОН України – Сімферополь: ДП видавництво «Таврія», 2010. – 236 с.
390. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1988. – Т. I.
391. Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура. – М., 1990.
392. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. Пер. с франц. А. М. Сухотина, под ред. и с прим. Р. И. Шор. – М., 2004. – 256 с.
393. Станко В.Н. Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: поиски и находки. – К., 1980. – С. 90–109.
394. Старостин Н.Н. Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы и I тыс. н.э. – Куйбышев, 1986.
395. Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. – №3. – 1996. – С. 20 – 28.
396. Стрижак О. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 224.
397. Стрижак О. Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського та російського народів і їхніх мов. // Народна творчість та етнографія. – К., 1998. – № 5–6.
398. Стрижак О.С. Серби й Україна // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 251–259.
399. Суліменко О.О. До питання визначення поняття «етнокультурний простір України» // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип.15. – С. 3–10.
400. Сурмін Ю.П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. – К.: Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні, 2006. – 302 с.
401. Сухобоков О.В. Дніпровське Лівобережжя у VIII–XIII ст. – К., 1992.
402. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Історія української мови. – К., 1996.
403. Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К., 1991. – 94 с.
404. Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите и энеолите // Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С. 6 – 16.

405. *Телегін Д.Я.* Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1974. – 168 с.
406. *Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К., 1961.
407. *Терлецький Л.* Етногенез українського народу // Любомир Терлецький – Львів: Інтелект-Бізнес, 2007. – 616 с.
408. Террористы «ДНР» объявили о начале этнических чисток в отношении украинцев в Горловке (06.03.15 12:15) [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://sensor.net.ua/news/327482/>
409. *Тилак Б.Г.* Арктическая родина в ведах / Пер. с англ. Н. Р. Гусевой. – М., 2001. – 525 с.
410. *Тимощук Б.О.* Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. – К., 1976.
411. *Титов В.С.* Неолит Греции. – М., 1969.
412. *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – М., 1956. – С. 19–43.
413. *Тищенко К.* Етномова історія прадавньої України. – К., 2008.
414. *Тищенко К.* Мовні свідчення протофінійської присутності у Західній Європі // Етнічна історія народів Європи. – Вип.9. – К., 2001. – С. 77–86.
415. *Тойнбі А.* Дослідження історії. – Т. 1, 2. – К., 1992.
416. *Токар Л.К.* Роль теорії та методології в науковому самопізнанні українського народу // Українознавство: концептуальні та теоретико-методологічні основи розвитку. – К.: МП «Леся», 2015.
417. *Толочко П.П.* Етнічні процеси в часи Київської Русі // Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
418. *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1972.
419. *Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.– 248 с.
420. *Толочко П.П.* Київська Русь / Петро Петрович Толочко. – К.: «Абрис», 1996. – 360 с.
421. *Толочко П.П.* Откуда пошла Руская Земля / П.П. Толочко. – К., 2016. – 292 с.
422. Третій Форум українських патріотичних справ «Ми – Українці!» [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://nndiuv.org.ua/index.php/component/content/article/102-2009-08-31-13-55-49/2433>
423. *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской народности. – Л., 1970.
424. *Трубачев О.* Indoarica в Северном Причерноморье. – М., 1999. – 320 с.
425. *Трубачев О.Н.* К истории Руси (Наблюдения лингвиста). – М., 1993.
426. *Трубачев О.Н.* Этногенез и культура древнейших славян. – М., 1991.
427. Україна: хронологія розвитку. Енциклопедичне видання у 6-ти томах [НАН України. Інститут археології] – Т. 1. – К.: Кріон, 2007. – 544 с.
428. Українознавчі аспекти розвитку національної культури // Українці у світовій цивілізації і культурі: колективна українознавча монографія. – К.: НДІУ, 2008. – 400 с.
429. *Филин Ф.П.* О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопросы языкознания – 1980. – №4.
430. *Филин Ф.П.* Образование языка восточных славян. – М.-Л. – 1962.
431. *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972.
432. *Фігурний Ю.С.* Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ – на початку ХХІ століть. / Ю.С. Фігурний. – К., ННДІУ. – 2011. – 142 с.
433. *Фігурний Ю.* Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. – Київ, 2004. – 308 с.

434. *Фігурний Ю.* Консолідація українства як відповідь на виклики постколоніальної доби: етнокультурні та націєтворчі аспекти // Українознавчий альманах. – 2017. – № 21. – С. 99–104.
435. *Фігурний Ю.* Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. – Київ: ННДІУ, 2010. – 158 с.
436. *Фігурний Ю.* Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. 2-ге вид. доп. і доопр. – Київ, 2014. – 400 с.
437. *Фігурний Ю.С.* Український етнос у просторі й часі: українознавче дослідження етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів в Україні. –К.: ННДІУ.– 2009. – 520 с.
438. *Халиков А.Х.* К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. – Казань, 1988.
439. *Хрисанфова Е.Н.* Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // Вестник антропологии. – Вып. 3. – 1997. – С. 18–33.
440. Хроніка. Протестаційні збори проти червоного терору на Україні // Гуртуймося. – січень 1930. – С. 44.
441. Хроніка. Югославія. // Гуртуймося. – жовтень–грудень. – 1931–1937.
442. Центральний державний архів зарубіжної україніки. ф. 15, оп. 1, спр. 165.
443. *Циганок О.О.* Підготовка майбутнього вчителя-філолога до українознавчої роботи в школі:автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. - Умань, 2016. – 20 с.
444. *Чабай В.П., Маркс Э.Э, Отт М.* Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму // Археология. – №4. – 1998. – С. 19–47.
445. *Черняков І.Т.* Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археология. – №3. – 1993. – С. 5–19.
446. *Чирков О.* «Історичний атлас України» – якісно новий рівень українознавчої історичної картографії [рецензія на Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). – К.: Мапа, 2010. – 300 с.] // Українознавство. – 2012. – №1. – С. 236–238.
447. *Чирков О.* Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в XX столітті (національний та загальносвітовий виміри) [Електр. ресурс]. Режим доступу: http://history.org.ua/LiberUA/Chirkov_2011/Chirkov_2011.pdf
448. *Чирков О.* Нові контури старого академічного проекту «Атлас історії України» (Рецензія на працю «Атлас історії України»). – К.: ДНВП «Картографія», 2012. –152 с.: іл.) // Українознавство.– 2013. – №3–4. – С. 222–225.
449. *Чирков О.* Періодизація розвитку етнічної структури населення України упродовж XX ст. // Українознавство [Електр. ресурс]. Режим доступу: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1912>
450. *Чирков О.* Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель новітніми інформаційно-комунікаційними засобами (на прикладі багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія») // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – Вип. 19. – С. 442–449.
451. *Чирков О.* Роль Вікіпедії в інформаційному просторі українства // Українознавчий альманах. – Вип.11. – К., 2013. – С. 128–131.
452. *Чирков О.* Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів // Українознавство: Календар-щорічник / Інститут українознавства Київського університету. – К., 1998. – С. 45–52.

453. *Чирков О.* Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас. (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними.) // Українознавство. – Ч. 1, 2005. – С. 225–228. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1690>.
454. *Чирков О.А.* Загальноінститутський методологічний семінар [1. Про можливість зіставлення результатів антропології та генетики популяцій людини і застосування їх в українознавчих дослідженнях] // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 203–204.
455. *Чубатий М.М.* Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964.
456. *Шакурова О.В.* Походження українського народу в історіографічному дискурсі XIX початку XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 18 с.
457. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.
458. *Шахматов А.А.* К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899 – № 4. – С. 324–389.
459. *Шахматов А.А.* Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916.
460. *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. – К.: Видавництво АН УРСР, 1960.
461. *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова. З проблем східнослов'янської глатогонії // Історія української мови. – К., 1996. – С. 191–205.
462. *Шилов Ю.А.* Победа, К. – 2000. – 111 с.
463. *Шилов Ю.О.* Джерела витоків української етнокультури XIX тис. до н. е. – II тис. н.е. – К., 2002. – 272 с.
464. *Шилов Ю.О.* Праслов'янська Аратта. –К., 2003. – 93 с.
465. *Шнирельман В.А.* Возникновение производящего хозяйства. – М., 1989. – 442 с.
466. *Шнирельман В.А.* Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986. – 466 с.
467. *Шостак М.В.* Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях XX–XXI століття / Відповідальний редактор, автор передмови і заключної аналітичної статті Фігурний Ю.С. – К.: ННДІУ. – 2011. – 142 с.
468. *Шпенглер О.* Закат Европы. – М. – Птб., 1923.
469. *Шрадер О.* Сравнительное языковедение и первобытная история. – Спб., 1886.
470. *Щербаківський В.М.* Формация української нації. – Прага, 1941.
471. *Щербачук Л.Ф.* Культурні концепти: зміст, структура, принципи класифікації // Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Т. 24(63). – 2011. – №1. Ч.2. – С. 159–162.
472. *Юнг К.Г.* Человек и его символы. / К.Г. Юнг; пер. с англ. – СПб.: БСК, 1996. – 454 с.
473. *Юренко С.П.* Днепровское Лесостепное Левобережье в VII–VIII вв.: автореф. дис... канд. истор. наук. – К., 1983.
474. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – К.: «Наукова думка», 1990–1991.
475. *Ясперс К.* Смысл и постижение истории. – М., 1991.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ВИКОНАВЦІВ НДР ЗА ПЕРІОД 2015–2017 РОКІВ.

Монографії

1. Баран В., Томенчук Б., Фігурний Ю. Давній Галич. – К., 2017. – 133 с. (14 у.д.а.)
2. Шакурова О.В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.). – К., 2017. – 272 с. (11 у.д.а.)
3. Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення: колективна монографія / НДІУ; Авт. кол.: Баран В.Д., Бойко С.М., Гула О.Г., Залізняк Л.Л., Наливайко С.С., Отрошко Л.Г., Присяжна Т.М., Фігурний Ю.С., Чирков О.А., Шакурова О.В., Шостак М.В. – К.: НДІУ, 2018 (25 у.д.а.)
4. Фігурний Ю.С. Етнокультурні та націєтворчі процеси на українських землях наприкінці XVIII–сер. XIX ст. К.: НДІУ, 2017. – 180 с.(10 у.д.а.)
5. Фігурний Ю.С. Михайло Сікорський – світоч України. К.: НДІУ, 2017. – 128 с. (4,0 у.д.а.)

Розділ до монографії

1. Чирков О. Етнічний чинник в агресії Російської Федерації проти України: етнокультурна історія південно-східних українських земель і сучасні маніпуляції Кремля // Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: колективна монографія / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту), Л.Л. Залізняк, І.Й. Краснодемська, Ю.І. Фігурний, О.А. Чирков, Л.В. Чупрій. – К.: МП «Леся», 2016. – С. 109–130 (1,3 у.д.а.)

Словники, довідники

1. Чирков О. Знання про етнокультурний розвиток української людності у веб-енциклопедії «Вікіпедія»: формування та поширення: Довідник. – К., 2016. – 42 с. (4,0 у.д.а.)

Збірники наукових праць

1. Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць / Укладачі Баран В.Д., Залізняк Л.Л., Наливайко С.С., Фігурний Ю.С., Чирков О.А., Шакурова О.В. – К.: НДІУ, 2017. – 156 с. (13,0 у.д.а.)

Статті у журналах, що входять до наукометричних баз даних

1. Гула О. Діяльність українських культурно-просвітницьких організацій у королівстві СХС/Югославія як чинник збереження національної ідентичності (1918–1941 рр.) // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2018. – Вип. 37. – С. 30–37 (0,5 у.д.а.)
2. Дворніцька Л.В. Вплив повстанських пісень 1940–1950 рр. на формування національної самосвідомості молодого покоління / Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник», Вип. 126(11). – К.: «Видавництво «Гілея». – С. 49–53 (0,5 у.д.а.)
3. Отрошко Л. Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 53. – С. 145–149 (0,5 у.д.а.)
4. Смольницька О. Сакральні символи троянди і шипшини у вибраній творчості Віри Вовк: романо-германський контекст // Південний архів (Збірник наукових праць. Філологічні науки). – №67. – Херсон : Херсонський державний університет, 2017. – С. 172–176 (0,7 у.д.а.)
5. Смольницька О. Лунарна символіка у вірші «A Hymn to the Moon» леді Мері Вортлі Монтегю і вибраних поезіях Віри Вовк: компаративний аналіз у перекладознавчому аспекті // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2017. – №1(48). – С. 75–82 (0,8 у.д.а.)
6. Смольницька О. Волосся як культурний код у поезії Віри Вовк // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: «Філологія». – 2017. – Вип. 16. – С. 51–59 (0,8 у.д.а.)
7. Смольницька О. Міфологеми жінки-змії і водяного божества у вибраній поезії Віри Вовк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2017. – №26. – С. 69–72 (0,6 у.д.а.)
8. Смольницька О.О. Спільні архетипові уявлення про світовий центр у міфології різних народів: варіювання кроскультурних мотивів у вибраній поезії членів Нью-Йоркської групи // Молодий вчений. – №4(44), квітень 2017 (Young Scientist. – №4(44) April. – 2017). – С. 176–183 (1,03 у.д.а.)

9. *Смольницька О.* Міфологізм у сонеті Джона Мільтона «On His Deceased Wife» і вірші Віри Вовк «Альцеста»: спроба компаративного аналізу // Молодий вчений. – №6(46), червень 2017. – Ч. 1. – С. 172–178 (0,8 у.д.а.).
10. *Фігурний Ю.* Аналіз українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів у другій половині XVI ст. // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 53. – С. 20–24 (0,5 у.д.а.).
11. *Фігурний Ю.* Ідея соборності України: минуле і сьогодення // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2018. – С. 50–61 (1,0 у.д.а.).
12. *Фігурний Ю.С.* Аналіз українського етнокультурного розвитку й етнічних процесів у першій половині XVII ст. // ScienceRise. vol 12/1(29). – 2016.– С.22–26 (0,5 у.д.а.).
13. *Фігурний Ю.С.* Наукова модель періодизації походження українців у праці В. Балушка «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність». // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея»», 2017. – №7 (122). – С. 108–112 (0,8 у.д.а.).
14. *Фігурний Ю.С.* Роль П. Калнишевського в суспільно-політичних трансформаціях та у духовному й культурному житті України XVIII ст. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск пам'яті Володимира Кривошеї (1958–2015) / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея»», 2017. – С. 73–76 (0,5 у.д.а.).
15. *Філатова Н.С., Чирков О.А.* Мовна ситуація у Донецькій області під час російської агресії у контексті сучасних етнокультурних тенденцій // Етнічна історія народів Європи. – 2017. – Вип. 53. – С. 165–176 (1,3 у.д.а.).
16. *Чирков О.* Знання про етнокультурний складник історичного процесу в атласі «Україна. хроніка історичних подій» // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2018. – С. 84–92 (1,04 у.д.а.).
17. *Чирков О.А.* Висвітлення етнокультурного розвитку населення української територіальної частини Європи у двох історичних атласах // Гілея: науковий вісник. – 2017. – Вип.11(126). – С. 85–90 (0,8 у.д.а.).
18. *Шакурова О.* Етногенетична концепція В. Хвойки // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – К., 2018. – Вип. 37. – С. 72–78 (0,68 у.д.а.).
19. *Шакурова О.* Концепції пізньосередньовічного походження українського етносу у працях сучасних українських дослідників // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея»», 2017. – №8(123). – С. 104–109 (0,89 у.д.а.).
20. *Шакурова О.* Погляди на етногенез українського народу Любомира Терлецького // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея»», 2017.– №7(122). – С. 105–108 (0,65 у.д.а.).
21. *Шинкарик Ю.* Культурно-ідейні виміри видань казок Івана Франка в кінці XIX століття і на сучасному етапі / Ю. Шинкарик // ScienceRise. – №9. – 2017. – С. 48–52 (0,6 у.д.а.).

Наукові статті надруковані у виданнях, які оприлюднені закордоном:

1. *Zaliznyak L.* «The first Indo-European herdsmen of the Sea of Azov and Black Sea steppes» // Spheres of culture / Ed. by Ihor Nabytovych, 2016, Vol. 15, pp. 368–374. (Львів, Польща) (0,5 у.д.а.).
2. *Залізник Л.* Походження українців з позицій сучасної етнології // Spheres of Culture / Ed. by Ihor Nabytovych, 2017, Vol. 16, pp. 488–495. (Львів, Польща) (0,5 у.д.а.).
3. *Фігурний Ю.* Українські етнічні, державотворчі, націєтворчі та етнокультурні процеси: постановки проблеми // Spheres of Culture / Ed. by Ihor Nabytovych, 2017. Vol. 16, pp. 496–503. (Львів, Польща) (0,5 у.д.а.).
4. *Фігурний Ю.* Етнорелігійні, етнокультурні та націєтворчі процеси у Центрально-Східній Європі (кінець XV– початок XVII ст.) // Збірник наукових статей історичного факультету Гомельського державного університету імені Франциска Скорини. Вип.6.– Гомель, 2017. – С. 16–20 (Білорусь, Гомель) (0,5 у.д.а.).

5. *Шакурова О.* Висвітлення історіографії етногенезу українців у працях сучасних українських науковців // *Spheres of Culture / Ed. by Ihor Nabytovych, 2015, Vol. 12, pp. 214–221 (0,5 у.д.а.).*

Статті у журналах,

що включені до переліку наукових фахових видань України

1. *Баран В.* Давній Галич – етнокультурний центр середньовічної України // *Українознавство.* – 2017. – №3(64). – С. 74–81 (0,5 у.д.а.).
2. *Баран В.* Історія археологічних досліджень давнього Галича (середина ХІХ – кінець ХХ ст.) // *Українознавство.* – 2016. – №1(58). – С. 171–190 (1,25 у.д.а.).
3. *Баран В.* Михайло Грушевський – український державний діяч, науковець, громадянин // *Українознавство.* – 2016. – №4. – С. 72–75 (0,3 у.д.а.).
4. *Баран В.Д.* Археологічні дослідження давнього Галича (червень-вересень 2000 р.) // *Українознавство.* – 2015. – №3(56). – С. 31–35. (У співавторстві).
5. *Баран В.Д.* Археологічні дослідження давнього Галича (червень-липень 1998 р.) // *Українознавство.* – 2015. – №1(55). – С. 61–67. (У співавторстві).
6. *Баран В.Д.* Археологічні дослідження давнього Галича (червень-липень 1999 р.) // *Українознавство.* – 2015. – № 2(55). – С. 66–71. (У співавторстві).
7. *Баран В.Д.* Віктор Петров – визначний українознавець // *Українознавство.* – 2015. – №2(55). – С. 28–32.
8. *Бойко С.М.* Збереження етнокультурного розмаїття як чинника міжнаціональної злагоди в українському соціумі // *Українознавчий альманах.* – 2016. – Вип. 19. – С. 55–59 (0,63 у.д.а.).
9. *Бойко С.М.* Українознавчі засади національно-патріотичного виховання як відповідь на виклики постколоніальної доби // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство.* – Вип.19. – 2016 – К., 2017. – С. 31–33 (0,5 у.д.а.).
10. *Бойко С.М.* Х Міжнародний конкурс з українознавства // *Українознавство.* – 2017. Вип. 1–2(62–63). – С. 170–175 (0,3 у.д.а.).
11. *Висовень О., Фігурний Ю.* Державотворча, націєтворча та етнокультурна діяльність патріота-націоналіста Ярослава Потапенка (1975–2016) // *Наукові записки з української історії: зб.наук.ст. – Переяслав-Хмельницький (Київ.обл.)* – 2016. – Вип. 40 (Спецвипуск). – С. 33–40 (1,1 у.д.а.).
12. *Гула О.* Система освіти Республіки Хорватія: українознавчий аспект // *Українознавство.* – 2017. – №3(64). – С. 181–191 (1,0 у.д.а.).
13. *Дворніцька Л.В.* Синкретизм символіки у творах Віри Вовк та Емми Андіївської // *Українознавчий альманах.* – 2016. – Вип. 19. – С. 118–122 (0,5 у.д.а.).
14. *Дворніцька Л.В.* Фітоніми й зооніми у збірці «Майдан» Віри Вовк як засіб формування національної самосвідомості молодого покоління // *«Українознавчий альманах» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. Випуск 20.* – К.: «Міленіум +», 2017. – С. 93–98 (0,5 у.д.а.).
15. *Залізняк Л.* Києворуське коріння автохтонного населення Овруччини (За результатами роботи Овруцької експедиції 2016 р.) // *Українознавство.* – 2016. – №3. – С. 60–74 (1,0 у.д.а.).
16. *Залізняк Л., Фігурний Ю.* Результати роботи Овруцької етно-археологічної експедиції інститутів українознавства МОНУ та археології НАНУ у 2016 році // *Українознавство.* – 2016. – №2. – С. 136–146 (0,6 у.д.а.).
17. *Залізняк Л.Л.* Балтійська етнокультурна провінція та проблема походження індоєвропейських і фінно-угорських народів // *Українознавство.* – 2017. – №1–2(62–63). – С. 40–62 (1 у.д.а.).
18. *Кононенко А.М.* Збереження етнічної ідентичності українськими переселенцями // *Наукові записки [збірник наукових статей] / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова.* – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2016. – №130. – С. 132–143 (0,68 др. арк.).

19. *Кононенко А.М.* Світовий конгрес українців у контексті підтримки суверенітету України та непорушності її кордонів // *Українознавчий альманах*. – 2016. – Вип. 19. – С. 129–133. (0,54 др. арк.).
20. *Кононенко А.М.* Українська діаспора в республіці Молдова і Румунії як етнокультурний феномен // *Наукові записки [збірник наукових статей]*. / М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2016. – №131 – С. 98–106 (0,64 др. арк.).
21. *Наливайко С.* До питання про семантику давніх назв Чорного й Азовського морів // *Українознавство*. – 2016. – № 1(58). – С. 63–70 (0,6 у.д.а.).
22. *Наливайко С.С.* До перспектив індоєвропейських ономастичних студій (у контексті тлумачення потамоніма Дніпро) // *Українознавство*. – 2016. – №3(60). – С. 222–232 (0,7 у.д.а.).
23. *Наливайко С.С.* Якою має бути історія давньої України? // *Українознавство*. – 2016. – № 2(59). – С. 225–240 (1,3 у.д.а.).
24. *Наливайко С.* Ще раз про перспективи індоіранських ономастичних студій (до дискусії історика й лінгвіста) // *Українознавство*. – 2017. – №1–2 (62-63). – С. 153–169 (1,4 у.д.а.).
25. *Осадча Н.* Українська мовна картина світу: інтерпретаційні моделі інтегративного потенціалу / Н. Осадча // *Українознавство*. – № 3(64). – 2017. – С. 201–213 (1,05 у.д.а.)
26. *Отрошко Л.* Порівняльний аналіз традиційних елементів української етнокультури в обряді хрещення на Козелеччині // *Народна творчість та етнологія*. – 2017. – №4 (368). – С. 57–69 (1,5 у.д.а.).
27. *Отрошко Л.* Проблема періодизації символотворення в українському етнокультурному розвитку // *Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура*. – Київ, 2016. – Вип. 33. – С. 124–134 (1,2 у.д.а.).
28. *Отрошко Л.* Розвиток українського символотворення в добу П. Калнишевського // *Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура*. – Київ, 2016. – Спецвип. 34. – С. 44–51 (0,8 у.д.а.).
29. *Отрошко Л.* Символотворення в етнокультурному просторі України: постановка проблеми // *Українознавство*. – 2015. – №3. – С. 63–71.
30. *Отрошко Л.* Український контекст у творчості художників-пейзажистів ХІХ століття // *Українознавство*. – 2016. – №3 (60). – С. 171–185 (0,9 у.д.а.);
31. *Присяжна Т.* Українознавство як комплексна дисципліна та філософія освітньо-виховного процесу // *Українознавство*. – 2015. – №3. – С. 183–189.
32. *Смольницька О.* Осмислення української національно-визвольної боротьби ХХ століття у творчості Віри Вовк: функціональність символіки // *Таїни художнього тексту (до проблеми поетики художнього тексту) : Зб. наук. праць / Ред. кол.: Н. І. Заверталюк (наук. ред.) та ін.* – Дніпро : Ліра, 2016. – Вип. 20. – С. 130–136 (0,5 у.д.а.).
33. *Смольницька О.* Жінки-святі у поезії Віри Вовк: киеворуський і західноєвропейський контексти з кельтськими паралелями // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. – Вип. 1(37). – Ужгород, 2017. – С. 83–90 (0,9 у.д.а.).
34. *Смольницька О.* Українсько-бразильські контактні зв'язки тератоморфізму у вибраній творчості Віри Вовк: компаративний аналіз // *Література в контексті культури : Зб. наук. праць. Вип. 28 / ред. кол.: В. А. Гусев (відп. ред.) та ін.* – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. 243–251 (0,6 у.д.а.).
35. *Фігурний Ю.* Археологічна експедиція як форма наукової комунікації // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – 2015. – Вип. 19. – С. 369–374 (0,5 у.д.а.).
36. *Фігурний Ю.* Валентина Борисенко – відома дослідниця українських етнокультурних традицій // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 46. – К., 2015. – С. 11–21 (1,0 у.д.а.).
37. *Фігурний Ю.* Внесок Володимира Барана у дослідження давнього Галича // *Українознавство*. – 2016. – №3. – С. 204–221 (1,2 у.д.а.).

38. *Фігурний Ю.* Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України й українців у другій половині XVIII ст. // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2016. – Спецвип. 34. – С. 51–59 (1,1 у.д.а.).
39. *Фігурний Ю.* Державотворча діяльність українця Ярослава Потапенка (1975–2016) // Українознавство. – 2016. – №2. – С. 124–135 (0,9 у.д.а.).
40. *Фігурний Ю.* Консолідація українства як відповідь на виклики постколоніальної доби: етнокультурні та націєтворчі аспекти // Українознавчий альманах. – 2017. – №21. – С. 99–104 (0,5 у.д.а.).
41. *Фігурний Ю.* Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодієвського товариства // Українознавство. – 2016. – №4. – С. 162–173 (0,9 у.д.а.).
42. *Фігурний Ю.* Осягнення етнокультурного розвитку України у XIX ст. // Переяславський літопис. – 2015. – №8 – С. 88–93 (0,5 у.д.а.).
43. *Фігурний Ю.* Українознавча діяльність Валентини Борисенко // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 228–243 (1,2 у.д.а.).
44. *Фігурний Ю.С.* Внесок професора В.Барана у наукову діяльність відділу етнології інституту українознавства // Питання історії, науки і техніки. – 2017. – №3 (43). – С. 34–46 (1,0 у.д.а.).
45. *Чирков О.* Етнокультурні явища на сторінках Атласу історії української державності // Українознавство. – 2016. – №2. – С. 114–123 (0,52 у.д.а.).
46. *Чирков О.* Методологічний семінар з українознавства // Українознавство. – 2015. – №2(56). – С. 197–204 (0,6 у.д.а.).
47. *Чирков О.* Українознавчі теми міжнародної наукової конференції Білорусь і сусіди: шляхи формування державності, міжнаціональні та міждержавні відносини // Українознавство. – 2016. – №3. – С. 243–249 (0,54 у.д.а.).
48. *Чирков О.А.* Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Приазовського краю від найдавніших часів до сучасності (спроба узагальненої оцінки) // Переяславський літопис. – 2015. – №8. – С. 55–65 (1,0 у.д.а.).
49. *Чирков О.А.* Поширення наукових знань про етнокультурний розвиток давньої людності українських земель новітніми інформаційно-комунікаційними засобами (на прикладі багатомовної веб-енциклопедії «Вікіпедія») // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015. – Вип. 19. – С. 442–449 (0,7 у.д.а.).
50. *Чирков О.А.* Прояви у Вікіпедії відмінностей між українським та російським національним баченням історії України у період Другої світової війни (у контексті сучасних етнокультурних процесів в Україні) // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав Хмельницький, 2015. – Вип. 37. – С. 174–182 (0,7 у.д.а.).
51. *Чирков О.А.* Вплив російської агресії 2014–2017 рр. на етнічну структуру населення окупованих територій та всієї України // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Українознавство. – 2016. – Вип. 19. – С. 27–30 (0,6 у.д.а.).
52. *Шакурова О.* Етногенетичні концепції українських радянських дослідників (50-ті роки XX ст. – 1991 р.) // Українознавство. – 2017. – № 3. – С. 147–165 (1,54 у.д.а.).
53. *Шакурова О.* Проблема походження українського народу у науковій спадщині В. Щербаківського, М. Чубатого та Я. Пастернака // Українознавство. – 2016. – № 1(58). – С. 155–170 (1,3 у.д.а.).
54. *Шакурова О.* Проблема походження українців у сучасній українській історіографії // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 8–18. (1,0 у.д.а.).
55. *Шакурова О.* Псевдонаукові версії походження українців та їх критика сучасними українськими вченими // Українознавство. – 2016. – №3. – С. 145–164 (1,6 у.д.а.).
56. *Шакурова О.* Теорії ранньосередньовічного походження українців у дослідженнях сучасних українських вчених // Українознавство. – 2016. – №2. – С. 18–36 (1,5 у.д.а.).
57. *Шостак М.* Внесок Михайла Брайчевського у формування наукової моделі української історії // Українознавство. – 2016. – №1(58). – С. 128–135 (0,5 у.д.а.).

58. *Шостак М.* Етнокультурна проблематика історії Руси-України. в сучасному історіографічному дискурсі // *Українознавство.* – 2016. – №3. – С. 113–130 (1,6 у.д.а.).
59. *Шостак М.* Заснування Київської держави в інтерпретаціях вчених української діаспори (початок ХХ століття – початок 90-х років ХХ століття) // *Українознавство.* – 2015. – №4 (57). – С. 8–24 (1,0 у.д.а.).
60. *Шостак М.* Заснування Київської Русі в новітніх дослідженнях українських вчених // *Українознавство.* – 2015. – №3 (56). – С. 19–30 (1,0 у.д.а.).

**Публікації у матеріалах конференцій, тезах доповідей та виданнях,
що не включені до переліку наукових фахових видань України**

1. *Баран В.Д.* Процеси етнокультурного розвитку на території України у I тис. н.е. // *Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць.* – К.: НДІУ, 2017. – С. 55–77 (1,5 у.д.а.).
2. *Баран В.* Давній Галич у світлі археології // *Вісник рятівної археології.* – Вип. 2. – Львів, 2016. – С. 12–22 (Опубліковано. у 2017 р.) (1,0 у.д.а.).
3. *Баран В.Д.* Методологічні підходи до вивчення слов'янського етногенезу // *Вісник аграрної історії.* – 2016.– Вип. 15.– С.9–17. (Опубліковано. у 2017 р.) (0,5 у.д.а.).
4. *Баран В.Д.* Михайло Грушевський – видатний український вчений та громадянин // *Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.).* – К.: «Міленіум», 2016. – С. 11–12 (0,1 у.д.а.).
5. *Баран В.Д.* Роль Тараса Шевченка і Михайла Грушевського у процесах суспільно-політичної мобілізації українства // *Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського (м. Канів, 23.09.2016 р.).* – Черкаси, 2017. – С. 33–41 (0,5 у.д.а.).
6. *Бойко С.М.* Виховання культури міжнаціональних відносин як важливий чинник етнокультурної політики України // *Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку. Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції. 17 листопада 2016 р., м. Дніпро, ДОППО. Частина I /Наук. ред. О.Є. Висоцька.* – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 120–122 (0,23 у.д.а.).
7. *Бойко С.М.* Вплив етнокультурної складової в освітньому процесі України на духовно-інтелектуальне самовизначення сучасної молоді // *Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1–3 листопада 1991 р.) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Єпіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М.Куковальської та ін.* – К.: [Київська православна богословська академія], 2016. – С. 109–117 (0,59 у.д.а.).
8. *Бойко С.М.* Етнокультурний простір України: можливості формування міжетнічної взаємодії // *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 28–29 жовтня 2016 р., м. Дніпро. Частина II / Наук. ред. О.Ю. Висоцький.* – Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 11–14 (0,25 у.д.а.).
9. *Бойко С.М.* Значення діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського в українському етнокультурному процесі // *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України», присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського.* – Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2017. – С. 121–133 (0,66 у.д.а.).
10. *Бойко С.М.* Педагогічний вимір творчої спадщини І. Липи: сучасні українознавчі транскрипції // *Восьмі Липівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 квітня 2016; Канів, 1 червня 2016 р.) / Благодійний Фонд ім. Івана та Юрія Лип; Центр національного відродження; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; упоряд. Г. Дольник.* – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2017. – С. 112–119 (0,34 у.д.а.).

11. *Бойко С.М.* Українознавство як інструмент вирішення складних етнокультурних проблем у сучасній українській освіті та науці // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 червня 2016 р., м. Дніпро: Роял Принт, 2016. – С. 55–58 (0,25 у.д.а.).
12. *Бойко С.М.* Українознавче наповнення змісту навчання в системі освіти України як основа національно-патріотичного виховання підростаючого покоління // Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2016. – С. 99–102 (0,22 у.д.а.).
13. *Бойко С.М.* Формування етнокультурних констант української ідентичності старшокласників в просторі сучасної освіти: на матеріалі щорічних міжнародних конкурсів з українознавства // Україна й українство в етнокультурних процесах: збірник наукових праць. – К.: НДІУ, 2017. – С. 78–87 (1 у.д.а.).
14. *Бойко С.М., Василюшин Л.М.* Українознавчі пошукування у сфері розкриття сутності етнокультурної самобутності українців // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 24–25 листопада 2017 р.; м. Дніпро. Частина 1. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. – С. 208–210 (0,3 у.д.а.).
15. *Дворницька Л.В.* Трансформація ідеологічної надбудови релігійно-моральних творів української поезії (за творчістю Т. Шевченка та М. Грушевського) // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Між нар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України / Упорядник С.А. Брижицька. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С. 232–249 (0,74 у.д.а.).
16. *Дворницька Л.В.* Міфологічні архетипи й етносимволи української культури у творчості Івана та Юрія Лип // Восьмі Липівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 22 квітня 2016; Канів, 1 червня 2016 р.) / Благодійний Фонд ім. Івана та Юрія Лип; Центр національного відродження; Науково-дослідний інститут українознавства МОН України; упоряд. Г. Дольник. – К.: УВС ім. Ю. Липи, 2017 – С. 120–126 (0,5 у.д.а.).
17. *Дворницька Л.В.* Соціальне питання у творчій спадщині передвісників українського націоналізму (на прикладі впливу соціоформуючих і націєтворчих ідей Шевченка на «profession de foi...» Братства тарасівців) // Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-тій річниці УПА. Івано-Франківськ, 19–20 травня 2017 р. / Наук. ред. О.М. Сич. – Івано-Франківськ: Лілея НВ 2017. – С. 84–93 (0,54 у.д.а.).
18. *Дворницька Л.В.* «Нерозривна єдність християнської та фольклорної символіки у казці-поемі «Земля іскриста» Віри Вовк як засіб формування національної самосвідомості молодого покоління», Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) / Під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д.іст.н. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К.: [Київська православна богословська академія], 2017. – Ч. 1. – С. 120–130 (0,68 у.д.а.).
19. *Дворницька Л.В.* Виховання національно свідомої особистості в процесі вивчення творчості Шевченка / Українська мова і література: науково-методичний збірник за матеріалами Конференції «Українська мова як чинник національної державності», 12–13 листопада 2015 р., м. Чернігів. – 2016. – №52. – С. 72–82 (0,50 у.д.а.).
20. *Дворницька Л.В.* Вплив поезій Шевченка на патріотичне виховання сучасної молоді (опубліковано 2016) / Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2016. – С. 127–129 (0,17 у.д.а.).
21. *Дворницька Л.В.* Роль християнської та фольклорної символіки в інтермедіальній творчості митців нью-йоркської групи матеріали // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних

- зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1-3 листопада 1991 р.) / під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В.Папакіна, Н.М.Кукрвальської та ін. – К.: (Київська православна богословська академія), 2016. – 911, (1), С. 639–651 (0,83 у.д.а.).
22. *Дворніцька Л.В.* Серце і розум у психоемоційному просторі людського буття: українська література як маркер національного кордоцентризму. «Дні науки філософського факультету – 2016», Міжн. наук. конф. (2016; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016», 20–21 квіт. 2016 р.: (матеріали доповідей та виступів) / редкол.: А.Є. Конверський (та ін.). – К: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. – Ч. 8. – С. 14–16 (0,19 у.д.а.).
 23. *Дворніцька Л.В.* Християнська і фольклорна символіка у творчому доробку українських митців // «Сучасна українська нація: мова, історія, культура»: матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 року з нагоди 15-річчя кафедри українознавства / Наукові редактори: проф. Чоп'як В.В., проф. Мальований А.В. – Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. – С. 400–402 (0,34 у.д.а.).
 24. *Залізник Л.Л.* Етногенетичні витоки найдавніший індоєвропейців Європи // Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць. – К.: НДІУ, 2017. – С. 87–102 (0,5 у.д.а.).
 25. *Кононенко А.М.* Важливість формування національної духовності в українському суспільстві // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1-3 листопада 1991 р.) / під ред. д. богосл. н., проф., митрополита Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г.В. Папакіна, Н.М. Кукрвальської та ін. – К.: (Київська православна богословська академія), 2016. – №911(1). – С. 118–127 (0,59 у.д.а.).
 26. *Кононенко А.М.* Вплив творчості Т. Г. Шевченка на збереження національної самосвідомості українців поза межами етнічної батьківщини // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес.2016р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України / Упорядник С.А. Брижицька. – Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017.– 272. – С. 53–62 (0,3 у.д.а.).
 27. *Наливайко С.С.* ДНК-генеалогія у структурі етнологічного знання: проблеми міждисциплінарної взаємодії // Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць. – К.: НДІУ, 2017. – С. 111–129 (1,0 у.д.а.).
 28. *Осадча Н.* Українська мова: неокласична та постнеокласична інтерпретації інтегративного потенціалу // Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов та культур. Київ. – К.: КНЛУ, 2017. – С. 248–251 (0,17 у.д.а.).
 29. *Осадча Н.* «Ментальність українського народу у творчості Т. Шевченка» / Н. Осадча // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150- річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України / Упорядник Брижицька С.А. –Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С. 143–152 (0,5 у.д.а.).
 30. *Отрошко Л.* Бандерівська ідеологія в теорії і практиці українського націоналізму // Держава у теорії і практиці українського націоналізму: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26 – 27 червня 2015 р. / Наук. ред. О.М. Сич. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – 544 с. – С. 345–351 (0,5 у.д.а.).
 31. *Отрошко Л.Г.* Осягнення українського символотворення на основі наукової періодизації історії України М. Грушевського // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за

- матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). – К.: «Міленіум», 2016. – С. 108–109 (0,2 у.д.а.).
32. *Отрошко Л.* Порівняльний аналіз державних символів козацької доби та періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Міжнародної конференції 1–2 грудня 2016 р. – К.: НУОУ, 2016. – С. 39–40 (0,1 у.д.а.).
 33. *Отрошко Л.* Тарас Шевченко і Михайло Грушевський – знакові постаті українського етнокультуротворення // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського (м. Канів, 23.09.2016 р.). – Черкаси, 2017. – С. 42–52 (0,5 у.д.а.).
 34. *Отрошко Л.* Шевченкове символотворення в українських етнокультурних процесах // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шевченкове слово та духовна наука: поліфонія в часі». 3 нагоди 175-ої річниці виходу у світ «Кобзаря». – К.: НДІУ, 2015. – С. 88–90 (0,5 у.д.а.).
 35. *Отрошко Л.Г.* Внесок Слави Стецько у розвиток ідеології українського націоналізму // Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 13–14.10. 2017 р.). – Тернопіль: ТОКІППО, 2017. – Вип. 2. – С. 223–232 (0,5 у.д.а.).
 36. *Отрошко Л.Г.* Вплив релігійного чинника на регіональні події у контексті загальноукраїнської хресної ходи в умовах неоголошеної гібридної російсько-української війни // Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.) / Упор. П. Гай-Нижник. – К.: «МП Леся», 2016. – С. 220–227 (0,5 у.д.а.);
 37. *Присяжна Т.М.* Шевченків «Буквар» як чинник етнокультуротворення в українській освіті Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шевченкове слово та духовна наука: поліфонія в часі». 3 нагоди 175-ої річниці виходу у світ «Кобзаря». – К.: НДІУ, 2015. – С. 105–109.
 38. *Смольницька О.* Трагічний міф у творчості Тараса Шевченка: зарубіжний контекст / О. Смольницька // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України / Упорядник Брижицька С.А. – Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С. 195–203 (0,4 у.д.а.).
 39. *Смольницька О.* Українсько-бразильські контактні зв'язки тератоморфізму у вибраній творчості Віри Вовк: компаративний аналіз / О. Смольницька // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Література в контексті культури», 20–21 квітня 2017 р. / ред. кол.: В.А. Гусев (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. – С. 33 (0,1 у.д.а.).
 40. *Смольницька О.* Образ Єви та проблема святості/гріховності в однойменному вірші української письменниці в Ріо-де-Жанейро Віри Вовк (збірка «Жіночі маски»): зіставлення із середньовічною традицією / О. Смольницька // International research and practice conference “Contemporary issues in philological sciences: Experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine” (Lublin, Republic of Poland, April 28 – 29, 2017). – Lublin, Republic of Poland: Lublin Science and Technology Park S. A. , 2017. – P. 165–168 (0,3 у.д.а.).
 41. *Смольницька О.* Хризоліт як релігійний символ у поезії Нью-Йоркської групи (на прикладі творів Емми Андіївської і Віри Вовк) / О. Смольницька // Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку : Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 26–27 травня 2017 р. – Одеса : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2017. – С. 80–83 (0,3 у.д.а.).
 42. *Смольницька О.* Символіка золотого кольору в оповіданні Віри Вовк «Жінка в дзеркалі» (збірка «Карнавал») / О. Смольницька // «Сучасна філологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень»: Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса,

- 23–24 червня 2017 року. – Одеса : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2017. – С. 78–82 (0,3 у.д.а.).
43. *Філатова Н.* «Мовна самоідентичність в інтернет-просторі» // Міжнародна науково-практична конференція «Україна і світ: діалог мов та культур», 29–31 березня 2017 р., м. Київ. – К.: КНЛУ, 2017. – 389–391 (0,18 у.д.а.).
 44. *Фігурний Ю.* «Стан і перспективи розвитку Православної Церкви в Україні на рубежі ХХ – ХХІ ст. та в умовах гібридної російсько-української війни» // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів... К., 2016. – С. 864–886 (1,5 у.д.а.).
 45. *Фігурний Ю.* Вагомий внесок М. Сікорського у вивчення українського етнокультурного розвитку // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – Випуск 12 (14). – С. 501–508 (0,5 у.д.а.).
 46. *Фігурний Ю.* Гетьманування Петра Дорошенка у контексті вітчизняного державотворення та етнокультурного розвитку України в другій половині ХVІІ ст. // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ). / Упорядник Е.М. Луняк. – Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2015. – С. 29–38 (0,5 у.д.а.).
 47. *Фігурний Ю.* Роль Української національної революції початку ХХІ ст. в етнополітичних та етнокультурних процесах // Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів: зб. нау к. праць за матеріалами Міжн. наук. - прак. конф., 18–19 трав. 2017 р. – Переяслав-Хмельницький, 2017. –С. 128–133 (0,5 у.д.а.).
 48. *Фігурний Ю.С.* Вплив діяльності Тараса Шевченка на етнокультурний розвиток України й українців // Конотопські читання: зб.наук. пр. Вип. VІІІ. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2017. – С. 292–298 (0,5 у.д.а.).
 49. *Фігурний Ю.С.* Державотворча та етнокультурна діяльність Хрестителя Руси-України, святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира в українознавчому вимірі» // Святий рівноапостольний Володимир – творець Української Держави: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси-України, мученицької кончини святих страсотерпців благовірних князів Бориса і Гліба та 900-ліття перенесення їхніх святих мощей. – К.:КПБА, 2015. – С. 135–145 (0,5 у.д.а.).
 50. *Фігурний Ю.С.* Роль П. Конашевича-Сагайдачного у відродженні в Україні Київської митрополії Руської (Української) Православної Церкви – націєтворчі та етнокультурні аспекти // православ'я в Україні: Збірник матеріалів V Міжнародної наукової конференції. – К., 2015. – Ч. 2. – С. 177–186 (0,5 у.д.а.).
 51. *Фігурний Ю.С.* Соціальне питання у творчій спадщині Миколи Міхновського (1873–1924) // Соціальна політика в теорії і практиці українського націоналізму: історія і сьогодення. Матеріали VII всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 75-й річниці УПА. Івано-Франківськ, 19-20 травня 2017 р. / Наук. ред.. О.М. Сич. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2017. – С. 289–296 (0,5 у.д.а.).
 52. *Фігурний Ю.С.* Тарас Шевченко як духовна домінанта в українському етнокультурному розвитку // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шевченкове слово та духовна наука: поліфонія в часі». З нагоди 175-ої річниці виходу у світ «Кобзаря». – К.: НДІУ, 2015. – С. 67–69 (0,5 у.д.а.).
 53. *Фігурний Ю.С.* Українознавство – дієвий чинник у боротьбі з агресивно-неоімперіалістичним «руським миром» РФ // Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань. – Київ-Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. – С. 184–192 (0,5 у.д.а.).
 54. *Фігурний Ю.С.* Український національно-визвольний рух на Закарпатті у 1938–1939 рр. // Український національно-визвольний рух у ХХ ст.: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 13–14.10. 2017 р.). – Тернопіль: ТОКІППО, 2017. – Вип. 2. – С. 280–288 (0,5 у.д.а.).

55. *Фігурний Ю.С.* Релігійне життя і релігійність на Наддніпрянщині у XVIII–XIX ст. у контексті загальноукраїнського етнокультурного розвитку // ПЕРЕЯСЛАВІКА: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / V Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)», присвячені 1000-літтю убієння святого князя Бориса: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 11(13). – 218 с. – С. 195–201 (0,5 у.д.а.).
56. *Фігурний Ю.* Вплив Берестейської між церковної унії на українські етнічні, державотворчі й націєтворчі процеси на теренах Наддніпрянщини в першій половині XVII ст. // Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». – Вип. 10(12). – 2016. – С. 134–141 (0,5 у.д.а.).
57. *Фігурний Ю.* Вплив діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського на етнокультурний розвиток України й українців // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського (м. Канів 23.09.2016 р.). – Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С. 98–108 (0,5 у.д.а.).
58. *Фігурний Ю.* Голод в Україні 1946-1947 рр.: етнокультурний та етнорегіональний виміри // III Дунайські наукові читання: Голод 1946-1947 рр.: історичні, філософсько-психологічні та педагогічні аспекти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (18-19 травня, 2017 р.). – Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2017. – С. 277–283 (0,5 у.д.а.).
59. *Фігурний Ю.* Історичні витоки та паралелі російської агресії проти України й українців на прикладі політичної діяльності Петра Калнишевського // Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнській науково-практичній конференції (Київ, 2016). – К., 2016. – С. 58–75 (1,1 у.д.а.).
60. *Фігурний Ю.* Козацька Україна між Польщею та Росією // Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667), (23 грудня 216 р., м. Київ). – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя., 2016. – С. 22–31 (0,5 у.д.а.).
61. *Фігурний Ю.* Розвиток Збройних Сил України на зламі XX–XXI століть і в умовах російсько-української «гібридної війни»: військово-політичні та етнокультурні аспекти // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів... К.: НУОУ, 2016. – С. 120–121 (0,2 у.д.а.).
62. *Фігурний Ю.* Роль В. Борисенко у дослідженні етнокультурних традицій Наддніпрянщини / Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті: Матеріали круглого столу, 16 жовтня 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 130–144 (0,5 у.д.а.).
63. *Чирков О.* Тенденції сучасного етноструктурного розвитку українського суспільства у світлі новітньої агресії Російської Федерації проти України // Україна в сучасному європейському просторі в умовах зовнішньополітичних викликів: зб. нау. к. праць за матеріалами Міжн. наук.-практ. конф., 18–19 трав. 2017 р. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С. 48–54 (0,66 у.д.а.).
64. *Чирков О.А.* Вебізація шевченкознавчих знань: етнокультурне значення явища // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Шевченкове слово та духовна наука: поліфонія в часі». З нагоди 175-ої річниці виходу у світ «Кобзаря». – К.: НДІУ, 2015. – С. 132–135 (0,21 у.д.а.)
65. *Чирков О.А.* Науковий доробок Володимира Барана у періодичних виданнях Науково-дослідного інституту українознавства 2001–2017 рр. // Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць. – К.: НДІУ, 2017. – С. 31–45 (0,78 у.д.а.).
66. *Чирков О.* Наповнення знаннями про М. Грушевського найбільшої у світі багатомовної енциклопедії // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-

- во освіти і науки України / Упорядник С. А. Брижицька. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С. 215–231 (0,8 у.д.а.).
67. *Шакурова О.* Вплив діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського на духовно-інтелектуальне самовизначення українського соціуму // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського(м. Канів, 23 верес. 2016 р.). – Черкаси, 2017. – С. 134–142 (0,5 у.д.а.).
68. *Шакурова О.* Основні концепції походження українського етносу: історіографія проблеми (кінець XIX – початок XXI ст.) // Україна й українство в етнокультурних процесах: Збірник наукових праць. – К.: НДПУ, 2017. – С. 135–145 (1 у.д.а.).
69. *Шакурова О.В.* М.Грушевський – фундатор ранньосередньовічної концепції походження українського народу // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). – К.: «Міленіум», 2016. – С. 125–126 (0,15 у.д.а.).
70. *Шевчук О.* Латиноамериканська Шевченкіана в етнокультурній інтеграції української діаспори // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського(м. Канів, 23 верес. 2016 р.). – Черкаси, 2017. – С. 63–70 (0,5 у.д.а.).

Рецензії, повідомлення

1. *Баран В., Чирков О.* Українська земля і людність у великому переселенні народів (Рецензія на книгу Абашиної Н.С., Відейка М.Ю. «Повість про велике розселення слов'ян». – К.: КРІОН, 2011. – 256 с.: іл.) // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 245–249 (0,3 у.д.а.).
2. *Фігурний Ю.* Українознавчий аналіз етнополітичних процесів в Україні (Рецензія на монографію В.С. Крисаченка «Українська етнополітика. Концептуальні нариси». – К: МП Леся, 2013. – Кн. 1. – 440 с.) // Українознавство., 2015. – №1(54). – С. 238–241 (0,25 у.д.а.).
3. *Фігурний Ю.* Фаховий українознавчий аналіз етнополітичних процесів в Україні (Рецензія на монографію В.С. Крисаченка «Українська етнополітика. Концептуальні нариси». – К: МП Леся, 2013. – Кн. 1. – 440 с.) // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х.: Право, 2015. – №2(25). – С. 287–295 (0,5 у.д.а.).
4. *Фігурний Ю.* 400-річчя Київської академії (1615-2015). // Українознавство. – 2015. – №4. – С. 233–236 (0,2 у.д.а.).
5. *Фігурний Ю.* Релігійні процеси на Наддніпрянщині у IX–XXI століттях // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 249–253 (0,2 у.д.а.).
6. *Фігурний Ю.* Україна VS Росія – цивілізаційне та військово-політичне протистояння (Рецензія на книгу Залізняка Л.Л. «Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 р.». – К.: Шлях, 2014. – 168 с. // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 249–253 (0,3 у.д.а.).
7. *Фігурний Ю.* Українознавче осягнення подвижницького життя і фахових здобутків В.К. Борисенко (Рецензія на «Науковий збірник з нагоди вшанування 70-річчя з дня народження та 45-річчя наукової діяльності професора Валентини Борисенко» / Упоряд. М.Гримич, О.Брайченко. – Київ: Дуліби, 2015. – 248 с.) // Українознавство. – 2016. – №1(58). – С. 298–302 (0,3 у.д.а.).
8. *Фігурний Ю.* Українство в контексті світових цивілізаційних процесів. // Українознавство. – 2015. – №4. – С. 236–238 (0,2 у.д.а.).
9. *Фігурний Ю.С.* Героїчний символ Київської Русі. Рец. на: Конча С.В. Билинний Ілля Муромець: витоки епічного образу.– К.:ВПЦ «Київський університет», 2016.– 560 с. – // Магістеріум. «Археологічні студії». Вип. 67. – К., 2017. – С. 125–129 (0,5 у.д.а.).
10. *Фігурний Ю.* Презентація монографії «Давній Галич» // Українознавство. – 2017. – №1–2 (62–63). – С. 202–204 (0,2 у.д.а.).

11. *Чирков О.* «Добрий плід українсько-хорватської співпраці» // Українознавство. – 2015. – №1. – С. 246–250 (0,3 у.д.а.).
12. *Чирков О.* Пізнаємо свій рід – формуємо етнічну самосвідомість. // Українознавство. – 2015. – №4. – С. 238–244 (0,3 у.д.а.).
13. *Чирков О.* Українці скіфської доби: гіпотеза Сергія Корнієнка (Рецензія на науково-популярну працю С. Корнієнка «Рід Дніпровий: українці скіфської доби: (гіпотеза)». – К.: Ярославів Вал, 2010. – 176 с.) // Українознавство. – 2016. – №1(58). – С. 296–298 (0,16 у.д.а.).
14. *Чирков О., Крисаченко В.С.* «Крим – чия благословенна земля?» (Рецензія на працю П.-Р. Магочія «Крим: наша благословенна земля»: переклад з англійської О. Сидорчука та Н. Кушко. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2014. – 159 с.) // Українознавство. – 2015. – №1. – С. 241–246 (0,4 у.д.а.)
15. *Чирков О.* Українці – корінний народ Криму (Рецензія на книжку Олександра Міндюка «Українці – корінний народ Криму». – К.: Велес, 2009. – 32 с.) // Українознавство. – 2015. – №3. – С. 254–258 (0,4 у.д.а.)
16. *Чирков О.А., Фігурний Ю.С.* Невтомному досліднику слов'янської минувшини Володимирові Барану – 90 років (Відзначення ювілею у НДІУ. Київ, серпень 2017 р.) // Україна й українство в етнокультурних процесах: збірник наукових праць. – К.: НДІУ, 2017. – С. 46–54 (0,26 ум.др.арк.).
17. *Чирков О., Фігурний Ю., Толочко Д.* Відзначення 90-річчя Володимира Барана у Науково-дослідному інституті українознавства // Українознавство.– 2017. – №3(64). – С. 259–263 (0,25 ум.др.арк.).
18. *Чирков О.* Українські реалії постколоніальної доби обговорено на круглому столі // Українознавство.– 2017. – №1–2(62–63). – С. 218–210 (0,13 ум.др.арк.).
19. *Шакурова О.* (у співавторстві) «Важливі шевченкознавчі студії» / Українознавство. – 2015. – №1. – С. 235–237.
20. *Шинкарик Ю.* Свято друкованого слова // Українознавство.– 2017. – №3(64). – С. 277–278 (0,25 ум.др.арк.).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Баран В.Д. –

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Бойко С.М. –

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу освітніх технологій та популяризації українознавства НДІУ.

Гула О.Г. –

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Залізняка Л.Л. –

доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Наливайко С.С. –

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Отрошко Л.Г. –

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Присяжна Т.М. –

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Фігурний Ю.С. –

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ.

Чирков О.А. –

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Шакурова О.В. –

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Шостак М.В. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ.

Науково-дослідний інститут українознавства
Наукове видання

Україна й українство в етнокультурних процесах: концептуальні узагальнення

Авторський колектив:

Баран В.Д., Бойко С.М., Гула О.Г., Залізняка Л.Л., Наливайко С.С., Отрошко Л.Г., Присяжна Т.М., Фігурний Ю.С., Чирков О.А., Шакурова О.В., Шостак М.В.

Дизайн обкладинки Сцібана О.Є.

На обкладинці використано зображення антропоморфних стел індоєвропейських скотарів Північного Надчорномор'я та схема етногенезу українців з праці Л. Залізняка «Стародавня історія України» (2012).

Макет і верстка: Чирков О.А.

Видавець: НДІУ

Формат 60x90/16

Папір офісн. Друк оперативний. Гарнітура Таймс.

Ум.др.арк. 25,0

Наклад 100 прим.

Друк:

ФОП Дишлюк О.В.

09100, Київська обл., м. Біла Церква, вул. Некрасова, б. 95.

Тел.: +38(097)657–24–80.